॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि प्रथमकाण्डानन्तरं क्रमप्राप्तं द्वितीयकाण्डसम्पादनमेव युक्तम्, परं द्वितीयकाण्डभाष्यस्य सङ्गृहीतादर्शपुस्तकेभ्योऽपर मेकमपि विशुद्धं पुस्तकं सङ्ग्रहणीयं तच्च कालसापेक्ष मिति धिया क्रम मुल्लङ्घ्याप्यस्य तृतीयकाण्डस्य सम्पादने प्रवृत्तोऽभव मितीद मेवैवंविधक्रमव्यत्यासस्य निदानम् ।

तस्यैतत्तृतीयकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादर्शपुस्तकाना मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = १६४-पत्रात्मकम्, १६४३-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।
ख = ४८-पत्रात्मकम्, १६०५ (?)-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।
ग = डा०-वेबर-सम्पादितम्, ख्रि०-१८५९-वार्लिन्मुद्रितम्, पूर्णम् ।
घ = अजमेर-वैदिकयन्त्रालये १९५९-संवन्मुद्रितम्, पूर्णम् ।
ङ = १८५-पत्रात्मकम्, १६६१-संवल्लिखितम्, पूर्णम् ।
च = ९९-पत्रात्मकम्, १८९६-ख्रि०-लिखितम्, पूर्णम् ।
छ = डा०-वेबरेणानुभाष्याद्यपि विविधं समाहृत्य ग-मुद्रितम् ।
ज = श्रीरामपुरस्थकालेजीयं ख्रि०-१८२८-लिखितम्, पूर्णम् ।

एतेष्वादर्शपुस्तकेष्वाद्य चतुष्कं मूलस्यापरं तु चतुष्कं भाष्यस्य । तत्र ग-घयोरैक्य मुपलभ्यते, समुपलभ्यते च छ-च-जाना मेकादर्शमूलत्वम्, तथापि भाष्य परिशोध्यतैव सम्पन्ना ।

अस्मिन् काण्डेऽग्निष्टोमसंस्थस्य सोमयागस्य प्राकृतिकाग्निष्टोमादिसोमाभिधानानि कर्माणि विहितानि । तत्र दीक्षणीया, प्रायणीया, आतिथ्या, उपसद्, अग्नीषोमप्रणयनीया, अग्नीषोमीया, सुत्या चेति प्रधानाङ्गकर्माणि, तेष्वेव प्रवृत्तिनिवर्त्तकारीणि नित्याभ्यासभिषुतसोमरसद्रव्याणि प्रधानकर्माणि समाप्तानीति विवेकः ।

एतच्चाग्निष्टोमस्यैतिह्यस्य मापद्यमानां कथा मेव सोमयागानां प्रकृतिभूतमग्निष्टोममध्वरमध्यादिभिरारूढपञ्चकर्मकं प्राप्तादिभिर्मर्यादादीक्षा मिव विधाय मायात मितीदं कालं सम्यग् मिव्यापद्यते । "सम्यग् मिति

पशुनाम, अध्वरो हिंसाकर्मा, तत्प्रतिषेधः"—इत्याह हि यास्कः (निरु० १. ३. ४.)। यद्यप्यत्रैव काण्डे पशुसंज्ञपनं विहितम्, तथाप्यस्याध्वरत्वं न विहन्यते, यदग्नीषोमीयपशुसंज्ञपनस्यास्य विहितत्वेन हिंसात्वाभावात्। तथाप्युक्तं भगवता यास्केन— "आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत"—इति (निरु० १. ५. २.)। एव मेव सिद्धान्तितं मीमांसादर्शनेऽपि महामुनि-जैमिन्यादिभिः। तदेवं "दृष्टवदानुश्रविकः; स ह्यविशुद्धि"—इति (सां० त० कौ० २ का०) सांख्याचार्यसिद्धान्तो भ्रममध्यममसीद्योदवत् किं न विक्षिप्त इति सुधीभिर्विभाव्य मेव।

इह काण्डे यावन्त्याख्यानानि श्रुतानि, तेषु "सौपर्णीकाद्रव" नाम (११८, ६६२ पृ०) प्रधानं मन्यतेऽस्माभिः। वस्तुतस्तेतदाख्यानं साङ्केत-मयाख्यानाद्य पूर्वतनम्; अथ अन्यथा ह्युपपद्येताऽत्र ब्राह्मणे तदाख्यानम्। एतस्याख्यानस्याधिपदव्याख्यानतोऽधिदैवतं (वैज्ञानिकं) व्याख्यान मुन्नेतरम्, शेषं तु तद् गुरूपदेशादिभिः।

एतदेवाख्यानं रामायण—महाभारत—भागवताग्निपुराणादिषु बहुधा प्रपञ्चित मतिपल्लवितञ्च। तत्रत्यश्चिद् सुपाख्यानं किञ्चिदुपदेशदानाय, तत्कथ्यविषयस्य गौरवत्वपरिहाराय च कविकल्पनाप्रसूतं स्वं मन्तव्य मेव। यदिद मस्य यथोयव्याख्यानतोऽपि सम्प्रतीयते; तथाच "वाचेव सुपर्णी, इयं कद्रू"—इत्यादिकं (६६९ पृ०) द्रष्टव्यम्। तैत्तिरीयकेऽप्येव मेव—"इयं कद्रूः, असौ सुपर्णी, छन्दांसि सौपर्णेयाः"—इति (सं० ६. १. ६. २.)। अनयोस्त्र भविष्यपुराणेऽपि—"गायत्र्यादीनि छन्दांसि सौपर्णेयानि पक्षिणः"—इति। वैदिकाख्यायिकानां सैषैव गतिः प्रायः सर्वत्रोप-लभ्यते। उक्तं जैमिनीयमीमांसादर्शनेऽपि तत्सिद्धान्तम्—"परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम्"—इत्यादि (जै० सू० १. १. ३० शा० भा०)। एतच्चैतन्मूलक-महाकाव्येतिहासपुराणव्याख्यानां मपि सर्वथा मेवमेव गति रिति मन्ये। येऽसुधी-मद्भिः कौतुकार्थमत्र किमु बहुना वच्मीति शम्।

काशीकोठा-नाम-राजधानी। } श्रीसत्यव्रतशर्म्मा।
सं १९६१। ख्री० १९०५। } (काश्यप, सामश्रमी, आचार्य्यः)

॥ अथमूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र॰ श्ला॰ क॰	पृष्ठे
सुत्वं	सुत्वे ...	१. २. १४. ...	१५
पुष्यत्रिति ...	पुष्यत्रिति ...	१. २. २०. ...	१७
पुष्यत्रिति ...	पुष्यत्रिति ...	१. २. २०. ...	१७
भेन्वे	भेन्वै ...	१. २. २१. ...	१७
मुत्तरं	मुन्तरं ...	१. ५. ११. ...	६०
मित्येत्तुलो ...	मित्येत्तुलो ...	१. ४. ३१. ...	६४
यद्वाचंयमो ...	यद्वाचंयमो ...	१. ५. ३८. ...	६६
कुरुमध्यालवा ...	कुरुमध्यालया ...	२. २. १५. ...	१०५
सद्भिरख्याता ...	सद्भिरख्याता ...	२. ३. १ ...	११८
वैदाग्रा ...	वेदाग्रा ...	२. ३. ४. ...	११८
व्युत्थस्युदिति- ...	व्युत्थस्युदिति-	२. ५. २. ...	१२८
व्योर्य्ये	व्योर्य्ये ...	१. ६. ७. ...	१६६
सुभूता ...	सुमूता ...	२. ६ ८. ...	१६६
प्रच्छं ...	प्रद्यर्थं ...	२. ६. ११. . .	१६७
यच्छन्दोभ्यः ...	यच्छन्दोभ्य ...	३. २. ८. ...	२१०
वे	वै	३. ४ ८. ...	२४३
ऽधानाना मौषधि*	ऽधनानामौषधि	३. ४ १६. ...	२४४
त्रिकुवीतनु ...	त्रिकुवीरतनु ...	३ ३. २०. ...	२४६
द्वाम्रि ...	द्वाम्रिं ...	३ ५. ११. ...	२५८

* इति भेद पाठो ग-घ पुस्तकयोः ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र॰ आ॰ श्लो॰	पृष्ठे
दुरीहषी …	दुरीयषी …	३. १. ११ …	२७३
मेतुद्दिग्यो …	मेतुद्दिभ्यो …	४. १. ३२. …	२७६
द्दैवास्था …	द्दैवास्य …	४. २. १५. …	२८८
भ्रूवेष … …	भ्रुवेष …	५. ४. १६. …	३४४
युद्दै … …	युद्दे …	५. २. १. …	३७६
मुघ्ये- … …	मुध्ये- …	४. ५. १४. …	४११
मुग्ध्वानुल्लता …	मुग्धानुल्वता …	५. ४. २२. …	४१३
यूप घ्रकलु …	यूपघ्रकलु …	५. ४. ३०. …	४१५
एत … …	एतं …	५. ५. २. …	४३३
॥ ११ ॥ …	॥ १२ ॥ …	६. २. १२. …	४५४
ऽसिनु … …	ऽषिनुं …	६. ३. १२. …	४६६
ऽसिनु … …	ऽसिनुं …	६. ३. १२. …	४६६
रेतुन्स्तोकान् …	रेतुान्स्तोकान्	६. ३. २२. …	४६८
सुन्दधत्ते …	सुन्दधते …	६. ३. ३०. …	४७०
भूतोनर्घ्युः …	भूतोऽनर्घ्यं …	६. ४. १५. …	४८४
मसुरिद्यु …	नमसुरिद्यु …	७. ३. ३१. …	५५१

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि पाम्शुद्धपाठः शोधकदृष्ट्यादिदोषतः ॥

शतपथब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य
सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः	(देवयजनं १अ० १ब्रा०) ...	१
अथ द्वितीयः प्रपाठकः	(वाचं यच्छति २अ० २ब्रा०) ...	८१
अथ तृतीयः प्रपाठकः	(मौडे कृष्णाजिन ३अ० ४ब्रा०) ...	१८१
अथ चतुर्थः प्रपाठकः	(तद्य एष पूर्वार्द्ध्यो ५अ० १ब्रा०) ...	२७२
अथ पञ्चमः प्रपाठकः	(त्विशामानो हैवास्य ६अ० २ब्रा०)	३९१
अथ षष्ठः प्रपाठकः	(पार्श्वं कृत्वा ७अ० ४ब्रा०) ...	४४१
अथ सप्तमः प्रपाठकः	(सोऽग्न्युपयजति ८अ० ५ब्रा०) ...	५१२

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः	(देवयजनं १प्र० १ब्रा०)	१
अथ द्वितीयाध्यायः	(दक्षिणेनाहवनीयं १प्र० ५ब्रा०) ...	५८
अथ तृतीयाध्यायः	(सप्त पदान्यनु- २प्र० ४ब्रा०) ...	१३९
अथ चतुर्थाध्यायः	(शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं ३प्र० २ब्रा०)...	२०९
अथ पञ्चमाध्यायः	(तद्य एष पूर्वार्द्ध्यो ४प्र० १ब्रा०) ...	२७२
अथ षष्ठाध्यायः	(उदर मेवास्य सदः ४प्र० ५ब्रा०) ...	३४१
अथ सप्तमाध्यायः	(अग्निं सादत्ते ५प्र० ४ब्रा०) ...	४०८
अथाष्टमाध्यायः	(तद्वै तत् प्रस्तौ ६प्र० १ब्रा०) ...	४५१
अथ नवमाध्यायः	(प्रजापतिर्वै प्रजाः ७प्र० २ब्रा०) ...	५२१

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

संख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकसं०	अध्यायसं०	पृष्ठे
१	देवयजनब्राह्मणम् ...	१प्र० १ब्रा० ...	१अ० १ब्रा० ...	१
२	दीक्षाब्राह्मणम् ...	१प्र० २ब्रा० ..	१अ० २ब्रा० ...	१२
३	आग्नावैष्णवेष्टिब्राह्मणम्	१प्र० ३ब्रा० ...	१अ० ३ब्रा० ...	२६
४	औद्गृभणब्राह्मणम्	१प्र० ४ब्रा० ...	१अ० ४ब्रा० ...	४४
५	अजिनदीक्षादिब्राह्मणम्	१प्र० ५ब्रा० ...	२अ० १ब्रा० ...	५८
६	दीक्षितव्रतब्राह्मणम्	२प्र० १ब्रा० ...	२अ० २ब्रा० ...	८१
७	प्रायणीयेष्टिब्राह्मणम्	२प्र० २ब्रा० ..	२अ० ३ब्रा० ...	१०३
८	सोमाख्यानब्राह्मणम्	२प्र० ३ब्रा० ..	२अ० ४ब्रा० ...	११९
९	सोमक्रयणीब्राह्मणम्	२प्र० ४ब्रा० .	३अ० १ब्रा० ...	१२९
१०	सोमोपनहनब्राह्मणम्	२प्र० ५ब्रा०	३अ० २ब्रा० ...	१५१
११	सोमप्रवहणब्राह्मणम्	२प्र० ६ब्रा०	३अ० ३ब्रा० ...	१६४
१२	सोमपर्य्याहरणब्राह्मणम्	३प्र० १ब्रा० ...	३अ० ४ब्रा० ...	१८१
१३	आतिथ्येष्टिब्राह्मणम्	३प्र० २ब्रा० ...	४अ० १ब्रा० ...	२०९
१४	तानूनप्त्रब्राह्मणम् ...	३प्र० ३ब्रा० ...	४अ० २ब्रा० ..	२२६
१५	अवान्तरदीक्षाब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा० ..	४अ० ३ब्रा० ...	२४१
१६	उपसदिष्टिब्राह्मणम्	३प्र० ५ब्रा० ...	४अ० ४ब्रा० ...	२५७
१७	वेदिनिर्माणब्राह्मणम्	४प्र० १ब्रा० ...	५अ० १ब्रा० ...	२७३
१८	अग्निप्रणयनब्राह्मणम्	४प्र० २ब्रा० ..	५अ० २ब्रा० ...	२९५
१९	यज्ञपुरुषब्राह्मणम् ...	४प्र० ३ब्रा० ...	५अ० ३ब्रा० ...	३०५
२०	सोमाभिषवब्राह्मणम्	४प्र० ४ब्रा० ..	५अ० ४ब्रा० ...	३२५
२१	सदोब्राह्मणम् .	४प्र० ५ब्रा० ..	६अ० १ब्रा० ...	३४१
२२	धिष्ण्यब्राह्मणम् ...	५प्र० १ब्रा० ..	६अ० २ब्रा० ...	३६१
२३	वैसर्जनब्राह्मणम् ...	५प्र० २ब्रा० ..	६अ० ३ब्रा० ...	३७७

सङ्ख्या ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठे
२४ यूपमानब्राह्मणम् ...	५प्र० ३ब्रा० ...	६अ० ४ब्रा० ...	३९४
२५ यूपनिधानब्राह्मणम्	५प्र० ४ब्रा० ...	७अ० १ब्रा० ...	४०८
२६ यूपैकादशिनीब्राह्मणम्	५प्र० ५ब्रा० ...	७अ० २ब्रा० ...	४२६
२७ पशूपाकरणब्राह्मणम्	५प्र० ६ब्रा० ...	७अ० ३ब्रा० ...	४३३
२८ पशुसंज्ञपनब्राह्मणम्	६प्र० १ब्रा० ...	७अ० ४ब्रा० ...	४४१
२९ आप्रीब्राह्मणम् ...	६प्र० २ब्रा० ...	८अ० १ब्रा० ...	४५१
३० पशुवपाब्राह्मणम् ...	६प्र० ३ब्रा० ...	८अ० २ब्रा० ...	४६६
३१ पशुपुरोडाशब्राह्मणम्	६प्र० ४ब्रा० ...	८अ० ३ब्रा० ...	४८१
३२ प्रयाजानुयाजब्राह्मणम्	६प्र० ५ब्रा० ...	८अ० ४ब्रा० ...	५०४
३३ उपयाजब्राह्मणम् ...	७प्र० १ब्रा० ...	८अ० ५ब्रा० ...	५१३
३४ पश्वैकादशिनीब्राह्मणम्	७प्र० २ब्रा० ...	९अ० १ब्रा० ...	५२१
३५ वसतीवरीब्राह्मणम्	७प्र० ३ब्रा० ...	९अ० २ब्रा० ...	५३२
३६ सयाब्राह्मणम् ...	७प्र० ४ब्रा० ...	९अ० ३ब्रा० ...	५४४
३७ अभिषवणब्राह्मणम्...	७प्र० ५ब्रा० ...	९अ० ४ब्रा० ...	५७३

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अग्नये त्वा रायस्पोषदे ...	२११	अत्र हैके । दर्भं वा ...	१५३
अग्निं वैश्वानरं	५२३	अथ ऽइतरथाहु	३२६
अग्निर्मेधेति	८२	अथ तम्मा विषायाऽ ...	६१
अग्नीषोमौ वै देवानाऽ ...	२५८	अथ खनति । प्राग्वं ०—० उपरेण	४०८
अतिच्छन्दसा मिमीते ...	१५३	अथ खनति । प्राग्वं ०—० यजमानेन	३४२
अतिथेरातिथ्य मसि ...	२११	अथ गृह्णाति । समुद्रस्य ...	५५०
अत्र हैके । अङ्गुलीच ...	६१		
अत्र हैके । उदपात्र .	१८८		

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ ग्रावाण मादत्ते ...	५७४
अथ ग्रावभ्य उपावहरति	३३०
अथ चतुर्थीं जुहोति ...	४७
अथ चत्वारो राजासन्दी ...	१८८
अथ चषाल मुदीच्छते ...	४१२
अथ चषाल मुभयतः ...	४१०
अथ चात्वाले मार्जयन्ते ...	४७०
अथ छदिरधिनिदधाति ...	३४५
अथ जघनेन कृष्णाजिने ...	५८
अथ जाघन्या पत्नीः ...	५१४
अथ जिह्मायै । सा ...	३८५
अथ जुहोति । उरु विष्णो	३८०
अथ जुहोति । स्वङ्ग सोम	३७८
अथ जुहोति । यया ०—०	
या ते अग्ने रजःशया	२६१
अथ जुहोति । यया ०—०	
या ते अग्ने हरिशया	२६१
अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्	४८८
अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य	४८२
अथ त्रय आदायोपाकरोति	४१४
अथ दक्षिणतः प्रोक्षति .	२६९
अथ दक्षिणेन जानु	५६
अथ दर्भतरुणक मन्तर्दधाति	
०—० चषालो .	१४
अथ दर्भतरुणक मन्तर्दधाति	
०—० परसुक्तयो ...	३६६
अथ दर्भतरुणके निदधाति	२१३
अथ देवा । स्वौषधा मेध ...	१२०
अथ द्वितीय माश्रावयति	४४४
अथ द्वितीया जुह्वी ...	३६३
अथ न दीक्षित । काष्ठेन	६४
अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति	१४
अथ निग्राभ्या आहरति...	५७५
अथ निग्राभ्याभिरुपस्पृशति	५७७
अथ निग्राभ्याभ्यो यहान्	५८२
अथ नियुनक्ति	४४२
अथ नीवि मुदूहते ...	९१
अथ पत्नीभ्य पत्नीयूप ...	४२७
अथ पत्न्यै पदं प्रति ...	१४१
अथ परिधीन् परिददाति	२६८
अथ परिव्ययति	४१२
अथ पर्यूहति । प्रत्यवनि त्वा	३४४
अथ पर्यूहति । प्रत्न दूर्ह	३४४
अथ पशु विशास्ति ...	४८२
अथ पशुरू संज्ञपति ...	४८९
अथ पशो पाशमग्निं ...	४६४
अथ पश्चात्परिक्रम्य ...	१८५
अथ पश्चाद्योप्त्वा ...	२६६
अथ प्राग्वंश वाचिना ...	४८६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ पुनः प्रपद्य	३०७
अथ पुनरेत्याहवनीये ...	४५४
अथ पुनर्नीर्षं न्यस्येति ...	८७
अथ पुरस्तात् । उदीचीं	२०८
अथ पूर्वयोरुत्तरस्याम् ...	२९८
अथ पृषदाज्यं गृह्णाति ...	५०५
अथ पौष्णम् । पशवो ...	५२२
अथ प्रतिप्रस्थाता । आग्नेय	१८७
अथ प्रतिप्रस्थाता । उत्तरः	३१०
अथ प्रस्तरे निह्नवते ...	२४६
अथ प्रहरिष्यन् । यं ...	५१८
अथ प्राङिवोदङुत्क्रामति	१५
अथ प्रोर्णुते । गर्भो वा ...	६१
अथ बर्हींषि :—	
अस्या एतद्	३४२
अथ बर्हींषि :—	
अस्यैतद्	४०६
अथ बार्हस्पत्यम्	५२३
अथ मदन्तीरुपस्पृश्य ...	२४३
अथ मध्यऽआघारयति ...	२९८
अथ मध्यमं कदिरप ...	३११
अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं ...	१५५
अथ मनोतायै हविषो ...	४८४
अथ मारुतम् । विशो वै	५२४
अथ मिनोति । युतानस्त्वा	३४४

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ मिनोति । या ते ...	४११
अथ मुखं विमृष्टे... ...	५१३
अथ मेखलां परिहरते ..	६०
अथ मैत्रावरुणाप्रसेणैता	५५०
अथ य एष मध्यमः ...	३४१
अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा	२७२
अथ यजमानाय पदं ...	१४०
अथ यत् त्रिंशत्... ...	२७२
अथ यत्पञ्चदशं पद्यते ...	१६६
अथ यत्पञ्चदशो गृह्णाति	२११
अथ यत्पञ्चदशो मिनोति	५७६
अथ यत्पल्ययस्य	३०६
अथ यत्पल्युपस्पृशति ...	४६४
अथ यत्साद्वीयसी ...	२७२
अथ यत्र मेद्यन् भवति ...	८६
अथ यत्र स्नात्वा पुनर् ...	८७
अथ यत् षट्त्रिंशत् ...	२०२
अथ यत्समिधमभ्यादधाति	५४६
अथ यत्स्वाहा स्वाहेति ...	३१
अथ यदत्राया	४८६
अथ यदमौ होष्यन्ति ...	३६५
अथ यदपा मन्त्रे प्रीणाति	१९९
अथ यदि द्वे घाघाभिने ...	१८३
अथ यदुपस्त्याज्यं ...	२५९
अथ यद्यष्टसो मिनोति...	१५४

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यद्दीक्षित । अवश्य वा	८८
अथ यद्दीक्षित । दर्शं वा यशुर्वा साम	९५
अथ यद्दीक्षितायामिघरन्ति	८८
अथ यद्भुतायां साम्यं •—• तच्छुद्धा चतुष्कृत्वो ...	१२०
अथ यद्भुतायां साम्यं •—• तच्छुद्धा मानयति ..	४८
अथ यद्‌ ब्राह्मण इत्याह ...	६६
अथ यदु परिश्रियते ...	४८६
अथ यदपथा प्रपद्ये ...	४८२
अथ यदसावहोमस्य ...	४८८
अथ यदार्च्च मच्छति ...	६६
अथ यद्‌ वचोमुका ...	२८८
अथ यत्रियाभ सुमेति ..	५०८
अथ यवमत्यः प्रोक्षणी ...	३४२
अथ यस्मात्सोमो नाम ...	५८०
अथ यस्मात्स्वरनाम ...	४१३
अथ यस्मादातिथ्यं ...	३०८
अथ यस्मादाप्तो नाम ...	५८०
अथ या प्रोक्षण्य परिश्रियन्ते । तयो ...	२८७
अथ या प्रोक्षण्य परिश्रियन्ते । ता उपवटे- उपनयति	३२८
अथ या प्रोक्षण्य परिश्रियन्ते । ता उपवटे उपनयति ...	३४३, ४०८
अथ या आप परिश्रियन्ते	४६४
अथ यान्युपभृत्यवदानानि	४८८
अथ या यद्यमीषु स्रुचा ...	४८
अथ यावेतौ अघनेनायौ ...	३०६
अथ यास्तदेवा । जुह्वास्तनू •—• तत्त्वाद्यं चाग्नौ	२६१
अथ यास्तदेवाः । जुह्वास्तनूः •—•तदिन्द्रे सहरदधतेव	२६०
अथ युनक्ति । उद्वावेतं ...	१८४
अथ यूपशकलं मवगाहति	७१३
अथ यूपशकलं मादत्ते ...	४५२
अथ यूपशकलं प्रास्यति ...	५०८
अथ रराट्यां मुपस्पृश्य ...	३११
अथ राजानं मादत्ते ...	१६७
अथ राजानमादायोत्तिष्ठति	१९८
अथ राजानमादायारोहति	१९८
अथ राजानं सुपावहरति	५४४
अथ लस्पूजन्या•—•इन्द्रस्य	३४६
अथ लस्पूजन्या•—•विष्णो	३११
अथ व्यपा मुखिहरन्ति ...	३६६
अथ व्यसादोमं प्रक्षाति...	४८५
अथ व्रतं व्रतयति ...	८५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ व्रतं व्रतयित्वा ...	८५
अथ वाचं यच्छति... ...	५७५
अथ व्याघयति । परि ...	१६८
अथ वाचयति । प्राणो...	३०९
अथ व्याघयति । भद्रो ...	१८५
अथ व्याघयति । देवलि ...	४५२
अथ व्याख्या मन्त्राव ...	५२५
अथ व्यासः । द्विगुणं ...	१५२
अथ व्यासः परिधत्ते ...	१५
अथ वैश्वदेवम्	५२३
अथ शमितारऽ	४८१
अथ शम्याश्च स्फ्यश्च ...	२७७
अथ शरीर मेवाग्न्यवहन्ति	१८६
अथ सप्तमं पदं	१३९
अथ समिध मभ्यादधदाह	५४६
अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि	५४८
अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनहन माहर	१५१
अथ सारस्वतम्	५२२
अथ सावित्रम्	५२४
अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति	१८६
अथ सोमक्रयण्यानुदिशति	१६०
अथ सोमपर्य्याणहनेन ...	१८३
अथ सोमविक्रयिण मभि	१६६
अथ सोमोपनहनस्य ...	१५५
अथ सौम्यम्	५२२
अथ स्तौर्याणि व्रीहेः ...	४५६
अथ स्नाति । अमेध्यो वै...	१४
अथ स्फ्य मादाय... ...	१४०
अथ स्रुवेणोपस्पृशति ...	३९५
अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम् । अग्नि मभिजुहोति ...	२१४
अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम् । अश्वं मभिजुहोति ...	४१०
अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम् । अश्वपुर्षपा मभिजुहोति	४६८
अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम् । विष्टप मभिजुहोति ...	३४५
अथ हरति	२७८
अथ हविर्द्धानयोः... ...	३४६
अथ हिरण्य मपोद्धरति...	१२१,
अथ हिरण्ये व्याघयति ...	१६६
अथ हृदयशूलं प्रयच्छति...	५१४
अथ हृदयशूलेनावभृथं ...	५१४
अथाग्न्याधानमग्नि	२८
अथाग्नये परिदाय ...	८०
अथाग्नि मभ्यादाय... ...	८२
अथाङ्गारौ निर्वपति	३१
अथाग्नेय दशानं	१५२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथापेन शाला तिष्ठन्नभ्यक्ते	२७
अथाशाया प्रतीचीन मुख्यां	१९६
अथाज्य मुपस्तृणीते । अथ	४९८
अथाज्य मुपस्तृणीते । जुह्वा	४८३
अथात समवमृश्यन्त्येव	२२८
अथातो गृह्णात्येव । आप-	
तये त्वा परिपतये ...	२२९
अथातो गृह्णात्येव । हवि-	
ष्मतीरिमा आप इति...	५३७
अथातो वृणीयसदा ...	२६१
अथातो होमस्येव	४६
अथाद्युभयन्ति .. .	५०७
अथानापोर्णुते	१९८
अथाधरारणि निदधाति .	२१४
अथाधिषवण	३३०
अथाधिषवणे पर्युपविशन्ति	५७३
अथाधिषवणे फलके ...	३३०
अथाध्वर्युरातान सुपस्पृशति	१४१
अथाध्वर्युरारोहणं ...	१८८
अथाध्वर्युश्च	३२८
अथानड्वाहावाजन्ति ...	१८४
अथानुवेधनाम्	२७७
अथानुव्यूहति . .	२७९
अथानुसङ्ख्योपतिष्ठते ।	
श्वतु त्वं	३८१

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथानुसङ्ख्योपतिष्ठते ।	
विश्वाख्या	५०५
अथाप उपनिनयति	१४०, ३४४
अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं	
गृहीत्वा । अन्वारभस्व	१९२
अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं	
गृहीत्वा । उदङ् प्रयन्	५४८
अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं	
गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति	३०८
अथापरयोर्द्वितीये ...	३०९
अथाप्तवे द्वितीया.. ...	३७८
अथाग्नीभिरवहरन्ति ...	४५१
अथाभिमन्त्रयते	५१५
अथाग्नौ पाणौ कृत्वा ...	४
अथावटं परिलिखति	३४१, ४०८
अथावधान मभिजुहोति ...	३९७
अथाश्रिया मारम्भ ...	३१
अथाश्राव्य न होतारं ...	२५८
अथासाद्य स्रुच	३८१
अथास्मा ऽ हिरण्यं ...	१५१
अथास्मै दण्डं प्रयच्छति ...	६५
अथास्मै व्रत प्रदास्यन्नपि ...	८५
अथास्मै व्रतं प्रयच्छति ...	८५
अथास्मै व्रतऽ सपयन्ति...	८३
अथाह पर्यग्नयेऽनु	४५२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथाह प्रतिप्रस्थाता ...	४६८	अथैव मभिमृद्य ०—०	
अथाह समुह्यप्य	२०६	विष्णोः	४११
अथाह सोमायानुब्रूहीति	२५६	अथो ऽअपि यज्ञियपिण्डानगत्	२७३
अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति	४६८	अथो ऽअपि चौर्य स्युः ...	३०
अथाह्वायये समिद्धमानाय	३४४	अथो ऽअपि सप्त स्युः ...	३०
अथैत्याहवनीये	३८२	अथो ऽइतरयाहुः ...	४२७
अथैक उद्दलति	६६	अथोत्तरतः। प्राचीं ...	२७८
अथैनं शाखा प्रसादयति।		अथोत्तरतः प्रोक्षति ...	२६६
स अघ्नेनाहवनीय ...	३२	अथोत्तरतस्तिष्ठमपः ...	४६०
अथैनं शाखा प्रमादयति।		अथोत्तरेण पर्य्यावर्त्त्य...	३१०
स धेन्वै चामदुघश्च ...	१०	अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति	१३
अथैनं शाखा प्रमादयति।		अथोत्तान मसुं पर्य्यस्यन्ति...	४६५
स प्रमादयन्	१८८	अथोदञ्चमौभ्रम्... ...	२६६
अथैनं दर्भपवित्रेण ...	२६	अथोपमङ्क्षाति	४४२
अथैनं मनो मदन्तीभिर्...	२४३	अथोपनिष्क्रम्याभि ...	१९२
अथैन्द्रम्। इन्द्रियं... ...	५२४	अथोपनिष्क्रामति... ...	३८२
अथैन्द्राग्नम्। तेजो ...	५२४	अथोपसृति। व्यह्रास्य ...	४८५
अथैभ्यः यथा रुक्तिः ...	१०४	अथोपाकृत्य पशुम् ...	४६३
अथैभ्यः सविता	१०४	अथोपासूर्य मारायामीत्...	४५३
अथैभ्य सूर्य	७०५	अथोल्लिखति	६१
अथैभ्यः सोम प्रारोचत...	१०४	अथर्वा ऽभेदोति	४६३
अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत ...	१०४	अनु त्वा माता मन्यता ...	४४१
अथैव मभिमृद्य ०—०		अनेनैव स्वार्थं	८२
आभाभाद्	१८१	अनेनो दैवें स्वार्थं ...	८२
अथैव मभिमृद्य०—०भूयासि	६३१	अन्नाद्य सु कर्द्दि मद्यात् ...	५८

अधिकाग्रतीकम्	पृष्ठे
अन्तरतो देवाना	५१७
अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति ...	५०६
अन्तरेणाक्षौ	४८७
अन्तरेणैव उपावहरति ...	५१४
अप प्रयोग । आमावैवाव	७४
अप स्वाध्यवेन्य ...	५१७
अपराह्णे दीक्षेत । पुरा केश०	१२
अभि मादक्ते	४०८
अभिमौत व्रिमाणं .	१८७
अयुक्ता-अयुक्ता एकाधना	५५०
अर्वाक् त्वा परेभ्यो ...	३९५
अवच्छितो हि वै पुरुष ...	१५
अवारविं परिवासयेत् ...	३९८
अष्टौ ह वै पुत्रा अदितेः	८६
असुरा ह वा अयो ..	४८५
अस्य हविषलाना .	४५४
अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति ...	५०७
आकूत्यै ०—० आत्मना वा	४६
आकूत्यै ०—० वात एकत्व	४६
आतिथ्येन वै देवा यज्ञा ।	
०—० चतुर्धा अनवन्	२२६
आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा ।	
०—० तानूनप्त्रे ..	२४१

अधिकाग्रतीकम्	पृष्ठे
आददते प्राध्य	४७८
आददे ग्रावासीति ...	५७५
आदित्यं चरुं प्रायणीयं ...	१०१
आन्त मन्थिना मन्त्रि ...	४११
आम्नवास प्रभाग... ...	२१२
आयाय हवीऽष्यग्निं ...	२१४
आरोहदिव्या भुजनादि ...	१८७
इदं वै पशो मनुष्यमानस्य	४४३
इद महं तं ०—० सकामी	३०८
इद महं तं ०—० सस्पृत्	३९०
इद महं तं ०—० समागो	३२७
इध्म मभ्यादधाति	२९५
इन्द्राग्नी इति	१८९
इन्द्रायाध्यवायेति.. ..	१२४
इन्द्रो ह वा इन्द्रोऽस्ति ..	६६
इमे वै प्राणा	८४
उदर मेवास्य सद	३०६, ३४१
उदीची मेव दिशम् ...	१०५
उद्धते पञ्चशे पत्नी ...	१८४
उदायन्तीधुम् ...	३७८
उभयतो द्वार प्रविक्षति	३०६
उपश्रितो व्यञ्जितमानिति...	४३५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
ऊर्द्धां मेव दिशम्	१०५
ऊष्मणो व्यथिषदिति ...	४८६
ऋतवꣳ ह वै पुरुषो ...	२६४
ऋतवो मुग्धा आसन् ...	१०४
ऋत्विजो हैव देवयजनम्	२
एकादशारत्निं परिवासयेत्	३६८
एतद्ध वै विश्वेदेवा ...	५३३
एतदाचयेत्	३१०
एतया सर्व्वाभिः ...	१५४
एताभिर्व्वै देवा	२५७
ऐन्द्रयौ विधृती	२१२
ऐन्द्रः प्राण । अङ्गे अङ्गे ...	४८६
औदुम्बरी भवति	१८८
औदुम्बरो भवति	६५
कार्ष्मर्य्यमया परिधय ...	२१२
कार्ष्मर्य्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ...	४६७
कौशिक ब्राह्मण	१८६
खदिरेण ह सोम माचखाद	३६३

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
गन्धो हैवास्य	२६६
गभीर मिम मध्वरं कृधीति	५७४
गुदं मेधा करोति... ...	४८५
गुदो वै पशु । मेदो ...	५०५
गुल्फे वा उस्ता परिह्रियन्ते	५३५
गोपीथाय वा उस्ता ...	५३२
गोर्वै प्रतिधुक् । तस्यै ...	१६५
ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः ...	२५७
चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा	३०८
छन्दांꣳसि गच्छ स्वाहेति...	५०७
जुष्टा विष्णव इति ...	१२१
तं वा इति हरन्ति ...	१६९
तं वै पूर्व्वार्द्धे मिनोति ...	४१४
तꣳ सप्तभि सप्तभिः ...	३०
तꣳ ह स्मैतं देवा	४१४
त आप्याययन्ति... ...	२४५
त आयन्ति । तꣳ होता	५५१
त आयन्ति । प्रत्युपतिष्ठते	५५१
त उदञ्चो निष्क्रामन्ति ...	५४८
त उपरुध्यैव पशून् ...	४३४

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
त ऽउ चैत ऽऊचु । देवा...	२६
तच्छाखा वा विमित वा .	२
तं अग्रेण चात्वाल .	४८३
ततो देवा एत त्वर्च ...	४३३
ततो यानि चौरिण सुवेण...	४५
तत्परिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनू-	१७
तत्परिश्रयन्ति ...	३४५
तन्नैता मयि वाच मुवाद	५८२
तन्नैता मयि वाच मूदुः ...	६३
तथेति देवा अब्रुवन् । तवैव	१०३
तथेति देवा अब्रुवन् सोम-	३६४
तथो ऽएवैष एतत् । उपहृतैव	४२४
तथो ऽएवैष एतत् । यूपशकल	४१५
तथो ऽएवैष एतत् । सद्वैव	५४९
तदायतु व्याचयति । अग्ने नय	२७९
तदायतु व्याचयति । एष ते	१५२
तदाहु । अग्ने	२४६
तदाहु । अनद्धेवैता ...	४६
तदाहु । उत्तरवेदेः ...	३१०
तदाहुः । एता सेवैका ...	४९
तदाहु । कः प्रातरनुवाकाम्	५४६
तदाहु । किं तद्यज्ञे . .	५०४
तदाहुः । नैष यजमानेनात्वा- रभ्यो	४५२
तदाहुः । नोपाकुर्यान्नादि	४३४

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तदाहु । पुनरेतदुल्मुकम्	४५२
तदाहु । पूर्व्वोऽस्तीर्य ...	२०९
तदाहुः । यदेव ग्रायणीये	१०६
तदाहु । यज्ञा ऽएतदा ...	२४२
तदिहाग्नं भवति	२१४
तदु तथा न कुर्यात् । अपिष्ठ	४८७
तदु तथा न कुर्यात् । काम	१०६
तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै	४५२
तदु तथा न कुर्यात् । विमुच्यैव	२१०
तदु तथा न कुर्यात् । साद्धं	३७८
तदुदीचीनवंशꣳ सदा भवति	३४५
तदुपास्याभितिष्ठन्ति ...	४९९
तदु हैक आहुः . .	५०६
तदु होवाच याज्ञवल्क्यः ...	२
तदेव निदधति ग्रावाणः ...	३८०
तद्वैके । आदित्येभ्यश्चरुं ...	९६
तद्वैके । आहवनीया ...	१८७
तद्वैके । ऐन्द्रमैत्रावरुणचमसे	५५१
तद्वैके । औत्तरवेदेषु ...	२९६
तद्वैके । चतुर्दश कुर्वन्ति ...	६०७
तद्वैके । मद्यन्त वृक्षा ...	८२
तद्वैके । प्रथमे व्रत ऽउभौ	८४
तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्व्वो-	८४
तद्वैके । सर्व्व ऽएव व्यपन्ते	११
तद्य एष पूर्व्वार्द्धे... ...	२७२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तद्यत् कूरीकुर्वन्ति ०—०	
नेदेत-	४६५
तद्यत् कूरीकुर्वन्ति ०—०	
मस्यन्तः	४६५
तद्यत् कूरीकुर्वन्ति ०—०	
सम्यक्तमात्रे	४६५
तद्यत्सवृक्ष व्यानस्ति ...	२६
तद्यत् पृच्छति भूतं वै ...	४८२
तद्यत् पृच्छति प्रदेन	४८२
तद् यत् पौष्ण मधु ...	५२३
तद्यत्रैतत् प्रवृतो होता ...	४५१
तद्यत्रैनं निविधन्ति ...	४५४
तद्यत्रैनं विशसन्ति ...	४५४
तद् यत् सारस्वत मधु ..	५२२
तद्यदन्तरेण...	४८८
तद्यदाप्याययन्ति	२४४
तद्यदैन्द्र मधु भवति .	५२४
तद्यद्विरण्यप्रकाशावभितो	
०—० भवतः	४८६
तद्यद्विरण्यप्रकाशावभितो	
०—० भवत आम्नायाद	४६६
तद्यद् बार्हस्पत्य मधु ...	५२३
तद्यदयया चरन्ति... ...	४७०
तद्यद् वैश्वदेव मधु... ...	५२४
तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन ..	५५०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तद्याः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या ...	२५७
तद्यावेतौ पूर्व्यौ	६२६
तदप्येतत् समङ् स्यात् ...	१
तदा ह्यन्यतर एव ...	२०६
तदा ह्यहतङ् स्यात् ...	१६
तदा ऽऽरुणीया मनुश्रुत	
मास । ०—० यदेताभि	६५
तदा ऽऽरुणीया मनुश्रुत	
मास । ०—० यो दीक्षते	८१
तदा ऽऽरुणीया मनुश्रुत मास ।	
०—० सम्भृत एवं	६०, २४५
तदा ऽऽरुणीया मनुश्रुत मास ।	
०—० सम्भृत एव ...	८३
तदा ऽऽएकङ् स्यात् ...	३०
तदा ऽऽएतदुभयं	१२०
तदा ऽऽएतदेकं कुर्वन् ...	२६७
तदा ऽऽएतदेको दाभ्या ...	५०६
तद्वै देवा अस्पृण्वत । त	
एताभिर्	२५७
तद्वै देवा अस्पृण्वत । त	
एतैः छाद्या	६२६
तद्वै देवा अस्पृण्वत । त	
एतै सर्वा·	६४२
तद्वै देवा अस्पृण्वत तेऽग्नैतेन	५७७
तद्वै नवनीतं भवति । हृतं	२७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तनूनपृन्ने शाक्करायेति ...	२७८
तं त्वा शुषामहे	३६५
तत्र सर्वं ऽइवाभिप्रपद्येत ...	३
तं निदधाति	४२६
तन्मध्य ऽऔदुम्बरी ...	३४१
तपसा वै लोकं जयन्ति ..	२६२
त मभिमिमीते । घ्नन्ति वा	५७६
त मभिमृशति । यत्ते सोम	५७७
त मभ्यनक्ति । धीर्षतोऽग्र ऽथा	२८
त मादत्ते । देवस्य त्वा ...	५७४
त मिन्द्राग्नी मनु	३६२
त मुच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व ...	६५
त मेव मभिमृश्य	३६५
तं परिवासयति	३६८
तं प्रच्यवमान मनु	३६६
तं प्राञ्च पातयेत्	३६६
तयोः समवहतयोः ...	३०७
तयोरन्यतरा कुशी माविच्छेद	३६२
तस्मादाहु । मनो देवा ...	२२८
तस्माद्ध ह न प्रतीचीनशिराः	३
तस्माद्ध ह न स्वा	२२७
तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् ...	२२८
तस्माद्दीक्षिता	३६४
तस्माद्ब्रह्मचारिणा ..	३६४
तस्माद्यदि यूपैकादशिनी	५२५
तस्मान्निवान्दक्षिणा ...	२७७
तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः ... उदङ् द्वादश	२७२
तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः .. उदङ् पञ्चदश	२७२
तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः ... दक्षिणा द्वादश ...	०७२
तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः ... दक्षिणा पञ्चदश ...	२७२
तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः ... प्राङ् षड्त्रिंशतं ...	२७२
तस्मिन् स्नापयति	१८७
तस्मै ह मेकादशिन्या ...	५२१
तस्य ते पविनयत इति ...	६१
तस्य यन्निखातम्	४१७
तस्य रश्मा पुरस्ताद् ...	२७६
तस्य वा ऽएतस्य व्याससः ...	१६
तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति	२७
तस्या आधारयति.. ...	२६८
तस्यावाद् गेध पपात ...	४८२
तस्यै गन्धर्व्वाः । वेदानेव ...	११६
ता यथैवादो देवा । प्राचिमग्निष्टोम मच्छ सैनान् ...	१२४
ता यथैवादो देवा । प्रादित्यवन्तोम मच्छैव	१२१

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
ता यथैवादो देवाः। यज्ञयन्त	१२४
ता वा ऽअनुष्टुभा जुहोति।	
वागवा अनुष्टुप्... ...	४८
ता वा ऽअनुष्टुभा जुहोति।	
सैषानुष्टुप्	४९
ता वा ऽएताश्च शिव ...	६४
तां वा ऽएता परिश्रयन्ति	२
ता वाचयति। नमस्त ...	४६३
ता वै युगमात्री .. .	२७९
ता वै युगमात्रेण	२७७
ता षट् सम्पद्यन्ते.. ..	२६०
ता आहुत्य जघनेन ..	५३५
तानि वा ऽएतानि ...	५३६
तानि वै पञ्च जुहोति ..	४५
तान्नाभ्यवोधयन्ति... ..	५४४
ता देवा असुरेभ्यो .	६२
तान् देवा प्रतिसमैन्धत...	३४७
ता नेष्टा व्याचयति ..	१४१
तान् प्रादेशमात्रं	१७६
तान् बाहुमात्रान् .	३२८
तान्यत्र निविध्यन्ति ..	५२५
तान्यत्रोदीचो नयन्ति ..	५२५
तान् यथाखातमेवाभ्यवमर्शयति	३२८
तान् यथाखातमेवोत्किरति	३२७
तान् यथापरिलिखित ...	३२७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
ता नद्धिरभ्युक्षति	२७९
ता मन्तरेण पश्चार्धं ...	४६७
ता समिन्धयति	१८८
ता मन्तमिते व्याचं ...	८२
ता कुम्भयति। उद्दिवञ् ...	३४३
ता परिवासयति	४६७
ता परिहरते	६१
ता प्रतिपरामृश्यावेष्ट्या...	६२
तावनुमिष्नत। मनस्त ...	४६५
ता वा ऽआज्यहविषो ...	१५८
ता वा ऽएताः। पञ्च ...	१०४
ता वै सर्वेषु सवनेषु ...	५३२
ता वै स्यन्दमानानां ...	५३३
ताश्चतुर्विंशति	२६०
ते ऽअभिमन्त्रयते	३१०
ते गन्धर्वा अन्वागत्याब्रुवन्	११९
तेऽग्निनैव त्वचं •—• अग्निर्वै	२४१
तेऽग्निनैव त्वचं •—• तपो वा	२४१
ते देवा। जुहातन् •—•	
कस्योपदस्यरिति ...	२२७
ते देवा। जुहातन् •—•	
तद्देवा अप्येतर्हि ते होचुः	२२८
ते देवा। जुहातन् •—•	
ऽथैत ऽआज्यान्येव ...	२२९
ते देवा अध्वर्युं मब्रुवन् ...	४१५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
ते देवा अब्रुवन् । गौर्वा ऽइदꣳ	१५
ते देवा ईक्षाञ्चक्रिरे .	९२
ते देवा यज्ञ मब्रुवन् ...	९१
तेन देवा व्ययजन्त	३९४
तेन पुरस्तादनुयाजेषु	५०९
तेनानुयाजेषु चरति	५०५
ते निह्नुवते । श्रद्धा .	२४६
तेऽन्य मेव प्रति .	२७५
तेभ्यो गायत्री सोम	११८
तेभ्यो व्याच	२७५
तेभ्यो ह व्याक् चुकोध .	२७६
तेऽब्रुवन् पुरुषम् । गच्छेता	१५
ते वा ऽएत ऽएकादश . .	४५१
ते वा ऽएते । सोमस्यैव .	३९५
ते वा मारभ ऽइति	५८
तेऽविदु । यज्ञ वै ..	२४२
तेऽविदु । पापीयाꣳसो	२२७
ते वै द्विनामानो भवन्ति	३९९
ते वै षड् भूत्वाप्याययन्ति...	२८५
तेषा यन्न व्यवाभि .	५२५
तेषा वा ऽयज्ञोऽनुपजिरन्ति	३९५
ते समवम्ब्रन्ति	९३०
ते समवर्त्तयन्ति	३०७
ते सह पत्नीभिरेषु	५४८
ते ह देवा उचु । इय मु	५४८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
ते हऽर्त्तीयमाने ऽऊचतु ..	३९१
ते हादित्या उचु	२७४
ते होचु । अपीश्यन्ता ...	७४२
ते होचुः । अस्या सेव ...	१०२
ते होचुः । उपैव ०—०	
सा हास्मै निपमाञ्च ...	९२
ते होचु । उपैव ०—०	
सा पैनं शुक्रवे... ...	९२
ते होचु । किं मस्ततः . .	७९४
ते होचु । न वा बलेन	२७४
ते होचु । न वा ऽइमेऽस्य	४३९
ते होचु । यज्ञ त्वय्येव . .	१०३
ते होचुः । यस्मस्या ...	१०२
ते होचुः । योषित्कामा वै	
गन्धर्व्वा व्याच तेवैभ्य	११८
ते होचु । योषित्कामा वै	
गन्धर्व्वास्तदेव पत्नीभिर्	५४८
ते होचु । हन्त य ...	३३८
ते होचु । हन्तेद तथा .	२२७
तैर्यन्न प्रचरन्ति .	५२९
पयोदप्यारन्तिं परिवासयेत्	३९८
त्रिवृता परिव्ययति . .	४१२
त्रीणि ह वै पयोरेकादशानि	५०३
त्रैककुदं भवति .	९८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
दक्षिणा मेव दिशऽ ...	१०५
दक्षिणेनाहवनीय.	५८
दिवा ग्रहीयात् पशन् ...	५३३
दिवि वै सोम आसीत्	
०—० तद्विषणाना ...	११८
दिवि वै सोम आसीत्	
०—० त्वगेव सुपर्णीयं	३६१
दिवे त्वा सूर्याय त्वेति ...	५४५
दिव्य नभो गच्छ	५१२
दिवो मुग्धा आकम् ...	१०५
दीक्षायै तपसेऽग्नये ...	४६
देवऽ सवितार गच्छ ...	५०६
देव लष्टर्वसु रमेति ...	४३५
देवयजन जोषयन्ते... ...	१
देवस्त्वा देवयज्यायै	३६५
देवा ब्रह्माय आगच्छतेति	१८६
देवाश्च वा असुराश्च।	
०—० एषु लोकेषु कृत्वा	३२६
देवाश्च वा असुराश्च।	
०—० एषु लोकेषु पुरम्	२५०
देवाश्च वा असुराश्च।	
०—० ततो देवेभ्य सर्वा	३४२
देवा ह वै यज्ञ ०—० तदतद्	१९८
देवा ह वै यज्ञ ०—० तद्	
य एतद्	४२६
देवा ह वै यज्ञ ०—० ता	
दक्षिणतो	३४६
देवा ह वै यज्ञ ०—० वचो	३०८
देवाना सु ह स्म	२४२
द्यावापृथिवी गच्छ . .	५००
द्यूयं वा उभयुमस्या ...	३२५
द्यो ह वा ऽदद	२०४
द्वादशारत्निं परिवासयेत्	३६८
धर्मा मानुष इति ...	४४१
न पुरस्तादिवयजनमात्र	
मतिरिच्येत	२
नवकपाल पुरोडाशो ...	२१२
नवारत्निं परिवासयेत् . .	३६८
न वै तदवकल्पते	२१०
नाभिदघ्ना भवति	१८८
नासिका ह वा एषा ...	२०४
नीडे ह्यत्राग्नि मालुख्याति	१८२
नेत मनाग्न चरन्त मभ्यस्त-	
मियात्	८६
नो हान्ते गोमय स्यात् ...	१९
पञ्चदशारत्निं परिवासयेत्	३६८
पञ्चारत्निं परिवासयेत् ,	३६८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
परं समुह्य पाणी … …	१५१
पलाशशाखया प्राश्नति …	१८४
पशुश्च वै यूपश्च … …	४३३
पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति …	४४१
पुरास्तमयादाह … …	८६
पुरुषो वै यज्ञ … …	३०५
पूर्वाभ्यनक्त्यासिरिति… …	१९३
पूष्णो २५हस्ता इति …	४८६
प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति …	१४
प्रजापतिर्वै प्रजा … …	५२१
प्रतीचीमेव दिशम् …	१०५
प्राचीमेव दिशम्… …	१०५
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते। स इध्म	२८०
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते। स पुर-	२९९
मधु सारघमिति… …	२४४
मा२५स२५ हैवास्य . . …	२९९
मुखमेवास्याहवनीय …	३०६
मुखमग्निर्भवति …	६४
मुखतस्तेनान्वक्ता . . …	६०
मित्रस्त्वा पदि बध्नोतु . .	१९१
मिथुनत्वायो गव्य …	५०६
मेधायै मनसेऽग्नये •—• स्वाहेत्याह	४६

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
मेधायै मनसेऽग्नये •—• ते घर्मैते … …	४७
यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं	४५, ८१, ८३, ८६, २४४, ४१४
यज्ञ वै देवा । अग्ने पशु मा	४८३
यज्ञं वै देवाः। असुररक्षसानि	२८
यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। •—• त सदः …	५४७
यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। •—• त मेते गन्धर्वाः	५४८
यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। •—• तेनैवैतमसेदाय	५१२
यदाज्यं परिशिष्ट … …	३९४
यदा प्राह सम्ब्रमः …	४६३
यदेव गार्दं मेधा करोति …	५०५
यद्वेतत्य पशुर्भवति… …	४८१
यद्वेवैता माहुतिं जुहोति •—• माहन्धे त मधी याचति याभ्य उ …	५४७
यद्वेवैता माहुतिं जुहोति •—• माहन्धे याभ्य उ	५७८
यद्यु ऽपरकं भवति … …	५८
यद्यु ऽपसद्भय … …	५१४
यद्युक्त्या स्याम् … …	५५२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
यदु द्वादशोपसद उपेयात्	२९०
यदु पञ्चैकादशिनी ...	५२५
यद्दक्षीय विन्देत् ...	१५१
यदाह । यत्र देवासो अजुषन्त	४
यदेव वैसर्जिनानि ...	३७७
यदेव वैश्वव्यचा	३८०
यदेव वैष्णव्या जुहोति ...	३९४
यदेवोदाचं न्याचं मिमीते । इमा एवैतन्नानावीर्या	१५४
यदेवोदाच न्याच मिमीते । विराज मेवैतदर्वाचीं	१५३
यद्वैसर्जिनानि जुहोति ...	३७६
यावती वै वेदिस्तावती ...	४२६
या वै प्रजा यज्ञे	३६६
यूप शक्लन् वैश्वव्यचा ...	३९४
रक्षोहणं वलगहन मिति	३२७
राधांऽसीत्सम्पृचाना- ...	४४४
रेवती रमध्व मिति ..	४३५
वाच यच्छति	८१
वातस्य त्वा ध्राज्या .	४८६
विजानन्तो हैवास्य धिष्ण्या	३६१
विप्रा विप्रस्य बृहतो ...	३०७
विश्वेतानि व्रतयन्त्य ..	१९२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
शक्लन उच्छोजिहायेति ...	२२९
शपेन ते श्रीणामीति ..	१६५
शरीरं ह्वैवास्य	२९८
शरेषीकयानक्ति	८६
शिर एवास्य हविर्धान ...	३०६
शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् १०६, २०९	
श्येनाय त्वा सोमभृत इति	५७६
श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे	२११
श्येनो भूत्वा परापतेति ...	१८५
षडरत्निं परिवासयेत् .	३९८
संवत्सरो वज्र	२५९
संवत्सरो हि वज्र ...	२५९
स आग्नेयं प्रथमं पशु ...	५९२
स आनक्ति । वृजस्यासि...	२९
स आश्राव्याह	४५१
स आह । चन्द्र ते .	१६५
स आहातिकाम्नग्नये ...	२५९
स इन्द्रोऽब्रवीत् । सर्वे ..	५७७
स उच्छ्रयति ...	४११
स उत्तरेण निष्क्रामति ...	५९५
स उपयजति । समुद्रं गच्छ	५०६
स उपसर्जति । स्वाहा त्वा	५७८
स उपावहरति	४४५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स उपैति । भागधाय्युर ...	५७६
स ऐक्षत प्रजापतिः ...	५९१
स ऐक्षतादित्यश्चम् ...	५३१
स गृह्णाति	२११
स जुहोति । त्वमग्ने ...	३९७
स जुहोति । अदित्यास्त्वा	१४०
स जुहोति । घृत	४८८
स जुहोति । आप्यायस्व	१११
स जुहोति । देवीरापो ...	५४९
स जुहोति । यया हिरैत-	२६१
स जुहोति । युञ्जते मन ...	३०७
स जुहोति । विश्वो ...	४८
स जुहोति । भ्रष्योऽसि...	५४७
स तम्य आदत्ते	४३४
स दक्षिणा ९ मक्षयत्युपा ...	२६
स दक्षिणा मेवाग्र आनति	२९
स दक्षिणा मेवाग्रे गोदानं	
विलाडयति	१६
स दक्षिणा मेवाग्रे गोदान	
मभ्युनत्ति	१३
स दक्षिणस्य हविर्धानस्य	३८१
स दक्षिणेन जिह्मामति ...	५३५
स निधिते जुहोति ...	३७८
स परिमिनोति	३४०
स परिव्ययति	४१३
स पर्यावर्त्तते	१८१
सप्तदशारत्निर्वाजपेये ...	३१८
सप्त पदान्यनुनिष्क्रामति ...	११८
स प्रहरति । मा भेर्मा ...	५७६
स प्रहरति । विदेदग्निः	२७६
स प्राश्नाति यमे	४०६
स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य	४४२
स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
त्वेति अथो वै यूप एषां	४०८
स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
त्वेतोमानेवैतल्लोकान् ...	३४२
स प्रोक्षति । रक्षोहणो...	३२८
स प्रोर्णुते	६१
स मन्यति । मायन्देव ...	२१२
स सिसीते । अभि त्वं ...	१५२
स मिमीते । इन्द्राय त्वा ...	५७६
सम्मत्यपि गमिष्ठा... ...	७११
सम्यद्वान्ते भवतः	५८
स य उत्तरोऽधिष्ठात् ...	४२७
स यत्प्रचरति	२६१
स यत् समानश्च	२५९
स यत् सायमाल	२६०
स यदग्नौ जुहोति... ...	३६६
स यदादित्यं	१०२
स यदाह । ते वा मारभ	५९

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स यदाह । था मा ...	३९७
स यदाह । स्वाहा यज्ञ ...	२१
स यदि स्रुचा जुहोति ...	३९४
स यदेव गुरुं नैधा करोति	५०५
स यद्वार्य्यमाणेऽमौ •—•	
प्राप्नोति यद्देषा ...	२९७
स यद्वार्य्यमाणेऽमौ •—•	
प्राप्नोति वागेषा ...	२७६
स यद्यग्निष्टोम स्यात् ...	५५१
स यदसतीवहोरच्छैति ...	५३२
स यं प्रथमऽ५ प्रकृम ..	३८६
स यवागावपति •—•	
वस्तुमैध्य मेवैतत् ..	४०८
स यवागावपति •—•	
वस्तुमैध्या मेवैतत् ...	३४३
स यस्यागृहीताभ्यस्त मियात्	५२१
स यानुप्रकिरन्ति ...	३६६
स यो व्यर्षिष्ठ	४२७
सरस्वत्यै पूष्णोऽग्नये स्वाहेति ।	
•—• पशवो वै पूषा	७६
सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति ।	
•—• सास्त्रीपात्मन् ...	४७
सर्व्वं वा ऽएषोऽभि दीक्षते	३५६
सर्व्वाणि ह वै दीक्षाया ..	४४
सर्व्वं ह स्म वा ऽएते ..	३१७
स ललाटे समनक्ति ..	४४३
स वा ऽध्वनेनैवाशां ...	१६७
स वा ऽस्वन्येनैव ततो ...	२१०
स वा चत्वावेव	२५८
स वा ऽध्यष्टाग्निर्भवति	३९९, ४१४
स वा ऽस्वष्टौ कृत्वो ...	२५८
स वा ऽउदाचं न्याच ...	१५४
स व्येधनात् ...	२७८
स वै जघनार्द्धं इवैवाग्र ...	५९
स वै तिस्र उपसद ...	२६०
स वै निरभिमृणोति ...	५७९
स वै विरूपो भवति ..	१८७
स वै धीक्षते	९०
स वै नखान्येवाग्रे निकृन्तते	११
स वै न सर्वेणेव संवदेत ...	६
स वै पञ्च प्रायणीये ...	१०७
स वै प्राभाग यजते ...	१६४
स वै व्याच एव	१३९
स वै सन्वरमाण इव ...	२१०
स सह्यामयति	१४१
स समिध मभ्यादधाति	२४३
स स्तानि । यापो	१५
स ह त्वेव पशु मालभेत ...	५०५
स ह सत्सरे जायमान ...	६३
स ह स्म बाह	४९९

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स हिरण्य मवदधाति ...	१९०
स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयति	४८२
स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति ...	४८४
स होवाच। अग्निर्वा ...	२७५
स होवाच। राष्ट्रवान्मे ...	२७
सा देवानुपावर्त्स्यन्नुवाच ...	२०६
सा नः सुप्राची	१२३
सा यत् सुपर्ण्युवाच ...	३६२
स यन्नाप्स्यति। यत ..	४६६
सा या प्रज्ञाताग्नि ...	४६६
सा या बभ्रू पिङ्गाक्षी सा सोमक्रयणी यन्न ...	१४१
सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी सा सोमक्रयणी स्याद्...	१४२
सा या बभ्रू पिङ्गाक्षी सा सोमक्रयण्यथ या...	१४२
सावित्रा मिमीते	१५३
सा वै त्रिवृद्भवति	६०
सा वै गायत्री भवति ...	६०
सा स्याद् प्रवीता	१४२
सा ह कद्रूरुवाच	३६२
सा ह सुपर्णी पप्रात	३६२
सा ह सुपर्ण्युवाच। अस्य	३६२
सा ह सुपर्ण्युवाच। यद्वीर्दं	३६२
सा होवाच। अन्यतरा ...	४८७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
सा होवाच। मय्येव ...	१०३
सैषा देवताभिः ०—० पाङ्क्तो	४८
सैषा देवताभिः ०—० विश्वो	४८
सोऽग्निरेव त्वचं व्यपस्यन्नयते। अग्निर्वै मिथुनस्य ...	२४२
सोऽग्निनेव त्वचं व्यपस्यन्नयते। तपो वा अग्निस् ...	२४१
सोऽभ्युपयजति	५१३
सोऽधिमन्थनं शकलं ...	२१३
सोऽध्वर्युः। यूपशकल मेवा-जुहोत्	४१५
सोऽनक्ति। देवस्त्वा ...	४१०
सोऽनुप्रहरति	२१४
सोऽपराह्णे व्रेदिं ...	३४७
सोपरसमवि। व्याचं ते ...	४६४
सोऽपोद्धरति ...	१२२
सोऽपोऽभि जुहोति ...	५४८
सोऽभिघारयति	४८२
सोऽभिमृशति	१५२
सोऽभ्युद्धरति	२८०
सोऽग्नि मादत्ते। देवस्य १२९,	३४१
सोमं गच्छ स्वाहेति ...	५१३
सोम राजन्विश्वास्त्वं ...	५४५
सोमस्य तनूरसि	२११
सोऽयं यज्ञो व्याघ मभिरक्षौ	६१

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
सोऽर्धन्द्राग्यश्चचार ...	५२१	हविष्मान् देवोऽध्वर ...	५३४
सोऽवनयति	३२९	हया ते सदना मिति ...	४३५
सोऽवस्तृणाति	३३०	हिरण्मयोर्ह कुश्यो रन्तर्	३६३
स्रुव एवास्य यूप ...	३०६	ऊत्वा व्यपाइ समीची ...	४६९
स्वर्गस्यो हैष लोकस्य ..	४१३	ऊत्वा व्यपा मेवाग्रे ...	४६८
		हृदयं नु वै यस्य	३८४
हविर्धानं स्यात्सु सूर्य ...	५२५		

॥ अथ विषयसूची ॥

(१प्र० १ब्रा०)

अथ शालानिर्माणाय देवयजनपरिग्रहविधि । तत्र देवयजनप्रदेशे प्रथमं प्राचीनवंशशालानिर्माणम्*, तत उदीचीनवंशशालानिर्माणञ्च । ततस्तत्र दीक्षितस्य शयने नियमविशेष, सर्वतः परिश्रयणञ्च । तत्रावैवर्णिकानां शूद्रादीनां मभिभाषणनिषेध, दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्व्यवहारनिषेध, दीक्षितस्य शालाप्रवेशश्चेति ।

(१प्र० २ब्रा०)

अथ दीक्षाविधि । तत्र प्रथमं दीक्षाकालनिरूपणम् । ततः दीक्षार्थं परिश्रयणम्, क्रमात् नखनिकृन्तनं, केशश्मश्रुवपनम्, स्नानम्, वासःपरिधानम्, पुनः शालाप्रवेशश्चेति ।

* एवमादिष्वविशिष्टोऽपि विधिशब्द सर्वत्र कल्प्य ।

(१अ० ३ब्रा०)

अथ दीक्षाङ्गभूताया आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं मध-प्रदापनम्। ततः समृद्धिफलकामस्य आदित्यचरुविधानम्, आदित्यपरिचायकमन्त्रोदाहरणम्, तस्य व्याख्यानञ्च। तस्या मिष्टौ सामिधेनीपाठदशे प्राप्ते तस्यास्तद्दशविधिः, तस्याः पत्नीसंयाजान्तत्वविधानपूर्वकः समिष्टयजुर्निषेधश्चेति।

अथ दीक्षितस्य अभ्यङ्गविधिः। अक्ष्णोरञ्जनप्रकारादिकम्, दर्भैः पावनम्, प्रकृतौ सप्तदशानां पवित्रत्वादिदर्शनम्, अङ्गुलीनां न्यञ्चनम्, मुष्टीकरणम्, वाग्यमनञ्च। ततस्तस्य दीक्षाहुत्यर्थं प्राग्वंशप्रवेशः, तत्र तत्सञ्चरप्रकारोपदेशः, ततस्तस्य गर्भ इति व्यपदेशश्चेति*।

(१अ० ४ब्रा०)

अथ दीक्षाहुतिविधिः। दीक्षाहोमस्यास्य औद्ग्रभणनामकरणम्। तद्धोमीयस्य प्रथमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, द्वितीयस्य तात्पर्यव्याख्यानम्, तृतीयस्य अध्यासविधानम्, चतुर्थस्य च व्याख्यानम्, पञ्चमस्य छन्दोद्वारा प्रशंसनञ्च। तत्र एकाहुतिपक्षोपन्यासः। ततः पूर्णाहुतिविधानम्, अक्षरसङ्ख्याद्वारा मन्त्रप्रशंसनञ्चेति।

(१अ० ५ब्रा०)

अथ कृष्णाजिनदीक्षाविधिः। तत्र कृष्णाजिनद्वयाहरणम्, एककृष्णाजिनपक्षप्रशंसनम्, कृष्णाजिनदीक्षार्थं सुप्रवेशनप्रकारः, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, उदुक्शब्दार्थनिर्णयश्च। ततः कृष्णाजिनारोहणम्, कृष्णाजिनप्रशंसनम्, तत्पश्चाद्भागे एव प्रथमोपवेशनविधानञ्चेति।

---

* 'अन्तर्वै [illegible] दीक्षमाणस्य देवदेव्य [illegible] दीक्षितो गर्भः'' का०।

अथ मेखलादीक्षाविधिः । तदुपादानद्रव्यकथनम्, तस्या मुञ्जमिश्रितत्वाख्यानम्, केशवेणीवन्निर्माणम्, प्रसव्यवृत्तेन मारुदेवत्यत्वम्, अपसव्यवृत्तेन पितृदेवत्यत्वम्, तद्बन्धनमन्त्रस्य विधिव्याख्याने च ।

अथ वाससाच्छादनविधिः । तादृशसंस्कृतस्य दीक्षितस्य विष्णुतुल्यत्वाख्यानञ्चेति ।

अथ तस्यान्ते कृष्णविषाणबन्धनविधिः । तत्र प्रथमं कृष्णविषाणोत्पत्त्याख्यायिका, प्रसङ्गाद् गर्भवर्णनम्, वागवर्णनञ्च । तद्बन्धने ऊर्द्धमुखत्वविधानम्, बन्धनप्रकारोपदेशः, तन्मन्त्रस्य विधिव्याख्याने च । तेनैव कृष्णविषाणेन कण्डूयनविधानम्, अन्येन कण्डूयननिषेधश्चेति ।

अथ दण्डदीक्षाविधिः । तत्र दण्डकाष्ठनिरूपणम्, दण्डप्रमाणम्, दण्डोच्छ्रयणम्, तस्य दर्भैः पावनञ्चेति ।

अथ मुष्टीकरणवाग्यमनविधिः । गृहीतव्रतस्य पुनर्वाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तम्, वाग्यमनस्य प्रयोजनाख्यानञ्चेति ।

अथाध्वर्युकर्त्तृकदीक्षितावेदनविधिः । तत्रावेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजनवर्णनञ्चेति ।

(२अ० १ब्रा०)

अथ वाग्विसर्जनकालविधानम् । तत्रादौ वाग्यमनविधानार्थाख्यायिका । वाग्विमोककालविषये पक्षान्तरोपन्यासः, तन्मन्त्रविषये च पक्षान्तरोपन्यासः, वाग्विमोकस्थानाभिमुखकर्त्तव्यत्वम्, तन्मन्त्रपदव्याख्यानम्, प्रसङ्गतो वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वोपपादनञ्चेति ।

अथ व्रतश्रपणविधानम् । तत्राक्षारोमश्च पुरोक्ताभिधानेन प्रशंसनम्, दीक्षितस्याप्यभितुल्यत्वाख्यानम्, शरीरस्थाना वागादीनां सप्तस्रादिदेवत्वकथनञ्च । प्रथमव्रतविषयकपक्षद्वयोपन्यासः देवमानुषकालयोर्विभागश्चेति ।

अथ यजमानकर्तृक सुदकस्पर्शनम्, नाभ्यमस्पर्शनञ्च। दीक्षि
तस्य मूत्रोत्सर्गे विशेषोपदेशः, तत्र मन्त्र, तद्याख्यानम्, गृहीतलोष्टस्य
पुन प्रक्षेपे मन्त्रादिविधानञ्चेति।

अथ दीक्षितस्य,—स्वापकाले अग्नये परिदानविधि, स्वापानन्तर
प्रबोधे पुनर्निद्राया अप्राप्तौ मन्त्रजपविधि, अनृतस्य क्रोधादेस्त्यागविधि,
तत्प्रायश्चित्तमन्त्रविधिश्च। तस्यैव यज्ञार्थधनादिधनलाभे वाग्यमनस्य विधा-
नम्, अस्तमयोदयकालयो प्रतिदिवस मध्वर्युकर्तृक दीक्षितस्य सम्प्रेषणम्
दीक्षितस्यानियमितस्थानस्वापनिषेध, प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दनिर्वचनञ्चेति।

(१प्र० ९ब्रा०)

अथ प्रायणीयेष्टिविधानम्। तथाख्यायिका। तत्र पथ्यास्वस्ति-
देवताकस्य, प्रथमयागस्य द्वितीयस्याग्नेयस्य, तृतीयस्य सौम्यस्य, चतुर्थस्य
साविवस्य, पञ्चमस्यादित्यादिदेवताकस्य च क्रमेण विधानम्। तत्पञ्च
सङ्ख्याप्रशसा, ऋतुपरिवृत्तिहेतुत्वेन पुन पञ्चसङ्ख्याप्रशसा, दिग्भेदनिर्वृत्ति-
हेतुत्वेनापि पञ्चसङ्ख्याप्रशसा च। तत्र प्रथमदेवतया उदीच्या दिश
प्रज्ञानोपपादनम्, द्वितीयदेवतया प्राच्या दिश प्रज्ञानोपपादनम्, तृतीय-
देवतया दक्षिणाया दिश प्रज्ञानोपपादनम्, चतुर्थदेवतया प्रतीच्या दिश
प्रज्ञानोपपादनम्, पञ्चमदेवतयोर्ध्वाया दिश प्रज्ञानोपपादनञ्चेति।

अथादित्याया इष्टे सोमाश्वशिरोरूपत्वेन वर्णनम् प्रायणीयो-
दयनीययोश्च बाहुद्वयरूपत्वेनेति।

अथ प्रायणीयेष्टे शय्वन्तत्वम्, न तु पत्नीसयाजान्तत्व मिति
निरूपणञ्चेति।

(१प्र० १०ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधानार्थाख्यायिका। तत्र सोमक्रयपाक्कालिक
सोमस्य विधानम् तत्प्रकारविधि, तद्याख्यानञ्च। ततो हिरण्यस्यापोद्धार-

विधानम्, तत्प्रशंसनम्, तथा चपोद्धारमन्त्रविधिव्याख्याने च । अथात्वारम्भ-विधानम् । ततः सोमक्रयण्यवस्थापनम्, तस्या अभिमन्त्रणम्, तदभि-मन्त्रणवाक्यानां तात्पर्यान्वाख्यानम्, ततस्तस्याः सप्तपदेषूदकप्रापणविधानञ्चेति ।

(२प्र० ४ब्रा०)

अथ सोमक्रयण्या अनुनिः क्रमणविधिः । तत्र प्रथमं तन्मन्त्र, तद्व्या-ख्यानं च । ततो होमाय हिरण्यनिधानप्रशंसा, आज्यप्रशंसा च । तत-समन्त्रकहोमविधानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततः सोमक्रयणीपादस्य परि-लेखनविधिः, तन्मन्त्रश्च । ततस्तत्पदपांसो स्थाल्यां समन्त्रकं स्थापनम्, यजमानाय तत्प्रदानम्, तस्य स्थाल्यौस्यपदपांसो यजमानकर्तृकं समन्त्रकं ग्रहणम्, अध्वर्योश्च समन्त्रकं मार्जालीयस्पर्शनम्, ततः पत्न्यै तत्प्रदानम्, नेष्टृकर्तृकश्च तत्र मन्त्रवाचनम्, तथा सोमक्रयणीप्रदर्शनञ्चेति ।

अथ सोमक्रयण्यास्त्रिविधस्वरूपाभिधानम्, तत्र मुख्यानुकल्पभेदोप-देशः, श्वेताया सोमक्रयणीत्वनिषेधश्च । ततः अक्ष्विकलत्वादिदोषदुष्टायाः सोमक्रयण्या गोर्वर्जनीयत्वविधानम्, तस्या वात्सल्यकालनिर्णयश्चेति ।

(२प्र० ५ब्रा०)

अथाध्वर्योः पात्रे वसनपाश्रप्रक्षेपविधि, ततो दक्षप्रक्षालनविधा-नञ्च । अध्वर्योः साङ्गुल्या हिरण्यबन्धनविधिः, सोमोपनहनाय सम्भेविधा नम्, उष्णीषवस्त्रविकल्पविधानञ्च । अध्वर्युयजमानयोरन्यतरस्य सोमोप-नहनादानकर्त्तव्यताख्यानम् । प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे उपरवप्रदेशेऽनुमादे-याशस्थापनग्रहणम्, निहितोदकुम्भस्य समीपे सोमविभाजिन स्थाननिर्दे-शश्च । ततः क्रयदेशे समागच्छन्तं क्षत्रियजमानेषु अध्वर्योर्यजमानवाचनम्, सोम प्राप्य प्राङ्मुखोपवेशनम्, ततः सोमाभिमर्शनम् सोमविचिन्वनञ्च । व्याहृते वाससि सोमोन्मानम्, तन्मन्त्रस्य विधानम्, तस्य च मन्त्रस्य

देवतादारा कन्दोदारा च प्रश्नसनम् । सोमोन्मानप्रकारप्रदर्शनम्, मान-गलदग्न्यङ्गुल्युपसंहरणम्, सोमाय प्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तमदेशानेकांश सङ्गृह्योष्णीषेण सन्निकरणम्, तद्ग्रन्थिमध्ये समन्त्रक सन्निकरणश्चेति ।

(३प्र० ६ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधि । तत्सम्बन्धव्यवहार । तत्र प्रथम गो क्रयप्रस्ताव, सोमक्रयप्रस्ताव, अत्रैव गोमहत्त्वकथनाय प्रासङ्गिक दशविधगोवीर्यं कथनञ्च । ततो गो प्रकेन तत्क्रयप्रस्ताव, ततो गोपदा क्रयप्रस्ताव, ततो गोऽर्द्धेन क्रयप्रस्ताव, ततो गवा क्रयप्रस्ताव पञ्चम, अत्रैव गोवय-प्रश्नश्च । पणनपूर्वकक्रयस्य प्रशंसा । तत एकहायन्या सोमक्रयणा सह देयेषु हिरण्यादिषु दशस्वेषु मध्ये हिरण्ये दीयमाने यजमानपाठ्य-मन्त्रादिविधि, ततोऽजादिषु च तथैव ।

अथ सोमस्य ग्रहणम्, स्थापनम्, अनुदेशनम्, आच्छादनञ्च । अत्रैव धिष्ण्यानां वर्णनम् । ततोऽध्वर्योर्यजमानवाचनम् । अथ सोम मादायोत्था-नम्, शिरसि धृत्वा शकटसमीपे गमनादिकञ्चेति ।

(३प्र० ४ब्रा०)

शकटमध्ये सोमस्थापनाय समन्त्रक कृष्णाजिनास्तरणम्, त स्पृष्ट्वा यजमानमन्त्रवाचनम्, तस्य धारणञ्च । तत शकटेन सह सोमस्य वाससा बन्धनम्, तत्र मन्त्रविधानम्, तदारोहणञ्च ।

यदि दीक्षाया द्वे कृष्णाजिने सौक्षत स्याताम्, तयोरेकस्य तत्र आस्तरणेन यथदावविधानम्, यद्येकम्, तत्कृष्णाजिनग्रीवाया मेवावकृत्य आस्तरणविधि । तत्र समन्त्रकप्रशंसा च । चिबुकप्रमाणोद्धृतपलकयोरन्तरेण सहस्राक्षकर्णक समदक्षदयमेघकम्, सहस्राक्षस्य तस्याय क्षितिविधानम्,

पलाशशाखया तत्प्राजनविधिश्च। तयोरनडुहो पर्यन्यवर्तनाया प्राशस्त्या-भिधानम्, तत समन्त्रक तयो शकटे योजनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च। तत शकटस्य पश्चात्पश्चाद् गमनादिकम्, तत्तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च। तत सुब्रह्मण्याह्वानम्, तदाह्वाननिगदव्याख्यानञ्च।

अथ प्रतिप्रस्थाता अग्नीषोमीय पशु मादाय, शालाया पुरोदेशे गच्छत सोमस्याभिमुख स्थापयेदिति विधि, तस्य च पश्वादेर्द्रव्यादि-प्रशसनम्, तत्र स्थापने मन्त्रविधानञ्च।

अथाध्वर्योस्तच्छकटोपस्तम्भनविधि, तन्मन्त्राख्यानम्, तद्व्याख्यानञ्च। ततोऽध्वर्य्वादीना चतुर्णा मत्विजा शालामन्वानयनम्, तदानन्त्या औदुम्बरीस्तम्भाभिद्यमविधानम्, मन्त्रेण तदभिमर्षनम्, मन्त्रेणैव तदुपरि छाया जिनास्तरणम्, तत्र समन्त्रक सोमासादनम्, तस्य मन्त्रपाठपूर्वक शाला-प्रवेशनम्, तत्समीपे उदपात्रस्थापनञ्चेति।

(इ्य॰ २ब्रा॰)

अथातिथ्येष्टिविधि। तत्र प्रथम सोमस्यातिथिस्वरूपत्वाख्यानम्, ततोऽतिथित्वात्तदर्थव्यापनञ्च। ततो हविरासादनम्, तत्रावपनादिकम्, नवकपालपुरोडाश, कार्ष्मर्यमया परिधय, आश्ववाल प्रस्तर, ऐक्षवौ विधृती चेति विधानानि।

अथाग्निमन्थनविधि। तत्राधिमन्थनशकलनिरूपणम्, दर्भतरुण-कयोर्विधानम्, अधरारणिकरणम्, अरण्योराज्यविलापयोर्होतृव्यापारवाचनक तथा प्रशंसनञ्च। ततो मन्थविधि, अनुप्रहरणविधि, अनुप्रहृतेऽग्नौ होमविधिश्च। अस्या इष्टेरिडान्तत्वविधानम्, अयाजुयाजनिषेधश्चेति।

(इ्य॰ ३ब्रा॰)

अथ तानूनप्त्रविधि। तत्राख्यायिका, तत्र समवस्थानप्रदर्शनादिकञ्च। तानूनप्त्राथाज्यग्रहणादिविधानम्, तानूनप्त्र माज्य सर्वे स्पृश अपि तत्

यजमानायैव दातव्य मिति निर्णय, यजमानेन क्रियमाणस्य सामीप्यस्य दैवे ह्रत मानैव मूल मित्याख्यानञ्चेति ।

(३प्र० ४ब्रा०)

अथावान्तरदीक्षाव्यप्रायश्चित्तविशेषविधि । तत्र प्रथम माख्यायिकया तन्मात्रतारणम्, ततोऽवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार, ततस्तद्विधानम् । तत्र समिदाधानम्, तत्र चाख्यानम्, समिदभ्याधानम्, इष्टापि दीक्षाऽऽतिवत् थाऽऽप्यागनार मकृत्यादिसमञ्जनस्य कर्त्तव्यतावगमनञ्च ।

अथ मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकराजाप्यायनविधि । तत्र चानुष्ठेयपदार्थक्रम विषये ब्रह्मवादिचोद्योद्भावनम्, आप्यायनप्रशंसनम्, विशेषतस्तस्य सारघ मधुकल्पनया मलसारत्वपरिहाराद्यात्मना च, प्रशंसनम्, तदाप्यायनमन्त्रव्याख्यानञ्च ।

अथ निह्नवविधि । तत्कालनिर्णय, तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च । ततोऽध्वर्युकर्तृकप्रैषादिविधानञ्चेति ।

(३प्र० ५ब्रा०)

अथोपसदिष्टिविधि । तत्र प्रथम तत्कालविधानम्, तत्राख्यायिका च । तत प्रधानयागत्रयार्थाज्यग्रहणप्रकारोपदेशादिकम्, उपसदा नित्यविधानम्, तत्प्रशंसनम्, तन्मन्त्रनयविधानञ्च । ततो द्वादशोपसत्पक्षे कर्त्तव्यविधानादिकञ्चेति ॥

(४प्र० १ब्रा०)

अथ वेदिनिर्म्माणविधि । तत्र स्थाननिरूपणम्, वेद्या औचित्यप्रमाणम्, आयामस्य पश्चाद्भागावधिप्रदर्शनम्, प्राचीनावधिप्रदर्शनम्, अक्षद्वय-

निरूपणम्, यज्ञाग्न्यादिप्रशंसनम्, प्रागायामे यन्नादिर्धारणम्, अंशिभाग स्योद्गलविधानम्, यज्ञभागस्य छूहत्वविधानञ्चेति ।

अथोत्तरवेदिनिर्माणविधि । तत्रोत्तरवेदिव्याख्यानविध्यर्थाख्यायिका, तद्विधानञ्च । तन्मानादिसाधनद्रव्यविधानम्, तत्प्रसङ्गात् कश्चिन्नियम-विधिश्च । तत्स्थान्तानिर्माणप्रकारोपदेश, तत्र खातया मृद्याऽऽला-दुत्तरवेदि प्रति चतुर्धरणस्य विधानम् ततोऽनुव्याहनम्, तन्मन्त्रस्य तात्पर्याख्यानम्, वेदा चन्द्रिरभ्युक्षणम्, तत्र सिकतावकिरणम्, तथोत्तर-वेदेर्यन्त्रियद्रवयाख्यया प्रच्छादनविधिश्चेति

(४प्र० २ब्रा०)

अथोत्तरवेद्या समिधप्रयमनप्रयोगविधि । तत्रेध्माभ्याधानम्, इध्मान्त-स्याथ उपयमन्यवयमनादिकम्, प्रोक्षण्यादानम्, विनयनम्, तन्मन्त्रे विशेष विधानम्, आघारयोनि, परिधीना परिधानञ्चेति ।

(४प्र० ३ब्रा०)

यज्ञभूमे पुरस्तात्कारलवर्णनम् । हविर्धानप्रवर्तनाभ्यनुज्ञायमनाय सावित्र होमविधि, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततोऽध्वर्यु पत्न्या समञ्जनम् । तत प्रतिप्रस्थातु उत्तरहविर्धानस्य दक्षिणवर्त्मन्या हिरण्याधानपूर्वक चतु र्गृहीताज्यहोमविधानम्, हविर्धानयो प्रवर्तनकाले मन्त्रवाचनम्, तन्मन्त्र व्याख्यानञ्च । ततो हविर्धानयो स्थापनस्थाननिर्णय, तत्र स्थापनानन्तर तयो क्रमादभिमन्त्रणे उपस्तम्भनमेध्युपहननच्छदिर्निधानानि, छदिर्निधान मन्त्रस्याधियज्ञपरतया व्याख्यानञ्च । ततो रराट्युपस्पर्शनम्, सूचीसमन्त्रया रज्ज्वा तद्ग्रीवनम्, तत्र ग्रन्थिकरणम्, तदभिमर्शनञ्चेति ।

(४प्र० ४ब्रा०)

अथ सोमाभिषवार्थोपरवखननविधि । तत्र प्रथम तत्खननस्य प्रयो-जनकथाख्यानम्, तत्खननाय अभ्र्यादानादिकम्, चतुर्णां खाताना

चत्वारो मन्त्राः, मृद्दुलोपणम्, खननप्रमाणम्, खातावमर्शनञ्च। ततो-ऽध्वर्युयजमानयोर्मिथो हस्तसमर्पणम्, अवटप्रोक्षणम्, अवटेषु प्रोक्षणी-शेषावनयनप्रश्नमनम्, तेषामवटानामुपरि बर्हिराच्छादनञ्च। ततोऽधि-षवणफलकयोरुपधानम्, पर्यूहणम्, परिदृंहणम्, परिकर्षणञ्च। तत-स्तदुपरि अधिषवणचर्मास्थापनम्, तत्र ग्राव्णां निधानञ्चेति।

(४प्र० ५ब्रा०)

अथौदुम्बरीविधिः। तत्र प्रथमं तस्याः सदोमध्ये स्थाननिरूपणम्, ततो-ऽवटखननार्थं मन्त्रादानम्, अवटपरिलेखनम्, तत्खननम्, तत्रावटप्रागुद्देशे औदुम्बर्याः स्थापनम्, बर्हिर्भिस्तस्याच्छादनञ्च। तत औदुम्बरीप्रोक्षण-साधनानां सह यवमाद्भिर्विधानम्, ताभिस्तत्प्रोक्षणम्, प्रोक्षणीशेषस्योद-कस्य तत्रावटेऽवनयनम्, तदुपरि बर्हिरास्तरणञ्च। तत औदुम्बर्या उच्छ्रय-णम्, अवटमध्ये प्रक्षेपणम्, पर्यूहणम्, पर्यूषणम्, अपां सुमनिनयनञ्च। ततस्तामभिमृश्य यजमानवाचनम्, होमविधानम्, तद्धोममन्त्रव्याख्यानञ्च। ततस्तत्र छदिर्निधानम्, छदिषां नवसङ्ख्यात्वेन प्रशंसनञ्चेति।

अथ सदोनिर्म्माणादिविधिः। तत्र प्रथमं सदसः उदगायततविधानम्, सदोनिर्म्माणप्रकारोपदेशः, सदसः परिश्रयणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत सदसो द्वारशाखादीनां सीवनादिविधानञ्च। ततस्तत्र प्रथमं आग्नीध्रस्य स्थाननिर्णयः आग्नीध्रस्यार्चिःपरिहारहेतुत्वेन प्रशंसनञ्चेति।

(५प्र० १ब्रा०)

अथ धिष्ण्यविधिः। तत्र प्रथमं सोपर्याणकाद्देवाख्यानम् तद्दृष्टान्तमुखेन सोमयागस्यान्तिकसंस्थाप्रतिपादनाय पुरुषस्य कन्त्रमपुतत्वाभिधानम्, ततो धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वाभिधानम् प्रसङ्गात् सोमयागस्य देवमनुष्य-पितृदारैश्च सर्वेषामपि सिद्धिहेतुत्ववर्णनञ्चेति।

(५प्र० २ब्रा०)

अथ वैसर्जनहोमविधिः। तत्र प्रथमं अग्नीषोमीयप्रयोगविधानम्। तत्र अग्नीषोमीयाज्यपृषदाज्ययोर्ग्रहणस्य विधानादिकञ्च। तत आहवनीये वैसर्जनहोमविधानम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, पूर्वोक्तेध्मोद्यमनादीनामति-देशनम्, प्रैषवैकल्याभिधानञ्च। ततो ग्रावादीनां सम्भाराणां मार्जालीये समुपस्थापनम्, तदायत्तं मन्त्रवाचनादिकम्, अश्वयोर्ग्रहप्रोक्षणादिकम्, तृतीयवैसर्जनहवनञ्च।

अथोत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि स्रुचं आसाद्य हविर्धानस्य प्रवेशन-विधिः। तत्र दक्षिणहविर्धानस्य परिश्रिते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनस्योपरि सोमनिधानम्, तदुपस्थानम्, ततो हविर्धानप्रदेशात् निष्क्रमणञ्च। तत आहवनीये समिदभ्याधानम्, प्रसङ्गाद् दीक्षिताक्षभोजननामग्रहणयो-र्वैसर्जनहोमं यावत् निषेधश्चेति।

(५प्र० ३ब्रा०)

अथ यूपनिर्म्माणविधिः। तत्र प्रथमं यूपं छेत्स्यन्नाहवनीये होमः, ततः कुशतरुणकेन संवेष्ट्य तत्काष्ठस्य छेदनम्, प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपावटे प्रक्षेपार्थं ग्रहणञ्च। ततो यूपस्याधःपातने प्रागादिदिक्पातविकल्पनम्, प्रच्यवमानस्य तस्यानुमन्त्रणम्, तदैवाश्वनहोमविधिस्तत्प्रशंसनञ्च। अत्रैव यूपमानस्य बहुविकल्पविधानम्, यूपस्याष्टाश्रित्वविधानञ्चेति।

(५प्र० ४ब्रा०)

अथ यूपस्थापनविधिः। तत्र प्रथमं अवटनिर्माणार्थं अभ्रिग्रहणम्, यूपशकलस्यावटे स्थापनम्, शकलप्रास्तनहोमश्च। ततो यूपाञ्जनम्, यूपाग्र-परिमृषणम्, अभिष्ठाञ्जनम्, यूपोच्छ्रयणम्, यूपमानम्, तन्मन्त्रस्याधियज्ञ-परतया व्याख्यानम्, यूपपर्यूहणम्, यूपं सम्मारभ्य मन्त्रस्य वाचनम्, तन्म-

मन्त्रस्य तात्पर्याख्यानञ्च । ततस्तयाशोदीक्षणम्, तन्मन्त्रतात्पर्यान्वाख्यानञ्च । ततो रशनामस्थिच्छेदनम्, तथा यूपशकलावगूहनम्, स्वरुणामविवर्धनञ्च । ततो लोकत्रयजयात्मना यूपस्य प्रशंसनम्, यूपपूर्वार्द्धमानादिकथनम्, यूपस्याग्न्याश्रितत्वाभिधानम्, यूपे निगडस्य स्वरोर्वस्तञ्च प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिध्यात्मना होमस्याभिधानञ्चेति ।

(५प्र० ५ब्रा०)

अथ यूपैकादशिनीविधिः । तत्र प्रथमं तदुपोद्घातः, दर्शनात्मकत्वे-मोपश्रयप्रशंसनम्, उपशयनिधानम्, ग्रन्थिप्रमुखानां सर्वेषामेव यूपानामेकादशीवोक्रमण मिति विचारश्च । ततो एकादशिनीपक्षे यूपोच्छ्रयणमविच्छान्तादि, प्रसङ्गात् पात्नीवतपशुप्रयोगविधानञ्चेति ।

(५प्र० ६ब्रा०)

अथ पशूपाकरणविधिः । तत्र प्रथमं पशुनियोजनाय यूपस्य कर्त्तव्यताख्यापनार्थाख्यायिका । ततोऽग्नीषोमीयपशोर्यूपे नियोगादिविधानम्, तत सार्वदाशोपाकरणविधानञ्चेति ।

(६प्र० १ब्रा०)

अथ पशुपाशविधिः । तत्र प्रथमं पशोर्बन्धनाय पाशकरणम्, तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च । ततस्तस्यैव पशोः प्रोक्षणम् उपोक्षणम्, ललाटाञ्जनञ्च । ततो जुह्वग्न्योः सादनम्, प्रवराभ्यावरणम्, पुनराश्रावणम्, यजमानप्रवरनिमदार्थाभ्याख्यानञ्चेति ।

(६प्र० २ब्रा०)

अथ पशुतदङ्गपशुप्रयोगः । तत्र प्रथमं होतुर्होतृषदने उपवेशनविधानम्, ध्यानविधि, तदेवाद्यशनविधानादिकञ्च । तत्र आज्याद्यां

यूपशकलाभ्यां पशोर्ललाटोपस्पर्शनादिविधानम्, पशोः पर्यग्निकरणविधिश्च। तत अग्नीध्रप्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां शामित्रदेशगमनस्य विधानम्, अध्वर्योस्तृणादयग्रहणादिविधिः, मैत्रावरुणप्रैषविधिः, अध्रिगुप्रैषविधानम्। ततो विशसनप्रदेशेऽध्वर्युकर्तृकतृणास्तरणादिविधानम्, संज्ञपनप्रकारविधानञ्चेति।

(६प्र० ३भा०)

अथ पत्नीकर्मविधिः। तत्र प्रथमं संज्ञप्ते पशौ पत्नीवाचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च, ततः पशोः प्राणमुखनासाचक्षुरादीनां पत्न्या प्रक्षालनादिकञ्च।

अथ पशुवपोत्खेदविधिः। तत्र प्रथमं वपाख्यपशोः कार्यार्थमयत्नविधानम्, तस्याः परिवासनादिकञ्च। ततो वपापाकप्रकारोपदेशः, वपानुप्रासनम्, वपायागप्रशंसा चेति।

(६प्र० ४भा०)

अथ पशुपुरोडाशविधिः। तत्र पशुपुरोडाशस्य देवताविधानम्, तदागन्तव्यप्रशंसा च। ततो शमितुः पशुविशसनम्, शमितृसमासनञ्च। अथाग्रे हृदयाभिघारणम्, अवदानक्रमविधानादिकम्, प्रसङ्गात् मनोता नामनिर्वचनञ्च। ततो वसाहोमविधानम्। ततो वनस्पतियागविधानम्, स्विष्टकृद्योगप्रकाराख्यानञ्च। ततो वसाहोमशेषेण दिग्व्याघारणम्, पशोः सम्मर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति।

(६प्र० ५भा०)

अथोपयाजविधिः। तत्रैकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, उपयाजाश्चैकादश इति पशोरेकादशानीकादीनां विधानम्, अथानुयाजार्थसमवदानग्रहणादिविधानञ्च। स्विष्टकृतः अनुयाजानां यूपविष्टात् पुर

स्वाहोपयामप्रशंसनम्, उपयामनामनिर्वचनम्, उपयामपात्रमन्त्रव्याख्या-
नम्, प्रतिमन्त्रं प्रतिवषट्कारं सन्नोमविधानञ्च । ततोऽन्त्युपयामनामकानां
चतुर्णां ग्रहपात्राणां विधानादिकञ्चेति ।

(उप० १ब्रा०)

अथ तदन्तुपयामन्त्राणां व्याख्यानानि । ततो जाघन्या पत्नी-
संयाजविधानम् । ततो हृदयशूलेनावभृथगमनम्, परिकर्मिणो तद्धृदय-
शूलसमर्पणम्, तन्निगूहनम्, तदभिमन्त्रणम्, विषयविशेषे तच्छूलोपगूहन-
निषेधश्चेति ।

(उप० २ब्रा०)

अथ पञ्चैकादशिनीविधानाख्यायिका । तत्र एकादशिनीनां पशूनां
कालविधानम्, अथ तेषां सुदङ्गमने, निविन्धने, वपाप्रचारे च तत्काल-
स्यैवातिदेशविधिश्चेति ।

(उप० ३ब्रा०)

अथ वसतीवरीग्रहणविधिः । तत्र प्रथमं माध्यामिकाख्यानम् । ततो
वसतीवरीग्रहणार्थं स्यन्दविधानम्, तदीतासां तासां मध्ये सवनप्रयोगार्थं
विभजनविधानम्, एकौतिष्ठा च गुणसमर्पणम्, ततो वसतीवरीग्रहण-
कालनिर्णयादिकम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च । तत्प्रशंसादनम्,
यदि परिप्लवमस्योत्तरवेदेरग्निहोत्रस्य च प्रापणम्, उक्थ्योऽग्नि-
ष्टोमाय आग्नीध्रमण्डपे तत्सादनम्, एतत्प्रसङ्गाद् वसतीवरीग्रहनिर्वचना-
दिकञ्च । ततो वसतीवरीग्रहणप्रकृतीनां आग्नीध्रपादमार्जनो मध्याग्नौ
तत्सङ्ख्याकाणेन ग्रहणोत्तमन्त्रा प्रदानञ्चेति ।

(७प्र० ४ब्रा०)

अथ सवनीयपश्वर्थप्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं सोमोपावहरणम्, तन्मार्गनिरूपणम् तन्मन्त्रविधानम्, तद्व्याख्यानञ्च। तत उपावहृतस्य सोमस्योपस्थानञ्चेति।

अथ प्रातरनुवाकप्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं प्रातरनुवाकस्य समयकालनिर्णय, प्रातरनुवाकस्य तत्प्रतिगरविषये मतान्तरोपन्यास, समिदाधानञ्च। तत एकधनानयनार्थं होमविधानम्, तद्धोममन्त्र, तद्व्याख्यानञ्च। ततश्चतुर्णां प्रैषाणां विधानम्, तद्व्याख्यानञ्च। होत्रादीनां मेकधनानयनार्थं मार्गनिरूपणम्, तद्व्याख्यानाख्यानञ्च। तत प्रचरणीहोमसाम्यस्यापु होमविधानम्, तन्मन्त्रविधि, तद्व्याख्यानञ्च। ततो हुतायामाहुत्यां अपसारण्यादिकम्। मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनम्, तत्र विचारश्च। ततोऽग्निस्मारणानन्तरं तेषा मेव होत्रादीनां देवयजने पुनरागमनविधानम्, तत आग्नीध्रस्यकस्य होतृचमसम अध्वर्युदानाय निग्राभ्यासु आवयनार्थं पूर्वेद्युराहृता वसतीवरीरूर्ध्वोपादिति विधानञ्चेति।

(७प्र० ५ब्रा०)

अथ सोमाभिषवप्रयोगविधिः। तत्र प्रथमं दारुमयफलकयोरुपरि चर्मोपवेशनम्, अधिषवणीयावादानम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च। ततो ग्रावस्थापनम्, सोमोन्मानम्, तत्सङ्ख्याविधानम्, सोमाभिमर्षणम्, निग्राभ्योदकैः सोमसेचनम्, प्रसङ्गात् निग्राभ्याशब्दनिर्वचनम्, सोमोपमर्जनम्, निग्राभ्याभिषवनम्, सोमप्रहरणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च। एवं त्रिरभिषवणम्, त्रिः सम्भरणम्, त्रिस्त्रिर्निर्वदनम्, मन्त्रजपश्च। ततो निग्राभ्योपायनम्, प्रसङ्गाद् यजमाननिर्वचनम्, सोमप्रार्थनात्मको मन्त्रसद्भावश्च। अथ निग्राभ्याभ्यो होतृचमसेन यजमानयोः यजमानोपक्रम विधानञ्चेति।

॥ अथ समालोच्यवचनसूची ॥

"अग्निं मथित्वाऽग्नावग्निं जुहवाम" ५. ६. ४, ५, ६।

"अग्नि वै यज्ञ" ५. ४. १६.

"अग्निरेतसं वै हिरण्यम्" २. ४. ३, ९. ५. २, ७. ५. १।

"अग्निरेव देवानां मूलमास, सहस्रधा ह्यस्यस्यास महतामाम्" ५. १. २१.

"अग्निर्वेद्याधिपथ" २. १. ७.

"अग्निर्वा अहः, सोमो रात्रि, अथ यदन्तरेण तद् विष्णु, एतद्वै परिश्रद्‌मानं संवत्सरं करोति" ३. ४. १५.

"अग्निर्वै गायत्री" ७. ५. १०. [२. ६.

"अग्निर्वै देवतानां मुखं, प्रजनयिता स प्रजापतिः, स उ एव यजमान" ७.

"अग्निर्वै यज्ञः" ३. ४ १८.

"अग्निर्वै सर्वा देवता" १. ३. १.

"अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति" ६. २. १८.

"अग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता" ६. २. ६.

"अग्निर्ह्येव ब्रह्म" २. १. ८.

"अग्निर्ह्येव यज्ञ" २. १. ८.

"अग्ने नय सुपथा राये ०—० इत्यग्नि मेवैतत् पुरस्तात् करोति" ५. २. ११.

"अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्म यत् सिकता" ४. १. ३६.

"अङ्गानि वै विश्वानि धामानि" ३. १. १४.

"अथ देवा वीणा मेव छन्द्वा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वयं मास्याम इति स्त्रा प्रलोभयिष्यामह इति" २. ३. ६.

"अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्यावृत्यासते। नेदस्य सपत्नोऽप्यमानस्याप्यसा असामेति। तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति, मानुषं हि तत्। नो एव पश्चात्कर्णं, पितृदेवत्यं हि तत्। अपि तस्य वैव मुखं नमयन्ति,

मेध्यं वा कुर्वन्ति तत्। नाह अहि मारयेति, मानुषं हि तत्'' ६ २. १५

"अथ यत् पुरा गायन्ति, यथा हविषोऽहुतस्य नाश्नीयादेव तत्; तस्माद् दीक्षितस्य नाश्नीयात्" ५. २. २१ [२७.

"अथ यद्दीक्षितोऽश्रव्यं वा व्याहरति, क्रुध्यति वा तस्मिन्नेवाकरोति" २. १.

"अथाग्न्याधानावाजन्ति, तौ यदि प्राञ्चौ स्यातां अन्यतरो वा प्राङ्तत्र विद्याद् वर्षिष्यत्ययमः पर्जन्यो वर्षिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम्" ३. १. ११.

"अथाभयेनाग्नाष्ट्रेय पशुं नयन्ति, त वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते, प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युं, अध्वर्युं यजमानः। तदाहुः,— नैव यजमानेनान्वारभ्यो मृत्यवे ह्येनं नयन्ति, तस्मान्नान्वारभेतेति। तदन्वारभेत; न वा एतं मृत्यवे नयन्ति, यं यज्ञाय नयन्ति'' ६. २. १०.

"अथैभ्यः सूपं दक्षिणा नायनन्, सं प्रत्यस्कन्न्" ७. १. १९.

"अयोक्षिखति सुसस्याः कृषीकृधीति" १ ५. २०.

"अध्वर्युः पृच्छति,— यजमान! किं भक्षेति, भद्र मित्याह; तन्नौ सहेत्युपाध्वर्युः। ०—० यजमानः पृच्छति,— अध्वर्यो! किं भक्षेति, भद्र मित्याह, तन्न इति यजमानः'' ४. ४. १७

"अग्निम्धस्य व्रतो नामकामेत्'' ४. १. १७.

"अनृतं हि वदेयुरेकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव, तस्मादेषां जित मनपजय्यं, तस्मादयशः। एवं ह वा अस्य जित मनपजय्य मेवं यशो भवति, य एवं विद्वान् सत्यं वदति" १. २. ८.

"अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरत्यमूल मुभयतः परिच्छिन्नं, यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति। तद् वातेनैव संविदानामन्तरिक्षाद् गोपायेत्येवैतदाह यदाहोतोरन्तरिक्षात् यजुर्वेदेन वातेनेति (वा॰ सं॰ ६. ११. ९.)'' ६ ९. १२.

"अन्नं वा उर्गुदुम्बरः" २ १. २०

"अन्नं वै क्षत्रियस्य विट्" २. ५ ८

"अन्नं वै सोम" ७ २ ८, ६.

"अन्नं सोम" ३ १ २८

"अमूल वा इद मुभयत परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति, यथायं
पुरुषोऽमूल उभयत. परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्ष मनुचरति" १. ३. १५.

"अमृत मायुर्हिरण्यम्" ६. ४. २९.

"अमृता आप" ७ ५. १६.

"अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति" १. ३. १८.

"अयं (मासम्) रक्षोऽह्यमानो न क्षीयते" ६. ४. १०.

"असि वै ग्रास इत्याचक्षते" ६. २. ४.

"असुर्या वा एषा वाग् या अन्ते, नेदितासुर्यां वाग् वदात्" ४. ३. १७

"अस्य सर्वस्य ब्राह्मणो मुखम्" ७. २. १४.

"अस्य सलिलस्य मध्येऽश्व श्वेत. स्थाणौ सेवते (अस्यार्थ —) वेदिर्वै
सलिल ०—०, अग्निर्वा अश्व श्वेत. ०—०, यूप: स्थाणु ०—० ।
तस्य वालो न्यमञ्जि न ममु वालो धुनोति ०—० । (अस्यार्थ —)
रसना हैव सा" ५. १. ४, ५,

"आत्मान वै तानेव दिधत्ती सोमक्रं देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीय्वेति"
"आत्मा वै मनो हृदयम्, प्राण एवदाश्यम्" ६. ४. ८. [५. १. ८.
"आधीतयजु र्वीत्याचक्षते" १. ४. ११, १४

"आपो रेत" ७. १. १

"आपो वै प्राणा" ६. ३. ४.

"आपो वै यज्ञ" ७. १. १.

"आपो वै समुद्र" ६. ५. ११

"आपो वै समुद्रोऽस्वैवैतदक्षितिं दधाति, तस्मादाप स्तावति भोगे
भुज्यमाने न क्षीयन्ते" ७ ४ २७

"आपो ह वा ओषधीनां रसस्तस्मादोषधय एवस्य खादिता न धिन्वन्ति;

ओषधय उ ह्यापः रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति ; यदैवोभय्यः संसृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति, तर्हि सा सरसा भवन्ति" ४. ५. ७.

"आपो ह वै छन्दे जन्मस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते" ७. ५. २५.

"आसीनं वा एन मेष आगच्छति ; स आगत उत्तिष्ठति, तन्मिथ्या-करोति" २ ६. १३.

"इदं हि यदा वर्षन्त्यथौषधयो जायन्ते, ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति रसाद्रेतः, रेतसः पशवः ; तद् यत एव सम्भवति, यतश्च जायते, तत एवैतन्मेध्यं करोति" ६. १. ४.

"इदं ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति" ३. ३. १५.

"इन्द्रः सर्वा देवताः" ९. ३. २.

"इन्द्रश्रेष्ठा देवाः" ३. ३. २

"इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने । गौरावस्कन्दि-न्नहल्यायै जारेति (श० ब्रा० १. १. २.)। तद्यान्येवास्य चरणानि, तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषति" ३. १. १८.

"इन्द्राग्नी हि विश्वे देवाः" १. ३. १४.

"इन्द्रियं वीर्य मिन्द्र" ७. २. १६.

"इन्द्रियं वै वीर्य मिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण" ७. २. १५.

"इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता" ३ ४. १८, ५. ४. १७; ७. ५. ५.

"इमा प्रजाः पुनरभ्यावर्तं प्रजायन्ते" ६. ५. १८.

"इयं वा अदितिः •—• ऊर्द्ध्वं ह्येतस्यै दिक्" २. २. १६.

"इयं वै पृथिवी भूमा" २. ३. १६.

"इयं वै पृथिव्यग्निर्वैश्वानरः" ७. १. ४.

"इयं वै पृथिव्यदितिः" २. ४. ३.

"इयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा" ३. १. १.

"इयं द्यौवादिति" २. २. ६.

"एतानेव वै योनिगर्भे बिभर्ति" १. ५. २८.

"उदीचो मेव दिशम् पथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मादत्रोत्तरा हि वाग् वदति कुरुपञ्चालत्रा वाग्घ्येषा विदानेनोदीची ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्ये दिक्" ४. २. १५.

"उदीची वै मनुष्याणां दिक्" ४. ५. २३.

"उदीची हि मनुष्याणां दिक्" २. ३. २२.

"उर्वशी वा अप्सरा, पुरूरवाः पति, अथ यत् तस्मान्मिथुनादजायत तदायुर्वैव" ३. २. २२.

"उष्णीष माहरेति" २. ५. ३.

"उष्णीषेण विग्रथ्नाति •—• अथ मध्येकुल्याकाश्यं करोति" २ ५. १८.

"स्वयं ह वै एकधो जायमान एव स्वयोरात्मना जायते" ५. १. १६.

"ऋषिविद्याघ्नमुक्तम्— 'मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छति। वातो देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुष ते मन'–इति" ३. ३. ७.

"एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव; तस्मादेषां जित मनपजय्यं, तस्माद्यशः। यशं ह वा अस्य जित मनपजय्यं मेवं यशो भवति, य एवं विद्वान्सत्यं वदति" ३. ३. ८.

"एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः, प्राण उदानो व्यान इति" १. ३. १०.

"एतद्ध्यात्मान मौपगवीकाश्यम्" ५. १. ७.

"एतावान् वै पुरुष" १. ४. ७३.

"एते गन्धर्वाः सोमरक्षा कृशानुरिमे धिष्ण्या इमा होत्रा" ४. १. ८.

"एते वै मधितारो यत् सूर्यस्य रश्मयः" १. ३. २४.

"एष वा यजेन्द्रो भवति यद्यजमान" २. ६. १०.
"एष वा इन्द्रो य एष तपति" ३. ३. १५.
"एष वै प्रजनयिता यग्मुख्कर" ५. ५. ८.
"एष वै सविता य एष तपति ...... प्रतीची ह्येतस्य दिक्" २. २. १८

"कः प्रावरनुवाकस्य प्रतिगर इति, जाग्रद्वैवाध्वर्युरुपासीत, स यन्निमिषति स हैवास्य प्रतिगर ; तद् तथा न कुर्याद्, यदि निद्रायादपि कामं स्वप्यात्" ७. ४. ११.
"किं तद् यज्ञे क्रियते येन प्राण सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य प्रिय इति" ६. ५. २.
"क्षत्र वा इन्द्र" ७ २. १६, १८.
"क्षत्रं वै सोम" ७. ४. ३.
"क्षत्रं वै सोमो विडन्या ओषधय" २. ५. ८.
[७. ४. ७.
"क्षत्रिय मायन्त मिमा प्रजा विश प्रत्यवरोहन्ति त मधस्तादुपासते"

"गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते" २. ६. १२.
"गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा" २. ४. १०.

"चन्द्र ते, वस्त्रं ते, छाया ते, धेनुस्ते, मिथुनौ ते गावौ, तिसस्ते-ऽन्या" २. ६. ४.

"त (सोमं) वै दशभिरेव कौशीयान्नादशभि·" २. ६. १८.
"तत् (त्वाष्ट्र पशु) न सक्षापयेत्, पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत्" ५. ५. ८.
"तदाहु । सोमाकुर्यात्पशुमिनमिश्रे, यशगा मेवादायाक्षस्येमरेत्वाभिधाय वियुङ्गादिति । तद् तथा न कुर्याद् यथाधर्म विरत्यथा विक्लेवैदेव तत् । तस्मादितदेवानुपरीयात्" ५. ६. ७.
"तद् ह याज्ञवल्क्य चरकाध्वर्युरनुव्याजहार,— एव अदेन्तं प्राणं वा यम

मन्तरगादध्वर्युं प्राश एव हास्यतीति, स ह स्म बाहू अन्वेत्याह,— इमौ पलितौ बाहू कश्चिद् ब्राह्मणस्य वचो बभूवेति न तदाद्रियेत" ६. ३. २५.

"तद्धिरण्मया ब्राह्मणो व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तदास" २. १. १.

"तद्वै वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठ यच्छ्रेण" ३. १. १५.

"तपसा वै लोकं जयति। तदस्यैतत् परं परं एव वरीयस्तपो भवति, परं-परं श्रेयांसं लोकं जयति" ३. ५. २७.

"तमसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भृता यदशा" २. ६. ८

"तस्मादप्येतर्हि ०—० योषा ०—० य एव नृत्यति, यो गायति, तस्मिन्नेवैता निमिश्लतमा इव" २. ३. ६.

"तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान इति" ५. १. १५.

"तस्माद् योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत" २. ४. १३.

"तस्य यन्निखातं, तेन पितृलोकं जयति; अथ यदूर्ध्वं निखातादा रशनायै, तेन मनुष्यलोकं जयति, अथ यदूर्ध्वं रशनाया आ चषालात्, तेन देवलोकं जयति; अथ यदूर्ध्वं चषालाद् द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वा, साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति" ५. ४. २५.

"तस्य हि न हन्तास्ति न वधो येनेदं सर्वं स्तृणुत तस्मा विश्वा भुवनानि तस्थाविति" ६. १. ४.

"तस्मै गन्धर्वा वेदानेव प्रोचिर इति वै वय विद्मेति वय विद्मेति" २. ३. ५.

"तस्यैवैतत् प्रायश्चित्तिं कुरुते, सोऽग्निरेव स्वयं विपल्ययते" ६. ४. २, ३.

"तिर इव वै गर्भाः" ६. १. ६.

"त्रियो वा अग्नि" ७. २. १८.

"ते (द्यावापृथिव्यौ) रसवत्या उपजीवनीये इमाः प्रजा उपजीवन्ति" ४. ५. २१.

"ते विदुरयं वै नो विरक्तमोऽस्यैव रूप मसाम" ३. ४. ८.

"तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव इति वदन्त पराबभूवु" १. ५. २३.

"त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्" ५. ६. ११.
"त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति" ५. ५. ८.

"दश वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणा प्रतिष्ठिता एता-
वान् वै पुरुष" ६. २. ३.
"दिवि हि सोम" ७ ५. २
"दीक्षितं दाक्षमं योपायन्ति, नेन्नोऽपहरानिति" ५. १. १४.
"देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्या, प्रजापते' पितुर्दाय मुपेयुर्मन एव
देवा उपायन् वाच मसुरा" १. ५. १८.
"देवो वै सोम" ७. ५. २.
"देवो वै सोमो दिवि हि सोम" ३. ४. १३.
"देव्यो ह्याप" ७. ४. २५.
"दैव्यो वा एता विशो यत् पशव" ५. ६. ६.
"द्वय वा इद न तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतञ्च; सत्य मेव देवा अनृतं
मनुष्या" २. ५. २, ["सत्यं वै"] ७. ५. १.
"द्वय वा इद सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुन प्रजननम्, ०—० मिथुन
मेवैतत् प्रजनन क्रियते" ६. ५ ७.

"धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्" १. २ २१.
"धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्। तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्नाम्येवाह मंऽसलं चेद्
भवतीति" १. २. २१.

"न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वच (ऋ० सं० ६. ४७.)"
"न दीक्षित काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत" १. ५. ३१. (७. ५. २४.
"न प्रतीचीमभिरा शयीत" १ १. ७.
"न ब्राह्मणो क्षेप्येद्" १. ५. २४.

"नवाक्षरा वै गायत्री, अष्टौ तानि यान्यन्वाह, प्रणवो नवमः" २. २. १५.

"न वै देवा सर्वेणैव संवदन्ते" १. १. १०.

"न वै देवाः स्वपन्ति" २. १. २२.

"न वै यज्ञ प्रत्यक्ष मिवारभे यथार्थं दण्डो वा वाम्रो वा; परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञ" १. ३. २५.

"न स्वा भ्रातृीयेरन्; य एषां परस्तरा मिव भवति, स एनाननुव्यवैति; ते प्रियं द्विषता कुर्वन्ति, द्विषद्भ्यो रध्यन्ति, तस्मान्नर्त्तीयेरन्" ३. ६. ३.

"न दक्षिणं प्रतिगृह्णीयात्, पुरुषमानो हि घ्नतीति" १. ३. ४.

"नाभिदघ्ना भवति, अत्र वा अन्नं प्रतितिष्ठति" ३. १. २८.

"नाभिदघ्ना भवति, अतो एव रेतस आगम." ३. १. २८.

"विरुत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात्" ४. १. २५.

"नैव मन्युं चरन्त मभ्यस्य मियात्, न स्वपन्त मभ्युद्दियात्" २. १. २७.

"नो हास्ते गोर्भय स्यात्" १. २. १७.

"पञ्च वा ऋतव संवत्सरस्य" ७. ५. ११.

"पवित्रं वा घाप" १. २. ११.

"पशवो वै पूषा" ७. २. १०, १२.

"पशवो वै रायः" २. ४. ८.

"पशवो वै वसु" ५. ६. ११, १६.

"पशोः प्राणानद्भि पद्युपस्पृशति, ०—०, तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति; तथैतस्यैव मेव देवाना हविर्भवत्यस्त समृतानाम्" ६. ६. ४.

"पश्चाद्वरीयसो पृथुश्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति" ४. १. ११.

"पितृदेवत्य सोमः ०—० दक्षिणा ह्येतस्य दिक्" २. २. १७.

"पुत्रो वै वीरः" २. ४. १२.

"प्रत्यक्षिते,— यथयमयो मेवास्मिंल्लोके, दधाना मन्तरिक्षे, इदिक्षौ दिवि" २. ५. ३.

"पुरुषसम्मितो यज्ञ" १. ४. २१.

"पुरुषो यज्ञः" १. ४. २२.

"प्रजापतिर्यज्ञ" २. १. ४.

"प्रजापतिर्वै •—• सवसौयानेवेष्टाभवत्" ७. २. १—४.

"प्रजा वा पशवो" ७. ५. २१.

"प्राची हि देवाना दिक •—• उदीची हि मनुष्याणा दिक, •—• ; अथो मध्यम दक्षिणायै •—• एषा वै दिक् पितृणाम्" ५. ३. १२.

"प्राची हि देवानां दिक् •—• उदीची हि मनुष्याणा दिक् •—• एषा (दक्षिणा) दिक् पितृणाम्" १. १. २.

"प्राची हि देवानां दिक् •—• या दक्षिणा दिक् सा पितृणां •—• सा प्रतीची सा सर्पाणां •—• योदीची सा मनुष्याणाम्" १. १ ७.

"प्राची ह्येतस्य (अग्नेः) दिक्" २. १ १९.

"प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ" ४. ५. १९

"प्राणो वै पशुर्यावद्धवेव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदस्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यं शेते" ६. ४. १५, ८. ५. ५

"प्राणो वै हृदयम्" ६. ७. १५.

"प्राकृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव" २. ६. १२.

"बड्डौ वै यजुर्श्चायौ" ४ २. ११, ५. १०

"ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति, स्वतन् पशून् नेत्नोऽपहरा-निति" ५. १. १५.

"ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ" १. ४. १५

"ब्रह्म वै बृहस्पति" ३. ४ २, ५. ६ १२, ७ २. ११, १४.

"ब्राह्मणोऽयम्नमाने द्वितीय नाम कुर्वीत, राध्नोति हैव य एवं विद्वान् द्वितीय नाम कुरुते" ५ १. १६

"ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः" १. १. ८.

"मनुष्यानन्वु पशवः, देवानन्वु वयांस्योषधयो वनस्पतयः" ५. १. १६.

"मनो देवा मनुष्यस्याजानन्ति" ३. ४. ६.

"महान्त्येव गोर्महिमेत्यध्वर्युः ; गौर्वै प्रतिधुक्, तस्यै शृतं, तस्यै शरस्, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आतञ्चनं, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम् •—• एतान्येव दश वीर्याणि" २. ६. २, ३; २. ५. १, ३.

"महितो वै सोमो देवो हि सोमः" २. ६. ४.

"मिथ्या वा आपः" १. १. १०.

"य सर्वासा मोषधीना रस आसीत्, त यवेष्वदधुः ; तस्माद् यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ति, तदेते मोदमाना वर्द्धन्ते" ४. ५. १०.

"य इमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा इमाविव द्वा विमौ द्वौ" ४. ४ १.

"यजमानो वा आमिक्षा" ५. ४. १६.

"यज्ञो वै विष्णुः" ५. ३. २, ८.

"यज्ञो वै विष्णुः। स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-रिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्त-मेन" ५. २. ३.

"यज्ञो हि कृष्णः, स य स यज्ञस्तत् कृष्णाजिनम्" १. ५. २८.

"यज्ञो हि विष्णुः" ५. २. १६.

"यत् ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे •—• स एता-स्तिस्रस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्त" ७. ५. १२.

"यद् वैकङ्कतं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति" १. ३. १२.

"यत्र वा अर्हन्त मागतं शापयन्ति क्षुध्यति वै स तत्र तथा ह्याभचितो भवति" ३. ४. ३

"यथा राज्ञ आगतायोदकं माहरेदेव मेतदिति" ३. १. ३१.

"यथा ऋचे वा [illegible] वा, तदेव मानुषं हवि" १. २. २.

"यथा राज्ञोऽराजानो राजकृत सूतग्रामण्य, एव मम्य छन्दांस्यभित साधयानि" ३. २ ७

"यथा वा अङ्गारोऽग्निना ध्मात स्यात्" ७. ४. २६.

"यदग्नौ जुहोति, तद्देवेषु जुहोति, तस्माद् देवा सन्ति। यत् सदसि भक्षयन्ति, तन्मनुष्येषु जुहोति, तस्मान्मनुष्या सन्ति। अथ यद्धविर्धानयोर्नाराशंसः सीदन्ति, तत पितृषु जुहोति, तस्माद् पितरः सन्ति" ५, १. २५

"यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेत सिच्यते, तत तत प्रजायते, पराङ्गुपार्षक्ति पराङ्ग्येव रेत सिच्यते" ४. ३ १६.

"यदि दीक्षित मार्तिर्विन्देद् येनैवात कामयेत तेन भिषज्येद् यथात्रतेन भिषज्येदिति" २ १. १५

"यद् गायत्री श्येनो भूत्वा दिव सोम माहरत्, तेन सा श्येन सोमभृत्" ७ ५. १०

"यद्वीर किञ्चाभन्त्युद् एवेद सर्व प्रतितिष्ठति" ४. ५. १

"यद्दै प्रतिरूप तच्छिल्पम्" १ ५ ५.

"यद्दै शुक्ल यज्ञस्य, तदाग्नेयम्, ०—० यद्दा ष्णाढं यज्ञस्य, तत् सौम्यम्" २ २ ८, १०

"या प्रोक्षण्य परिशिष्यन्ते ता चत्वटे ध्वनयति,—'शुन्धन्ता लोका पितृषदना इति, पितृदेवत्यो वै कूप खात" ५ ४. ६.

"या ते धामान्युश्मसि गमध्यै ०—० इत्येतया निष्टुभा मिनोति" ५ ४. १५.

"यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी" ५ ५ १

"यावद्धेव प्राणेन प्राणिति, तावद् मस्तु, अथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति, दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यं शेते" ६ ५ ९

"यूप एव पशु मालभन्ते, नर्ते यूपात् कदाचन" ५ ६ २।

"ये वै ब्राह्मणा शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते विप्रा" ४ ३ १२

"यो दीक्षते तस्य रिरिचान इवात्मा भवति" ६ २. २.

"यो दीक्षते, स विष्णुर्य यजमानस्य" १. ५. १७.

"यो दीक्षते स देवाना मेको भवति १. १. ८, १०, २. १. १६, २२.

"यो ह्येवेम मानुषं ब्राह्मणं हन्ति स ह्येव परिचक्षते" ७. ५. १७.

"यो ब्राह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण

इत्येव ब्रूयात् ब्राह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते। तस्माद्राजन्यं

सवनकृत इत्याहेरणी चैव सवनकृतेति" १. ५. ४०.

"यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा लोष्ठेन वा कण्डूयेदपास्यन् म्रियेत्" १. ५. ३१.

"यो वै ज्ञातोऽनूचान स समृद्ध" ३. ५. २६

"यो वै विष्णु सोम' स" ३. १. २१, ५. २ १६.

"योषा हि स्रुग्" ७. ५. २१.

"योषायै वा इमा प्रजा प्रजायन्ते" ७. ५. २५.

"योषा वा पत्नी" ७. ५. २१.

"योषा वा ऋक्" ७. ५ २५

"योषा वा स्रुग्भोला" ७. ५. २५.

"योषित्कामा वै गन्धर्वाः" ७. ३. २०.

"रक्षसा ह्येष भागो यदसृक्" ६. ३. १४.

"रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा" ७ ३. ६. १२

"रसो वै वसा •—• रसोऽद्यमानो न क्षीयते" ६. ४. ३०.

"रसो वै वसाहोम" ६. ४. २५.

"रेत सोम" २. ५. १, ३. १. २८, ३. ४. ११.

"रेतो वै सोम" ७. १. २

रेतसो हि पयस" ५. ६. १२

"लघूमन्या स्कन्द्या यशोऽर्छति" ३ ३. २५.

"लिङ्गयेव हि यः •—• अभिहृत्य कल्पयति" ६. ३ ३०.

'वचो वा व्याव्यम्" २ ४ ३ २ ५ १ ३ ५ ६ ४ ३ १५

'वचो वा व्यान्यम् रेत सोमो नेद् तच्चेयाज्येन रेतः सोम हिनस्ति नीति" ५ २ १७ ७ ४ २६

"वचो हि वा व्यान' १ २ ६

वनस्पतयो हि यज्ञिया न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो न स्यु' २ १ १०

'वनेषु अन्तरिक्ष ततानेति । वनेषु = वृक्षाग्रेषु वीयं वै वाजा, पुमासो ऽर्वन्त, ह्रत्सु क्रतु मनुर्मनोजव, विक्षु = प्रजासु, दिवि सूर्यो सूर्यो हित, गिरिषु हि सोम" ३ १ ७

"वरुणा वा एषा यदप्सु" २ ३ १८ ६ १ १

'वागेव सुपर्णी इय कद्रू" ५ १ २

"वागेवाग्नि, प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्य, श्रोत्र विश्वे देवा" २ १ १३

"वाग्वि यज्ञः' ४ १ २३

"वाग् वै यथा ग्लक्ति ०—० उदीची ह्येतस्यै दिक्' २ २ ८ १५

"वाग् वै रेवती सा यद् वाग् बहु वदति तेन वाग्रेवती" ६ २ १२

'वाग् वै सरस्वती' ७ २ ७, ६

'वाचे हि धीयते यज्ञाय हि धीयते यचो हि वाग्, धीयितो ह वै नामैतद् यद् दीक्षित इति" २ १ ३०

'विद्वासो हि देवा ५ ६ १०

"विशो ग्रावाण' ७ ४ ३

"विशो विश्वे देवा" ७ २ १६ १८

"विशो वै मरुतो भूमो वै विट्' ७ २ १०

'विष्णु परार्क्र" १ ३ १

'वृत्रो वै सोम आसीत तस्यैतच्छरीर यद् गिरयो यदश्मानस्तच्छरीरे णैवैन मेतत् समर्धयति ग्रावज करोति' ७ ५ २

"वृत्रो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदश्मानस्तदेषो-
शना नामौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिः" ३. ४. १३.

"शृङ्गं वै तद् यज्ञस्य यन्मानुषम्" ३. १. २१.

"शरीरं ह्येवास्य (अग्नेः) पीतुदारु •—• मांसं ह्येवास्य गुग्गुलु •—•
गन्धो ह्येवास्य सुगन्धितेजनम्" ४. २. १८.

"ग्रीष्मो वीर्यं हरन्ति, घनसोदावहन्ति" २. ६. १७.

"श्येताक्ष्या धाया नेयात्, सा स्यादप्रवीता •—• अवग्राकूटा काणा कर्णी-
च्छिन्नालासाग्रपा" २. ४. १५.

"संवत्सरो वै प्रजापतिः" २. १. ४.

"स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश" १. ५. २६.

"स एव शीर्षन् भक्तिस्थोऽनुकस्य मध्या तस्मात् स वान्त इव तस्य शीर्षेन
सम्भवमत् तस्मात् तं नाश्नीयात् मनुष्यैतदभिवान्तम्" ६. ४. ११.

"सत्यं वै शुक्रम्" ७. ४. २५.

"समानजन्म वै पयश्च (आज्यश्च) हिरण्यञ्च, उभयं ह्यग्निरेत-
सम्" २. ३. ८.

"सम्बन्धान्ताविव हीमौ लोकौ" १. ५ २.

"स यानुपधिरन्ति, तेनामिंल्लोके प्रत्यर्घा भवन्ति, अथ याननुद्दिशन्ति
तेनामुष्मिंल्लोके प्रत्यर्घा भवन्ति" ५. १. २३.

"सर्वे वै विश्वे देवाः" ७. २. १३.

"सर्वा ह वै देवता पशुमालभ्यमानमुपसङ्गच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति
मम नाम ग्रहीष्यतीति, सर्वासां हि देवतानां हविः पशु-
स्तासां सर्वासां देवतानां पशौ मनांस्योतानि भवन्ति तान्येवैतत्
प्रीणाति" ६. ४. १४.

"सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राणा एव न" २. १. २१.

"सविता वै देवानां प्रसविता" २ ५ १०, ४ ३ १०, ७ २. २०,
४ १४, ५ ३.

"स हिरण्य पदे निधाय जुहोति, न वा अनग्नावाहुतिर्हूयते; अग्निरेतस
वै हिरण्यम्, तथो हास्यैषाग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति" ३. ४ ३.

"सा यत् त्रि संवत्सरस्य विजायते, तेन प्रजापतेर्वर्षं" ३ ६ ८

"सुवासा एव बुभूषेत्" १ ३. १६

"श्वोन श्वोन मिति, शिव शिव मित्येवैतदाह" ३ ६ १०.

"स्तान आग्नीध्रीये वम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते व सोमक्रयणा ०—०
एतानि वै धिष्ण्यानां नामानि" ३ ६. ११.

"हविर्वा एष देवानां भवति यो दीक्षते, तदेव मन्त्रजम्भ आदधाते,
तत्पुनरात्मान निष्क्रीणीते" ३ १ २१

॥ अथ कर्म्मसूची ॥

कर्मनाम	प्र॰ भा॰ ख॰	कर्मनाम	प्र॰ भा॰ ख॰
अग्निप्रणयनम्	४ २, १	आग्नावैष्णवेष्टि	. १. ३ १.
अग्निमन्थनम्	३ २ १८	आज्यग्रहणम्	५. २ ६.
अग्निष्टोम	१. १ १	आतिथ्येष्टि	.. ३ ४ १.
अत्युपयाजयाग .	७ १ १	आग्रयणहोम	. ५. ३. १५
अधिश्रयणम्. ..	४. ४ १	आसन्दीकरणम्	... ३ १. २६.
अनुनिष्क्रमणम्	३. ४ १		
अनुयाजयाग	६. ५ ८	उत्तरवेदिव्याघारणम्	४ १ २६
अपाम्प्रणयनम्	१. ३ १	उपयाजयाग	.. ६. ५ ११.
अवान्तरदीक्षा	३ ४ १.	उपसदिष्टि ...	... ३. ५. १.

कर्म्मनाम	प्र॰ खा॰ क॰
औदुम्बरीनिधानम् .	४ ५. १
औदग्रभणहोम	१. ४. १.
कृष्णाजिनदीक्षादीनि	१. ५. १.
तानूनप्त्रम् ...	३. ३. १.
दीक्षाङ्गकर्म्माणि ...	१. २. १.
दीक्षिताभ्यञ्जनम् ..	१. ३. १०.
दीक्षिताभ्यञ्जनम् ..	१. ३. ७.
दीक्षितावेदनम् ...	१. ५. १६.
धिष्ण्यनिर्म्माणम् ..	५. १. १.
निग्राभ्योपायनम्	७. ५ २०.
निह्नवनम्	३. ४. १६.
पत्नीपान्नेजनम् ..	६. ३. १.
पत्नीसंयाज . ..	५. १. ६.
पशुपुरोडाशश्रपणम्	६. ४. १.
पशुसंज्ञपनम् ..	६. २. १५
पशूपाकरणम् .	६. १. १.
पश्वालम्भनम् .	५. ६. १
पश्वेकादशिनीकरणम्	७. २. १.
पृषदाज्यग्रहणम् ...	६. ५. ७.

कर्म्मनाम	प्र॰ खा॰ क॰
प्रयाजयागाः	६. २. १.
प्रवराश्रावणम् ...	६. १. ५.
प्रातरनुवाक ...	७. ४. ७
प्रायणीयेष्टि ...	२. २. १.
यूपनिधानम्	५. ४. १.
यूपप्रस्थनम्	५. ३. १.
यूपैकादशिनीकरणम्	५. ५. १.
राजाप्यायनम् ...	३. ४. ११.
वपायागः	६. ३. १६.
वसतीवरीग्रहणम् ...	७. ३. १.
वसाहोम	६. ४. ३०
वाग्यमनम् ...	१. ३. २७.
वाग्विसर्ज्जनम् ...	२. १. १.
व्रतदानम्	२. १. १६.
व्रतश्रपणम्	२. २. १०.
वेदिनिर्म्माणम् ...	४. १. १.
वैसर्ज्जनहोम ...	५. २. २.
शालानिर्म्माणम् ...	१. १. १.
शालाप्रवेशः ...	१. १. ११.
सदःपरिश्रयणम्	४. ५ २४.

कर्म्मनाम	प्र० ग्रा० क०	कर्म्मनाम	प्र० ग्रा० क०
सदोनिर्म्माणम् ...	४. ३. १.	सोमाभिषव ...	७. ५. १.
सवनीयपशुकर्म ...	७. ४. १.	सोमासादनम् ...	३. १. ३०.
सामिधेनीप्रयोग ...	१. ३. ६.	सोमोन्मानम् ...	२. ५. १.
सुब्रह्मण्याह्वानम् . .	३. १. १७	सोमोपनहनम् ...	२. ५. १८.
सोमक्रयणम्... ...	२. ६. १०.		
सोमक्रयणवस्थापनम्	२. ३. १.	हविर्द्धाननिर्म्माणम्	४. ३. ७.
सोमनिधानम् ...	४. २. १८.	हविर्द्धानप्रवर्त्तनम् ...	४. ३. १०.
सोमपयानम्... . .	२. ६. १	हविर्द्धानप्रवेशनम् ...	५. २. १७
सोमपर्याणहनम् .	३. १. ७.		

॥ अथर्षिनामादिसूची ॥

नाम	प्र० ग्रा० क०	नाम	प्र० ग्रा० क०
अङ्गिरसः	१. ५. १०, १४, ४. १. १२ द्र०	कद्रू ...	२. ३. १ ; ५. १. २.
अप्सरा (उर्वशी)	३ २. २२.	कुरुपञ्चालाः ...	२. २. १५.
अहल्या	३. १. १८.	कौशिक (ब्राह्मण)	३. १. १९.
आदित्या ...	४ १. १६ द्र०	गन्धर्व (विश्वावसु)	२. ३. २.
		गन्धर्वाः (सोमरक्षाः)	५. ४. ६.
		गौतम	३. १. १९.
उर्वशी (अप्सरा)	३. २. २२.	गौरावस्कन्दी... ..	३. १. १८.
ऋषय	१. ४ ४, २. १. ३, १९, २८. द्र०	चरकाध्वर्यव ...	६. ३. २४.
		चिंकतुद (गिरिः) ...	१. ३. १२;

नाम	प्र० ब्रा० कं०	नाम	प्र० ब्रा० कं०
पुरूरवाः (पति)	३. २. २२.	वाचक्नवी	१. १. ४.
		विश्वावसु (गन्धर्वः)	२. ३. २.
ब्राह्मण	१.१.१०, १.५.४०, ६०	वृषगणः ...	३. १. १८.
ब्राह्मणा (विश्वगोत्रा)	४. ३. ५. ६०	वैश्य	१. १. १० ; १. ५. ४०.
मेधातिथिः	२. १. १८.	शूद्रः	१. १.,१०.
म्लेच्छ	१. ५. २४.		
		समुद्र	६. ५. ११.
याज्ञवल्क्य ...	१. १. ४. ६०	सात्ययज्ञः	१. १. ४.
		सुपर्णी	२. ३. १ ; ५. १. २.
रघुः	६. ३. १५.	सोमरक्षा (गन्धर्वाः)	५. १. ६.
राजन्य	१. १. १० ; १. ५. ४०.		

॥ अथ सर्वसूची ॥

	पृ०		पृ०
अथ सम्पादकोक्ति ...	क, ख	अथ कण्डिकासूची	३
अथ मूलसङ्केतनम् ..	ग, घ	अथ विषयसूची	१३
अथ प्रपाठकसूची	१	अथ स्मर्तव्यश्लोकवचनसूची	३८
अथाध्यायसूची ...	१	अथ कर्मसूची	५३
अथ ब्राह्मणसूची	२	अथर्षिनामादिसूची ...	५५

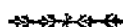
अथ

तृतीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथम प्रपाठक ॥

॥ प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवयजनं जोषयन्ते । स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्यदन्यद्भूमेर्नाभिशयीता*तो वै देवा दिवमुपोदक्रामन् देवान् वा एष उपोत्क्रामति यो दीक्षते स सदेवे देवयजने यजते स यद्धान्यद्भूमेरभिशयीता†वरतर इव हेष्टा स्यात् तस्माद्यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन् ॥ १ ॥

तद्वर्षं सत् समं स्यात् । समं सदविभ्रंशि स्याद्-

---

*, † तिशयीता'-इति सा० सम्मत इति डा० वेबर ।

विश्रꣳसि सत् प्राक्प्रवणꣳ स्यात् प्राची हि देवानां दिगथो उदक्प्रवण मुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिव स्यादेषा वै दिक् पितृणाꣳ स यद्दक्षिणाप्रवणꣳ स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोक मियात्तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति तस्माद्दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिव स्यात् ॥ २ ॥

न पुरस्ताद्देवयजनमात्र मतिरिच्येत। द्विषन्तꣳ हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते कामꣳ ह दक्षिणतः स्यादेव मुत्तरत एतद्ध त्वेव समृद्धं देवयजनं यस्य देवयजनमात्रं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्रे हैवैन मुत्तरा देवयज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तद्ध होवाच याज्ञवल्क्यः। वार्ष्णाय* देवयजनं जोषयितु मैम तत्सात्ययज्ञोऽब्रवीत्सर्वा वा इयं पृथिवी देवी देवयजनं यत्र वा अस्यै क्व च यजुषैव परिगृह्य याजयेदिति† ॥ ४ ॥

ऋत्विजो हैव देवयजनम्। ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचाना विद्वाꣳसो याजयन्ति सैवाह्वलैतन्नेदिष्ठतमा‡ मिव मन्यामह इति ॥ ५ ॥

---

* 'वाष्र्णेय'–इति ग। † 'याजयेदिति'–इति ग।
‡ 'नेदिष्ठमा'–इति ग।

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवꣳशं मिन्वन्ति। प्राची हि देवानां दिक् पुरस्ताद्वै देवा प्रत्यञ्चो मनुष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्माद् ह न प्रतीचीनशिरा शयीत। नेद्देवानभि प्रसार्य शया ऽइति या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां या प्रतीची सा सर्पाणां यतो देवा उदक्रमुः सैषाहीना योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुषे ऽउदीचीनवꣳशा मेव शालां व्वा विमित व्वा मिन्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनवꣳशा नादीक्षितस्य ॥ ७ ॥

तां वा ऽएतां परिश्रयन्ति। नेदभिवर्षादिति न्वेव व्वर्षा देवान् वा ऽएष ऽउपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति तिर ऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर ऽइवैतद्यत् परिश्रितं तस्मात् परिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तत्र सर्वं ऽइवाभिप्रपद्येत। ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा व्वैश्यो वा ते हि यज्ञिया ॥ ९ ॥

स वै न सर्वेणेव संवदेत। देवान् वा ऽएष ऽउपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति न वै देवा' सर्वेणेव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

* तच्छालां'–इति ग।

हि यज्ञियास्तस्माद्वेनः शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा मेवैकं ब्रूयादिम मिति विचक्ष्वेम मिति विचक्ष्वेत्येषु उ तत्र दीक्षितस्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारणी पाणौ हृत्वा†। शालां मध्यवस्यति स पूर्व्वार्द्ध्यः स्थूणाराज मभिपद्यैतद्यजुराहेद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो ऽअजुषन्त विश्व ऽइति तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचाना यद्वाऽस्य तेऽक्षिभ्या मीक्षन्ते ब्राह्मणाः शुश्रुवांसस्तद्वाऽस्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यद्वाह। यत्र देवासो अजुषन्त विश्व ऽइति तदस्य विश्वैर्देवैर्जुष्टं भवत्यृक्सामाभ्याꣳ सन्तरन्तो यजुर्भिरित्यृक्सामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योदृचं गच्छन्ति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह रायस्पोषेण समिषा मदेमेति भूमा वै रायस्पोषः श्रीर्वै भूमाशिष मेवैतदाशास्ते समिषा मदेमेतीषं मदतीति वै त माहुर्यः श्रिय मश्नुते यः परमतां गच्छति तस्मादाह समिषा मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

---

* 'चारः'–इति क, 'चार'–इति ग। † 'कृत्वा'–इति ग।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।
चातुर्मास्यानि च पशुर्द्वितीयकाण्डे ईरितम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयचतुर्थाभ्यामेकाहाहीनसत्रलक्षणसकलसोमयाग[1]-प्रकृतिभूतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते[2] । तत्र तृतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१— "त्रिविधः सोमयागः, एकाहाहीनसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्रमारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्रमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः"-इति तै० सं० १ २ १ सा० भा० । 'एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदा इति त्रयः"-इत्यादि च तै० सं० ७ १ १ भाष्यारम्भे सायणः । 'उक्ताः प्रकृतयोऽहीनैकाहाः (९ १ १)"-इत्यारभ्य "इत्येकाहाः, अथाहीना द्वादशाहस्तयोर्द्वादशरात्रपराः (१० १ १०, ११)'-इत्याद्यन्तमाश्वलायनीयश्रौतसूत्रग्रन्थश्चालोच्यः ।

२— "सप्तसंस्थः सोमयागो भवति । तथाहि— "अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति संस्थाः"-इति आश्व० श्रौ० सू० ६ ११ १ । अप्तोर्याम आप्तोर्याम इत्यभिन्नम् ।

३— 'अग्निष्टोमं प्रथममग्र, अतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति"-इति आप० श्रौ० सू० १० २ ३, ४ । अग्निष्टोमं कृत्स्नाङ्गस्यात्रोपदिष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः ।

शालानिर्माणप्रभृति दीक्षाहुतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शालानिर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— "देवयजन जोषयन्त इति । देवा इज्यन्तेऽस्या अत्रेति 'देवयजनम्' । अधिकरणे ल्युट्[1] । प्राचीनवंशसदोहविर्धानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजनं स्थानम्[2] । तत् 'जोषयन्ते' सेवन्ते । स्वार्थिको णिच्[3] । परिग्रहीतुर्यजमानपुरुषाः । तस्य विशेष माह— "स यदेव वर्षिष्ठं स्यात् तज्जोषयेरन्निति । 'सः' इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषणमेतत् । प्रसिद्धं 'यत्' देवयजनम्, 'तत्' 'वर्षिष्ठम्' अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्य मित्यर्थः । वर्षिष्ठ मित्येतत् स्पष्टयति— "यदन्यदित्यादिना । यदस्या[4] उपरि गृहीतायाः 'भूमेः' 'अन्यत्' परिसरस्थल ('नाभिशयीत') नातिशयीत, अतिशयित मुच्छ्रितं न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः[5] । उक्तलक्षणं देवयजनं प्रशंसति— "अतो वा इति । 'अतः' अस्मात्, यदित्युक्तलक्षणात् 'देवाः' 'दिवम्' 'उपोत्क्रामन्' उत्क्रान्ताः, प्राप्ताः । उत्क्रामन्तु नाम, ततः किमु ? इत्यत आह— "देवान्वा इति । यस्मात् 'एष' दीक्षितोऽपि 'देवान्' उपोत्क्रामति, तस्माद् यादृशेन

१— पा० सू० ३. ३ ११२ ।

२— 'देवयजनस्थानम्'-इति च । "देवयजनं वै वरं पृथिव्यै"-इत्यादि ऐ० ब्रा० १. ३. ९ । "प्राचीन माहवनीयात् प्रवणं स्यात् प्रतीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्त देवयजनम्"-इति तै० सं० ६. २. ६. २५ ।

३— 'जुष परितर्कणे'-इति चुरादि (१८३५ धा०), 'परितर्कणं महो हिंसा वा'-इति तत्र दीक्षितः। प्रीतिसेवनयोस्तु तुदादित्वात् जुषते इत्येव ।

४— 'यदास्य'-इति च ।

५— 'मुच्छ्रित न स्यात्'-इत्येव च ।

देवयजनेन देवा दिव गता, तादृश कुर्वन् 'स.' दीचित. 'अदेवे' एव 'देवयजने' ('यजते') इष्टवान् भवति। अनेवविधस्य परिग्रहे दोष माह– "स यद्देति। भिन्ने देवयजने 'इष्टा' स्वय मेव 'अवरतर इव' अत्यन्त नीच एव 'स्यात्'। "तस्मादित्युपसहारः। अत्र कात्यायन मौलिक मुलिम्वरण मभिधायाह– "देवयजनं जोषयन्त उन्नतसम"-इति[1] ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्मविशेषानाह– "तद्वर्षेति"। 'वर्ष' उन्नत 'सत्', 'तत्' देवयजन 'मम स्यात्', विषमस्य विपद्दुगादर्शनात् तदभावाय तत् सम कर्त्तव्य मित्यर्थ। समत्वेन 'अविभ्रंशि' अपि खलु प्राचीनप्रवणम् उदीचीनप्रवण वा भवेत्, प्राच्यत्वेन देवानाम्, पष्ठत्वेन मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिन्योर्दिशोरन्यतरस्या प्रवणत्वाभिधान मित्यभिप्राय। उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्ध दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह– "दक्षिणत प्रत्युच्छ्रित मिवेति। विपक्षबाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्व निषेधति– "एषा वा इति। 'क्षिप्रे' अचिरेणैव कालेन 'अमु परलोकम्, 'तथो ह' पूर्वोक्तप्रवणत्वपक्षेऽप्यचिरकालम्'[2] ॥ २ ॥

१— 'देवयजन जोषयन्ते। उन्नतसम्। समम्। अविभ्रंशि। अभितो देवयजनमात्रदेशम्। पुरस्तादर्जम्। प्राक्प्रवणम्। उदग्वा। मल्हिप्रागुपागर्तिम। उद्ग्लौमधिमूलेऽपरेऽन्ते विमित कुर्वन्ति"–इति का॰ श्रौ॰ ७. १. १०—१९ इम सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

२— "दक्षिणत उन्नत मुदीचीनावनत प्राक्प्रवण प्रागुदक्प्रवण वा देवयजनम्"–इति आप॰ श्रौ॰ सू॰ १० २० १।

अथ देवयजनप्राग्देशे[1] देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्याधिक्यं निषेधति— "न पुरस्तादिति। स देशातिरेको यजमानभ्रातृव्यातिरेकाय भवति। तथा चापस्तम्बः— "न प्राचीनं देवयजनाद् देवयजनमात्रं मुच्छिपेत्"-इति[2]। दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक[3] इत्याह— 'कामं हैति। पश्चाद्भागे पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्तप्रदेशोपेतं देवयजनं समृद्धिकरमित्याह— "एतद्ध त्वेव समृद्धमिति। प्रतिपाद्य मर्थं निगमयति— "इति देवयजनस्येति। क्लृप्तिरिति शेषः। अत्र कात्यायनः— "समं प्रविभ्रम्यभितो देवयजनमात्रदेशम् पुरस्ताद्वर्जम् प्राक्प्रवण मुदक्प्रवणं वा"-इति[4] ॥ २ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनप्रशंसान्तरमाह— "तदु होवाचेति। वार्ष्णो[5] ऋषिः 'याज्ञवल्क्यं उवाच'। यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय गता, तदानीं 'सात्ययज्ञ' आह। "एतावती वै पृथिवी, यावती

१— 'देवयजनप्रदेशे'-इति ख।

२— आप० श्रौ० १०, २०, १०।

३— 'स्वैच्छिक'-इति घ।

४— का० श्रौ० ८, १, १२–१७ षट् सूत्राणि पर्यालोच्यानि।

५— 'वार्ष्णः'-इति सर्वत्र पाठः स्वीकृतोऽत्र मूले भाष्ये च डा०-वेबरेण। तत एवोद्धृतो रोथ-बोथलिङ्क सङ्कलिते 'वार्टेबुख्' कोषेऽपि। परमिहैव पुरस्तादेकत्र (१ १ १ १०), अथापरत्र (१४ ६ १० ८) दृश्यते 'वार्ष्ण'-इत्येव निर्देशः। तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि "गोबलो वार्ष्णः"-इत्येव (३ ११ ९ ३)। अतोऽत्र मत्सङ्गृहीतहस्तलिखितपुस्तकानामेव पाठ आदृत इह मूलभाष्ययोरिति।

वेदिः"—इत्यादिश्रुतेः[1] वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्तपृथिवीरूपत्वम्, अतो 'यत्र क्व च' मन्त्रेण परिग्रहे सति तद्रूपलक्षणमेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणैर्ऋत्विग्भिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेवयजनपरिग्रह इत्याह—"ऋत्विजो हैवेति। 'शुश्रुवांसः' श्रुतशास्त्राः 'अनूचानाः' साङ्गप्रवचनाध्येतारः[2]। 'साधवः' दोषरहिताः। ऋत्विजोऽपि श्रुताध्ययनादिसम्पन्ना भवेयुरित्येष मर्यादयुक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्तव्यमित्याह—"तच्छालां वेति। 'शालां' दीर्घचतुरस्रं गृहं, 'विमितं' सर्वतः समपरिमाणम्[3]; अनयोरन्यतरत् 'प्राग्वंशम्' मिनुयात्। प्राग्दिशः प्रशंसार्थमर्थवाद माह—"प्राची हीति। यस्मात् प्रत्यग्दिग्गतान्[4] ऋत्विग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्गूविर्भाजनाः प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः', 'तस्मात्' 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'प्राङ् तिष्ठन् जुहोति'। तस्मात् प्राचीनवंश मुपपद्यते[5] ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिक दीक्षितस्य शयने कश्चिन्नियम माह—"तस्माद्

१—तै० स० ७. ४. १८. ६ सरक्षणया।

२—'वेदार्थ श्रुतवन्त'—इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० दे०।

३—"विमितं चतुरस्रं स्यात् दशारत्निप्रमाणतः"—इत्येष परिमितिकारवचनम्। 'दशारत्निमानतः'—इत्यपि तत्र पाठान्तरम्।

४—'प्रागादिग्गतान्'—इति ङ, च।

५—"प्राग्वंशं पुरस्तादुच प्रतिदिग्द्वारं मुदग्वंशं वा"—इति का० श्रौ० सू० ७. १ २०—२३।

चेति । 'अभिप्रसार्य' पादावित्यर्थः । प्राग्दिक्प्रशंसार्थं दिग्विभाग-रूप मर्थवाद माह—"या दक्षिणेति । 'यतो' 'देवा' यजमानादीन् प्रति' 'उपचक्रमुः', 'सा' प्राची 'अहीना' समृद्धा । उदीच्या मनुष्य-सम्बन्धितया तेषा मुदग्वंशा शाला[1] निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह—"तस्मान्मानुष इति । 'मानुषे' मनुष्यार्हे कर्मणि । 'दीक्षितस्य' प्राग्वंश एव, अन्येषां तु उदीचीनवंशत्व मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयणं विधत्ते—"तां वा एता मिति । दृष्ट्यादि-परिहाराय परिश्रयण कर्त्तव्यम्, दीक्षितस्येतरेभ्यो व्यवधानाय च परिश्रयण कर्त्तव्य मिति परिश्रयणस्तुतिः[2] ॥ ८ ॥

तत्रात्रैवर्णिकाना शूद्रादीना मभिप्राप्ति निषेधति—"तस्य सर्वं इवाभिपद्येतेति[3] ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्व्यवहार निषेधति—"स वै नेति । सर्व-शब्दस्य सङ्कोच माह—"ब्राह्मणेन वैवेति । 'तस्माद्' ब्राह्मणादि-वर्णत्रयस्य यज्ञार्हत्वाद् । 'यदि' 'शूद्रेण' 'संवादो' 'विन्देत्' लभ्येत्, 'एतेषा' त्रैवर्णिकानां मध्ये 'एकम्', 'इमम्' शूद्रम् 'इति' एव मयेदानी मुक्तप्रकारेण 'विचक्ष्व' ब्रूहीति स्वयं 'ब्रूयात्' ।

१—"शाला वा"—इति का० श्रौ० सू० ७. १. २४ । दीर्घचतुरस्रा कुटी शालेति हरिस्वामी ।

२—"प्राचीनवंश करोति पुरस्तादुन्नत पश्चान्निनतं सर्वत परिश्रि-तम्"—इति आप० श्रौ० सू० १०. ५. १ ।

३—का० श्रौ० ७ । ५ सूत्र द्रष्टव्यम् ।

वीप्सया[1] सर्वोऽपि वचनप्रकार परिगृह्यते । 'एष' 'उपचार' व्यवहार[2] ॥ १० ॥

समन्त्रकशालाप्रवेशं विधत्ते—"अथारत्नी पाणी कृत्वेति । 'अध्वरस्येति' शाला प्रविश्य मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-यादित्यर्थ । अध्यवमानप्रकार माह—"स पूर्वार्द्ध मिति । 'स्थूणा-राज' मध्ये स्थित[3] उन्नतस्तम्भ, तस्य 'पूर्वार्द्धम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा "एद मगन्म"-इति[4] 'यजु' ब्रूयात्[5] । अत्र कात्यायन—"समा-रोह्याग्नी शालास्तम्भ पूर्वार्द्धं गृहीत्वारत्निपाणिरादेद मगन्मेति"-इति[6] । मन्त्रस्य द्वितीय पाद देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे—"तदस्य विश्वेरिति । श्रुताध्ययनवद्भिर्ब्राह्मणै । 'अचिभ्या' 'यत्' 'ईचन्ते, 'तत्' 'ते' विश्वैर्देवै 'जुष्टम्' इत्यर्थ ॥ ११ ॥

"यद्वाहेति । तृतीय पाद व्याचष्टे— "ऋक्सामाभ्या मिति ।

१— 'वीप्सायां'-इति ङ । वीप्सया—श्रुताविह ' इम मिति विचस्वेति वाक्य द्विरुक्त्या ब्रूयादिति यावत ।

२— का॰ श्रौ॰ ७ ४ ५ सूत्र द्रष्टव्यम् ।

३— 'मध्योदित '-इति घ, ङ ।

४— "एद मगन्म देवयजन पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे । ऋक्सामाभ्या सन्तरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥"-इति य॰ वा॰ स॰ ४ १ १ मन्त्रपाठ ।

५—'प्राग्वशस्य मध्यम स्थूणाराज मारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्"-इति आप॰ श्रौ॰ सू॰ १० ५ ४ ।

६— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ १ ३४ ।

'यजुर्भिः' क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् 'ऋक्सामाभ्यां' स्तोत्रशस्त्राभ्यां 'तरन्तः' पारं प्रापयन्तः इति तत्र भागस्य 'उदृच' परिसमाप्तिं प्राप्नोमीत्युक्तत्वात् भवति। चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे— "रायस्पोषेणेति। 'भूमा' बहुभाव एव 'रायस्पोषो' धनपुष्टिः, स च 'भूमा' साक्षात् 'श्री' एव, तस्मात् 'एतद्' यागपाठे 'आशिषम्' एव आशास्ते। तद्द्वितीयभागस्य तात्पर्यमाह— "स मियेति। लोके यः श्रियं परमतां च गच्छति, तम् 'इयम्' अन्नं 'मदति' मोदत इत्याहुः; अतो मन्त्रे स मियेति भाग माहे-त्यर्थः ॥ १२ ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दीक्षेत। पुरा केशश्मश्रोर्वपनाद्यत् काम-येत तदश्नीयाद्यद्वा सम्पद्येत व्रतꣳ ह्येवास्यातोऽशनं भवति यदि नाशिशिषेदपि कामं नाश्नीयात् ॥ १* ॥

---

* एतदनन्तरं मिश्र 'शतं (१३००)'– इति ग-पुस्तके ।

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति। तदुदकुम्भ मुपनिदधाति तन्नापित उपतिष्ठते तत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्ततेऽमेध्यो वै पुरुषस्यामेध्यं यदास्यापो नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रौ च वा अस्य नखेषु चापो नोपतिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते मेध्यो भूत्वा दीक्षा इति ॥ २ ॥

तद्वैके। सर्व्वं एव वपन्ते सर्वं एव मेध्या भूत्वा दीक्षिष्यामह इति तदु तथा न कुर्याद्यद्वै केशश्मश्रु च वपते नखानि च निकृन्तते तदेव मेध्यो भवति तस्मादु केशश्मश्रु चैव वपेत नखानि च निकृन्तेत ॥ ३ ॥

स वै नखान्येवाग्रे निकृन्तते। दक्षिणस्यैवाग्रे सव्यस्य वा अग्रे मानुषेऽथैवं देवत्राङ्गुष्ठयोरेवाग्रे कनिष्ठिकयोर्व्वा अग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदानं वितारयति। सव्यं वा अग्रे मानुषेऽथैवं देवत्रा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्रे गोदान मभ्युनत्ति। इमा आपः शु मु मे सन्तु देवीरिति स यदाहेमा आपः शु मु मे

---

*, † 'देवत्रा'–इति ग।

सन्तु देवीरिति वज्रो वा ऽआपो वज्रो हि वा ऽआपस्तस्माद्येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति यत्रोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति तत्तदेतमेवैतद्वज्रꣳ शमयति तथो हैनमेष वज्रः शान्तो न हिनस्ति तस्मादाहेमा आपः शमु मे सन्तु देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकमन्तर्दधाति। ओषधे त्रायस्वेति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्त्यथ क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरिति वज्रो वै क्षुरस्तथो हैनमेष वज्रः क्षुरो न हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति। तूष्णीमेवोत्तरं गोदानमभ्युनत्ति तूष्णीं दर्भतरुणकमन्तर्दधाति तूष्णीं क्षुरेणाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति। स केशश्मश्रु वपति स यदा केशश्मश्रु वपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति। अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽआपो मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽइति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो दीक्षा ऽइति तस्माद्वै स्नाति ॥ १० ॥

---

* 'रिति'-इति क, 'रिति'-इति ग।

स स्नाति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येत-
द्वाह शुन्धयन्त्विति घृतेन नो घृतप्वः पुनन्त्विति तद्वै
सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तस्मादाह* घृतेन नो घृतप्वः पुन-
न्त्विति विश्वᳪ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति यद्वै विश्वᳪ
सर्व्वं तद्यदमेध्यᳪ रिप्रं तत्सर्व्वᳪ ह्यस्मादमेध्यं प्रवहन्ति
तस्मादाह विश्वᳪ हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामति। उदिदाभ्यः शुचिरा पूत
ऽएमीत्युद्धाभ्यः शुचिः पूत एति‡ ॥ १२ ॥

अथ वासः परिधत्ते। सर्व्वत्वायैव स्वा मेवास्मिन्नेतत्त्वचं
दधाति या ह वा ऽइयं गोस्त्वक् पुरुषे हैषाग्र ऽआस॥१३॥

ते देवा अब्रुवन्। गौर्व्वा ऽइदᳪ सर्व्वं बिभर्त्ति
हन्त येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दधाम तयैषा व्वर्षन्तं तया
हिमं तया घृणिं तितिक्षिष्यत ऽइति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छाय पुरुषम्। गव्येतां त्वच मदधुस्तयैषा व्वर्षन्तं
तया हिमं तया घृणिं तितिक्षते§ ॥ १५ ॥

अवच्छितो हि वै पुरुषः। तस्मादस्य यत्रैव क्व च

---

* 'घृतेनापुनस्तस्मादाह'–इति ग।

† 'रिति'–इति ख, 'रिति'–इति ग।

‡ 'एति'–इति ख, 'एति'–इति ग।

§ 'तितिक्षते'–इति पाठो दृष्ट A-नामपुस्तके डा०-वेबरेण।

कृष्णो वा यदा विशसति तत एव लोहित मुत्पतति तस्मिन्नेतां त्वच मदधुर्वास एव तस्मान्नान्यः पुरुषाद्वासो बिभर्त्त्येतां ह्यस्मिंस्त्वच मदधुस्तस्माद् सुवासा एव बुभूषेत् स्वया त्वचा समृद्धा ऽसानीति तस्मादप्यश्लीलꣳ सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा समृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नग्नः स्यात्। वेद ह गौरह मस्य त्वचं बिभर्मीति सा बिभ्यती त्रसति त्वचं म ऽआदास्यत ऽइति तस्माद् गावः सुवासस मुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा ऽएतस्य वाससः। अग्नेः पर्यासो भवति वायोरनुच्छादो नीविः पितृणाꣳ सर्पाणां प्रघातो विश्वेषां देवानां तन्तव आरोका नक्षत्राणा मेवꣳ हि वा ऽएतत् सर्वे देवा अन्वायत्तास्तस्माद्दीक्षितवसनं भवति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽअहतꣳ स्यात्। अयातयामतायै तद्धि निष्पेष्टवै ब्रूयाद्यद्वास्यात्रामेध्या कृणत्ति* वा वयति वा तदस्य मेध्य मसदिति† यद्य ऽहतꣳ स्यादद्भिरभ्युक्षेन्मेध्य मस-दित्यथो यदिदꣳ स्नातवसनं निहित मपल्पूलनकृतं भवति तेनो हापि दीक्षेत ॥ १९ ॥

---

* 'वामेध्या माकृणत्ति'—इति सा॰-सम्मत इति डा॰ वेबरः।

† 'मसन्निति'—इति क, ग।

तत्परिधत्ते। दीक्षातपसोस्तनूरसीत्यदीक्षितस्य वा ऽअस्यैषाग्रे तनूर्भवत्यथाच दीक्षातपसोस्तस्मादाह दीक्षातपसोस्तनूरसीति तां त्वा शिवाꣳ शग्मां परिदध ऽइति तां त्वा शिवाꣳ साध्वीं परिदध ऽइत्येवैतदाह भद्रं वर्णं पुष्यन्निति पापं वा ऽएषो ऽग्रे वर्णं पुष्यति य ममु मदीक्षितोऽथाच भद्रं तस्मादाह भद्रं वर्णं पुष्यन्निति ॥ २० ॥

अथैनꣳ शालां प्रपादयति। स धेन्वै चानडुहश्च नाश्नीयाद् धेन्वनडुहौ वा ऽइदꣳ सर्वम्बिभृतस्ते देवा अब्रुवन् धेन्वनडुहौ वा ऽइदꣳ सर्वं बिभृतो हन्त यदन्येषां वयसां वीर्यं तद्धेन्वनडुहयोर्दधामेति स यदन्येषां वयसां वीर्यं मासीत्तद्धेन्वनडुहयोरदधुस्तस्माद्धेनुश्चैवानड्वांश्च भूयिष्ठं भुङ्क्तस्तद्धैतत सर्वाश्य मिव यो धेन्वनडुहयोरश्नीयादन्तगतिरिव तꣳ हाद्भुत मभिजनितोर्जायायै गर्भं निरवधीदिति* पापु मकदिति पापी कीर्त्तिस्तस्माद्धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽश्नाम्येवाहु मꣳसलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥ २ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१. २.] ॥

---

* 'निरवधीदिति'–इति ख, डा०-वेबरपुस्तक ।

अथ दीक्षाकालं[1] विधत्ते— "अपराह्न इति। 'अपराह्ने' अह्नस्तृतीये भागे[2]। अथ दीक्षितोशनविषये सर्वान् मध्यनुजानाति— "यत् कामयेतेत्यादिना। यथेष्टभोजने उपपत्तिं आह— "व्रतं ह्येवास्यात इति। 'अत.' अस्मादुक्तभोजनादूर्ध्वकाले 'व्रतम्' 'एव' खलु केवल पय पानं भेव, अत इदानीं यथेष्ट भुञ्जीत। तथाचापस्तम्ब.— "तथाग्नित' स्थाश्यया ततो दीक्षाह्न कनीयः-कनीयो व्रत मुपेयात्" इति[3]। इच्छया अशनाभावपक्ष मप्याह— "यदीति। कात्यायन — "अत्र मुपहरन्त्यस्मै हविष्य ममांसम्०—०अपराह्णेऽश्नातीह मुपवस वा न वेति[4] ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे चौरार्थं परिश्रयण विधत्ते— "अथोत्तरेणेति। तथाविधुदकुम्भपरिवृते देशे 'नापित.' निवर्तयेत्। तत्र केशश्मश्रुवपनं नखनिकृन्तनं च कुर्यात्। तत्रोदकुम्भस्थापनप्रयोजन माह— "अमि वा इति। अमेध्याना केशनखानां निरवशेषेण सुखच्छेदनाय उदकुम्भसन्निधानेन भवितव्य मित्यर्थ.[5] ॥ २ ॥

१— 'दीक्षान्तकाल'-इति च। २— "य कामयेत तदश्नीयादिति तं पूर्वाह्णे"–इति च आप० औ० सू० १०. १२. २।

३— अस्यापस्तम्बसूत्रस्य पूर्वपाठस्त्वेवम्—"अत्र मश्नाति सर्पिर्मधुमिश्र, दधि, मधु वा, यदस्य मनस प्रिय तदश्नाति, तदेवास्यामुष्मिंल्लोके भवतीति विज्ञायते, तथाग्नित स्याद् यथा ततो दीक्षाह्न कनीय -कनीयो व्रत मुपेयात्, पुरस्ताद्वा केशवपनाद्वासको वा परिधानाद् भोजन मेके समामनन्ति"–इति आप० औ० सू० १०. ६. ७–१०।

४— का० औ० सू० ७. २. २, ४, ५, ६।

५— "उत्तरेण वहि" प्राचन परिश्रिते यश्मानः केशश्मश्रू वापयते"–इति आप० औ० सू० १०. ५. ६।

सर्वाङ्गवपन मुपन्यस्य निराचष्टे— "तद्धैके सर्व एवेति । सर्वस्मिन्नपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण सत्वात् सर्वाङ्गजातेनैव सर्व मपि मेध्यं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्— "उत्तरे परिश्रित उदकुम्भमवत्यप्सु दीक्षा, नापित उपतिष्ठति"-इति[1] ॥ ३ ॥

मानुषत्वस्याहत्युपन्यासमुखेन नखाना मेव, तत्रापि सव्यपादस्यैव, तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति त्रयाणां प्राथम्य माह— "स वै नखान्येवेत्यादिना ।' 'देवत्रा' देवेषु, देवसम्बन्धिकर्मणि एवं कर्त्तव्य मित्यर्थः[2] ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्य माह— "स दक्षिण मेवेति । 'गोदानं' नाम कर्णस्योपरि प्रदेशः[3], तं 'वितारयति' विभजेत्[4] । यस्य पार्श्वे वपनम्, तस्यैव चोन्दनप्राथम्यं युक्तम्[5] ॥ ५ ॥

समन्त्रकं वपन माह— "इमा आप इति[6] । 'आपः शं सन्तु'— इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— "वज्रो वा आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्[7] ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ७, ८ क।

२— "नखानि निकृन्तत्यङ्गुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्"-इति का० श्रौ० सू० ७. २. ८ ख।

३— 'सपङ्क्तिर्वि एषियां दीयत इति गोदानम्'-इति का०वृत्तौ या०।

४— कङ्कतादिना तत्स्थान् केशान् विजटान् कुर्यादित्यर्थः ।

५— "दक्षिणं गोदानं वितार्येमा आप इति"-इति का० श्रौ० ७. २. ९ । आप० १०. ५. ८, ९, १० सूत्राण्यपि द्रष्टव्यानि ।

६— वा० सं० ४. १. २ ।

७— १. १. १. १० (१ भा० २६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

क्षुरविदारणपरिहाराय केशाना मुपरि दर्भस्थापनं समन्त्र[1]माह– "अथेति । "दर्भतरुणक मित्यादि[2] । दर्भपाणिरित्यर्थः[3] । क्षुरस्य हिंसकत्वात् तत्र पालनप्रार्थना । तत्र समन्त्रकं[4] क्षुरनिधान माह– "अथ क्षुरेणेति[5] ॥ ७ ॥

"प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तर गोदानोन्दनादिक समन्त्रक मित्याह– "तूष्णी मेवेति[6] ॥ ८ ॥

"अथ नापितायेति । स्पष्टम्[7] ॥ ९ ॥

स्नानं विधाय प्रशंसति– "अथ स्नातीति । एतत् अतीपाय-मार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम्[8] ॥ १० ॥

स्नानमन्त्र माह— "स स्नातीत्यादिना । "आपो अस्मानिति[1] 'मातरः' ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्माच्यः 'य घृतेन' वापयन्ति, तस्यैव सुपूतत्वाद् घृतेन पुनन्तिति प्रार्थन युक्त मित्यर्थः । तृतीय-पादस्य तात्पर्य माह— "विश्व चौति । "रपो रिप्र मिति पाप-नामनी भवतः"-इति[2] निरुक्तम् । 'यद् विश्व' तत् सर्वम् उच्यते, 'यत् अमेध्य' 'तत् रिप्रम्' । अतो देहगत मालिन्य मात्मगतं पापं सर्वं द्योतमाना आप 'अस्माद्' यजमानात् अपगमयति यत', अत एव माह मन्त्र इत्यर्थ ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोग माह— "अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामतीति । 'आभ्यः' अद्भ्य' सकाशात् प्राङ् एव सन् उदङ्क्रामीति तस्यार्थः[3] ॥ १२ ॥

वासःपरिधानं विधाय प्रशंसति— "अथ वास इति[4] । 'परि-धानम्' उपसंव्यानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य 'सर्वत्वायैव', न त्वतिरिक्त कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येकारेणाह । अतो वासोधारणेन 'त्वच मेव' घृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवतः सर्वत्व मित्यर्थः[5] । उपरितनग्रन्थः सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० सं० ४. २. १ ।

२— निरु० ४ ३ ५ ।

३— "उदिदाभ्य इत्युत्क्रामति"-इति का० श्रौ० सू० ७ २. १५ ख ।
मन्त्रस्तु वा० सं० ४. २. २ ।

४— 'क्षौमं वस्ते'-इति का० श्रौ० सू० ७. ३. १६ ।

५— 'यस्मात् त्वच एव धारणम्, अत सर्वत्व मित्यर्थ'-इति ग ।

गव्याश्रिता ('इयं') त्वक् ('अग्रे') पुरा 'पुरुषे' ('आस') स्थिता ॥ १३ ॥

"ते देवा इति ।) 'देवाः' किमर्थ मियं त्वक् पुरुषे वर्त्तते, गोषु बहूपकारवती, अतस्तां त्वचं तत आदाय गवि स्थापयामो दंशहिमादिकं परिहरत्विति पुरुषाद् गवि अधारयन् ॥ १४, १५ ॥

"अवच्छित इति ।) पुरुषादपगमे लिङ्ग माह— "तस्मादस्येति । कुशाद्युपघाते सति रक्तस्रावदर्शनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तनं लिङ्ग मित्यर्थः । तदा पुरुषाणां निस्त्वक्कपरिहाराय वस्त्र मकल्पयन् । तस्मात् तेषा मेवासाधारण मभूत् । एतेन च सम्भूषितो भवति । तथा च लौकिका आहुः— 'वस्त्रं पुरुषस्यालङ्कारः'-इति । लोके निन्दित मपि सुवाससं समागादौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थ मिति प्रस-ङ्गात् कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थनियम माह— "नो हान्त इति । कदाचिदपि गोसमीपे विवासा न भवेत् । यस्मात्तु सा 'अस्य त्वचं' धारयामीति जानीतेऽयतो 'न नग्नः स्यात्' । ज्ञानात्तु नाम का हानिरित्यत आह— "सा बिभ्यतीति । पुनस्त्वगपच्छेदभयात् 'यमन्तौ' भीत्या कम्पते । "तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति— "तस्य वा इति । 'तस्य' वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अस्यत इति 'पर्यासः' तिर्यक्-तन्तु-सन्दर्भः । सः 'अग्नेः भवति' अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमन्यत इत्यर्थः । 'अनुच्छादः' अनुलोम आच्छाद्यत इति । सः 'वायो'

भवति। 'नीवि' आद्यन्तप्रदेश । स 'पितॄणाम्' । 'प्रघात'[1] सर्व-हननस्थान निविडीभूतप्रदेश । स 'सर्पाणाम्' । 'तन्तव' स्वरूपेण, 'विशेषा देवानाम्' । 'आरोका' मध्यच्छिद्राणि[2] । तत् 'मनु-ष्याणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्यत्वात् 'दीक्षितवसनम्' अवश्य भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्व विधत्ते— "तदा अहत मिति । 'अयातया-मतायै' अशिथिलत्वाय 'तत्' 'अहत' वस्त्र 'निष्पेष्टवै' चालयितु मन्य 'ब्रूयात्' । 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेध्य' 'आहणत्ति' आह-न्तीति, आश्लिष्ट करोति निर्माणकाले, सद्दैव 'वयति' च । 'अहत' चेत् अभ्युक्षण मेव कर्त्तव्यम्[3] । तत्प्रयोजन 'मेध्य मसदिति' मेधार्ह भवेदिति चालयम् ।

पक्षान्तर माह— "अथो यदिद मिति । स्नातेन पुरुषेणा-च्छाद्य धार्यम्, 'अपल्पूलनकृत' क्षारद्रव्यसहितेनाधौतम्[4], प्रतिदिन प्रक्षाल्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थ । तेन वा दीक्षेत ॥ १९ ॥

---

१ "प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहार"—इति तै० स० १ २, १, ६ १, १ सा० भा० ।

२— 'मध्ये छिद्राणि'—इति च ।

३— "निष्पेष्टवै ब्रूयादहत चेदद्भिरभ्युक्ष्य"—इति का० श्रौ० सू० ७ २, १७ । 'अहत मपरिहित मरक्त च । अभ्युक्षय त्वहतस्यैव । तस्माद्धि प्रक्षालितस्यापि अभ्युक्षणेन मेध्यता भवति'—इति तत्र या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ७ २ १८ । 'अथवा०—०थमौत्रधौत मरञ्जक-प्रक्षालित सत् परिधत्ते'—इति तत्र या० दे० ।

एकविधस्य वाससः समन्त्रक परिधानं विधत्ते— "तत् परिधत्त इति । दीक्षातपसोस्तनूरसीति[1] । 'आह' मन्त्रभाग ।

'अयं' प्राक् 'अदीक्षितस्यैषा तनू' आसीत्, 'अथ' इदानीं तु दीक्षितदण्डकृष्णाजिनधारणव्रतोपायनमेखलादिसाध्य संस्कार तपोऽनशनवर्जनादिजयक्लेशसहनात्मकम्, तदुभय मनेन प्राप्तत्वाद् । 'दीक्षातपसोस्तनूरसी' इति शब्दस्य तात्पर्य माह— "साध्वी मिति । वाससः तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । तृतीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— 'भद्रं वसः पुष्यन्निति । भद्रत्वसमर्थनाय पूर्वथाभद्रत्व प्रशंसति— पाप वा एष इति ॥ १० ॥

अथ क्षौरानन्तरं स्नातस्य धृतवाससः शालाप्रवेशं विधत्ते— 'अथैन मिति । प्रपादयति' गमयेदध्वर्युः[2] । अस्याप्यग्नकालत्वाद्वाशने कश्चिन्नियम माह— 'स धेन्वै चेति । धेनो क्षीरादिकम् अनडुह सम्बन्धि कर्षणसाध्य मित्यर्थः । तदुभय 'नाश्नीयात्' धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाशनप्रतिषेध इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति— ते देवा इत्यादिना । अनयोः सर्वोपकारकत्व विज्ञाय देवैः 'वयमाम् 'अन्येषां (च) पशूनां 'वीर्यं' सार[3] मादाय धेन्वनडुहयोः स्थापितत्वात् तदशनं सर्वाशन भवति । तस्य च जायाया[4] गर्भसम्भवे सति तत् सर्वाशनं तु रेतोरूपेण परिणत

१— 'वा० सं० ४ । २ । ३ ।

२— शालाप्रवेशयति'—इति का० श्रौ० सू० ७ । ३ । ११ ।

३— वीर्यंसार'—इति च । ४— जायायां—इति च ।

'गर्भं' हिंस्यात्। तत् 'पापकीर्त्तिः'[१] स्यात्। तदुभयोरन्नं 'नाश्नीयात्'। अत्र याज्ञवल्क्यएव माह— "तदु होवाचेति। यस्मादुभयाशने शरीरम् 'अंसलं[२] भवति', तस्मात् 'अश्नाम्यहं' तयोरन्नमश्नीयामेव। एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि; तथैवा-पत्तम्येवाभिधानात्[३]। अत्र कात्यायनः[४]— "धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात्, पुरुषधर्मो वासम्भवात्, अंसलभोजनं वा-इति[५] ॥ २१ ॥ २ [१.२.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— 'पापी कीर्त्तिं'-इति मूलपाठः, स्यादेष तस्यैवार्थः।

२— अंसौ विद्येते यस्यासावंसलः। अंसौ च बाहुमूले, तौ तु सर्वस्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः, अतोऽत्रांसाभ्यां बलं लक्ष्यते। "वत्सांसाभ्यां कामबले'-इति हि (पा० सू० ५. २. ९८.) लच् प्रत्ययः। "बलवान् मांसलोंऽसलः"-इति चामरः २. ६. ४४।

३— "पष्ठौहीं त्वकर्वतीं दद्यात्, सा हि सर्वाणि वयांसि"-इत्यादि तै० ब्रा० ३ १२. ५. ६ सा० भा० अपि द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. २३, २४, २५।

५— 'अंसलयोर्धेन्वनडुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्त्तव्यम्; तदु०—० वमीति श्रुते (श. १ २. २१.)। स्थूल चेद्धेन्वनडुहं भवति, ततोऽहं मयाश्नेयेति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थ'-इति का० श्रौ० ७ २. २५ सू० या० दे०।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अप प्रणीय। आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरो-डाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै सर्व्वा देवता अग्नौ हि सर्व्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्व्वै यज्ञस्यावरार्द्धो* विष्णुः परार्द्ध-स्तत्सर्व्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा ऽइति तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरो-डाशो भवति ॥ १ ॥

तद्धैके। आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति तदस्ति पर्य्युदित-मिवाष्टौ पुत्रासो ऽअदितेर्य्ये जातास्तन्वस्परि। देवां २॥† ऽउप प्रैत्सप्तभिः परा मार्त्ताण्ड मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अदिते। यांस्त्वेतद्देवा आदित्या इत्याचक्षते सप्त हैव तेऽविकृतः ह्याष्टमं जनयाञ्चकार मार्त्ताण्डꣳ सन्देघो‡ हैवास यावानेवोर्द्ध्वस्तावांस्तिर्य्यङ् पुरुषसम्मित ऽइत्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥

त ऽउ हैत ऽऊचुः। देवा आदित्या यदस्मानन्वज-निष्मा तदमुयेव भूदन्तेमं विकरवामेति तं विचक्रुर्य्य-थायं पुरुषो विकृतस्तस्य यानि माꣳसानि सङ्कृत्य

* 'यज्ञस्यापरार्द्धो'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेवर ।

† 'देवा२॥'-इति क ।

‡ 'सन्देहो'-इति सा० सम्मत इति डा० वेवर ।

सन्न्यासुस्ततो हस्ती समभवत्तस्मादाहुर्न हस्तिनं प्रतिगृह्णीयात्पुरुषाजानो हि हस्तीति यमु ह तद्विचक्रुः स विवस्वानादित्यस्तस्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

स होवाच। राध्नवान्मे† स प्रजायां य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्वपादिति राध्नोति हैव य एतमादित्येभ्यश्चरुं निर्वपत्ययं त्वेवाग्नावैष्णवः प्रज्ञातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति। उपांशु देवते यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति पत्नीः सर्वत्वायैव समिष्टयजुरेव न जुहोति नेदिदं दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य संस्थाया अन्तं गच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः‡ ॥ ६ ॥

अथाग्रेण शालां तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते। अरुर्वै पुरुषोऽवच्छिन्नो ऽनरुर्वैतद्भवति यदभ्यङ्क्ते§ गवि वै पुरुषस्य त्वग्गोर्व्वा ऽएतन्नवनीतं भवति स्वयैवैनमेतत्त्वचा समर्द्धयति तस्माद्वा ऽअभ्यङ्क्ते ॥ ७ ॥

तद्वै नवनीतं भवति। घृतं वै देवानां फाण्टं

---

* 'प्रजा'-इति ग।

† 'राध्नुवान्मे'-इति का०—अस्मान इति का० वेबर।

‡ 'यजु'-इति ग।

§ 'यदभ्यङ्क्ते'-इति ग।

मनुष्याणां सुयैतन्नाद्देवु घृतं नो फाण्टं स्याद्देव घृतं स्यात् फाण्ट भयातयामतायै तदेनं सुयातयामैवायातयामानं करोति ॥ ८ ॥

त सुभ्यनक्ति। शीर्षतोऽग्र ऽआ पादाभ्या मनुलोमं मह्वीनां पयोऽसीति मुग्ध इति ह वा ऽएतासा मेकं नाम यद्धवां तासां या ऽएत पयो भवति तस्मादाह मह्वीनां पयोऽसीति वर्चोदा असि व्र्चो मे देहीति नाच तिरोहित मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाक्ष्यावानक्ति। अरुर्व्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्नमेति ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरक्ष इव हास पूयो हैवास्य दूषीका त ऽएवैतदनरुष्कारोति यदुक्ष्या*वानक्ति॥१०॥

यच वै देवाः। असुररक्षसानि अघ्नुस्तच्छुष्णो दानवः प्रत्युङ् पतित्वा मनुष्याणा मक्षीणि प्रविवेश स एषु कनीनकः कुमारकु इव परिभासते तस्मा ऽएवैतद्वज्र मुपप्रयन्सर्वतोऽश्मपुरां परिदधात्यश्मा ह्याञ्जनम् ॥ ११ ॥

चैककुदं भवति। यच वा ऽइन्द्रो व्रृत्र मुहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं चिककुद मकरोत्तद्यत् चैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात् चैककुदं भवति यदि

* 'यदुक्षा'-इति ग।

नैककुदं नु विन्देदप्यनैककुद मेव स्यात्समानो ह्येवा-ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेषीकयानक्ति। वज्रो वै शरो विरक्षस्तायै सतूला भवत्यमूलं वा ऽइद मुभयतः परिच्छिन्नः रक्षो-ऽन्तरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषोऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्यत्सतूला भवति विरक्षस्तायै ॥ १३ ॥

स दक्षिण मेवाग्र ऽआनक्ति। सव्यं वा ऽअग्रे मानुषे-ऽथैवं देवचा* ॥ १४ ॥

स आनक्ति। वृत्रस्यासि कनीनक इति वृत्रस्य ह्येष कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दक्षिणः सकृद्यजुषानक्ति। सकृत्तूष्णी मथोत्तरः सकृद्यजुषानक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तर मेवैतदुत्तरावत् करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पञ्चकृत्व आनक्ति। संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्व आनक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति। अमेध्यो वै पुरुषो

* 'देवत्रा'-इति ग।

यदन्तरं व्वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेध्यो भूत्वा दीक्षा इति पवित्रं व्वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा इति तस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा एकः स्यात्। एको ह्येवायं पवते तदेतस्यैव रूपेण तस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

अथो अपि त्रीणि स्युः। एको ह्येवायं पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितः प्राण उदानो व्यान इति तदेतस्यैवानु मात्रां तस्मात् त्रीणि स्युः ॥ २० ॥

अथो अपि सप्त स्युः। सप्त वा इमे शीर्षन्प्राणास्तस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिरेवैव सम्पत्* ॥ २१ ॥

तं सप्तभिः सप्तभिः पावयति। चित्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै चित्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतदाह व्वाक्पतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्व्वै व्वाक्पतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतदाह देवो मा सविता पुनात्विति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तस्मादाह देवो मा सविता पुनात्वित्यच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतदाह सूर्यस्य

* 'सम्पत'–इति ग।

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत इति । पवित्रपतिर्हि भवति पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भवति यत्कामः पुने तच्छकेय मिति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा मारम्भं वाचयति । आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे* । आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामह इति तदस्मै स्वाः सतीर्ऋत्विज आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति । स्वाहा यज्ञं मनस इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति द्वे स्वाहा वातादारभ इति मुष्टीकरोति न वै यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारभे यथायं दण्डो वा वासो वा परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मनस इति तन्मनस आरभते स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति तदन्तरिक्षादारभते स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्या मारभते ययोरिदꣳ सर्व मधि स्वाहा वाता-
दारभ इति वातो वै यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

---

* 'ध्वरे'-इति ग ।   † 'यज्ञः'-इति ।

अथ यत्स्वाहा स्वाहेति करोति। यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्तेऽथो ऽएव वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदात्मन् धत्ते ॥ २७ ॥

अथैनꣳ शालां मुपादयति। स जघनेनाहवनीय मेत्युग्रेण गार्हपत्यꣳ सोऽस्य सञ्चरो भवत्या सुत्यायै तद्युदस्यैषु सञ्चरो भवत्या सुत्याया ऽअग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य गर्भो दीक्षितोऽन्तरेण वै योनिं गर्भः सञ्चरति स यत्स तत्रैजति त्वत्परि त्वद्वावर्त्तते तस्मादिमे गर्भा एजन्ति त्वत्परि त्वदावर्त्तन्ते तस्मादस्यैषु सञ्चरो भवत्या सुत्यायै ॥ २८ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.]॥

अप.प्रणयनानन्तर[1] दीक्षाङ्गभूतायाः आग्नावैष्णवेष्टेः प्रयोगं विधत्ते– "अपः प्रणीयाग्नावैष्णव मिति। 'निर्वपति' निर्वपेयुरिति विधिः। तत्र जात मग्निं प्रशंसति– "अग्निर्वा इति। 'अग्निरपरार्द्ध्यो'[2] अपरार्द्धे पूर्वार्द्धे भव, आदिम इत्यर्थः। 'विष्णु'

१— 'अप प्रणयन' कर्मनामधेयम्, अन्यथा अपाम्प्रणयन मिति वक्तव्यं स्यादिति ध्येयम्।

२— मूले तु 'रवराद्ध्यं' इत्येव प्रामाणिक पाठ', भाष्येऽपि तथैव भवितव्यम्, दृश्यते तु सर्वेष्वेव भाष्यपुस्तकेषु 'रपराद्ध्यं'–इति ; स्यादेषः तस्यैव प्रतिशब्दोक्तिरव'। 'रपराद्ध्यं'–इति सा०-सम्मत इति डा० वेबर'।

परार्द्ध' विहित, परोऽसि । 'परावराधम इत्यादिना'[1] यत् । "एते वै यज्ञस्यान्ते तन्वौ"— इत्यैतरेयकम्[2] । 'अग्निर्मुख प्रथमो देवतानां संगतानामुत्तमो विष्णुरासीत्"-इति[3] यष्टव्यदेवताना माद्यन्तत्वाभिधानादुभकल्पत्वम् । अथवा आज्यशस्त्रे "भूरग्निर्ज्योति"-इति[4], अग्निमे मरुत्वतीयशस्त्रे "विष्णोर्नु कम्"-इति[5], यज्ञस्याद्यन्तयोरग्नेर्विष्णोश्चाभिधानादवरार्द्धपरार्द्धत्व द्रष्टव्यम् । यदा दीक्षणीयेष्टावाग्नावैष्णवीयाग्निषमावादुदवसानीयेष्ट्यवसाने वैष्णवपूर्णाहुतेर्वाजसनेयिभिराम्नातत्वात्तयोरिन्द्रोश्च यज्ञस्याद्यन्तत्वादुक्तविधत्वमग्नाविष्ण्वो[6] । 'तस्मादिति । प्रतिपादितार्थोपसंहार' ॥ १ ॥

अथादित्यचरु मपि स्वसम्हद्धिफलकामस्य विधत्ते— "तद्वैक इति । 'आदित्येभ्य' अदिते पुत्रेभ्य धातर्यमादिभ्य सप्तभ्य केवलर्द्धिकामा 'निर्वपन्ति' । 'तत्' तत्र 'पर्युदित मिव' परिवादश 'अस्ति' । त (परिवाद[7]) मन्त्रोदाहरणेन प्रदर्शयति— "अष्टौ पुत्रास इति[8] । अय मर्थ— 'अदिते' देवमातृ 'तस्य' तस्यो

१— पा० सू० ४ ३ ५ ।

२— ऐ० ब्रा० १ १ १ ।

३— मन्त्रोऽयम् आश्व० सू० ४ २ ३ पठित, ऐ० ब्रा० १ १ ४ खण्डे विहित, "अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम् '-इत्यादिस्त तै० ब्रा० २ ४ ३ ३ ।

४— ऐ० ब्रा० २ ५ ५ द्रष्टव्यम् ।

५— ऋ० स १०, १५७ १ ।

६— ऐ० ब्रा० १भा० १४ पृ० ६ पङ्क्तिद्रष्टव्या ।

७— च पुस्तकमात्रे ऽयमोऽधिक पाठ ।

८— ऋ० सं० १० ७२ ८ ।

'परि' परितः उत्पन्नाः, 'अष्टौ पुत्रासः' अष्टौ पुत्राः, धात्रादिविवस्वदन्ताः, तेषु मध्ये 'सप्तभिः' पुत्रैः सह 'देवान्' 'उपप्रैत्' उपागात्, 'मार्त्तण्डं' मृताण्डसम्बन्धिनं अष्टमम् 'आस्यत्' परित्याजेति[1] ॥ १ ॥

एतद् व्याचष्टे— "अष्टौ ह वै पुत्रा इति। 'सप्त हैव' विवस्वद्-व्यतिरिक्ताः। 'अविकृतं' करचरणादिविकाररहितम् 'मार्त्ताण्डं' 'अजनयाञ्चकार'। व्यत्ययेनैकवचनम्। 'सन्देघ' सन्देहः, सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत्। केचित् पुरुषवदूर्द्ध्वलमात्रविशिष्टोऽभूत् 'इत्याहुः' ॥ २ ॥

"त उ हैत इति। अथ 'ते' सप्त पुत्रा, 'अस्मान्' पूर्वं सुत्पन्नान् पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु विकृतं करवामेत्युक्त्वा यथा मनुष्यो विकृतः, तथाकुर्वन्। विकरणाय छिन्नं मांसजातं 'हस्ती' सम्बभूव, तस्याप्यविस्पष्टावयवत्वात्। अत एव 'पुरुषाजानः' पुरुषप्रकृतिकः, अनुष्ठानप्रेर्येणोत्पन्नत्वात् हस्तिनः प्रतिग्रहं न कुर्यात्। स च तैः विकारं गमितो विवस्वत्संज्ञोऽभूत्। ततः सर्वाः 'इमाः प्रजाः' उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोद्घात सूक्तौपोद्घातिकमर्थमाह— "स होवाचेति। 'सः'

१— 'मार्त्तण्ड' ऋ० सं० २ २८, ४, १०. ७२. ८, ९। शा० प० ब्रा० २४ १२ ६। महा० भा० १, ३, १२ पर्वसु। "न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहादभाषत। अज्ञानात् काश्यपस्तस्मान्मार्त्तण्ड इति चोच्यते"—इति हरिवंशे। भाग० पु० ५ २०. ४४। मार्क० पु०, ७७ १, १०२. ११, १०५. १९।

विवस्वान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'यः' कश्चित् 'आदित्येभ्यः' 'चरुं' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'स' तु 'राध्नुवान्' भूयात् 'इति' 'उवाच'। अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वय मपि 'राध्नोति'। देवैः संवर्द्धितेन विवस्वता समृद्धियुतेन दत्तत्वादय मपि चरुः समृद्धिफलक इत्यर्थः। अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यत्वादित्यभिप्रायः। अथाग्नावैष्णवस्योक्तचरुवैलक्षण्य माह— "अयं त्वेवेति। 'प्रज्ञात.' सर्वैः प्रसिद्धः॥ ५॥

तथा दृष्ट्योदयतः सामिधेनीपाठदर्शे प्राप्ते आह— "तस्य सप्तदशेति[1]। 'देवते' प्रधानसम्बन्धिन्यौ अग्नाविष्णू 'उपांशु' यजेत्[2]। प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसक्तावाह— "पञ्च प्रयाजा इति। दीक्षणीयेष्टेरवधि माह— "संयाजयन्ति पत्नीरिति। इष्टेरवैकल्याय पत्नीसंयाज मेव कुर्यात्; तदुत्तरं तु 'समिष्टयजुर्न' जुहुयात्[3]। तदपि किं न क्रियत इति तत्रोपपत्ति माह— "नेदिति। दीक्षाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं धारणं कर्त्तव्यम्, मध्ये एव समिष्टयजुषि कृते सति यज्ञस्य समाप्तेस्तदानी मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत्; तस्मिन् कृते सति सोमयागसमाप्तेः। अतः पुरा कृत्स्नस्य यज्ञस्य समापनात् अन्तं नेत्र प्राप्नुयामीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात्। ननु समिष्टयजुषोऽत्र

१— आप० श्रौ० १० ३. ५।

२— का० श्रौ० सू० ७ ७ ९—१० सूत्राणि, आप० श्रौ० सूत्राणि च १०. ३. ८-११ सूत्राणि।

३— का० श्रौ० सू० ७ ९ २८, २९। आप० श्रौ० सू० १०. ९. ७।

कथ यज्ञाङ्गत्वम्, यस्मिन् कृते यज्ञ समाप्येतेति, तत्राह— “अन्तो हीति। अस्य सम्यगिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्राय ॥ ६ ॥

अथ दीक्षितस्य सधर्मक मभ्यङ्ग विधत्ते— “अथाग्रेणेति। शालाया पुरोदेशे तिष्ठन्, सर्वाङ्ग नवनीताभ्यञ्जन कुर्यादिति विशिष्टविधि[1]। अभ्यङ्गप्रयोजन माह— “अकर्वा इति। ‘अवच्छित’[2] त्वचा निर्मुक्त ‘पुरुष ‘अदुर्वै’ मृषात्मक खलु[3] तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति। एतदेव विस्पष्ट मुपपादयति— “गवि वा इति। पुरुषत्वचो गवि धारण वासपरिधानार्थत्वादे स्पष्ट मुक्तम्[4]। गोर्नवनीतोत्पत्ति सुप्रसिद्धा। अतो गोसम्बन्धिनवनीतधारणेन स्वकीयत्वचैव सम्बद्धो भवति। अत एव त्वच पुनःप्राप्तेरमृषात्व मस्याभ्यङ्गाय नवनीत भवेदित्युक्त भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्ग प्रशसति— “तद्वै नवनीत मिति। एतदस्य योग्य मित्याह— ‘घृत वै देवाना मिति। नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्न द्रव्य ‘फाण्टम्’। यस्मात् नवनीत फाण्टघृतयोरन्तरालवर्त्तित्वात् तदन्यत् तदनन्यच्च भवति[5], तस्मात् मनुष्यदेवताभ्या मन्यस्यानन्यस्य च दीक्षितस्य तद् युक्त मित्यर्थ। अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रथ्यवा-

---

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ २ २३।

२— अवपूर्वस्य ‘छो छेदने’’–इत्यस्य (दि॰ प॰) निष्ठायां रूपम्। “शाच्छोरन्यतरस्याम –इति (पा॰ ७ ४ ४१ सू॰) सिद्धम्।

३— ‘असत्यात्मक –इति च।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१९ कण्डिकासु (१५, १६ पृ॰)।

५— ‘फाण्टघृतयोरन्तरालवर्त्ति, तस्मादन्यदनन्यच्च भवति’–इति च।

प्रच्यवादयातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाक्ष्णयुर्दीक्षित मपि 'अयात-यामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते– "स अभ्यनक्तीति[1] । अधो-मुखावस्थानादवरोहाभ्यङ्गे सति आनुलोम्यं स्यात् । तत्र मन्त्र माह– "महीनां मिति[2] । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे– "मह्या इतीति । "इडे रन्ते"–इत्युपक्रम्य, "महि विश्रुति"–इत्यन्तानि "अघ्नियेनामानीति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम[3] । स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

अक्ष्णोरञ्जनं विधत्ते– "अथाक्ष्यावानक्तीति[4] । इतरावयव-संस्पर्शासहिष्णुत्वात् 'अक्षि' 'अहः' अक्षो भवति । 'मम' 'अक्षान्' प्रगाम्येदित्यञ्जनं कर्त्तव्य मिति । 'याज्ञवल्क्यः' 'आह' ब्रूते इति । अक्ष्णोर्दूषणरूपतां सम्पादयति– "दुरक्षः"-इत्यादिना । नेत्र-मालिन्य मेवाक्षः, तत्परिहारायाञ्जन मिति । 'दूषिका'[5] नेत्रयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३१ । आप०श्रौ०सू० १०. ६. ११-१२ ।

२— वा० सं० ४. २. १ ।

३— "इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अघ्निये नामानि"–इति तै० सं० ७ १. ६. १८ । "इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अघ्न्ये नामानि"–इति श्रुतेऽप्ये संहितायां (वा० सं० ८. ४३ १.) यदिदं तैत्तिरीयानुसरणं कृतम्, तत्र सम्प्रदायाभ्यासशाङ्कल्य मेव बीजम् । एव मन्त्रान्तरेऽत्र च ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ । आप० श्रौ० सू० १०. ७. १ ।

५— 'इषीका (?)'-इति च ।

तस्य दर्भैः पावनं विधत्ते— "अर्येन मिति। लोके ह्यपवित्रं पवित्रीक्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— "अमेध्यो वा इति। दर्भैः पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽथान्तरशुद्धिर्भवति। दर्भान् स्तौति— "मेध्या वा इति। यज्ञार्हत्वं मेध्यत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्वं पवित्रत्व मिति विवेकः[१] ॥ १८ ॥

"तद्वा एक मित्यादि। पावनसाधनदर्भेष्वेकादिपक्षा आश्रियाः। 'अयं' वायुः 'एकः' एव 'पवते' पवतिर्गतिकर्मा[२]; अन्तरिक्षे गच्छति[३]। 'तस्मात्' पवित्र मपि 'एकं' स्यात् ॥ १९ ॥

"अथो अपीति। 'स' एव 'अयं' वायुः 'एक एव' 'पुरुषे' 'अन्तः प्रविष्टः' प्राणादिभेदेन 'त्रेधा' विभक्त', अथ "त्रीण्यपि स्युः" ॥ २० ॥

"अथो अपि सप्तेति। 'शीर्षन्' शिरसि भवाः, मुखादिच्छिद्र-गताः, 'एकविंशति' स्युः' इति। तत्र 'त्रिः-सप्तान्येव' इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ 'एषैव' सप्तसङ्ख्याया उक्तिः 'सम्पद्' इत्यर्थः। यद्वा 'एषैव' पुरुषरूपैव 'सम्पत्' इत्यर्थः, "दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशः"—इति श्रुत्यन्तरात्[४] ॥ २१ ॥

"तं सप्तभिरिति। एकविंशतिपक्षे एकविंशतिं दर्भान् त्रेधा विभज्य 'सप्तभिः-सप्तभिः' "चित्पतिर्मा", "वाक्पतिर्मा", "देवो

१— "पवित्र पुनाते, मन्त्र पवित्र मुच्यते", + + +, आपः पवित्र मुच्यते"—इत्यादि निरु० ५ २ १ द्रष्टव्यम्।

२— निरु० ४ १४.१०८।

३— "वायु पवित्र मुच्यते"—इत्यादि निरु० ५.१.१।

४— तै० सं० ६ १ १ ८।

मा" इति[1] त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । "अच्छिद्रेण पवित्रेण"-इति मन्त्रशेषः सर्वत्रानुषज्यते । तत्राप्ययं विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरभ्योर्द्ध मुन्मृज्यात्, पुनश्च सप्तभि-र्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अवशिष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमृज्यात् । तथा च कात्यायनः—"सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य प्रदक्षिणं सहृदवाङ्केन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा"-इति[2] । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्वेति पावकस्य, चित्पतिर्मेति पाव्यमानस्य च विभज्योभय मप्युक्तवान्[3] । सर्वशेषभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थ माह— "अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवमान् 'एषः' वायुः 'अच्छिद्रं पवित्रम्' ॥ २९ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे— "तस्य त इति । पवित्राणि रश्मयः; शोधकत्वात्[4] । अग्निः पवित्रपतिः[5], तत्पाठात् खरूप मपि 'पवित्र-

१— वा० स० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. २. १—४ । वेलिंन मुद्रितपुस्तके तु 'द्विरुपरि नाभ्युन्मृज्य'-इति पाठ, 'एकविंशतिभि'-इति पदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— "कर्षेन मुत्तरेण वहि प्राग्वंशात् दर्भपुञ्जीलैः पाव-यति । + + + । एकविंशत्या त्रेधा विभक्तया सप्तभि सप्तभिर्द्विरूर्द्धं नाभेरुन्मार्ष्टि सकृदवाक । + + + । चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतैः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति"—इत्यादि आप० श्रौ० सू० १०. ७. ५—१४ ।

४— "रश्मय पवित्र मुच्यन्ते"—इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

५— "अग्नि पवित्र मुच्यते"—इत्यादि निरु० ५. २. १ ।

पतिर्भवति' खलु । स्पष्ट मन्यत् । 'उदृचं' उपरिभाविनी ऋक् उदृक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यज्ञस्यान्तं प्राप्नुवानीत्यर्थः । अनु मर्यम् 'एतत्' एतेन "तच्छकेयम्"-'इति' अनेन, मन्त्र'[1] 'आह' इत्यर्थः ॥ २३ ॥

"अथाशिषा मिति। "आ वो देवासः"-इति[2]-मन्त्रस्य 'आशिषा मारम्भः'-इति नाम; आद्याशिषा मन्त्रारम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य प्रयोजन माह—"तदस्मा इति। 'तत्' तेन आशिषा मारम्भवाचनेन सर्वासा माशिषा मादावेव यजमानेन परिग्रहीतत्वात् 'स्वाः' स्वकीया एव 'सतीः' ता एव 'आशिषः' 'ऋत्विजः' तन्मन्त्रेषु यजमानार्थं माशासते[3] ॥ २४ ॥

"अथाङ्गुलीरिति। 'न्यचति' सङ्कोचयतीत्यर्थः। तत्प्रकार माह—"स्वाहेत्यादिना[4]। एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण द्वे-द्वे[5] अङ्गुली न्यञ्चतीत्यर्थः । एवं करद्वयाङ्गुलिन्यञ्चनक्रमेणोत्तमेन मन्त्रेण[6] पाणी मुष्टीकुर्यात्[7]। "उत्तमेन मुष्टीकृत्वा"-इति सूत्रम्[8] ।

१— "चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतं यत्कामः पुने तच्छकेयम्"—इति वा० सं० ४. ४. १–३ ।

२— वा० सं० ४. ५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३. ६ ।

४— वा० सं० ४. ६. १—३ ।

५— 'द्वि'-इत्येव च ।   ६— वा० सं० ४. ६. ४ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ३. ८ ।

८— का० श्रौ० सू० ७ ३. ६ क ।

साप्रयोजन माह— "न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वाग्दोण्डादिवद्भुत्वे धारयितु मशक्यत्वात्, अत एव परोक्षाम्नानेन मुष्टिबन्धन मेव मत्यवधारण मित्यर्थ ॥ २५ ॥

"स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् । 'वाताद्दारभे'-इति वातेन मार्गेन व्याप्रियमाणत्वात् 'वातो यज्ञ' । 'वै'-शब्देन "वातो यज्ञ प्रयुज्यताम"-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-र्द्योत्यते ॥ २६ ॥

"अथ यत्स्वाहेति । हविस्त्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च हवि प्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तरं वाग्यमन विधत्ते— "अथ वाच यच्छतीति[1] । वाग्व्यवहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-निष्पत्ते 'वाक् यज्ञ' । तस्या बहिर्निर्गमन मकृत्वा आत्मनि नियमात् 'यज्ञ मेव' आत्मनि धृतवान् भवति ॥ २७ ॥

शालाया फलोद्देशे यजमानस्याभ्युदयादिक सुकृतम्, तस्य दीक्षाकृत्यर्थं शालाप्रवेशन विधत्ते— "अथैन मिति[2] । प्रविष्टस्य तथा कर्मार्थे सञ्चरनिर्देश माह— "स जघनेनेति । 'आहवनीय जघनेन' तत्पश्चाद्देशे, 'गार्हपत्य मग्रेण', तयोर्मध्यपथि कर्मार्थ गच्छति[3] । अथ मेव 'अस्य' 'सञ्चरो भवति'[4] । उक्तसञ्चर प्रशंसति—

१— "स्वाहेत्युक्त्वा वाचयत"-इति का० श्रौ० सू० ७ ३ ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३ १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ३ १३ । "अत उर्द्ध्वं यजमानस्य सञ्चरो भवति"-इति आप० श्रौ० सू० १०. ८ २ ।

"अग्निर्वा इति। यस्मादुत्पद्यते स योनिः, आहुतिप्रदानात्मकस्य 'यज्ञस्य' 'योनि' 'अग्नि'। मानुषदेहपरित्यागेन दीक्षासंस्कारेण देवदेहोत्पत्तेस्तत्सत्तो दीक्षित 'गर्भ'। अतस्तत्र योनिगतत्वेन तस्य तयोरन्तराले सञ्चारो युक्त। उक्त मर्थं मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन द्रढयति— "तस्मादिमे गर्भा इति। त्वच्छब्द एकशब्दपर्याय, एकदेशार्थं। अथ वाक्यय मिद् चार्थे। 'यत्' यस्मात् 'स' गर्भ-संयुतो यजमान 'एजति त्वत्' चलति च, 'पर्यावर्त्तते त्वत्' परि-भ्रमति च, 'तस्मात्' इदानीन्तना गर्भा अप्येव भवन्तीत्यर्थं ॥ १८ ॥ २ [१. २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थ ब्राह्मणम्)

सुर्व्वाणि ह वै दीक्षाया यजूꣳष्यौद्ग्रभणानि। उद्-ग्रभ्णीते* वा ऽएषोऽस्माल्लोकाद्देवलोकु मभि यो दीक्षत ऽएतैरेव तद्यजुर्भिरुद्ग्रभ्णीते तुस्मादाहुः सुर्व्वाणि दीक्षाया यजूꣳष्यौद्ग्रभणानीति तुत एतान्यवान्तरा

---

* 'उद्गृह्णीते'–इति मा० सम्मत इति डा० वेबरः।

माचक्षत उऔदुग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि यज्ञः परोऽक्षं वै यजुर्जपत्यथैष प्रत्यक्षं यज्ञो यदाहुतिस्तदेतेन यज्ञेनोदृग्रभ्णीतेऽस्माल्लोकाद्देवलोकमभि* ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि स्रुवेण जुहोति। तान्याधीतयजूंष्यीत्याचक्षते सम्पद् एव कामाय चतुर्थं हूयतेऽथ यत्पञ्चमं स्रुचा जुहोति तदेव प्रत्यक्ष मौदृग्रभणमनुष्टुभा हि तज्जुहोति व्वागघ्यनुष्टुब् व्वाग्घि यज्ञः॥२॥

यज्ञेन वै देवाः। इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तद्वा ऋषीणा मनुश्रुत मास। ते यज्ञं समभरन् यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा एष यज्ञं सम्भरति यदेतानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पञ्च जुहोति। संव्वत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऋतवः संव्वत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

---

* 'मभि'-इति ग।

अथातो होमस्यैव*। आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा ऽग्रे कुवते युञ्जेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति। मेधया वै मनसाभिगच्छति युञ्जेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ७ ॥

दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहेति†। अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु हूयते ॥ ८ ॥

सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति। वाग्वै सरस्वती वाग्यज्ञः पशवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन् कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः। अनद्धेवैता आहुतयो हूयन्ते ऽप्रतिष्ठिता अदेवकास्तच नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति‡ ॥ १० ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति। नात एकञ्च नाग्निर्वा ऽअद्धेवाग्निः प्रतिष्ठितः स यदग्नौ जुहोति तेनैवैता अद्धेव तेन प्रतिष्ठितास्तस्माद् सर्व्वास्वेवाग्नये स्वाहेति जुहोति तत एतान्याधीतयजूंष्यीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति। आत्मना वा ऽग्र ऽआकुवते युञ्जेयेति त मात्मन ऽएव प्रयुङ्क्ते यत्तनुते ते

* 'होमस्यैव'—इति ग। † 'स्वाहेति'—इति ग। ‡ 'इति'—इति ग।

ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकूतिश्च प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति। मेधया वै मनसाभिगच्छति यजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवतो मेधा च मनश्च ॥ १३ ॥

सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति। व्वाग् वै सरस्वती व्वाग् यज्ञः सास्यैषात्मन् देवताधीता भवति व्वाक् पशवो वै पूषा पुष्टिर्व्वै पूषा पुष्टिः पशवः पशवो हि यज्ञस्तेऽस्यैत ऽआत्मन् पशव आधीता भवन्ति तद्यदस्यैता आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तस्मादाधीतयजूंषि नाम* ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थीं जुहोति। आपो देवीर्बृहतीर्व्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्ष। बृहस्पतये हविषा व्विधेम स्वाहेत्येषा ह नेदीयो यज्ञस्यायाऽ हि कीर्त्तयत्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्षेति लोकानाऽ हि कीर्त्तयति बृहस्पतये हविषा व्विधेम स्वाहेति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो हैषा नेदीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

---

* 'नाम'-इति ग। † यज्ञस्य'-इति ग।

अथ यां पञ्चमीᳬ स्रुचा जुहोति। सा हैव प्रत्यक्षं यज्ञोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति व्वागध्यनुष्टुब् व्वाग्घि यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ यद्ध्रुवाया माज्यं परिशिष्टं भवति। तज्जुह्वा मानयति त्रिः स्रुवेणाज्यविलापन्या ऽअधि जुह्वां गृह्णाति यत् तृतीयं गृह्णाति तत् स्रुव मभिपूरयति ॥ १७ ॥

स जुहोति। व्विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो व्वुरीत सख्यम्†। व्विश्वो राय ऽइषुध्यति द्युम्नं व्वृणीत पुष्यसे स्वाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति। व्विश्वो देवस्येति व्वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मर्त्तो व्वुरीतेति मैत्रं द्युम्नं वृणीतेति बार्हस्पत्यं द्युम्नᳬ हि बृहस्पतिः पुष्यस ऽइति पौष्णᳬ§ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति। पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संव्वत्सरस्यैत मेवैतयाप्नोति यद्देवताभिः पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति। व्वाग्वा ऽअनुष्टुब् व्वागयज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति ॥ २१ ॥

---

* 'यज्ञ'–इति ग। † 'सख्यम्'–इति ग।
‡ 'स्वाहेति'–इति ग। § 'पौष्णᳬ'–इति ग।

तदाहुः। एता मेवैकां जुहुयाद् यस्मै कामायेतरा ह्रयन्त ऽएतयैव तं काम माप्नोतीति तां वै यद्येकां जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सर्वं वै पूर्णं सर्वं मेवैनयै-तदाप्नोत्यथ यत् स्रुव मभिपूरयति स्रुचं तदभिपूरयति तां पूर्णां जुहोत्यन्वेवैतदुच्यते सर्व्वास्त्वेव ह्रयन्ते ॥ २२ ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति*। सैषानुष्टुप्सत्येकचिंशद-क्षरा भवति दश पाण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकचिंशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मितो यज्ञः स यावा-नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैनयैतदाप्नोति यदनुष्टुभैकचिंशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अथ दीक्षाङ्गतौविधात् माह— "सर्वाणि ह वा इति। यजु-स्सम्बन्धात् दीक्षासम्बन्धिनी 'यजूंषि औद्ग्रभणानि'। तदुद्ग्रभणत्व मेव कुत इति तद् दर्शयति— "उद्गृभ्णीते वा इति। 'तत्' तदा 'एतै' दीक्षाङ्गभूतै सर्वै 'यजुर्भि' एव अतो 'दीक्षाया' प्रकरणानि 'सर्वाणि' अपि 'यजूंषि' 'औद्ग्रभणानि' औद्ग्रहणानीति[१]।

* 'जुहोति'–इति ग।

१— औद्ग्रभणानि जुहोति '–इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ १ १९।

7

"इमहोमे"-इति[1] भवम्। 'ततः' तेषु यजुष्षु मध्ये 'एतानि' एव दीर्घाकृतिसाधनानि आकूत्यादीनि 'औद्ग्रभणानि' उद्ग्रहणेऽत्यन्त मभिहितानीत्यर्थ। तत् कथ मिति, उच्यते—"आकूतयो होति। तावता ऐश्वर्यं किं मायात मिति, तदाह— 'आकूतिर्होति। जघ्ययोः होमयोर्ना च तारतम्य माह— "परोच वा इति ॥ १ ॥

एतासां मध्युद्ग्रहणसाधनतां विभज्य दर्शयन् प्रशंसति— "ततो यानीति। 'यानि' आदितः 'त्रीणि' यजूंषि 'स्रुवेण जुहोति', 'तानि' 'आधीतयजूंषि' आधानविशिष्टानि, तन्मन्त्रेष्वाधानव्यापार-लिङ्गदर्शनात्। 'सम्पदे कामाय'। सम्पद्यत इति 'सम्पत्', काम्यत इति 'कामः', सम्पादाय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थः। अय मभिप्राय —[2]) यथा लोके किञ्चित् फलं मिपाधयिषु आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधन मनुष्ठायान्ते तल्लभते, एवं त्रिभिः स्वर्गफल माध्याय, चतुर्थेन तत्साधन मनुष्ठाय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतवान् भवतीति। अत्र चतुर्थस्य होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थ मपि स्रुवेणैवेति वेदितव्यम्। पञ्चमस्य साचादुद्ग्रहणसाधनत्व तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्त्वे लिङ्ग मित्याह— "अनुष्टुभा होति। 'अनुष्टुभा' वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् 'वाग् यज्ञः'। "अनुष्टुप् चतुरक्षराणि छन्दांस्युदपादयत्"— इति सामब्राह्मणे-ऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम् ॥ २ ॥

१— मा० व० २ ३२ सू० वा० १।

२— च पुस्तके नास्त्येव पाठ।

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुखेनैतेषां स्वर्गोद्वहणे साधनता मुपपादयति— "यज्ञेन वा इति। एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकादावाग्नेयपुरोडाशार्थवादे[१] व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

"तद्वा इति। "यथाय मिति। येन प्रकारेण देवानुष्ठितप्रकारं जानद्भिर्ऋषिभिः 'अयं यज्ञः' औद्भिणहोमेन 'सम्भृतः', 'एवम्' एतेषां मनुष्ठानेन 'एषः' यजमानोऽपि 'यज्ञं' सम्भृतवान् भवति ॥ ४ ॥

तद्गतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "तानि वै पञ्चेति[२] ॥ ५ ॥

"अथातो होमस्यैवेति। मन्त्रा व्याख्यायन्त इति शेषः[३]। 'अग्ने' यागानुष्ठानात् पूर्वम् 'आ कुवते' खलु। 'कुवन'-शब्देन[४] तत्प्रागभावो मनोव्यापारो लक्ष्यते। 'यजेय'—इति सङ्कल्पयतीत्यर्थः। अतो 'यज्ञस्य' देवकर्त्तव्य सङ्कल्पतं सर्वं 'सम्भृत्य' सङ्कल्पात्मनैकीकृत्य खात्मनि 'कुरुते' स्थापयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "मेधायै मनस इति। "मेधयेति। सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मेधा, तया, 'मनसा' च साधनेन उभाभ्याम् 'अभिगच्छति'। यथा कश्चित् प्रथम मिदं सम्यगिति सङ्कल्प्य तत्साधनप्रकारविशेष मनुष्ठते, तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥

१— पुरस्तात् (१का० ६प्र० ३अ० १क०) ४०८ पृ० द्रष्टव्यम्।
२— का० औ० सू० ७. ३. १६।
३— वा० सं० ४. ७. १—५।
४— 'कुट-शब्देन'—इति च।

तृतीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ जपता माह— "दीक्षाया इति। 'अनु जप्यते एव'—इति, एवकारतात्पर्य माह[1]— "नेत्विति। अत एव कात्यायन:— "तृतीय जपति"— इत्युक्तवान्[2] ॥ ८ ॥

होमे तृतीयं मन्त्रं व्याचष्टे— "सरस्वत्या इति। "पशवो वा इति। पशूनां पूषत्वम्, पुष्पगतपुष्टिधर्मसद्भावात्; पूष्णोऽपि पोषकत्वम्, "पोषौं अपुष्यत्"—इत्यादिश्रुतिः[3] सिद्धम्। पशुगतचौरादिसाध्यत्वात् 'पशवो यज्ञः' ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रत्रयेऽपि 'अग्नये' यदस्ति, तत्राग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद् दर्शयितु माह— "तदाऽऽहुरिति। 'अनद्धेव' अप्रत्यक्ष मिव 'एताः' तिस्रः 'आकूतय.' 'हूयन्ते'। अस्तु को दोष इति तत्राह— "अप्रतिष्ठिता इति। किमर्थ मप्रतिष्ठितत्वेति, तत्राह— "अदेवका इति। यद्यपि सन्त्याकूत्याद्याः, तथापि तासां देवतात्वेन प्रसिद्ध्यभावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति— "तत्र नेन्द्र इत्यादि ॥ १० ॥

तच प्रसिद्धदेवताना मभाव दर्शयितु मनुवदति— "आकूत्या

१— 'एवकारस्यावद्य माह'—इति च।

२— "तृतीयं जपन्नेव"—इति का० श्रौ० सू० ७, ३, १०।

३— तै० सं० ०, १, ६. १। "पुमेष चोद सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च'—इति चेदैवोपरिष्टात् (१४. ७. ४. २५.)। "यदग्निषोमं पुष्यति तत् पूषा भवति"—इति पूष्णो निर्वचनम्। नि० १५. २. ५.। "पौष्णाः पशव"—इति चोपरिष्टादिवैव (५. २. ५. ८)।

इति। "नात एकश्चनेति। 'अतः' अस्मात् आकूत्या इत्येवमादिकात् वाक्यात् एक अपि इन्द्रादिक देवं नोपलभामहे। इति वदतोऽयं अभिप्रायः—तेषु मन्त्रेषु आकूतिमेधादेः अर्पयितत्वेनाग्नि मतिविहायाथ भावेष इति। अनङ्गत्वपरिहार आह— "अग्निर्वा इति। 'सः' यजमानः 'यत्' यस्मात् 'अग्नौ' प्रत्यक्षेण 'जुहोति', अत एव 'अग्निः' 'श्रद्धा इव' प्रत्यक्ष भित्र, अत एव 'प्रतिष्ठितः' च, 'तेन' खलु 'एताः' स्त्रियोऽपि 'श्रद्धेव', 'प्रतिष्ठिता' च। "तत एतानीति। यत उक्तरीत्याग्न्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः। इत्थ मग्नि प्रधानाधयिष्ठाकूतिप्रयुगाग्निदेवताचय आध्यानमन्त्रेण प्रशंसति— "तत एतान्याधीतयजूंषीति"-इति ॥ ११ ॥

"आकूत्यै प्रयुज इति। 'अग्रे' प्रथमम् 'आत्मना' बुद्ध्यैव 'यच्चेयेति' 'आ कुवते' सङ्कल्पयति। 'तम्' तत् सङ्कल्पितम् 'आत्मनः एव' विश्लोर्य 'प्रयुङ्क्ते' भवतः। प्रयुज्यत इति 'प्रयुक्'। उभयोरपि बुद्धिविषयभावात् उभे अपि 'देवते' आकूतिप्रयुजौ, 'अस्य' यजमानस्य 'आत्मन्' आत्मनि 'आधीते' आध्यानेन विषयीकृते भवतः। आधीतप्रतिपादकत्वात् 'आधीतयजूंषि'-इत्युच्यते ॥

एवं मुत्तरवाक्यान्यपि[१] योज्यानि ॥ १२ ॥ १३ ॥

"सरस्वत्यै पूष्ण इति। अत्र 'पूषन्'-शब्दवाच्यानां पशूनां बहुलत्वात् पृथङ्निर्दिश्यते—"पशवो वा इत्यादि। प्राग् व्याख्यातम्[२] ॥ १४ ॥

इत्थं साधीतत्वसमानधर्मसम्भवात् आकृतिचय पृथक् विधाय,

१— "मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्यादीनीति (१२ क०) यावत्।

२— पूर पृ० ५ पं० द्रष्टव्यम्।

प्रशस्य च चतुर्थी माहुति तन्मन्त्रं च विधत्ते— "अथ चतुर्थी मित्यादि। मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे— "एषा हेति। 'एषा' ऋगित्यर्थः। 'यज्ञस्य' 'नेदीयः' अत्यन्तं सन्निहितम्। कथम्? यस्मात् 'एषा अपां कीर्त्तयति', तस्मान्नेदीयः। तत्कीर्त्तनेन यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्त्व मिति तत्राह— "आपो हीति। अभिषवसंयवनादिसाधनत्वात् अपां यज्ञत्वम्। स्पष्ट मन्यत् ॥

उक्ताहुतिचतुष्टयस्याज्यस्याज्याः स्रुवेण होमः। तथाच सूत्रम्— "औद्ग्रभणानि जुहोति स्वाहाः स्रुवेणाहुत्ये प्रतिमन्त्रम्"— इति[1] ॥ १५ ॥

"अथ यां पञ्चमी मिति। स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य द्रव्य माह— "अथ यद् ध्रुवाया माज्यं परिशिष्ट मित्यादिना। अथ मर्थः। दीक्षणीयेष्टेः सम्बन्धि 'यदाज्य' 'ध्रुवायाम्' अवशिष्टम्, 'तत्' पञ्चमाहुत्यर्थं 'जुह्वाम्' अवनयेत्। एतदेक मवत्तम्। अथाज्यस्थाल्याः सकाशात् 'स्रुवेण' जुह्वा मुपरि 'वि.' निनयति[2]। एवं चतुरवत्तं भवति। तत्र 'यत्' 'हवीयम्', 'तत्' 'आज्यविलापन्या अधि' जुह्वा उपरि उत्तानं स्रुवं निधाय यथा पूर्णं भवति तथा स्रुवस्थमित माज्येन पूरयेत्। तथाच सूत्रम्— "जुह्वां ध्रौव मासिच्य दिश स्थाल्याः स्रुवेण हवीयं स्रुव मभि पूरयति"—इति[3] ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ २ १६।
२— 'विदारयति'-इति च।
३— का० श्रौ० सू० ७ २ १७।

पञ्चमस्य मन्त्र माह— "स जुहोति विश्वो देवस्येति"[1] ॥ १८॥

त प्रशंसति— "सैषा देवताभिरिति। "पञ्चाक्षरा पङ्क्ति"— इति[2]-श्रुते पञ्चसङ्ख्यासम्बन्धात् 'एषा' 'पङ्क्तिर्भवति'। तद्योजयति— "विश्वो देवस्य"—इति विश्वदेवशब्दश्रवणात् 'इद' मन्त्रवाक्यं[3] 'वैश्वदेवम्'। नयनस्य सवितृव्यापारत्वात् 'नेढ'-शब्दश्रवणात् 'सावित्रम्'। "मर्त्तो वुरीत"—इत्येतेन मनुष्यैर्वरणीयत्वाभिधानात् 'मैत्रम्', मित्रस्य हि वरणीयत्व प्रसिद्धम्। बार्हस्पत्यमन्त्रेषु "द्रविण धेहि चित्रम्"—इति युजमानार्थस्य द्रविणस्य दाने बृहस्पति-सम्बन्धश्रवणात् 'द्युम्न वृणीत'—इत्यनेन बार्हस्पत्यम्। "पुष्यसे"- इति पोषणधर्मश्रवणात् 'पौष्णम्' इति ॥ १९ ॥

"सैषेति। 'देवताभि' पङ्क्तिश्च भवति। तत किं सिध्यत आह— "पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना ॥ १० ॥

"अथ छन्दोद्वारा प्रशंसति— "तां वा अनुष्टुभेति ॥ ११ ॥

इत्य पञ्चाना माहुतीना समुच्चयपक्ष मुक्त्वा पञ्चमी मेवैका जुहुयादिति केषाञ्चित् पक्ष माह— "तदाहुरिति"[4]। इतराभ्यो यत् फल तदेकयैव सिद्धेरकाले 'एता मेव' 'जुहुयात्'। तथापि 'पूर्णा' कृत्वा 'जुहुयात्', पूर्णाहुति कुर्यादित्यर्थः। यत् 'पूर्ण'

१— वा० स० ११ ८ १ का० श्रौ० सू० ७ ३ १८।
२— तै० ब्रा० २ ७ १० २।
३— पूर्वस्मां कण्डिकाया (४८ पृ० ७ प०) द्रष्टव्यम् (वा०स० ११ ८ १)।
४— का० श्रौ० सू० ७, ३ १८ सूत्रस्य याज्ञिकदेवकृता वृत्तिर्द्रष्टव्या।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अनस्तेन सर्वफल माप्नोति। 'यत्' यदा पूर्णाहुतिसमये 'स्रुवम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, स्रुवेणैव होम मकृत्वा आज्येन 'स्रुचम्' अभिपूरयेत्। तथा कृत्वा 'ताम्' आहुतिं पूर्णाहुतिं कृत्वा जुहुयात्। तथा च सूत्रम्— "एता मेव वा पूर्णां जुहुयात्"-इति[1] ॥ २२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति— "त वा अनुष्टुभेति। "दश प्राणा"-इति। शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्थाः सप्त प्राणाः, अवाञ्चौ द्वौ, इत्यसाधारणा नव, मुख्यप्राणस्त्वेकः, इति प्राणानां दशत्वम्। 'आत्मा' देह। 'एकविंशः' पुरुषः। 'एतावान्' एकविंशात्मकः। 'पुरुषो यज्ञ'-इत्यस्योपपादनम्— "पुरुषसम्मितो यज्ञ इति। यज्ञस्य पुरुषसम्मितत्व मुपरिष्टाद् वक्ष्यते[2]। 'यावानेव यज्ञ'-इत्यस्य विवरणम्— "यावत्यस्य मात्रेति। 'अस्य' यज्ञस्य 'मात्रा'। मीयत इति मात्रा, अवयवसमष्टिः, एकविंशदात्मिका, 'अनया' "विश्वो देवस्य"—इत्यनया[3] 'तावन्त मेव' यज्ञम् 'आप्नोति' ॥ २३ ॥ ४ [१ ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ १६ ।

२— अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मण द्रष्टव्यम्।

३— अष्टादशी कण्डिका द्रष्टव्या (४८ पृ० ७ पं०)।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन्[1] पञ्चसीरीं[2]स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्तिराजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मभ्रडो[3] राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा[4] लवणज मनघः शार्करं शार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पावयत्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१— 'पञ्चाब्धीन्'-इति ठ । २— 'सप्तसीरी'-इति ठ ।
३— 'मभ्रड'-इति ठ । ४— 'प्राज्यबुद्धिर्'-इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृणाति। तयोरेन मधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तदनयोर्लोकयो रूपं तदेनमनयोर्लोकयोरधि दीक्षयति ॥१॥

सम्बद्धान्ते भवतः। सम्बद्धान्ताविव हीमौ लोकौ तद्यत्समुते पश्चाद्भवतस्तदिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य तयोरेन मधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु एकं भवति। तदेषां लोकानां रूपं तदेन मेषु लोकेष्वधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरथा यान्येव कृष्णानि तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रूणीव हरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तदेन मेषु लोकेष्वधि दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तकमु तर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत्। तदिमानेव लोकान् मिथुनीकृत्य तेष्वेन मधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्न उपविशति। स यत्र शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति तदेव मभिमृश्य जपत्यृक्सामयोः शिल्पे स्थ इति यद्वै

प्रतिरूपं तच्छिल्पमृचां च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै-
तदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ ऽइति। गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते
स छन्दाᳬसि प्रविशति तस्मान्न्यक्नाङ्गुलिरिव भवति
न्यक्नाङ्गुलय इव हि गर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह। ते वा मारभ ऽइति ते वां प्रविशामीत्येवै-
तदाह ते मा पात मास्य यज्ञस्योदृच ऽइति ते मा गोपा-
यत मास्य यज्ञस्य सᳬस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति। शर्मासि शर्म मे
यच्छेति चर्म वा ऽएतत् कृष्णस्य तदस्य तन्मानुषᳬ शर्म
देवत्रा तस्मादाह शर्मासि शर्म मे यच्छेति नमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिᳬसीरिति श्रेयाᳬसं वा ऽएष उपाधिरोहति
यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निह्नुते
तथो हैनमेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिᳬसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनार्द्धं ऽएवैवाग्र ऽआसीत। अथ यदग्र ऽएव
मध्य उपविशेद्यदेनं तत्रानुष्ठ्या हरेद् द्रप्स्यति वा प्र वा
पतिष्यतीति तथा हैव स्यात् तस्माज्जघनार्द्धं ऽएवैवाग्र
ऽआसीत ॥ ९ ॥

* 'दक्षिणेन'—इति ग, घ।

अथ मेखलां परिहरते। अङ्गिरसो ह वै दीक्षितान-बल्य मविन्दंस्ते[*] नान्यद् व्रतादशन मवाकल्पयंस्त एतामूर्ज्जं समपश्यन्त्समाप्तिं तां मध्यत आत्मन ऊर्ज्ज मदधत समाप्तिं तया समाप्नुवंस्तथो एवैष एतां मध्यत आत्मन ऊर्ज्जं धत्ते समाप्तिं तया समाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाणी भवति। मृद्वसदिति न्वेव शाणी यत्र वै प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यन्नेदिष्ठ मुल्ब मासीत्ते शणास्तस्मात्ते पूतयो वान्ति यदस्य जरा-य्वासीत्तद्दीक्षितवसन मुत्तरं वा उल्बं जरायुणो भवति तस्मादेषान्तरा वाससो भवति स यथैवातः प्रजापतिरजायत गर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेव मेवैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्माद् यज्ञात्[†] ॥ ११ ॥

सा वै त्रिवृद्भवति। त्रिवृदन्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत् तृतीयं तस्मात् त्रिवृद्भवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवल्शेनान्वस्ता भवति। वज्रो वै शरो विरक्ष-स्तायै स्तुकासर्गं सृष्टा भवति सा यत् प्रसलवि सृष्टा स्याद्यथेद मन्या रज्जवो मानुषी स्याद्यदपसलवि

---

[*] "दीक्षिता न बल्य मविन्दन् ते"—इति सा॰-सम्मत इति वेबर । इहोपरिष्टाच्चान्यत्रापि च द्रष्टव्यम् (४. २. १, १. १, ६. १. २८.)।

[†] 'यज्ञाद्'—इति ग, घ।

सृष्टा स्यात् पितृदेवत्या स्यात्तस्मात् स्रुकाण्डं सृष्टा भवति॥ १३ ॥

तां परिहरते। ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहीति न्याच तिरोहित मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नीविं मुद्गूहते। सोमस्य नीविरसीत्युद्दीक्षितस्य वा ऽअस्यैषाग्रे नीविर्भवत्यथात्र दीक्षितस्य सोमस्य तस्मादाह सोमस्य नीविरसीति* ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णुते। गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भा उल्बेनेव जरायुणेव तस्मात्प्रोर्णुते॥ १६॥

स प्रोर्णुते। विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येत्युभयं वा ऽएषोऽत्र भवति यो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्च यदह दीक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्यजते तद्यजमानस्तस्मादाह विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येति† ॥ १७ ॥

अथ कृष्णविषाणाङ्कं सिचि बध्नीते। देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायं मुपेयुर्मन एव देवा उपायन् वाच मसुरा यज्ञ मेव तद्देवा उपायन् वाच मसुरा अमु मेव देवा उपायन्निमा मसुराः॥ १८॥

ते देवा यज्ञ मब्रुवन्। योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयस्व

---

* 'सीति'–इति ग, घ।　　† 'स्येति'–इति ग, घ।

ह्वयिष्यते वै त्वेति स्वयं वा हैवैक्षत योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयै ह्वयिष्यते वै मेति तामुपामन्त्रयत सा हास्मा ऽआरकादिवैवाग्र ऽआस्यत् तस्माद् स्त्री पुंसोपमन्त्रितारकादिवैवाग्रे ऽह्वयति स होवाचारकादिव वै म ऽआह्वयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः। उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति तामुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाशमिवोवाद तस्माद् स्त्री पुंसोपमन्त्रिता निपलाशमिवैव वदति स होवाच निपलाशमिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचु । उपैव भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्यते वै त्वेति तामुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्माद् स्त्री पुमांसं ह्वयत* ऽएवोत्तमं स होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षाञ्चक्रिरे। योषा वा ऽइयं वाग्यदेनं नु युवितेहैव मा तिष्ठन्तमभ्येहीति ब्रूहि तां तु न ऽआगतां प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तदेव तिष्ठन्तमभ्येयाय तस्माद् स्त्री पुमांसं संस्कृते‡ तिष्ठन्तमभ्यैति ताꣳ हैभ्य ऽआगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

---

* 'ह्वयन्त'–इति ख। † 'मेति'–इति ग, घ।
‡ 'संस्कृते'–इति क ख, वेबरधृतश्च।

तां देवाः* । असुरेभ्योऽन्तरायंस्ताᳪं स्त्रीकृत्याग्नावेव परिगृह्य सर्व्वहुत मजुहवुराहुतिर्हि देवानाᳪं स यामेवामू मनुष्वभाजुहवुस्तद्देवैनां तद्देवाः स्व्यकुर्व्वत तेऽसुरा आत्तवचसो हेऽलवो हेऽलव इति व्वदन्तः पराबभूवुः ॥ २३ ॥

तत्रैतामपि वाच मूदुः । उपजिज्ञास्याᳪं स म्लेच्छस्तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेदसुर्य्या हैषा व्वागेव मेवैष द्विषताᳪं सपत्नाना माद‍त्ते व्वाचं तेऽस्यात्तवचसः पराभवन्ति य एव मेतद्वेद† ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्वाच मभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्यामिति ताᳪं सम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ऽईक्षाञ्चक्रे । महद्वा ऽइतोऽभ्वं जनिष्यते यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचश्च यन्मा तन्नाभिभवेदिति स इन्द्र एव गर्भो भूत्वैतन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

स ह संवत्सरे जायमान ईक्षाञ्चक्रे । महावीर्य्या वा ऽइयं योनिर्या मा मदीधरत यद्वै मेतो महदेवाभ्वं नानुप्रजायेत यन्मा तन्नाभिभवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन् प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः स यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

* 'देवा'-इति ग, घ । † 'वेद'-इति ग, घ ।

यो सा योनिः सा कृष्णविषाणाथ यदेना मिन्द्र आवेष्ट्याच्छिनत्तस्मादावेष्टितेव स यथैवात इन्द्रोऽजायत गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनादेव मेवैषोऽतो जायते गर्भो भूत्वैतस्मान्मिथुनात्* ॥ २८ ॥

तां वा ऽउत्ताना मिव बध्नाति। उत्तानेव वै योनिर्गर्भं बिभर्त्यथ दक्षिणां भ्रुव मुपर्य्युपरि ललाट मुपस्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिरतो वा ह्येनां प्रविशन् विशत्यतो वा जायमानो जायते तस्मादाहेन्द्रस्य योनिरसीति† ॥ २९ ॥

अथोल्लिखति। सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञ मेवैतज्जनयति यदा वै सुषमं भवत्यथालं यज्ञाय भवति यदो दुःषमं भवति न तर्ह्यात्मने च नालं भवति तद्यज्ञ मेवैतज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ न दीक्षितः। काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्‡ म्रियेत्ततो दीक्षितः पामनो भवितोर्दीक्षितं वा ऽअनु रेतांसि ततो रेतांसि पामनानि जनितोः स्वा, वै योनौ रेतो न हिनस्त्येषा

* 'मात्'–इति ग, घ। † 'सीति'–इति ग, घ।
‡ 'दपास्य'–इति क, ख, वेबरदृष्टश्च।

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति यत् कृष्णविषाणा तयो हैन मेषा न हिनस्ति तस्माद्दीक्षितः कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वज्रो वै दण्डो विरक्षस्तायै ॥ ३२ ॥

औदुम्बरो भवति । अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति । एतावद्धि वीर्य्यꣳ स यावदेव वीर्य्यं तावांस्तद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

त मुच्छ्रयति । उच्छ्रयस्व वनस्पत ऽऊर्द्ध्वो मा पाह्यꣳहस आस्य यज्ञस्योदृच इत्यूर्द्ध्वो मा गोपायास्य यज्ञस्य सꣳस्थाया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अथ हैके । अङ्गुलीश्च न्यचन्ति वाचं यच्छन्त्युतो हि किञ्च न जपिष्यन् भवतीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्य्याद्यथा पराञ्चं धावन्त मनुलिप्सेत तन्नानुलभेतैवꣳ ह स यज्ञं नानुलभते तस्मादमुचैवाङ्गुलीर्न्यचेदमुच वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ यद्दीक्षितः* । ऋचं वा यजुर्वा साम वाभिव्याहरत्यभिस्थिर मभिस्थिर मेवैतद्यज्ञ मारभते तस्मादमुचैवाङ्गुलीर्न्यचेदमुच वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

* 'दित'-इति ग, घ।

अथ यद्वाचं यच्छति। व्याग् वै यज्ञो यज्ञ मेवैतदा-त्मन् धत्तेऽथ यद्वाचंयमो व्याहरति तस्माद् हैष विसृष्टो यज्ञः पराङावर्त्तते तत्रो वैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद् यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञं पुनरारभते तस्यो हैषा प्राय-श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उददति। दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति निवेदित मेवैन मेतत्सन्तं देवेभ्यो निवे-दयत्ययं महावीर्य्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैको-ऽभूत् तं गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ यद् ब्राह्मण इत्याह। अनद्धेव वाऽअस्यातः पुरा जानं भवतीदं ह्याहू रक्षांऽसि योषित मनुसचन्ते तदुत रक्षांऽस्येव रेत आदधतीत्यथातो वा जायते यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञा-ज्जायते तस्मादाहुर्न सवनकृतं हन्यादेनस्वी हैव सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

* 'यज्ञ'-इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दीक्षाङ्गतीर्विधानाय कृष्णाजिनदीक्षां माह— "दक्षिणेनाहव-नीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आस्तीर्य 'तयोरधि' 'एन' यजमानं 'दीक्षयति' । तद्वत् द्विरं प्रशंसति— 'यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

"समन्ताद्गन्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे भवत, आस्तरणे। प्रकारं कात्यायन आह—'आहवनीय दक्षिणेन कृष्णाजिने मासमुष्टिते सूतान्ते तर्दश्नु पश्चादाबन्धनवती निद-धाति" इति[1] । 'तर्दसमुते -इति । ययोभयोर्मायप्रदेशयो सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे 'उते' 'परस्पर' स्यूते भवतः तयैकस्रोपर्यपरं मास्तृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि— "अन्तर्मासाभ्याम्बहिर्लोमभ्याम्'-इति[2] ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपक्ष सुरक्षा प्रशंसति— "यद्य एक मिति । 'तत्' 'एकम्' एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम् अत एकेनापि दीक्षयेत् । 'दिव' द्योतमानत्वेन शुक्लरोमांशस्वरूप भवति । पृथिव्या श्यामत्वात् कृष्णानां तद्रूपत्वम् । "यदि वेतरथेति । भूलोकस्वर्लोकयोर्मनुष्यैः परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्व मपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यासः । 'यान्येवेति । 'यान्येव लोमानि 'बभ्रूणि' बभ्रुवर्णानि, 'हरीणिताणि हरित-

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ २० ।
२— आप० श्रौ० सू० १० ८ १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते, 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्', "नीलं नभः"-इति लोकप्रसिद्धेः ॥ ३ ॥

"अन्तक सु तर्हीति। 'तर्हि' तस्मिन्नेकष्णाजिनपक्षे 'अन्तक सु' अन्तप्रदेश एव 'पश्चात्' भागे 'प्रत्यस्येत्' सङ्कोचयेत्, सन्धिप्रदेशेन द्विगुणीकुर्यादित्यर्थः। तथा च सूत्रम्—"एक चेत् पश्चात् पाद्द्विगुणम्"-इति[1] ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदीक्षार्थं मुपवेशनप्रकार माह— "अथ जघनेनेति। कृष्णाजिनयोः पश्चाद्भागेन स्वय मपि पश्चात् प्राङ्मुखो दक्षिणजान्वाक्नः उपविशेत्। 'जान्वाक्नः' सङ्कुचितजानुकः, आकुञ्चोपविशेदित्यर्थः। "दक्षिणं जान्वाच्याच्य पश्चादेनयोः"-इति[2] सूत्रम्। आसीनः तत्सन्निधान मित्यर्थः। "एव मभिमृश्य जपतीति। एव मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः[3] ॥

मन्त्रस्थं शिष्टपदं[4] व्याचष्टे— "यद्वा इति। 'प्रतिरूपं' प्रतिकृतिः। 'वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते। लौकिका हि हरितरगादिप्रतिरूप शिल्प मित्याहुः। शुक्लकृष्णयोरेवक्र्यामप्रतिरूपत्वं तैत्तिरीयके उक्तम्— "एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैव साम्नो यत् कृष्णम्"-इति[5] ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २१।
२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २२। 'जान्वाच्य' नीच भूमिस्पृष्टं कृत्वेति दे०।
३— का० श्रौ० सू० ७. ३. २३।
४— वा० स० ४. ९. १ दृष्टव्यम्।
५— तै० स० ६. १. ३।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— "ते वा मिति। "गर्भो वा एष भवति" इति[1]। 'वै'-शब्दोऽत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः। तथा चैतरेयकम्— "पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति"— इति[2]। 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि। 'न्यक्ताङ्गुलिः' मुष्टीकरणेन सङ्कुचिताङ्गुलिः[3]। तमक्तमर्थ मुपपत्त्यन्तरं प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति— "न्यक्ताङ्गुलय इव हीति॥ ६ ॥

"स यदाहेति। उदृक्-शब्दार्थ माह— "आस्य यज्ञस्येति। संस्थाया इत्यर्थः। उत्तमा ऋक् 'उदृक्', तेन समाप्तिर्लक्ष्यत इति प्रागुक्तम्[4]॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते— "अथ दक्षिणेनेति। "शर्म वा इत्यादि। मनुष्येषु यत् 'शर्म'-इति प्रसिद्धम्, 'एतद्' 'देवत्रा' देवेषु सुखहेतुत्वात् 'शर्म'-शब्दाभिधेयम्; अतो दैविकेन स्वरूपेण शर्मासीति[5] कृष्णाजिनस्य स्तुतिः। हिंसापरिहारप्रसक्तिं दर्शयति— "श्रेयांस मित्यादिना। यज्ञाख्यश्रेयोऽतिरिक्तकर्मणा-पराद्धं प्रार्थमं पुन मित्यर्थः॥ ८ ॥

१— "शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थ मात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते"—इति सुश्रु० १ ३२६. २०।

२— ऐ० ब्रा० १. १. ३। "गर्भो वा एष यद्दीक्षित उल्वं वास प्रोर्णुते तस्माद् गर्भा प्रावृता जायन्ते"—इति च तै० सं० ६. १. ३. २।

३— "मुष्टी कृत्वा गर्भोऽन्तः शेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते"—इति च ऐ० ब्रा० १. १. ३।

४— पुरस्तात् (१९ पृ० २ पं०, ३९ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।

५— वा० सं० ४. ९. २ द्रष्टव्यम्।

दक्षिणपाण्योर्व्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण 'अन्याः' लौकिक्यः, गवादिबन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव मियमपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा' सव्यपाणिनोपरि व्यावृतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पितृदेवत्या स्यात्' । तस्मात् "अनुकासर्गं सृष्टेति" अयमर्थः ॥ १३ ॥

बन्धनमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अङ्गिरसो ह्येता मूर्जं मिति । अत्र 'हि'-शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्क्रियते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त"-इत्यादि[1] । अत्र कात्यायनः— "मेखलां बध्नीते वेणीं त्रिवृत शणमुञ्जमिश्रां मन्तरां वासस ऊर्गसीति"-इति ॥ १४ ॥

वस्त्रान्तस्य समन्तक मुद्गृहन माह— "अथ नीवि मिति[2] । 'अग्रे' सोमयागात् पूर्वम् । 'दीक्षितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद् दीक्षितो ह्युपचारेण सोम इत्याख्यते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादनं विधत्ते— "अथ प्रोर्णुत इति । 'ऊर्णुते' आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोर्णुत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेषः सूत्रे[3] स्पष्ट उक्तः— "शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मासीति"-इति[4] । विष्णुशब्दः पुरुषो-

१— अङ्गिरस०—० व्यभजन्त । ततो यदशिष्यत ते शरा अभवन्नूर्ग् वै शरा यच्छरमयी मेखला भवत्यूर्जमेवावरुन्धे"-इति तै० सं० ५. ४. २ ९ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६ । मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ४ १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ३ २७ ।

४— मन्त्र एव — वा० सं० ४ १०. २ ।

ष्णे प्रसिद्धः; अत्राभिमत मर्थ माह— "उभयं वा एष इति । दीक्षणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसङ्गतो यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धन माह— "अथ कृष्णविषाण मिति[1] । 'सिचि' सिग् वस्त्रान्त.[2], तत्र बध्नीयात् । कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थ माख्यायिका माह— "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'पितुर्दायं' पैतृकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये 'मन एव देवाः' प्राप्ताः, 'वाचं' वागिन्द्रियम् 'असुराः' । तथा यज्ञ मेव 'देवाः' उपगताः, 'वाचम्' इन्द्रियम् 'असुराः' । 'अमूं' दिव मेव 'देवा.', 'इमाम्' पृथिवीम् 'असुराः' ॥ १८ ॥

"ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय 'यज्ञम्' एवम् 'अब्रुवन्'— यज्ञ ! 'इयं वाक्' 'योषा', त्वं तु पुमान्; तस्मात् ताम् 'उपामन्त्रयस्व' सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय, सापि 'त्वा' त्वां 'ह्वयिष्यते' आकारयिष्यति 'इति' अब्रुवन् । तत्तद् वृत्तान्तं जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु 'स्वयं वा ह एव' यज्ञः स्वय मपि 'ऐचत' विचारितवान् । ईक्षणप्रकार मनुवदति— "योषेति । 'मा' मा मयि 'ह्वयिष्यते' अतः 'उपमन्त्रये' अह मिति । उपमन्त्रिता 'सा' 'अपि' प्रथमवारम् 'आरकात्' आर

१— का० औ० सू० ७. ३. २८ । मन्त्रस्तस्य — वा० सं० ४. १०. ३ ।

२— वसनस्य दशा इति यावत्; अतएवाह सूत्रम्— का० औ० ७ ३. २९ सूत्रे 'दशायाम्'—इति । काण्वाना मुत्तरीये बन्धन माम्नातम् ।

दृषिपाणेर्व्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण 'अन्या' लौकिक्य, गवादिपशुबन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपघ्नन्ति सृष्टा' मन्त्र-पाणिनोपरि व्यापृतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पितृदेवत्या स्यात्' । तस्मात् "सुकामर्ग सृष्टेति उपसंहार. ॥ १३ ॥

बन्धनमन्त्र विधाय व्याचष्टे— "तां परिहरतीति । "अङ्गिरसो होता मूर्ज मिति । अत्र 'हि' शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविष्क्रियते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरस सुवर्गं लोक यन्त ऊर्जं व्यभजन्त '-इत्यादि[१] । अत्र कात्यायन — "मेखला मध्नीते वेणीं त्रिवृत प्राणमुञ्जमिश्रा मन्तरां वासस ऊर्जसीति"-इति ॥ १४ ॥

वस्त्रान्तस्य ममन्त्रक मुद्गूहन माह— "अथ नीवि मिति[१] । 'अथ' सोमयागात् पूर्वम् । 'दीक्षितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद् दीक्षितो ह्युपचारेण सोम इत्याच्यते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादन विधत्ते— "अथ प्रोर्णुत इति । 'ऊर्णुते' आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोर्णुत इति । आच्छादनदेशविशेष सूत्रे स्पष्ट उक्त— "शिर प्रोर्णुते विष्णो शर्मासीति '-इति' । विष्णुशब्द पुरुषो-

त्वसौ प्रसिद्धः; श्रुत्यभिमत मर्थं माह— "उभयं वा एष इति। दीक्षणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धन माह— "अथ कृष्णविषाण मिति[1]। 'सिचि' सिग् वस्त्रान्तः[2], तत्र बध्नीयात्। कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थ माख्यायिका माह— "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना। 'प्राजापत्याः' प्रजापतेः पुत्राः 'पितुर्दायं' पैतृकं धनम्। इन्द्रियेषु मध्ये 'मन एव देवाः' प्राप्ताः, 'वाचं' वागिन्द्रियम् 'असुराः'। तथा यज्ञ मेव 'देवाः' उपगताः, 'वाचम्' इन्द्रियम् 'असुराः'। 'अमूं' दिव मेव 'देवाः', 'इमाम्' पृथिवीम् 'असुराः' ॥ १८ ॥

"ते देवा इति। एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय 'यज्ञम्' एवम् 'अब्रुवन्'— यज्ञ! 'इयं वाक्' 'योषा', त्वं तु पुमान्; तस्मात् ताम् 'उपामन्त्रयस्व' सम्भोगार्थं सङ्केतेनाह्वय, सापि 'त्वा' त्वां 'ह्वयिष्यते' आकारयिष्यति 'इति' अब्रुवन्। तत्तद् वृत्तान्तं जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु 'स्वयं वा ह एव' यज्ञः स्वय मपि 'ऐक्षत' विचारितवान्। ईक्षणप्रकार मनुवदति— "योषेति। 'सा' सा मपि 'ह्वयिष्यते' अतः 'उपमन्त्रये' अह मिति। उपमन्त्रिता 'सा' 'अग्रे' प्रथमवारम् 'आरकात्' आर

१— का० श्रौ० सू० ७, ३, २८। मन्त्रस्त्वस्य — वा० सं० ४, १०, ३।

२— वसनस्य दशा इति यावत्; अतएवाह स्पष्टम्— का० श्रौ० ७ ३. २८ सूत्रे 'दशायाम्'—इति। काण्वानां मुक्तीये मन्त्र माम्नातम्।

"स जघनार्द्ध इति । 'स' आरूढ 'जघनार्द्धे' कृष्णाजिनस्य पश्चाद्भागे एव 'अग्रे' प्रथमम् 'आसीत्'[१] । विपचे बाध आह– 'अथ यदग्र इति । 'य' 'एन' मध्यप्रदेशे आरूढं ब्रूयात्, अन्य 'ह्रस्यति' हुग्र कुत्सितगतिर्भविष्यति, तत 'पतिष्यति' चेति ॥ ८ ॥

अथ मेखलादीक्षा आह– "अथ मेखला मिति। 'परिहरति' मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थ । पुरोहस्तान्नाभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति– "अङ्गिरस इति । 'वज्र' यज्ञार्हं बलकर वस्तु 'नाविन्दन्' । दौर्बल्ये कारण माह– 'व्रतात्' तत्साधनात् पयस 'अन्यत्' अशन 'नावाकल्पयन्' यत, अत इत्यर्थ । 'ते' 'एताम्' 'ऊर्जम्' । "ऊर्क्" बल, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्गित्युच्यते । ऊर्गिति विशिनष्टि– "समाप्ति मिति । साग्रगाग्रायते बल ममयेति 'समाप्ति" मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपादानद्रव्य माह– "सा वै शाणीति । 'सा' समाप्ति 'शाणी' शणमयी भवेत् । 'मृद्वी' सुखस्पर्शा 'असत्' भवेत् । 'इति नेव' अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवत्वोपेचितत्वादित्यर्थ । शणवासमोहत्पत्ति माह– "यत्र वा इति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'प्रजापति' यजमकाग्रादुत्पन्न , 'तस्य' प्रजापतेर्गर्भभूतस्य 'नेदिष्ठम्' अत्यन्तसन्निहित 'यदुल्ब मासीत्', 'ते' 'शणा' अभवन् । 'तस्मात्' गर्भमालिन्यसम्भवात् ते शणा 'पूतयो वान्ति' दुर्गन्धा

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ ०५ मष्टव्यम् ।

भवन्ति । उल्वं नाम पटसदृशं गर्भस्थान्तर्वेष्टनम्[१] । "स उल्बावृतो गर्भो भवति"-इत्येतदारण्यकम्[१] । प्रतिनिर्देशे बहुवचनं प्रशापेक्षम् । जरायुर्बहिर्वेष्टनम्[२] । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दीक्षितेन धार्यं वस्त्रमभूत् । उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवद्दीक्षितस्यापि गर्भत्वात् धार्यें अभूताम् । मेखलाया वचनान्तरं विधत्ते— "अन्तरं वेति । "स यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

"सा वा इत्यादि । अजाव्यादिरूप मम पितृमातृपुत्रात्मना 'त्रिवृद् भवति' यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुणा कर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या मुञ्जशराभ्यामिश्रितत्व विधत्ते—"मुञ्जवल्शेनान्यस्या इति । शरस्य वज्रावयवत्वात् रक्षोविनाशकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्"—इत्युपक्रम्य "त्रेऽन्तः शरा अशीर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्कराः"-इति[४] । मेखलायाः केशवेणीवन्निर्माणं विधत्ते—"मुक्ताक्सर्गें सृष्टा भवतीति । 'मुक्ता' केशवेणी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकार मप्रमित्तु प्रकारान्तरयोर्दोष माह— "सा प्रस्तवीति । 'सा' मेखला, 'यत्' यदि 'प्रस्तवि सृष्टा'

१, १— "गर्भो जरायुणावृत उल्वं जहाति जन्मना"-इति वा० सं० १९. ७६ १ मन्त्रम् ।

२— छान्दो० ब्रा० उप० ५. ९. १ । ऐ० ब्रा० १. १. ३ । निरु० ६. ६. ७ ।

४— तै० स० ५. २. ६ ४ । "इन्द्रो०—०व्यभवत् । स्पयस्तृतीयं, रथस्तृतीय, यूपस्तृतीयम् । ०—० त्रेऽन्तःशरा इत्यादि ।

मेव आरकम्,[१] तस्मादिव। लोकदृष्टान्तकथनं स्पष्टम्। जातं वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— "स होवाचेति ॥ १९ ॥

"ते होचुरिति। अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः 'ता मुपा-मन्त्रयत'। 'सा' अपि 'निपलाश मिव' निपतितपर्णं वृक्षादिक मिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एवं शिरश्चालनेन 'उवाच' इत्यर्थः। अथवा पलाशनिपतन मिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः। "तस्मादित्यादि पूर्ववत् ॥ २० ॥ २१ ॥

"ते देवा इति। तृतीयवारे ताडनवती आकारं वृत्तान्त ज्ञातवन्तो 'देवाः हि ईचाञ्चक्रिरे'। कथम्? 'इय वाक् योषा' खलु अस्तु नामेत्यत आह 'यत्' यस्मात् 'एन' यज्ञं 'न युवित' न मिलितवती, अतो न विश्वसितव्येत्यर्थः। एव मौचित्वा, हे यज्ञ! तवान्तिके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक्! त्वम् 'इह' स्थाने 'एव' 'तिष्ठन्त' 'मा' माम् अभिगच्छ 'इति ब्रूहि' इत्य-ब्रुवन्। तथा 'ता मागतां' वाचं 'नः' अस्माकं 'प्रतिप्रब्रूतात्' निवेदयतु 'इति' च अब्रुवन्। साप्याकारिता 'तदेव' तत्र सङ्केत-प्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ मभिगता। अथ स यज्ञो वागागतेति देवेभ्यः प्रोवाच ॥ २२ ॥

"तां देवा इति। 'तां' वाचं 'देवाः' 'असुरेभ्यः' 'अन्तरायन्' तथा वर्जितानकुर्वन्। 'स्त्रीकृत्य' चाभिमुख मन्तरेण स्वभोगायोगात् 'अग्नावेव' 'तां' वाचम् 'अनुष्टुभा' "विश्वो देवस्य नेतु."–इत्येतया यथा पुनरसुराणां निराशा भवति तथा सर्वतः 'अजुहवु'। केवला

१— "वरा धर्मपत्नी दिका"— इत्यमर' २. ७०. ३५।

किं न म्लेच्छितवन्त आह— "आहुतिर्हीति । आहुतिरूपेणासौ दत्त मेव देवानां प्रिय मित्यर्थः । अथ 'ते असुराः' 'आत्तवचसः' देवैः स्वीकृतवचसः "हे ऽरयः हे ऽरयः"-इत्युच्चारयितु मशक्ताः "हेऽलवः हेऽलवः"-'इति वदन्तः' पराभूताः[1] ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् वाग्विषयं नियम माह— "तस्मेति । 'उपजिज्ञास्या' ज्ञातव्या, सन्दिग्धा वाचम्, 'ऊचु' उक्तवन्तोऽसुराः । 'स म्लेच्छः' सन्दिग्धार्थस्यापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तत् म्लेच्छन मित्यर्थः । यदा य ईदृशीं वाचं वदति, स म्लेच्छः । 'तस्मात्' 'न म्लेच्छेत्' म्लेच्छो न भवेत्, तदीया मपार्थिकां भाषां न ब्रूयादित्यर्थः । 'असुर्या' असुरैर्व्याहृता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति— "एव मेवैष इति । 'अस्य' सपत्नाः, अनेन ज्ञाता अपभ्रंशवचसः सन्तः 'पराभवन्ति' ॥ २४ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातु माह— "योऽयं यज्ञ इति । अभिध्यानप्रकारः प्रदर्श्यते— 'मिथुनीति । 'समभूव' सङ्गतोऽभूत् ॥ २५ ॥

"इन्द्रो ह वा इति ।) 'इत' अस्मात् 'मिथुनात्' 'अभ्वम्' अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् 'यत्' 'जनिष्यते', 'तत्' तस्मात् 'मा' मां 'माभिभवेत्' 'इति' । एव मीक्षित्वा अन्योत्पत्तिभयात् 'सः इन्द्रः एव' वाग्योन्यां स्वयं 'गर्भो' भूत्वा प्रविष्टः ॥ २६ ॥

१— व्याकरणाध्ययनप्रयोजनकथनपरवार्त्तिकव्याख्यानावसरे पातञ्जले महाभाष्ये पस्पशायां चैषा श्रुतिरुद्धृता, परं तत्र तु 'हेऽलयो हेऽलय'-इति पाठः ।

अथ दण्डेन दीक्षां विधत्ते— "अथास्मा इति। प्रहारसाधनत्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

"औदुम्बरो भवतीति। 'ऊर्क्' बलकररसरूपम् 'अन्नम्'। उदुम्बरस्योर्क्रूपत्वं तैत्तिरीयके आम्नातम्— "देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठत्"-इति[1] ॥ ३३ ॥

"मुखसम्मित इत्यादि[2]। स्पष्टम्। मुखपर्यन्तम्। सत्यङ्गे वीर्यसम्भवात् ततोऽधः कण्ठादिसम्मितं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयणं समन्त्रकं विधत्ते— "तं मुच्छ्रयतीति[3]। उदृक्-शब्दस्य समाप्तिवाचकत्वप्रकारोऽग्रकत् प्रदर्शितः[4] ॥ ३५ ॥

दर्भैः पावनानन्तरं मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ। स एव स्वाभिमतः काल। स्वाभिमतत्वञ्चास्य 'वाचं च यच्छन्ति'-इति चकारेणावगम्यते दण्डदीक्षानन्तरं तयोः कालं इतीमं केषाञ्चित् पक्षमुपन्यस्य तेषामभिप्रायमाविष्कृत्य स्वपक्षमुपसंहरति— "अथ हैके इत्यादिना। 'अतो हि' अस्माद् दण्डग्रहणकालादूर्द्धकाले किञ्चिदपि 'न जपिष्यन् भवति', जपस्य च सर्वस्य पूर्वमेव निष्पन्नत्वादिति भावः। "यथा पराञ्च मिति। तेषां पक्षे दीक्षाप्रदानं पराङ्त्तस्य पुनर्ग्रहणं दुर्घटमिति 'अमुत्रैव' प्रागुक्ते[5] काले, दर्भपावनानन्तरमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

१— "ऊर्ग्वा अन्नाद्य मुदुम्बर"-इति ऐ० ब्रा० ८ २ ४।
२— का० श्रौ० सू० ७ ४ १।
३— का० श्रौ० सू० ७ ४ २। मन्त्र— वा० सं० ४ १० ६।
४— १९ पृ० २प०, ४२पृ० १प०, ६८पृ० ८प० द्रष्टव्यम्।
५— १. ३ २५, २७ कण्डिके (४२, ४३ पृ०) द्रष्टव्ये।

स्वपक्षे गुणान्तर माह— "अथ यद् दीक्षित इति। वाग्यम-कारणस्य व्यर्थवस्सो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव स्वैर्योपादानाम्नन्तोस्सारणस्ततो न वाङ्नियमस्य भङ्ग इति प्रागेव कर्त्तव्यम्। कात्यायनस्तु दण्डधारणानन्तरं वाग्यमन मपि विकल्पेनोक्तवान्— "अथ वा मुष्टिकरणवाग्यमने"-इति[1] ॥ २७ ॥

सृष्टोतवचसः पुनर्वाग्व्यवहारे प्रायश्चित्त मभिधातुं वाग्यमनस्य प्रयोजन माह— "अथ यदिति। 'वैष्णवी मृचं' "इदं विष्णु-र्विचक्रमे"-इत्येवमादिकाम्[2] ॥ २८ ॥

अध्वर्युकर्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते— "अथैक उद्वदतीति। 'एक.' अध्वर्युः 'उद्वदति' उच्चैरावेदयति। 'अयं ब्राह्मणः दीक्षितः' दीक्षणीयेष्टिकृष्णाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्कृतः 'इति'। 'अयं महावीर्यः' इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम्। सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन कर्त्रा आवेदन मुक्तम्। "अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुच्चैः"— इति[3]। अन्यशब्दोऽध्वर्युसन्निकर्षादाध्वर्यवसमाख्यानबलात् प्रतिप्रस्थातृपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपक्षः सूचित."-इति कर्कोपाध्यायेन व्याख्यातम्। तस्य चावेदनवाक्यस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— "त्रिः कृत्व इति ॥ २९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजन माह— "अथ यद्

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४। "व्यास्तमयाद् वाचं यच्छति"-इति वाग्यमनकालसीमा च तत्रैव (१४ सू०), इत्याप्यस्तुत्तरत्र (८१ पृ०)।

२— ऋ० सं० १. २२. १७। वा० सं० ५. १५. १.।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११।

"स ह संवत्सर इति ।) तत्र संवत्सर मुषित्वा प्राजायत । "सा मह्रीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तत्र योनेर्बहुवीर्यत्वप्रशंस-नायोपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् सा मनु श्रन्वत् मद्दत् 'अभ्रम्' अपत्यं नोत्पाद्येत, 'यन्मा मभिभवेदिति' ॥ (१७ ॥

"तां प्रतिपराम्रश्येति ।) 'प्रतिपराम्रश्य' योनिदेशे किमुत्पादक मिति विचार्य, 'ताम्' 'आवेष्ट्य' हस्तेनावेष्टनं कृत्वा 'अदधात्' यज्ञशिरसि स्थापितवान् । "यज्ञो हि कृष्ण इति । 'हि'-शब्देन "यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूप कृत्वा"— इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते[1] । अतः प्रसिद्धो 'यः' 'कृष्णः' मृगोऽस्ति, 'सः' एव निदानेन 'यज्ञः', 'तत्' एव यजमानेन धार्यं 'कृष्णाजिनम्' तस्या वाचो 'योनिः' । 'सा कृष्णविषाणा' यान्या । कृष्णविषाणधारणे लिङ्गं दर्शयति— "यदेनां मिति । उक्तार्थं प्रशंसति— "स यथैतात इति ॥ १८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्ध्वमुखत्वं विधत्ते— "तां वा इति । योनिर्यद्यधोमुखं गर्भं बिभृयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरणं सिद्धम्; तत्साधर्म्यात् 'ताम्' 'उत्तानाम्' बध्नीयात् । बन्धनप्रकार माह— 'दक्षिणां भ्रुवम्' आरभ्य ललाटस्योपदुपरिप्रदेशं स्पृशेत् । अत्र सूत्रम्— "कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तया कण्डूयनम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति"—इति[2] । मन्त्रं व्याचष्टे— "इन्द्रस्येति । 'अतः हि'

१— १ का० १. ४. १, तै० सं० ६. १. ३. १, वा० सं० २. १. १ ।
२— का० श्रौ० सू० ७. ३. २६, ३०, ३१ । वा० सं० ४. १०. ४ ।

अस्या योनेः सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणेन्द्रः। गर्भप्रवेश-निर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्वं सिद्धम् ॥ २९ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्त्रकं मुल्लेखनं विधत्ते—"अथोल्लिखतीति[1]। 'इषीः' इष्टफलीः समृद्धप्रज्ञाः 'इषीति' मन्त्रार्थः[2]। 'इषीकाभि' —इत्यत्र कस्कादित्वात् सत्वम्[3]। 'एतत्' एतेनोल्लेखनेन। स्पष्ट मन्यत्। "यदा वा इति। 'यदा' खलु 'सुषमं' इष्यादिसम्पत्त्या 'सुषमं' सुखप्रदः संवत्सरो 'भवति', तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति; यदा तद्विपरीत्येन 'दुःषमं' दुःखहेतुः संवत्सरो भवति, तदा 'आत्मने' स्वशरीररक्षणायापि न प्रभवति, का कथा यज्ञस्येति ॥ ३० ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयनप्रशंसनार्थं साधनान्तरं निन्दति—"अथ न दीक्षित इति। 'यः' कश्चिद् 'गर्भस्य' इति कर्मणि षष्ठी, गर्भं काष्ठादिना विकर्षेत्, तदा स 'गर्भः' अपगच्छन् क्षतिं प्राप्नुयात्। ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणः 'दीक्षितः पामनो भवितोः'। 'पामा' विचर्चिका, सत्वर्थीयो नः[4], तद्वान् भवितुं समर्थो भवतीत्यर्थः। न केवलं दीक्षितः स्वय मेव पामनो भवति, किन्तु तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि तादृशा भवन्तीत्याह—"दीक्षितं वा अन्विति। विपक्षे दोष मुक्त्वा स्वपक्षे तदभावं दर्शयितु माह—"स्वा वा इति। कृष्णविषाणाया योनित्वात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, हिंसाभावाच 'कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत' इति विधिः[5] ॥ ३१ ॥

१—का० श्री० सू० ७. ३. ३२। २—मन्त्रस्तु वा० सं० ४. १०. ५।
३—पा० सू० ८. ३. ४८। ४—पा० सू० ५. २. १००।
५—का० श्री० सू० ७. ३. ३०।

ब्राह्मण इति। 'अतः' 'अस्याः' दीक्षायाः 'पुरा' 'जातं' जन्म 'अनद्धेव' अविनिश्चित मिव 'भवति'। अनद्धात्वे कारण माह— "इदं ह्याङ्गरिति"। 'इदं' वक्ष्यमाणम् 'आहुः' अभिज्ञाः। यतो राक्षसाः स्त्रियम् 'अनुषचन्ते' अनुसंश्रयन्ति, गर्भाधानसमये 'रेतः' च 'आदधति', अतो योनितो जायते। ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्— "यज्ञादिति। यज्ञशब्दाभिधेयात् ब्रह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-शब्दव्यवहारः। अत एव राजन्यवैश्ययोरपि दीक्षितयोः "दीक्षितोऽयं ब्राह्मणः"-'इत्येवं ब्रूयात्'[1]। यज्ञजन्मप्रशंसार्थं कञ्चिन्नियम माह— "न सवनकृत मिति। 'सवनकृतं' अभिषवकर्त्तारं यष्टारं त्रैवर्णिके ष्वन्यतम मपीत्यर्थः। 'सवनकृता' सवनकृतनिमित्तेन, तद्वधेनेत्यर्थः॥ ४० ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— "ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि; श्रुतेः"-इति का० ७. ४. १२।

२— "कण्डिकासङ्ख्या १२४"-इति च। तत्र १ ब्रा० १२ कं०, २ ब्रा० २१ कं०, ३ ब्रा० २८ कं०, ४ ब्रा० २५ कं०, ५ ब्रा० ४० कं०, सङ्कलनया १२६ इति सिद्धम्।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । स व्वाचंयम आस्त ऽआस्तमयात् तद्यद्वाचं यच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवाः। इमां जितिं जिग्युर्य्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास। ते* यज्ञꣳ समभरन्यथायं यज्ञः सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञꣳ सम्भरति यो दीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

---

* 'तेन'—इति क।   † 'यज्ञ'—इति ग, घ।

ता मस्तमिते व्याचं विसृजते। संवत्सरो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञो ऽहोरात्रे वै संवत्सर एते ह्येनं परिप्लवमाने कुरुतः सोऽहं न दीक्षिष्ट स रात्रिं प्रापत्स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैतदाप्त्वा व्याचं विसृजते ॥ ४ ॥

तद्धैके। नक्षत्रं दृष्ट्वा व्याचं विसर्जयन्त्युचानुघ्नास्तमितो भवतीति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् क ते स्युर्यन्मेघः स्यात्तस्मादुवैवानुघ्नास्तमितं मन्येत तदेव व्याचं विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो हैके व्याचं विसर्जयन्ति। भूर्भुवः स्वरिति यज्ञ माप्याययामो यज्ञः सन्दध्म इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान्न ह स यज्ञ माप्याययति न सन्दधाति य . एतेन व्याचं विसर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्याचं विसर्जयेत्। व्रतं कृणुत व्रतं कृणुतामिर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येषु ह्यस्याच यज्ञो भवत्येतद्धविर्युया पुराग्निहोत्रं तद्यज्ञेनैवैतद्यज्ञः सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सन्तनोति सन्ततः ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै विप्कृत्य आह चिरंहि यज्ञः ॥ ७ ॥

पुनरग्नि मभ्यावृत्य व्याचं विसृजते। न ह स यज्ञ

माप्याययति न सन्दधाति योऽतोऽन्येन वाचं विसृज-
ते स प्रथमं व्याहरन्नसत्यं वाचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्नक्षेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्माग्निर्यज्ञ इत्यग्निर्ह्येव
यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञिय इति वनस्पतयो हि यज्ञिया
न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह
वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छन्ति । देवान्वा एष उपावर्त्तते
यो दीक्षते स देवतानामेको भवति शृतं वै देवानाꣳ
हविर्नाशृतं तस्माच्छृपयन्ति तद्देव एव व्रतयति नाग्नौ
जुहोति तद्देव एव व्रतयति नाग्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते
यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञꣳ समभरन्
यथायं यज्ञः सम्भृत एव वा ऽयं यज्ञो भवति यो दीक्षत
एष ह्येनं तनुत एष एनं जनयति तद्देवाय यज्ञस्य
निर्धीतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्याययति यदेव एव

* 'इति'–इति ग, घ । † 'नाग्नौ'–इति ग, घ ।

व्रतयति नाग्नौ जुहोति न ह्याप्याययेद्यदग्नौ जुहुयाज्जु-
ह्वद् हैव मन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवो
व्वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं
व्विश्वे देवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्धैके । प्रथमे व्रत उभौ व्रीहियवावुपपन्त्युभा-
भ्यां रसाभ्यां यद्देवाच यज्ञस्य निर्धीतं यद्विदुग्धं
तत्पुनराप्याययाम इति व्वदन्तो यद्यु व्रतदुघा न दुहीत
यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यादेतद् ह्येवास्यैता
उभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति तद् तथा न
कुर्यान्नु ह स यज्ञमाप्याययति न सन्दधाति य उभौ
व्रीहियवावुपति तस्मादन्यतरमेवावपेक्षविवा अ-
स्यैता उभौ व्रीहियवौ भवतः स यद्देवास्यैतौ हविर्भ-
वतस्तद्देवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो यद्यु व्रतदुघा न
दुहीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्धैके । प्रथमे व्रते सर्व्वौषधं सर्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दीक्षित मार्त्तिर्व्विन्देद्धुनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
यथा व्रतेन भिषज्येदिति तद् तथा न कुर्यान्मानुषं
ह ते यज्ञे कुर्व्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्

---

* 'प्राणा'-इति ग, घ।

व्रतं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षित मार्त्तिर्व्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येत् सुमासित्त्वेव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । अतिनीय मानुषं कालं सायन्दुग्ध मपरात्रे प्रातर्दुग्ध मपराह्णे व्याहृत्या एव दैवञ्चैवैतन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति । दैवीन्धियं मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽइति मानुषाय वा ऽएष पुरा-शनायावनेनिक्तेऽथात्र दैव्यै धिये तस्मादाह दैवीं धियं मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो ऽअसद्वश ऽइति स यावत् कियच्च व्रतं व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति तद्यथा व्वषट्कृतꣳ हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशते । श्वात्राः पीता भवत यूय मापो ऽअस्माक मन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्य मयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋता-वृध इति† देवान् वा ऽएष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देव-

---

* 'पुण्या'–इति ग, घ ।　　† 'इति'–इति ग, घ ।

तान्यमेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानाᳪ हविरथैतद् व्रत-प्रदो मिथ्याकरोति व्रतमुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह स्वात्ताः पीता भवत यूयमापो ऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवा। ता ऽअस्मभ्य मयक्ष्मा ऽअनमीवा ऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋता-वृध इति स यावत्कियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभिमुपस्पृशे-देतेनैवोपस्पृशेत् कस्तद्वेद यद् व्रतप्रदो व्रतमुपोत्सि-ञ्चेत्* ॥ १९ ॥

अथ यत्र मेक्ष्यन् भवति। तत् कृष्णविषाणया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं वै यज्ञिया तनूरितीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या तस्या एत-दुद्धैव यज्ञियां तनूमथायज्ञियᳪ शरीर मभिमेहत्यपो मुञ्चामि न प्रजा मित्यमुयं वा ऽअुत एत्यापश्च रेतश्च स एतदप एव मुञ्चति न प्रजा मᳪहोमुचः स्वाहाकृता इत्यᳪहस ऽइव ह्येता मुञ्चन्ति यदुदरे गृहितं भवति तस्मादाहाᳪहोमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवी माविशतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवी माविशतेत्ये-वैतदाह ॥ २० ॥

* चेद्'-इति ग, घ।

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति। पृथिव्या सम्भवेतीयं वै पृथिवी देवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिद्ध्या तस्या एतदन्ह्येव यज्ञियां तनूं मुथायज्ञियः शरीर मभ्यमिक्षता मेवास्या मेतत् पुनर्य्यज्ञियां तनूं दधाति तस्मादाह पृथिव्या सम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथाग्नये परिदाय स्वपिति। देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते स देवताना मेको भवति न वै देवाः स्वपन्त्यनवरुद्धो वा एतस्यास्वप्नो भवत्यग्निर्व्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एवैतत् परिदाय स्वपित्यग्ने त्वरः सु जागृहि वयः सु मन्दिषीमहीत्यग्ने त्वं जागृहि वयः स्वप्स्याम इत्येवैतदाह रक्षा णो अप्रयुच्छन्निति गोपाय नो अप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति यथेतः सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा एवं नः कुर्व्वित्येवैतदाहु† ॥ २२ ॥

अथ यत्र सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति। तद्वाचयति पुनर्म्मनः पुनरायुर्म्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्निति सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता पुनः सम्भवते तस्मादाह पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्

---

* 'वेति'-इति ग, घ।　　† 'दाह'-इति ग, घ।

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽआगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽआगन्। वैश्वानरो ऽअदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति तद्यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा मिथ्याकर्म तस्मान्नः सर्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह तस्मादाह वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ यद्दीक्षितः। अनृतं वा व्याहरति क्रुध्यति वा तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणात्युक्रोधो ह्येव दीक्षितस्याग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तमेवैतदुपधावति त्वमग्ने व्रतपा असि देव ऽआ मर्त्येष्वा†। त्वं यज्ञेष्वीड्य ऽइति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह त्वमग्ने व्रतपा असि देव ऽआमर्त्येष्वा‡। त्वं यज्ञेष्वीड्य इति§ ॥ २४ ॥

अथ यद्दीक्षितायाभिहरन्ति। तस्मिन् वाचयति रास्वेयत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह्यु वा अस्मा ऽएतच्चुते यद्दीक्षितायाभिहरन्ति स यदाह रास्वेयत्सोमेति रास्व न इयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता वसोर्दाता वसुदा-

* 'दिति'- ग, घ।
† 'मर्त्येष्वा'-इति ग, घ।
‡ 'मर्त्येष्वा'-इति ग, घ।
§ 'इति'-इति ग, घ।

द्विति तयो ह्यास्मा ऽएतत्सवितृप्रसूत मेव दानाय भवति ॥ २५ ॥

—पुरास्तमयादाह । दीक्षित व्याचं यच्छेति ता मस्त-मिते व्याचं व्विसृजते पुरोदयादाह दीक्षित व्याचं यच्छेति ता मुदिते व्याचं व्विसृजते सन्तत्या ऽएवाह-रैवैतद्रात्र्या सन्तनोत्यहा रात्रिम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्युच चरन्त मभ्युस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्यु-दियात्स यदेन मन्युच चरन्त मभ्युस्तमियाद्रात्रैवेनं तद-न्तरियाचत् स्वपन्त मभ्युदियादह्न एनं तदन्तरियान्नाच प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्य† मेवैतस्मान्न पुरावभृथाद्रुपो ऽभ्यवेयान्नैन मभिवर्षेदलवक्ष्मन इ तद्यत् पुरावभृथाद्-योऽभ्यवेयाद्यदैन मभिवर्षेद्य परिह्वालं व्याचं व्वदति न मानुषी प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्याचं व्वदति न मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचु कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यं स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

---

* 'रात्रिम्'-इति ग, घ ।

† 'प्रतिगुह्य'-इति सा० सम्मत इति हा० वबर ।

तद्धा ऽऋषयो ऽऋग्वेऽऋषीणा मनुश्रूत मास। तं यज्ञः सुमभरन यथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएष यज्ञः सुमभरति* यो दीक्षते व्वाग् वै यज्ञस्तद्युदेवाच यज्ञस्य निर्ह्रीतं यद्धि-दुग्धं तुदेवैतत् पुनराप्याययति युत् परिह्वालं व्वाचं व्वदति नु मानुषीं प्रसृतां न ह्याप्याययेद्यत् प्रसृतां मानुषीं व्वाचं व्वदेत्तस्मात् परिह्वालं व्वाचं व्वदति नु मानुषीं प्रसृताम्[†] ॥ २९ ॥

स वै धीक्षते। व्वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि व्वाग् धीक्षितो ह वै नामैतद्यद्दीक्षित इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

गृहीतस्य वचसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति— "वाचं यच्छतीति"[१] ॥ १ ॥

वाग्यमनं प्रशंसितुं माख्यायिका माह— "यज्ञेन वै देवा इत्यादिना। एतत् प्राग् व्याख्यातम्[२] ॥ १ ॥ २ ॥

---

* 'सुम्भवति'–इति च पाठो दृष्टो डा०-वेबरेण।

† 'प्रसृता'–इति ख, 'प्रसृताम्'–इति ग, घ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १३।

२— १. ५. १. १ (१ भा० ४०५ पृ०)।

वाग्विमोकं विधत्ते— "ता मस्तमिते वाच मिति[1]। अस्तमयानन्तरभावित्वं वाग्विमोकस्य प्रशंसति— "संवत्सरो वा इति। 'एते' एव 'अहोरात्रे' 'परिप्लवमाने' पुनःपुनरावर्त्तमाने 'एतं' संवत्सरं 'कुरुतः' निष्पादयतः। 'सः' उक्तलक्षणः 'प्रजापतिः' पुरा स्वयज्ञसमये 'अहन्' अहनि 'अदीक्षिष्ट' लुङ्[2], दीक्षितवान्। कृतदीक्षः 'सः' प्रजापतिः, 'रात्रिम्' 'आपत्' प्राप्तवान्। दीक्षितोपलक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्त मन्ववर्त्तयदित्यर्थः। अतस्तावत्पर्यन्तं वाग्यमनं कुर्वन् दीक्षितो 'यावान्' 'यज्ञः' संवत्सर-प्रजापत्यात्मकोऽस्ति, 'अस्य' च 'यावती' 'मात्रा' परिमितिरस्ति, 'तावन्त' मकृत्स्नमपि 'एतत्' एतेन नियमेन 'आप्ना' 'वाच' विसृष्टवान् भवति ॥४॥

वाग्विमोके केषाञ्चित् पक्ष माह— "तद्धैक इति[3]। 'अत्र' नक्षत्रदर्शनकाले। 'अनुष्ठ्या' सम्यगित्यर्थः। सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्यं 'अस्तमितो भवतीति' 'वदन्तः'। त मिमं पक्षं दूषयति— "तदु तथेति। 'ते' तथानुष्ठातारो यदि 'मेघः' नक्षत्राच्छादकः 'स्यात्', तर्हि 'क स्युः' कुत्र वाग्विसर्गकर्त्तारो भवेयुः। 'तस्माद्' 'यत्र' काले 'अस्तमितम्' 'अनुष्ठ्या' सम्यक् प्रज्ञातं, 'मन्येत' तदैव परित्यजेत्; न नक्षत्रोदये वाग्विसर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पक्ष मनूद्य निराचष्टे— "अनेनो हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. १४।

२— पा० सू० ३ २. ११०।

३— "न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेत्"-इति आप० श्रौ० सू० १०. १८. १।

इति'। यज्ञायायतनमन्वानर्थमागमग्ने' स्फुट मप्रतिभानात् 'म ह'—इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

'व्रतेनेति। 'अग्निर्महोत्यादि' पृथग् मन्त्रो वाग्विसर्गार्थः'। तथा च सूत्रम्— "व्रत कृणुतेति वाग्विसर्गः पित्तस्याग्निर्महोति मन्त्रदिति'-इति'। प्रकरणं प्रक्रमति— "एष इति। 'एष' व्रताख्य पदार्थं 'अत्र' दीक्षाकाले 'यज्ञ भवति'। तथा 'एतत्' एव व्रत 'हवि' अपि भवति। 'यथा' 'पुरा' दीक्षादिव्रतात् पूर्वम् 'अग्निहोत्रम्', एव मिदम्। यथा आपस्तम्ब— "स नैव न व्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदाय'-इति'। अत एतद् व्रताख्येन 'यज्ञेन' प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षित ज्योतिष्टोम 'यज्ञ' व्रताख्य 'सम्भृत्य' एकीकृत्य, तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च त ज्योतिष्टोम मेतेन विस्तारितवान् भवति। अत एतस्यात्र्योऽभिगमयज्ञसम्बन्धानसम्भवादय पय एव श्रेयानित्यर्थं। विहितव्रत सत्यादिवषपर्यन्त कर्त्तव्य मित्याह— "सन्तत मिति ॥ ७ ॥

वाग्विमोकोऽग्न्यभिमुख कर्त्तव्य इत्याह— "अथाग्नि मिति' ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ४ १६ ।
२— तन्मन्त्रस्तु भूर्भुवरिति— वा० स० ३ ५ १ ४० १, १९ ३ १ ।
३— व्रतं कृणुतेत्येको मन्त्र, अग्निर्महोत्यपर इति भाव । मन्त्रावेतौ— वा० स० ४ ११ १, २ द्रष्टव्यौ ।
४— का० श्रौ० सू० ७ ४ १५ ख, ग ।
५— आप० श्रौ० सू० १० १६ ११ ।
६— का० श्रौ० सू० ७ ४ १५ घ ।

उक्त मर्थं व्यतिरेकेण प्रशंसति— "न हेति । 'अतोऽन्येन' भूर्भुव-स्स्वरित्यनेन[1] । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— "स प्रथम मिति । वाग्व्यव-हारप्रथमादावग्निर्मेधेति[2] ब्रुवन् सत्य मेवोक्तवान् भवति; "सत्यं ब्रह्म"-इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

"अग्निरिति । वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वं श्रुतिरेवोपपादयति— "न हि मनुष्या इति ॥ ९ ॥

"अथास्मा इति । "शृतं वा इत्यादि । 'शृतं' पक्वम् । 'वै'-शब्देन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "यः शृतः स सदेवस्तस्मादविदहता शृतङ्कृत्यः सदेवत्वाय"-इति[3] । 'तत्' शृतं क्षीरम् 'एष एव' पिबति[4] । एवकारव्युदस्यमाह— "नाग्नाविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होमं पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— "यज्ञेन वा इति । गतम्[5] । देवैरात्मन्येव हुतत्वादितस्यापि पयोव्रतस्य तदवगच्छद्भिः पूर्वोक्तर्षिभिः सम्भृतत्वादनेनापि सम्भर्तव्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

"तदा कापीया मिति । ननु सर्व मपि हविरग्नावेव हूयते,

१— वा० सं० ३. ५. १ ; १०. १ ; ३६. ३. १ ।
२— वा० सं० ३. ११ २ ।
३— "यो विद्वांश्च स नैर्ऋतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः शृत ०—० सदेव-त्वाय"-इति तै० सं० ७. ६. १ ४ ।
४— का० श्रौ० ७ ४ १० सू० द्रष्टव्यम् ।
५— १. ५. १. २ (१ भा० ४०३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

किमिदं पीयत इत्याशङ्क्य दीक्षितस्याप्यग्नि मुपपादयति— "एष वा अग्नेति। 'यज्ञ'-शब्देनात्राग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात्। अतः स्वात्माग्नौ होमेन 'यज्ञस्य' ज्योतिष्टोमस्य 'यत्' 'निर्दुग्धं' निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, 'यत्' च 'विदुग्ध' विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, 'तत्' 'पुनः' आप्यायितवान् भवति। अतिरेके दोषम् आह— "न हेति। "शुक्रदुहैव मन्येतेति। उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनाभावात् कथं तादृशी भक्तिरुत्पद्यत इत्यत आह— "इमे वा इति। वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारश्च 'इमे प्राणाः' वागादयः ('मनोजाताः') मनस उत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात्। 'मनोयुजः' च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्तृत्वात्। त एवं 'दक्षक्रतवः' दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः। तेषां देवता विभज्य योजयति— "वागेवाग्निरित्यादिना। "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"-इति श्रुतेः। इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः। यस्मात् 'एतासु' 'देवतासु' प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभूतासु स्वात्मनि 'हुतं भवति'। यद्वा अग्नौ चेदेव कस्मिंश्चिदेव हुतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि हुतं भवतीति व्याख्येयम्। तस्माज्जुहुयान्नान्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमव्रतविषयकं सैकेषाञ्चित् पक्षम् आह— "तद्धैक इति। 'प्रथमे व्रते' प्रथमव्रतार्हे क्षीरे निर्दुग्धविदुग्धयोरङ्गयोराप्यायनायोभयोरपि समाधानायोभयावापे सति उभे अपि हविषी अभ्या-

रम्भे भवत इति तेषा मभिप्रायः[१]। तन्निषेधति— "तदिति। उभयावापपक्षाप्रयोजकता माह— "न हेति। तर्हि किं कुर्यादिति, तत्राह— "तस्मादन्यतर मिति। अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः कथं सिद्ध्यतीति, तत्राह— "हविर्वा अस्येति। दर्शपूर्णमासयोर्व्रीहि-यवयोरुभयोरपि हविष्करणात् तत्रैवान्वारम्भो भवतो न नूतने। अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवावापोऽनपेक्षित इत्यर्थः[२]। अतघुग्दुग्धाभावे किं कुर्यादित्यत आह— "यद्यु इति। यतो व्रीहियवावेवान्वारब्धौ, 'अतः' अनयोर्व्रीहियवयोर्मध्ये 'यस्यैव' व्रत 'कामयेत', 'तस्य' एतद् 'व्रतं' कुर्यात्[३] ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवैतरेषां पक्ष माह— "तद्वेक इति। कश्चित्तु प्रथमव्रत एव यत् ('सर्वौषधम्') व्रीहियवप्रियङ्गुगोधूमादिक, यच्च ('सुरभि') सुगन्धि पिष्टकादि, तत् सर्वम् 'आवपन्ति'। तथा सति उत्तरत्र दीक्षितस्याग्नौ सत्या यादृशाया आर्त्त्येर्यदौषध मिति तत् कामयेत, तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत्। तथा सति प्रथमव्रते सर्वौषधस्यान्वारब्धत्वात् व्रताविरोधेनैव चिकित्सा कृता भवतीति तेषा मभिप्राय[४]। तन्निराचष्टे— "तदिति। तथा सति यथा मनुष्या औषध क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् स्यात्।

१— का० औ० ७. ४. २२ सू० द्रष्टव्यम्।

२— का० औ० ७ ४. २१ सू० द्रष्टव्यम्।

३— का० औ० ७. ४. १६, २३ सू० द्रष्टव्ये।

४— का० औ० ७ ४. २४ सू० द्रष्टव्यम्।

तच्च धर्मविरुद्धम् । अतो यद्यस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवलं तदेव प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्ति' यागसम्पूर्त्ति 'पुष्या' इष्टा, तस्माद्-स्वारस्येनाप्यौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्त्तिभावेऽपि सर्वौषध-पक्षो निरस्त आर्त्तेरवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्सम्भवात् । अथ सूत्रम्— "प्रथमे व्रते व्रीहियवयोरन्यतर मात्रपत्न्युभावेके एकतरव्रत सदोहे[1] सर्वौषध सर्वसुरभि चैके"-इति[2] । आवपेदिति शेष ॥ १५ ॥

"अथातो इत्यादि । मानुषकालातिक्रान्तौ कौ कालाविति, तौ दर्शयति— "यावन्दुग्ध मित्यादिना[3] । "व्याहृत्या एवेति । 'व्याहृति' व्याकरणम् देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयितृक यजमानकर्तृक मुदकोपस्पर्शनं विधत्ते— "अथापो व्रत मिति[4] । लौकिकाशनाय हस्तावनेजनव्यापृतये मन्त्रे-णावनेजनं युक्तम्, तथापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाशन-त्वात् "दैवीं धिय मिति[5] मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात् पयोव्रत एव हस्तप्रक्षालनेऽयं मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावनेजन-साधारण्यमाह— "स यावदिति ॥ १७ ॥

सम्बन्धक व्रतपान विधत्ते— "अथ व्रत व्रतयतीति[6] । मनो-

१— 'तदुव्रत सदोहे' –इति मुद्रित का॰ श्रौ॰ सू॰ पाठ

२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ । ४ । २१-२४ ।

३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ । ४ । ३०, ३१ ।

४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ । ४ । ३२ ।

५— वा॰ सं॰ ४ । ११ । ३ ।

६— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ । ४ । ३३ ।

"अपो मुञ्चामीति[1]। 'अतः' अस्मान्मूत्रद्वारात् अमेध्यमलोभयोरपि निर्गमनप्रवादप एव मुञ्चामि, न प्रजोत्पादकं रेत इति मन्त्रेणो-च्यत इत्यर्थः। अतोऽनेन मूत्रं कुर्यादिति विधिरुन्नेयः। तथा च कात्यायनः– "अपो मुञ्चामीति मेहतीति[2]।। द्वितीयभागं व्याचष्टे– "अंहोमुच इति। देहान्तर्गतेन पापेन सहैवैता मूत्ररूपा अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रयितारः; तस्मादंहोमुच इति पठेत्। "स्वाहाकृताः"–इत्यस्य तात्पर्याभिधानं स्पष्टम् ॥ १० ॥

"अथ पुनरिति। स्त्रीकृतस्य लोकस्य पुनःप्रक्षेपमन्त्रव्याख्यानं पूर्ववद् व्याख्येयम्। हे स्त्रीकृतलोक! त्वं 'पृथिव्या' 'सम्भव' सङ्गतो भवेत्यर्थः। एतन्मन्त्रपाठेन[3] या पूर्वं यज्ञिया तनूः स्त्रीकृता, सा पुनः-स्थापिता भवति[4] ॥ २१ ॥

दीक्षितस्य स्वापकाले अग्नये परिदानमाह–"अथाग्नय इति। 'परिदानं' रक्षणार्थं दानम्। परिदाने मन्त्रं दर्शयति– "देवान् वा इत्यादिना। अत्र "अग्ने त्वम्"–इति,[5] एतन्मन्त्रपाठ एव परिदानम्। पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यमाह– "अग्ने त्व मिति। हे 'अग्ने!' 'त्वं' 'सुजागृहि' मम भयपरिहाराय सुष्ठु विनिद्रो भवेत्यर्थः। "मन्दिषीमहि"–इत्यस्य तात्पर्याभिधानं 'स्वप्स्यामः'–इति। स्वापविघाते सति मोदस्यैवाभावादेवं प्रार्थ्यते। "अप्रयुच्छन्"–

१— वा० सं० ४. १२. २। २— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३० ।
३— वा० सं० ४. १३. ३। ४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ३८।
५— वा० सं० ४. १४. १।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्त'—इति । "युष्क प्रमादे[१]" । "यथेत इति । 'इतः' अस्मात् स्थानात् स्नापानन्तर 'स्वप्ति' चेमेण, स्वरविरोधधादिराहित्येन यथा 'प्रबुध्यामहे', तथा 'कुर्विति' मन्त्रभागः 'आह' इत्यर्थः[१] ॥ ११ ॥

दीक्षितस्य स्नापानन्तर प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा समन्त्रकं जपं विधत्ते— "अथ यदेति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'तत्' तदा मनआदेः पुनःप्राप्तिसमर्थनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति— "सर्वे ह वा इति । 'प्राण एव' 'न', अपक्रामतीति शेषः । प्राण-स्याप्यपगमे सर्वात्मना क्षतिप्रसङ्गात् प्राणस्यानपगमाभिधानम् । 'प्राणः' प्राणेन्द्रियम् । 'आत्मा' बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्य माह— "वैश्वानर इति[२] । 'स्वप्नेन वा' साधनेन 'येन वा' अन्ये-न्द्रियद्वारा मलनिर्गमनादिनिमित्तेन 'मिथ्या' अशास्त्रीयम्, 'अकर्म' कृतवन्तः स्म । स्पष्ट मन्यत्[३] ॥ १२ ॥

"अथ यदित्यादि । 'अनृतं' सत्यं दीक्षा, सत्यविरोधि यदि वचन मभिवदेत्. क्रोधं करोति 'वा', 'तत्' तेनोभयेन 'मिथ्या-करोति' । तावता को दोष इत्यत आह— 'सत्यं प्रणीयाति' छिनत्ति । क्रोधस्य दीक्षितेन वर्ज्यता माह— "अक्रोधो हीति । "अग्निर्वा इत्यादि । सत्यच्छिद्रासमाधानाय 'यतम्' एतेन, "त्व मग्ने

१— आ० प० २१.३ भा० ।　　　२— का० कौ० सू० ७. ३ २८ ।
३— वा० सं० ४. १५ १ ।　　　४— का० कौ० सू० ७ ३ ३० ।

शतपा"—इत्यनेन[1] साक्षाद् व्रतपतिम् ('तं मेव') अग्नि मेव ('उपधावति') रक्षणाय प्रार्थनावान् भवति। अत्र सूत्रम्— "न मम इत्याह क्रुद्धा, अमत्य वा व्याहृत्य"-इति[2] ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य यज्ञार्थंगवादिधनलाभे वाच्य मन्त्र विधत्ते— "अथ यद् दीक्षितायेति[3]। 'अभिहरन्ति' धन प्रयच्छन्ति। 'वाचयति' अध्वर्यु[3]। दाने सोमसम्बन्धस्य क' प्रसङ्ग इति, तत्राह— "सोमो ह वा इति। 'अस्मै दीक्षिताय' 'एतत्' धन खलु 'सुते' मिम-यति, 'इयत् तदिति' प्रदेयं धन हस्तेनापि नीयते[4]। द्वितीय-भागस्य तात्पर्यं माह— "आ नो भूय इति। न केवल मियत्परि-मित मेव, किन्तु ततो 'भूय' अन्यदपि 'आहर' इति, मन्त्र' 'आह' इत्यर्थः। "देवो न इत्यादि। एतन्मन्त्रभागपाठेन सविता-भ्यनुज्ञातत्वात् सर्वं धन दक्षिणार्हं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

"पुराऽस्तमयादित्यादि। अस्तमयोदयकालयो. प्रतिदिवस सन्ध्या सम्पतत' प्रागेव "दीक्षित ! वाच यच्छ"—'इति' मन्त्रैव माध्वर्युर्ब्रूयात्। अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विसर्जन मिति ख्यातव्यमदर्श-नम्— "अहदेवैतदिति[6] ॥ २६ ॥

अस्तमयोदयकाले दीक्षितस्य स्वस्थानादन्यत्र सञ्चारं स्वाप च

१— वा० स० ४ ११ १.।   २— का० श्रौ० सू० ७ ५.१, २।

३— का० श्रौ० सू० ७. ५. ३, ४।

४— तन्मन्त्रपाठस्तु—वा० स० ४ १६. २।

५— विशेषस्तु तै० सं० २. ४. ९ व सा० भा० द्रष्टव्यम्।

६— का० श्रौ० सू० ७ ४ १०।

निषेधति— "नैन मिति । विपक्षे याथ माह— "स यदिति । रात्रेरह्नश्च सायम्प्रातःकालयोरुभयोरुपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चार-स्वापयो करणे कृच्छ्रयोरपि तयो सकाशादय मन्तरितो भवती-त्यर्थं । "न प्रायश्चित्तिरस्तीति[1] । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्वाप-योर्निषेधस्यावश्यकत्व मुक्त भवति। यस्मादेव तस्मात्, 'एतस्मात्' सञ्चारस्वापात् 'प्रतिगुप्य मेव' रक्षण कर्त्तव्य मेवेत्यर्थं । दीक्षितस्याव-भृथपर्यन्त जलावगाहन मभिवर्षण च वर्जनीय मित्याह— "न पुरावभृथादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवभृथाभिषेकस्य दीक्षितता-विमोचनार्थत्वात् तत प्रागेव जलावसेचनस्य दीक्षाविघातकत्वात् तत् 'अनवक्लृप्तम्' अविहित मित्यर्थ[2] । अभिवदनप्रसक्तौ सत्यपि दैवी[3] मेव वाच वदेन्न मानुष मित्याह— "अथ परिक्षाल मिति । 'परिक्षालम्' परिणीतां सस्कृता मित्यर्थ । "क्षल शौच चलने"[4] । 'प्रसृतां' सर्वत्र व्याप्ताम्, 'मानुषीं' केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न वदेत् । तथा चापस्तम्ब— "परिणयेन मानुषीं वाच वदति"— इति[5] ॥ २७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७.५ १०। 'यत्र सवात्र कर्त्तव्यो यथापराधो न भवति, नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति—इति चात्र वृत्तौ या० दे०।

२— का० श्रौ० सू० ७ ५ ५।

३— 'दैवी मेव वाच वदेत् अर्थपरिज्ञानपरिणीता सस्कृता मित्यर्थ"— इति क्व पाठ ।

४— धा० पा० ८०७, ८०८ धा० ।

५— आप० श्रौ० सू० १० १२ ८।

हुत्यै यज्ञं हृष्ट्वा क्रीणानि तं तनवाऽइति तस्मादादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुप्तः हविरासीद्-निष्टा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । ता मयजन् वाग् वै पथ्या स्वस्तिर्व्वाग्यज्ञस्तद्यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । त मयजन्त यदाग्नेयं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्यद्वै शुष्कं यज्ञस्य तदाग्नेयं तदपश्यं-स्तदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । त मयजन्त यत्सौम्यं यज्ञस्यासीत्तदपश्यन्यद्वा ऽआर्द्र† यज्ञस्य तत्सौम्यं तद-पश्यंस्तदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत । त मयजन् पशवो वै सविता पशवो यज्ञस्तद्यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वताथ यस्यै देवतायै हविर्निरुप्त मासीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽएताः । पञ्च देवता यजति यो वै स यज्ञो मुग्ध ऽआसीत् पाङ्क्तो वै स आसीत्त मेताभिः पञ्चभि-र्द्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

ऋतवो मुग्धा आसन् पञ्च । तानेताभिरेव पञ्चभि-र्द्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

---

* 'देवता'–इति ग, घ। † 'ऽयता'–इति ग, घ।

दिशो मुग्धा आसन् पुष्व। ता एताभिरेव पञ्चभि-र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीचीमेव दिशम्। पथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तस्मा-दत्रोत्तरा हि वाग्* वदति कुरुपञ्चालत्रा वागृद्येषा निदानेनोदीचीं ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्यै दिक्† ॥ १५ ॥

प्राचीमेव दिशम्। अग्निना प्राजानंस्तस्मादग्निं पश्चात् प्राञ्च मुद्धृत्योपासते प्राचीं ह्येतेन दिशं प्राजा-नन् प्राची ह्येतस्य दिक्‡ ॥ १६ ॥

दक्षिणामेव दिशम्। सोमेन प्राजानंस्तस्मात् सोमं क्रीतं दक्षिणा परिवहन्ति तस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम इति दक्षिणां ह्येतेन दिशं प्राजानन् दक्षिणा ह्येतस्य दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीचीमेव दिशम्। सवित्रा प्राजानन्नेष वै सविता य एष तपति तस्मादेष प्रत्यङ्ङेति प्रतीचीं ह्येतेन दिशं प्राजानन् प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वामेव दिशम्। अदित्या प्राजानन्नियं वा ऽअदितिस्तस्मादस्या मूर्ध्वा ओषधयो जायन्त ऽऊर्ध्वां

---

* 'दत्रोत्तरा वाग'–इति सा०–सम्मत इति डा० वबर।

† 'दिक'–इति ग, घ।   ‡ 'दिक'–इति ग, घ।

एतदेव प्रशंसितुमुपोद्घात माह— "यज्ञेन वा इत्यादिना। एतदपक्रतु गतम्[1] ॥ १८ ॥

"तदा इति। औपोद्घातिक माह— "एव वा इति। यज्ञाध्यापनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिकृतवाग्व्यवहारः कर्तव्य इत्यर्थः[2] ॥ १९ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति—"स वै धीक्षित इति[3]। प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दं निर्वक्ति— "धीक्षितो[4] ह वा इति। 'यत्' यस्मात् 'दीक्षित इति नाम', तादृशी दीक्षा वाक्साध्येति वाक्स्तुतिः ॥ २० ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. ५. १. १ (१ भा० ४०५ पृ०)।
२— का० श्रौ० सू० ७. ५. ६। 'परिकृता कोमलम्, मृदु वचनम्'—इति तत्र या० दे०।
३— 'दीक्षित इति'—इति स, च।
४— 'दीक्षितो'—इति स, च।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति। देवा ह वा अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैषा मियं यज्ञं मोहयाञ्चकार कथन्नु मयि यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरीयुरिति तम्ह यज्ञं न प्रजज्ञुः॥ १ ॥

ते होचुः। यन्न्वस्या मेव यज्ञ मतत्स्महि कथं नु नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः। अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरगाम सा न इय मेव यज्ञ ममूमुहदिमा मेवोपधावामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः। यन्नु त्वय्येव यज्ञ मतत्स्महि कथं नु नोऽमुहत् कथन्न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच। मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तरगात सा वोऽह मेव यज्ञ ममूमुहं भागन्नु मे कल्पयताथ यज्ञं द्रक्ष्यथाथ प्रज्ञास्यथेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन्। तवैव प्रायणीयस्तवोदयनीय इति तस्मादेष आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीय इयम्ह ह्येवादितिस्ततो यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति। यज्ञस्यैव

व्युनस्तय ऊर्द्धाः ह्येतया दिशं प्राणानन्वूर्द्धा ह्येतस्यै दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम्। बाहू प्रायणीयोदयनीया-वभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्यमेते हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः। यदेव प्रायणीये क्रियेत तदुदयनीये क्रियेत यदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तदुदयनीयस्य बर्हिर्भवतीति तदपोद्धृत्य निदधाति† तां स्थालीं सक्षामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति‡ य एव प्राय-णीयस्यर्त्विजो भवन्ति त उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति तद्यदेतत्समानं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २१ ॥

तद् तथा न कुर्यात्। काममेवैतद्बर्हिरनुप्रहरेदेवं मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्य एव प्रायणीयस्य-र्त्विजो भवन्ति त उदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति यद्यु ते विप्रेताः स्युरन्य एव स्युः स यद्धै समानोदेवता यजति समानानि हवींष्यपि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ तेन सरूपौ ॥ २२ ॥

---

* 'दिक्'–इति ग, घ।

†, ‡ 'निदधाति'–इति क, डा०-वेबर्-दृष्टम्।

स वै पञ्च प्रायणीये देवता* यजति । पञ्चोदयनीये तस्मात् पञ्चेत्यादङ्गुलयः पञ्चेत्यात्तच्छंय्वन्तं† भवति न पत्नीः संयाजयन्ति पूर्वार्द्धं वा अन्वात्मानो बाहू पूर्वार्द्ध मेवैतद् यज्ञस्याभिसंस्करोति तस्माच्छंय्वन्तं‡ भवति न पत्नीः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः, अवशिष्टासु दीक्षणीयसु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टिं[1] मविधत्ते—"आदित्यं चरुं प्रायणीयमिति । अदितिर्देवता अस्येति आदित्यः, न ह्यादित्यो देवता अस्येति, उत्तरत्रादिते संश्रूयमाणत्वात्। "सास्य देवते"त्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यः[2]। प्रारभतेऽनेन भौमिकं कर्मेति प्रायणीयः। तथाच तैत्तिरीयकम्[3]— 'स्वर्गं वा एतेन लोकमुपप्रयन्ति यत् प्रायणीयस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्"— इति[4]। अत्र तद्धितश्रुत्यवगतद्रव्यदेवतानुबन्धान्यथानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये सति इतराङ्ग-

---

* 'देवता'–इति ग, घ।

†, ‡ 'च्छंय्वन्त'–इति ग, । 'च्छंय्वन्त–इति घ ।

१— "दीक्षान्ते प्रायणीयम्'–इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ ५ १३।

२— पा॰ सू॰ ४ २ २४, ४ १ ८४, ८५।

३— क्वचित्तु "ऐतरेयकम"–इति पाठः।

४— ऐ॰ ब्रा॰ १ २ १ द्रष्टव्यम्।

लाच्चोदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवादः, "सौर्यं चरुं निर्वपेत्" —इतिवत् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विधाने विधेयद्वैविध्यात् वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव विधेयत्वात् । अथाग्नेयाष्टाकपालोपोद्घातत्वेन तयाख्त मोह सुपन्य स्यति— "देवा ह वा इत्यादिना । "यज्ञं तन्वाना इत्यादि । अथेदमा सर्वदा सर्वजनसन्निहिता पृथिवी परामृश्यते । 'अस्या' पृथिव्या 'यज्ञं' विस्तारयन्तो 'देवा', 'इमां' पृथिवीं 'यज्ञात्' 'अन्तरीयुः' अन्तरितां भागरहितामकुर्वन् । 'सा' 'इयं' पृथिवी 'एवां' देवानां 'यज्ञं मोहयाञ्चकार' यज्ञविषयं मोहं जनयामास, यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थः । "कथन्नु मपीत्यादि । तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहने सति ते च देवा यज्ञं न प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरस्सरं तदप्रज्ञानकारणं निर्णीतम्, तद्दर्शयति— "ते होचुरिति । "अतस्महीति । अतनिष्महे, तननं सकार्ष्मेत्यर्थः । "तनु विस्तारे[1]"—इत्यस्माल्लुङि छान्दस इडभावः । 'कथं नु' केन खलु कारणेन 'नः' अस्माकं यज्ञः 'अमुहत्' मुग्धः, अदृश्योऽभूदित्यर्थः । लुङि पुषादित्वादङ्[2] ॥ २ ॥

"ते होचुरिति । "अन्तरगामेति । अन्तरितां मकार्ष्म । "इणो गा लुङि"—इति[3] गादेशः । "गातिस्था"—इति[4] सिचो लुक् । "सा म इति । 'सा' 'इयम्' पृथिवी 'एव' कृतापराधाना 'नः' अस्माकं

१— त० उ० १धा० ।
२— पा० सू० ३ १ ५५ ।
३— पा० सू० २ ४ ४५ ।
४— पा० सू० २ ४ ७७ ।

'यज्ञम् अमूमुहत्' यज्ञविषयं मोह मज्ञानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-यतेर्लुङि "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः"-इति[1] च्लेश्चङादेशः। 'इमा मेव' पृथिवीम् 'उपधावाम' क्रमेण हविर्भागेनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

"ते होचुरिति । 'यत्' यस्मात् हे अदिते! 'त्वय्येव यज्ञम् अतंसाहि' । 'कथं नु' कस्मात् कारणात् 'न ' अस्माकं यज्ञ: 'अमुहत्' मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं 'न प्रजानीमः' । 'इति'-शब्दः प्रश्नसमाप्तौ ॥ ४ ॥

"सा होवाचेति । हे देवाः! यूयं 'मां' 'यस्मात्' 'मा अन्तरगात्' अन्तरितां भागवर्जितां मा कृणुध्वम् । यत एवम्, अतः कारणात् 'अह मेव' 'वः' युष्माक 'यज्ञम्' 'अमूमुहम्' मोहं प्रापितम् । येन भागेन 'यज्ञं' 'द्रक्ष्यथ', तं 'भागं' मदर्थं कल्पयत । 'अथ' अनन्तरम् । एव मोहापसरणाद् यद्वा चैवं दर्शनविषयो यज्ञो जातः, अनन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्यथेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतयोर्देवैः कृतां भागक्लृप्तिं दर्शयति—"तथेति । "देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयाख्यौ सोमयागस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्चानुष्ठेयौ यागौ तत्र भागत्वेनाम्नाभिर्दत्तावित्यर्थः। उपपादित मर्थ मुपसंहरति—"तस्मादेव इति । अत्रोदयनीययागस्यादितिदेवताकत्वप्रतिपादनं प्रासङ्गिकम् । ननु "देवा वै वा अख्या मित्यादौ[2] 'इद'-शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथ मदितेर्देवतात्ववर्णन मित्यत आह— "इयं वेवादितिरिति । दितिः खण्डनं न विद्यतेऽस्या मिति व्युत्पत्तेः 'इय मेव' पृथिवी 'अदिति'-

१— पा० सू० ३ १ ४८ । २— १०३ पृ० १पं० ।

शब्दवाच्या । अत एव पृथिवीनामसु यास्केन परिपठितम्[1]— "अदितिः, इळा, निर्ऋतिरिति"[2]। अत एव तैत्तिरीयके— "इयं वा अदितिः"-इति[3]। यत्तूपरिष्टात् 'अदिति'-शब्दस्य निर्वचनमाम्नास्यते— "स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत, सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्"-इति[4], तत् सृष्ट्यादिकारणत्वेन ब्रह्मविषयम्। स्वात्मनि जातमोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वमत्तीत्यदितिरिति योजनीयम्। एवमदितियागे सति देवानां यज्ञमाभिर्जातेत्याह— "ततो यज्ञमपश्यन्नतन्वतेति। 'ततः' तस्मात्, अदितेर्हविर्भागकल्पनात्। स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य यज्ञदर्शनहेतुत्वमुपपाद्य प्रकृते योजयति— "स यदिति । यदेतत् प्रायणीययागस्यानुष्ठानम्, तद् व्यामोहविषयतामापन्नस्य कृत्स्नस्य 'यज्ञस्यैव' दर्शनाय सम्पद्यते । तद्दर्शनमपि किमर्थमित्यत आह— "यज्ञं दृष्ट्वेति। सोमसाध्यं 'यज्ञं' प्रथमं 'दृष्ट्वा', पश्चात् तत्साधनं सोमं 'क्रीणाति' सोमविक्रयिणः सकाशात्,— "तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण" स्वीकरवाणि। तेन च क्रीतेन सोमेन 'तं' सोमसाध्यं यज्ञं 'तनवै' विस्तारयाणि। 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ। एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनवत्ता प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु यास्केन, अपि तु निघण्टुसमाम्नायकृतेति बोध्यम् ।

२— निघ० १ । १४, १५, १६ ।

३— ऐ० ब्रा० २ ३ ७ ।

४— १० का० ६ अ० ५ ब्रा० ५ क० (= बृ० आ० उ० १ २ ५) ।

५— अस्मिन्नेव काण्डे ३अ० ३ ब्रा० १क० द्रष्टव्यम् ।

तद्धेतुभूत प्रायणीययाग निगमयति— 'तस्मादादित्य मिति । एव प्रायणीयेष्टौ चरुसाध्य मादित्ययाग विधायान्यांश्चतुरो यागान् विधित्सुस्तेषां काल माह— "तद्धा इत्यादि । "निरुप्त मिति, हवि-संस्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादनान्ता संस्कारा कृता भवेयु । प्रधानदेवता च 'अनिष्टा' अकृत-यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणाश्चतस्रो देवता यष्टव्या इत्यर्थः[1] ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथम यागस्य विधि मर्थवादेनोन्नयति— "अथैभ्य इति। अथेत्याज्यभागा-नन्तर्य्ये। ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्त , अत एवाश्वलायनो-ऽप्यसूचयत्— "प्रयन्त्येव मनाज्यभागेति[2] । अस्य चानाज्यभागपक्षस्य लिङ्ग मापस्तम्बेनापि दर्शितम्— "स्विष्टकृत पञ्च मिति[3]। यदि ह्या-ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्वस्त्यादय पञ्चेति स्विष्टकृदष्टम स्यात्। नैष दोष , वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसद्भावात् । अत एव कात्यायनेन सूचितम्— "आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवताश्चतस्रो यजति, पथ्यां स्वस्ति मग्निं सोम सवितारञ्च'-इति[4] । "पथ्या स्वस्तिरिति । 'एभ्य'— इति "इष्यर्थानां मीयमाण"-इति[5] चतुर्थी ।

१— ऐ॰ ब्रा॰ १ २.१ द्रष्टव्यम ।
२— आश्व॰ श्रौ॰ सू॰ ४ ३ ४, ६ ।
३— आप॰ श्रौ॰ सू॰ १॰ २१ १२ ।
४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ ५ १५ ।
५— पा॰ सू॰ १ ४ ३६ ।

ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पथ्यस्वस्तिं प्रशंसति— "ऋतवो मुग्धा इति। हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य ऋतूनां पञ्चत्वम्। तथा चैतरेयक ब्राह्मणे आम्नातम्— "हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति"[1]। ऋतुपरिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालसाध्यो यज्ञो विकलः स्यात्, अतस्तत्परिहारायैतद्यागपञ्चकानुष्ठानमिति स्तुतिः ॥ १३ ॥

दिङ्मोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पथ्यस्वस्तिं प्रशंसति— "दिशो मुग्धा इति। यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः। प्राच्याद्याः 'पञ्च दिशः' 'मुग्धा आसन्' व्यामूढा अभवन्। गतमन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र कीदृश्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवताज्ञातां दिशं प्रदर्श्योपपादयति— 'उदीचीं तेनेति'। यस्मादेव पथ्या स्वस्त्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता, 'तस्मात्' 'अत्र' अस्मिन् लोके कुरुपञ्चालाख्येषु जनपदेषु 'उत्तरा' उच्चतरा 'वाग्' 'वदति' भृशं शब्दायते अत्युन्नतभाषणस्य तत्रोपलम्भात्। "देवमनुष्येत्यादौ"[2] परिगणनाभावेऽपि बहुलग्रहणात् कुरुपञ्चालशब्दादपि त्रा प्रत्ययः। ननु वाच उत्तरदिक्सम्बन्धोऽस्तु, कुतः पथ्या-स्वस्त्या दिशः सम्बन्धः? इति तत्राह— 'वाग्घीति'। 'एषा' पथ्या स्वस्तिः, यस्मात् 'निदानेन' कारणेन निरूप्यमाणा सती 'वाक्' एव, "वाग्वै पथ्या स्वस्तिः -इति श्रुतम्[3], अत उत्तरस्यां

१— ऐ० ब्रा० १ १ १ ।   २— पा० सू० ५ ४ ५६ ।

३— "वाग्वै पथ्या स्वस्तिस्तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुं यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माहैषा वाचो दिक् प्रज्ञाता'—इति कौ० ब्रा० ७ ६ ।

दिशि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति भावः। 'चि' यस्मादेवम् 'एतया' 'उदीचीं दिशं' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात्। 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[1], एतस्याः पथ्यायाः स्वस्तेः 'उदीची दिक्' स्वभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्योपपादयति— "प्राची मेवेति। यस्मादग्निः प्राच्या दिशो ज्ञानहेतुः, तस्मात् 'पश्चाद्' अवस्थितम् 'अग्निम्' आहवनीयरूपेण 'प्राञ्च मुद्धृत्योपासते' अग्निहोत्रहोमादिरूप सुपासनं कुर्वन्ति। यस्मात् देवाः 'प्राचीं दिशम्' 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्', तस्मात् 'एतस्य' अग्नेः 'प्राची दिक्' स्वभूतेत्यर्थः। अत एवान्यत्राम्नायते— "प्राची दिगग्निर्देव-तेति[2] ॥ १६ ॥

अथ तृतीयदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्योपपादयति— "दक्षिणा मेवेति। यस्मात् दक्षिणा दिक् 'सोमेन' परिज्ञाता, 'तस्मात्' उपरवदेशे 'क्रीतं सोमं' महावेदेर्दक्षिणतोऽनसा 'परि-वहन्ति'। "दक्षिणादाच्"-इत्याच्[3] प्रत्ययः। 'तस्मात्' दक्षिणदिक्-प्रवर्त्तनाद्धेतोः वल्लीरूपः 'सोमः' 'पितृदेवत्यः'। पितृदेवताकदक्षिण-दिक्प्राप्तेः सोमस्य पितृदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिशं सुपन्यस्यति— "प्रतीची मेवेति। 'एषः' सूर्यः 'प्रत्यङ्ङेति' प्रत्यङ्मुखो गच्छति। स्पष्ट मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. ३. ३२ सू० वा० १।
२— कौ० ब्रा० ७. ६।
३— पा० सू० ५. ३. ३६।

ते च देवाः 'ताम्' 'पथ्यां स्वस्तिम्' 'अजनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या स्वस्तिः'– इत्युच्यते । पथोऽनपेता 'पथ्या'। "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते"-इति[1] यत् । 'स्वस्तिः' शोभनरूपेति। 'पथ्या-स्वस्ति'-शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्[2] । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अतस्तस्या दर्शनेन 'यज्ञम्' एव 'अपश्यन्' । एवं पुरावृत्तप्रतिपादनेन पथ्या स्वस्तिः प्रथमं यष्टव्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधिं सूचयति– "अथैभ्योऽग्निरिति । 'आग्नेयम्'-इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यदेव शुष्क मिति । यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्कं' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्नेयम्' । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य तृतीययागस्य विधिं सूचयति– "अथैभ्यः सोम इति । "स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । 'सौम्यं' सोमदेवत्यम् । "सोमाट्ट्यण्"[3] । 'यत्' खलु यज्ञसम्बन्धि 'आर्द्रं' रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रयोरग्नीषोमाभिमानिदेवते । एतच्च ब्राह्मणान्तरात्– "द्वयं वा इदं न तृतीयमस्त्यार्द्रं चैव शुष्कञ्च"-इत्यादिना[4] ॥ १० ॥

१— पा॰ सू॰ ४. ४. ९२ ।

२— "पथ्या स्वस्तिः, पन्था अन्तरिक्षं तन्निवासात्"–इति, "स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजितः सु अस्तीति"–इति च यास्कीयं निर्वचनम् (११. ४ ११, ३. ४. ४.)।

३— पा॰ सू॰ ४. २ ३० ।

४— १का॰ ५प्र॰ २ब्रा॰ २३का॰ (१ भा॰ ४१८पृ॰)।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुपन्यस्यति— "अथैभ्य सवितेति । सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेर्यत्वात् प्रेर्यप्रेरकयोरभेदं विवक्षित्वा 'सविता पशव'-इति तादात्म्यव्यपदेशः । सवितुश्च पशुप्रेरकत्वं "देवो वः सविता प्रार्पयतु" इति[1]-मन्त्रवर्णादवगम्यते । ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रभृतिद्रव्योपादानत्वेन च यज्ञात्मकाः । यस्मादेव चतसृभिर्देवताभिर्देवाः कृत्स्नं यज्ञमपश्यन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमाश्चतस्रो देवताश्चिकीर्षितयज्ञस्य प्रथमत आज्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः । एवमाज्यहविष्कांश्चतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथममिश्रत्वेन हविषा अदितिर्यष्टव्येत्याह— "अथ यस्यै देवताया इति । यस्मादेव देवाः पञ्चमीमदितिमयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चसङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— "ता वा इति । 'एता' पञ्चसङ्ख्याया । 'मुग्ध आसीत्' मोहविषयो भवेदित्यर्थः । अस्तेर्हि लिङि "अस्तिसिचोऽपृक्ते"-इतीट्[2] । "पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा पङ्क्तिः, तद्वाचिना पङ्क्तिशब्देन पञ्चसङ्ख्या लक्ष्यते, तद्योगाद् 'यज्ञः पाङ्क्तः' । तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्टमाम्नात— "धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम्"-इति[3] । ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं "यो वै यज्ञं हविष्पङ्क्तिं वेद"-इत्यादिना बहुश आम्नातम्[4] ॥ १२ ॥

१— वा० सं० १ १ ४ । २— पा० सू० ७ ३ ९६ ।
३— तै० सं० ६ ४ ११ ४, ५ । ४— ऐ० ब्रा० २ ३ ४ द्रष्टव्यम् ।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिश मुपन्यस्यति— "ऊर्द्ध्वा मेवेति । यस्माद् भूम्या मुत्पन्नाः ओषधिवनस्पतय ऊर्द्ध्वमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्द्ध्वदिक्परिज्ञानं युक्त मित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्व्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्राय-णीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणी-योदयनीययोर्याज्ञदयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताञ्चाह— "शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्व-व्यवहारः । 'एते हविषी' एतौ यागावित्यर्थः; यागस्य हविः-प्रधान-त्वात् । लोके शिरस उभयतो बाह्वोर्दर्शनात्, आतिथ्यस्य शिर-स्त्वाभिधानाद्, बाहुस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम्[1] ॥ १९ ॥

उक्तं याज्ञत्व मुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह— "तदाहुरिति । सङ्क्षेपोक्तं यच्छब्दार्थं विशदयति— "यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थान मित्याशङ्क्य तदुपायं दर्शयति— "तदपोह्येति । प्रस्तरं सकृत्वा बर्हिरङ्ग्रुयोपरि प्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिर्वत् स्थालीमेतयोरप्युदयनीयार्थ मवस्थान माह— "तां स्थाली मिति । या प्रायणीयचरुस्थाली, 'तां' 'प्रक्षाम-कर्णाम्' ; अग्निसंयोगेनान्तरीषद्दग्धस्य 'क्षामः' , तस्य 'कर्णौ' ओष्ठः, तत्सहिता मित्यर्थः । "क्षायो मः"-इति[2] निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य पुरुषकल्पितत्वं वक्ष्यतीत्येवानुपदम् (ब्रा० ५ अ० ३.) ।

२— पा० सू० ८. २. ५३ ।

गतम्। 'मेक्षण' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम्[1]। तत् 'प्रस्तर' चरुणा लेपयित्वा स्थाल्या सह निदध्यादित्यर्थः। अलिङ्गेक्षं च विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति। इदानीन्तनाना मपि याज्ञोः सद्रूपत्वं प्रायणीयोदयनीययोरैकरूप्यनिबन्धन मित्याह— "तद्दे- वदिति। सादृश्य मेकदेशेनापि भवतीति तद् विशेष्यते— "सरू- पाविति॥ ११॥

उक्तो बर्हिराद्यैकरूप्यपक्षो न नियत इत्याह— "तद् तथेति। "एवं मेक्षण मिति। बर्हिर्वेद्यां प्रहरेदित्यर्थः। 'स्थालीं' 'निर्णिज्य' क्षामकर्ष मपि प्रगमय्य स्थलिशा मेव च नियम मङ्गीकृत्य। तेषा मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्व मपि नियमेन भवि- तव्य मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति। 'विभेतः स्युः' विविधदेशं प्राप्ता भवेयुः। तदैकरूप्यत्वं किन्निबन्धन मित्याह— "स यदिति। 'यद्दै' यदेव बर्हिर्यागस्य स्वरूपम्, अतस्तयोरैकरूप्य मेव नियमेन भवितव्य मित्यर्थः। 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बर्हिरा- द्यैकरूप्य व्यावर्त्तते। तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनेदानी मपि

१— "असौ मेक्षण मध्यादधाति इतोऽहैव गतं पुरस्तात् (२ ४. २. १६)। सामिधेनीकाष्ठानि पञ्चदश, द्वे आघारसमिधौ अनूयाजसमिदेकेति नव परिधय, उपवेषो मेक्षण इष्टिरिति तिस्र समिध इत्येकविंशति। तत्र प्रादेशमात्रं हविस्त्वदानसाधनं चरोरुपधानसाधनं च काष्ठखण्डं मेक्षण मुच्यते। तदेतत् सर्वं व्याख्यात तै० ब्रा० (१. ३ १०. ४, ३. ७. ४. ६.) सा० भा०। "इध्मजातीय मिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्र मवदानक्रियाक्षमम्"–इति कर्म–प्र० २. ५ १४। "मेक्षणेन जुहोति"–इत्यस्य (का० श्रौ० ४ १ ७) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेक्षणं च होमसाधनत्वाद् वैकङ्कत पालाश मपि भवतीति च याज्ञिकदेव।

मनुष्याणां 'बाहू सहूपौ' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि— "वसनेषणवर्हिर्भिद्धात्युद्यनीयायैं, सलेप चरुं प्रमृष्टं मेक्षणं, प्रक्षालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतीतरे, न एवलिङ्गौ, विमेतेष्व- न्येऽपि"-इति[1] । 'इतरे' बर्हिर्मेक्षणे ॥ २१ ॥

देवतैक्याभिधानप्रसङ्गेन पत्नसङ्गां प्रशंसति— "स वा इति । 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां पत्नलाद्धेतोः 'इत्या' इत्थम्, अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण 'पश्चाङ्गुलयः' लभ्यन्ते । हस्तद्वय मभिनीय प्रदर्शयितु द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण- मासेष्टिवत् साकल्येनानुष्ठानप्रसक्तौ तत् प्रतिषेधति— "तत्त्वक्ष्यन्तं भवतीति । अन्तग्रहणेन सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवाद- तया पुनर्निषिध्यते— 'न पत्नीः सयाजयन्तीति । प्रायणीयोदय- नीययोर्वाङ्गत्वनिरूपणादप्युत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्य मित्याह— "पूर्वार्द्धं वा अन्यात्मनो बाहू इति । 'आत्मनः' शरीरस्य 'पूर्वार्द्धं मनु' 'बाहू' वर्त्तेते, न सर्वाङ्गे, अतः 'एतत्' एतेन तदुभयत्र शय्यन्तानुष्ठानेन, यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धं मेव' संस्कृतवान् भवति[2] ॥ २२ ॥ १ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये ·

तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ ५ १९–२१ ।

२— "शय्यन्तं भवति"–इति च का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ५ २२ । एतदुपरञ्च सिद्ध बहुविचाराः सन्ता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसीत्। अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति त एते माये अस्तजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च तद्धिरण्यानां ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं यथा तद्दास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मच्छापतत्। तस्या आहरन्त्यै गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रच्युतो वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पर्य्य-मोषिषुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्वा वाच मेवैभ्यः प्रहिणवाम सा नः सह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो वाचं प्राहिण्वन्त्सैनान्त्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागत्याब्रुवन्। सोमो युष्माकं वा-गेवास्माक मिति तथेति देवा अब्रुवन्निहो वेदागान्सैना मभीषुहेव नैष्ट विह्वयामहा इति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तस्यै गन्धर्वाः। वेदानेव प्रोचिर इति वै वयं विद्मेति वयं विद्मेति† ॥ ५ ॥

---

* 'गन्धर्वाः'-इति ग, घ।

† 'विद्मेति -इति ख, 'विद्मेति'-इति ग घ।

अथ देवाः*। व्रीणा मेव सृष्ट्वा व्वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते व्वयं गास्यामो† इति त्वा प्रमोदयिष्यामह ऽइति सा देवानुपावर्त्त सा वै सा तन्मोघमुपावर्त्त या स्तुवद्भ्यः शंऽसद्भ्यो नृत्तं गीत मुपावर्त्त तस्मादप्येतर्हि मोघसंऽहिता एव योषा एवंऽ हि व्वागुपावर्त्तत ता मु ह्यन्या ऽअनु योषास्तस्माद् य एव नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता निमिश्लतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वासीत्। सोमश्च व्वाक् च स यत् सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा ऽइत्यनागतेन ह वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन यजते ॥ ७ ॥

अथ यद् ध्रुवाया माज्यं परिशिष्टं भवति। तज्जुह्वां चतुष्कृत्वो व्विगृह्णाति बहिर्या हिरण्यं प्रबध्यावधाय जुहोति कृत्स्नेन पयसा जुहवानीति समानजन्म वै पयश्च हिरण्यञ्चोभयंऽ ह्यग्निरेतसम्‡ ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुपदधाति। एषा ते शुक्र तनूरेतद्वर्च इति व्वर्चो वा ऽएतद्धिरण्यं तया सम्भव भ्राजं गच्छेति स यदाह तया सम्भवेति तया सम्पृच्यस्वेत्येवैतदाह भ्राजं गच्छेति सोमो वै भ्राट् सोमं गच्छेत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

---

* 'देवा'–इति ग, घ। † 'गमिष्याम'–इति क।
‡ 'ह्यग्निरेतस'–इति ख ह्यग्निरेतसम्ऽ'–इति ग, घ।

तां यथैवादो देवाः[*]। प्राहिण्वन्त्सोम मच्छैव मेवैना मेष एतत् प्रहिणोति सोम मच्छ व्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणानीति ॥ १० ॥

स जुहोति। जूरसीत्येतद्ध वा अस्या एकं नाम यज्जू-रसीति धृता मनसेति मनसा वा ऽइयं व्वाग् धृता मनो वा ऽइदं पुरस्ताद्वाचः इत्थं व्वद मैतद्वादीरित्यलगल मिवा[†] ह वै व्वागवदेद्यन्मनो न स्यात्तस्मादाह धृता मनसेति ॥ ११[‡] ॥

जुष्टा व्विष्णव ऽइति। जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह य मच्छेम इति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव ऽइति सत्यप्रसवा न एधि सोमन्नोऽच्छेहीत्येवैतदाह तन्वो यन्त्र मशीय स्वाहेति स ह वै तन्वो यन्त्र मश्नुते यो यज्ञस्योदृचं गच्छति यज्ञस्योदृचं गच्छानीत्येवैतदाह[§] ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोद्धरति। तन्मनुष्येषु हिरण्यं करोति

---

* 'देवा'–इति ग, घ।

† '०लग्न मिव'–इति सा०–सम्मत इति डा० वेबर।

‡ एतदनन्तरम् "अर्द्धप्रपा० ६७"–इति क ख पुस्तकयो।

§ 'दाह'–इति ख।

स यत् सहिरण्यं जुहुयात् पराग् हैवैतन्मनुष्येभ्यो हिरण्यं प्रवृज्यात्तन्न मनुष्येषु हिरण्य मभिगम्येत्[*] ॥१३॥

सोऽपोद्धरति। शुक्र मसि चन्द्र मस्यमृत मसि वैश्वदेव मसीति तत्तेन पयसा हुत्वा यद्देवैतत्तदाह शुक्र मसीति शुक्रꣳ ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रꣳ ह्येतदमृत मसीत्य-मृतꣳ ह्येतद्वैश्वदेव मसीति वैश्वदेवꣳ ह्येतत् प्रमुच्य तृणं बर्हिष्युपसृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रबध्नीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। अन्वारभस्व[†] यजमानेत्याहापोर्सवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्रहिता सैवैना मेतत्सती प्राहैषीदाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या-प्रैषीत् प्रीतया सोमं क्रीणानीति[‡] ॥ १५ ॥

अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयते। चिदसि मनासीति चित्तं वा ऽइदं मनो व्वागनुवदति धीरसि दक्षिणेति धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्यूषन्त्यु[§]नूक्तेनेव प्रकामोद्येनेव गाथाभिरिव तस्मादाह धीरसीति दक्षिणेति

---

* 'मभिगच्छतु'-इति ख 'मभिगम्येत -इति ग, 'मभिगम्येत' इति घ।

† 'गृहीत्वा। न्वारभस्व'-इति ख।

‡ 'क्रीणानीति'-इति ख, 'क्रीणानीति'-इति ग, घ।

§ 'जिज्यूषन्त्यु-इति सा० सम्मतो गम्यते।

दक्षिणा च्छेपा छचियासि यच्चियासीति छचिया च्छेपा यच्चिया च्छेपादितिरस्युभयतःशीर्ष्णीति स यदेनया समानः सन्विपर्य्यासं व्वदति यदुपरं तत् पूर्व्वं करोति यत् पूर्व्वं तदुपरं तेनोभयतःशीर्ष्णी तस्मादाहादितिरस्युभयतःशीर्ष्णीति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति। सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह तस्मादाह सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधीति ॥ १७ ॥

मित्रस्त्वा पदि बध्नीता मिति। व्वरुण्या वा एषा यद्रज्जुः सा यद्रज्ज्वाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यद्वनभिहिता स्याद्यतेव स्यादेतद्वा ऽअवरुण्यं यन्मैत्रः सा यथा रज्ज्वाभिहिता यतैव भवत्येतद्भवति यदाह मित्रस्त्वा पदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूषाध्वनस्पात्विति। इयं वै पृथिवी पूषा यस्य वा ऽइय मध्वन् गोप्त्री भवति तस्य न का चन ह्वला भवति तस्मादाह पूषाध्वनस्पात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यक्षायेति। स्वध्यक्षासदित्येवैतदाह यदाहेन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मनु पितानु

---

* 'त्विति'–इति ख, 'त्विति'–इति ग, घ।

म्राता सुगर्भ्योऽनु सुखा सयूथ्य इति सा युत्ते जुन्म तेन नोऽनुमता सोम मच्छेहीत्येवैतदाह सा देवि देव मच्छे-हीति देवी ह्येषा देवु मच्छति यद्वाक् सोमं तस्मादाह सा देवि देव मच्छेहीतीन्द्राय सोम मितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय सोम मिति रुद्रस्त्वावर्त्तयत्विदु प्रशाशयैतदाह रुद्रः हि नाति पशवः स्वस्ति सोम-सखा पुनरेहीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहीत्येवै-तदाह ॥ २० ॥

तां यथैवादो देवाः*। प्राहिण्वन्त्सोम मच्छ सैनान्त्सह सोमेनागच्छदेवु मेवैना मेषु एतत् प्रहिणोति सोम मच्छ सैनः सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां यथैवादो देवाः†। व्युह्वयन्त गन्धर्व्वैः सा देवानुपावर्त्ततैवु मेवैना मेतद्यजमानो व्हिह्वयते सा यजमान मुपावर्त्तते ता मुदीचीमत्याकुर्व्वन्त्युदीची हि मनुष्याणां दिक् सो ऽएव यजमानस्य तस्मादुदीचीमत्या-कुर्वन्ति ॥ २२ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

---

* देवा –इति ग, घ। † देवा'–इति ग, घ। –

सोमक्रय विधातु माख्यायिका माह— "दिवि वै सोम इत्यादिना । "दिवि वा इति । 'वै'-शब्देन "तृतीयस्या मितो दिवि सोम"[1]—इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । 'इह' भूमौ 'देवा' आसन्निति शेष । सोमागमनप्रयोजनम्— "तेनागतेन यजेमहीति । "त एत इत्यादि । परव्यामोहनकारिणी शक्तिः 'माया' । 'ते' देवाः 'एते' द्वे मायाभिरूपे स्त्रियौ सोमरक्षकाणां गन्धर्वाणां व्यामोहाय सृष्टवन्त इत्यर्थः । तथा चोत्तरत्राम्नास्यते— "ते एते माये असृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च वागेव सुपर्णीयं कद्रूः"-इति[2] । होतृमैत्रावरुणादीनां शंसनप्रदेशेषु पुरतः स्थापिता अग्नयो धिष्ण्याः होत्रीयादयः । ते खलु पुरा दिवि सोमरक्षकाः, पश्चात् सोमे आहृते सति तेन सह भूमावागत्य देवेभ्यो लब्धवराः सन्तोऽत्रापि सोमरक्षणाय धिष्ण्यतां प्राप्ताः । तथा चोपरिष्टाद् वक्ष्यन्ते— "स एते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या इमा होत्राः"—इति[3] । तेषां ('धिष्ण्यानां') 'ब्राह्मणे' 'व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम्, सुपर्णीकद्र्वोर्वृत्तान्तः सर्वोऽपि विवरिष्यत इत्यर्थः[4] । तत्र हि माया-

---

१— तै० सं० ६ १.६ २ ।

२— इहैव षष्ठेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीया कण्डिका द्रष्टव्या । "इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेयाः"-इति तै० सं० ६.१.६ १ । महाभारते आदिपर्वणि, भागवते च षष्ठे स्कन्धे एषा कथा पल्लविता, वस्तुतो रूपकमूलैवेति निर्मूलैव ।

३— इहैव षष्ठ द्वितीयस्य नवम्या द्रष्टव्यम् ।

४— "एतद् व्याख्यानं सौपर्णीकाद्रवमिति"—इहैव काण्डे ६ ७.७ ।

तयोः सुपर्णीकद्र्वोरुत्पत्तिः, तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजय-निमित्तकः समयबन्धः, ततः कद्रूजयः, पराजितायाः सुपर्ण्याः स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं छन्दसां सुपर्ण्याः सकाशादुत्पत्ति-र्गायत्र्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽर्था अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमप्रपाठकादौ "विजामानो देवाश्च धिष्ण्याः"—इत्याद्युपक्रम्य, "दिवि वै सोम आसीदथेह देवास्ते देवा अकामयन्त"—इत्यादिना[1] आख्यास्यन्ते ॥ १ ॥

"तेभ्यो गायत्रीति । 'तेभ्यः' देवेभ्योऽर्थाय सुपर्ण्या निर्मिता 'गायत्री' छन्दोदेवता पक्षिरूपेण दिवि स्थितं 'सोमम्' 'अच्छ' अभिमुखं अगमत् । 'आहरन्त्यै' आहरन्त्यास्तस्याः स्वभूतं सोमम्, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[2], 'विश्वावसुः' नाम 'गन्धर्वः' 'पर्यमुष्णात्' अपजहार । ततः 'ते देवाः' 'अविदुः' । किमिति 'परस्तात्' द्युलोकात् 'सोमः प्रच्युतः', 'अथ' 'नः' अस्मान् 'नागच्छति' ; 'गन्धर्वाः' विश्वावसोर्भृत्याः 'वै' नूनं 'पर्यमोषिषुः' स्तेयं अकार्षुः 'इति' ॥ २ ॥

"ते होचुरिति । योषितः कामयन्त इति 'योषित्कामाः' । 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यो व्यामोहाय 'वाचं' 'प्रहिणवाम' प्रेषयाम । वाचं प्रेषयतामभिप्रायः— "आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

"ते गन्धर्वा इति । सोममुपायेनानयन्तीं स्वयमपि प्रति-निवर्तयिष्यत इति 'सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्' अब्रुवन् । अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्लाभोपायं दर्शयति— "इत्थो चेदागादित्यादि । प्रेषयामो वयं वाचं सोमैरिह 'आगात्'

१— ५प्र० १ब्रा० १—११क० । २— पा० २. ३ ६२ सू० १ वा० ।

आगच्छेत् । 'उ'-शब्दोऽनर्थकः । हे गन्धर्वाः ! 'एनाम्' 'इह' आगताम् 'अभीपद्दे' । 'वै'-इति वाक्यालङ्कारे । अभिपद्दन मभीपट्, अभिभवः । तेन बलात्कारेण 'मा भैष्ट' मा प्राहार्षत[1] । "न माङ्योगे[2]"-इत्यड्भावः । 'विन्दयामहै' यूयं वयं च वाचं विविध माकारयामः ॥ ४ ॥

एवं मिथः समये कृते गन्धर्वाणा माह्वानप्रकार माह— "तस्यै गन्धर्वा वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचन मकुर्वन् । तस्या वाचो वशीकरणायेति शेषः । एव मिदं प्रुवतां तेषा मभिप्राय:— "इति वै वयं विद्मेति । एवं खलु वाचः स्वाधीनत्वकरणोपायं जानीम इति, अय मुपायः सर्वेषां स्वकीयाना मभिमत इति प्रदर्शयितुं वीणायाभिधानम् ॥ ५ ॥

देवैः कृतं वाचः स्वीकरणोपाय माह—"अथ देवा वीणा मेवेति । 'वीणां वादयन्तः' निषादादिस्वरानुकूल्येन ध्वनि मुत्पादयन्तः, तदनु स्वयं 'गायन्तः' 'निषेदुः' उपसन्नाः । "इति वा इति । एव खलु 'ते' त्वदर्थं 'गास्यामः' । न केवल मीदृश गान मस्माकं किन्तु हे वाग्देवते ! 'त्वा' त्वाम् 'इति' एवम्प्रकारेण खलु तोषयामः । 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । 'सा देवान् उपाववर्त्त' उपावर्त्तते, प्रत्यावृत्ता । 'या' वाक् 'सुश्रुवः शंसतः' स्तोत्रशस्त्ररूप वेदानुवचनं कुर्वद्भ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशात् देवैः कृतं 'नृत्त' 'गीतम्' चोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु । 'सा' पूर्वं सोमाहरणाय

१— 'मा प्राहार्ष्ट'-इति ग । २— पा० सू० ६. ४. ७४ ।

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघ' व्यर्थं सेत्रोपावृत्ता । स्तन-प्रक्षालनपरित्यागव्यापारोचितादिति भाव । इदानीन्तनस्त्रीणां मोघत्वभावत्व वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति । 'तां' वाचम् 'अनु' 'अन्या' अपि योषित । अप्रकृत मपि नर्त्तन गानवत् स्त्रीव्यामोहसाधन मिति गानेन सहोपन्यस्तम् । 'एता' योषित 'निमिश्लतमा इव' विशेषणीभूता, अत्यन्त मनुरक्ता भवन्तीति शेष । अत्र सर्व सर्वोऽप्यैतरेयब्राह्मणे सोमो वै राजा गन्धर्वेष्विति खण्डे[१] प्रपञ्चित ॥ ६ ॥

इदानीं गानविद्वार्थं मनूद्य[२] सोमक्रय विदधाति— "तद्वा एतदुभय मिति । यस्मात् सोमो देवानां स्व मासीत्, तस्मात् 'आगत्या एव सोमप्राप्त्या एव 'सोम' 'क्रीणाति' क्रीणीयात् । अपूर्वार्थत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधि कल्पयितव्य । आगत्या अपि प्रयोजन माह— 'आगतेन यजा इति । अक्रीतस्य यागानर्हता माह— "अनागतेनेति । आगतोऽपि सोम क्रयव्यवहारेणानागतत्वात् अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमक्रयात् प्राक् कर्त्तव्य च कञ्चिद्धोम विदधाति— "अथेति । 'ध्रुवायाम् आज्य परिशिष्ट प्राशनीयार्थं सुपयुज्य यद् घृत ध्रुवाया मवशिष्टम् 'तत्' 'जुह्वां' 'चतुष्कृत्व' चतुर्वार गृहीत्वा, 'बर्हिषा दर्भेण 'हिरण्यं' 'प्रबध्य' जुह्वाम् 'अवधाय आधाय जुहुयात् । तथा च कात्यायन— 'प्राक्सदाराणिविधाय धौव जुह्वा चतुर्विंगृहाति,

---

१— १ ४ १ (१ भा० १८७ पृ०) ।

२— 'इदानीं •—• मनूद्य –इत्यस्य स्थाने 'विद्वार्थं मनूद्य –इत्येव ग ।

बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्वावदधात्येषा त इतीति[1]। हिरण्यावधान-प्रयोजनम्— "कृत्स्नेन पयसेति। पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः। सति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कार्त्स्न्यम्। तदेव कुत इत्यत आह— "समानजन्म वा इति। 'पयश्च हिरण्यञ्च' इति वस्तुद्वयं 'समानजन्म' समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पन्न मित्यर्थः। कथं समानत्वं जन्मन? 'हि' यस्मात् 'उभयम्' अपि 'अग्निरेतसम्' अग्नेः रेतो वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम्। यस्मादेव तस्मादित्यर्थः। "अन-सन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"–इति[2] अच् प्रत्यय समासान्तः। पयसो-ऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम्। तथाहि गोरुत्पत्तिं प्रस्तुत्य— "ता सु ह्यग्निरभिदध्यौ। मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्बभूव तस्यां रेतः प्रासिञ्चत् तत् पयोऽभवत्"–इति[3]। हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं तैत्तिरीये— "आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यध्यायत्, ताः समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवत्"–इति[4] ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति— 'स हिरण्य मिति। 'स' अध्वर्युः। हिरण्यनिधानमन्त्रं त्रेधा विभज्य व्याचष्टे— "एषा त इत्यादिना[5]। हे 'शुक्र!' 'एषा' एतद्धिरण्यं 'ते' 'तनू' शरीरम्। तन्वपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा 'एषा' शुक्ररिति व्याख्येयम्। 'एतत्' एव आज्य तव 'वर्चः' तेजः। शिष्टं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम्। व्याख्येयभागद्वय मुपादाय प्रथमभागस्य 'समभव'-शब्दस्यार्थ माह—

१— शा० श्रौ० सू० ७ ६ ७, ८। २— पा० सू० ५ ४ १०३।
३— २ स्था० ४ ब्रा० १५ क०। ४— तै० ब्रा० १, १, ३, ८।
५— "एषा ते"–इति मन्त्रस्तु वा० सं० ४ ११. १।

"यदाह तथा सम्राडित्यादि। 'यदाह' मन्त्र, 'एतत्' एतेन 'तथा सम्पृच्यस्व'— 'इत्येवाह'। अत्र सम्पर्कः एकीभाव। 'भ्राट्'-शब्दार्थं माह— "सोमो वै भ्राडिति। भ्राजमानत्वात् 'भ्राट्' सोम, अत "भ्राज्य भ्राज गच्छतीति ब्रुवतो श्रुति, सोम गच्छेत्युक्तवतीत्यर्थं। सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्थं वेदितव्य,— हिरण्यसक्तात्र्यहोम सोम-क्रयणार्थं, स च सोमनयसोमार्थं इति विहिता साङ्गति सोमक्रयणी प्रीतिहेतुत्वेन प्रश्नमयमद्द्र्यं ॥ ८ ॥

सोमक्रयणानयनप्रयोजन माह— "तां यथैवेति। 'अद' व्यवहितकाले 'ता' वाच 'प्राहिण्वन्' गन्धर्वापहृतां प्रति प्रागमयन्। 'एव मेव' अध्वर्यु एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति। तयो क सम्बन्ध इति तत्राह— "वाग्वै सोमक्रयणीति। 'निदान' वाग्तव स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्र पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे— "स जुहोतीति[१]। "जूर-सीत्यादिना मन्त्रस्य[२] ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नास्माभि-र्व्याख्यात। 'जू'-इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थ। जवति सोम प्रति गच्छतीति 'जू'। 'अध्या' वाग्रूपाया सोमक्रयण्या प्रतिज्ञातम्। मनसो वागाधारत्व सुपपत्त्या साधयति— "मनो वा इद पुरस्ताद् वाच इति। मन पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम्। मनो वा इति 'वै'-शब्देन "यद्धे मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति'— इत्यादि[३]-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। "इत्य वदेति। यद्यपि हितोपदेष्टव्यमनो

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ ८। २— वा० स० ४ १७ १।
३— शत० ता० १०का० ८प्र० १ब्रा० १३क०।

न वाग्व्यापारं करोति, तथापीद् वक्तव्य मिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्त्तृव्यवहारः । व्यतिरेकदोषोपन्यासेन मनोवाचोरेकत्व दृढयति— "अलग्न मिवेति। 'अलग्न मिव' वक्तव्यपदार्थेन सहासम्बद्ध मिव, हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

"जुष्टा विष्णव इतीति। विष्णुशब्दस्याभिमत मर्थ माह— "जुष्टा सोमायेत्येवैतदाहेति। भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः। "क्रियार्थानां प्रीयमाणः"-इति[1] उपतियोगे चतुर्थी। 'यं' सोमम् 'अच्छ' अभिमुखम् 'इम' गच्छेमो वयम् 'इति' अनेनाभिप्रायेण सोमायेत्याहेत्यर्थः। 'सत्यसवस' सत्यानुज्ञायाः 'तस्याः' देवैः प्रेरिताया वाचः 'प्रसवे' अनुज्ञायां सत्या मिति मन्त्रभागस्यार्थः। अस्य भागस्य तात्पर्य माह— "सत्यप्रसवा न एधीति। चरमभागस्य तात्पर्य माह— "तन्नो यन्त मिति। 'उद्गृ' उत्तमा ऋक्, उद्गृतया यज्ञसमाप्तिर्लक्ष्यते; अतो 'य' यज्ञसमाप्ति 'गच्छति', 'स' एव 'तन्नो यन्त्रम् अश्नुते' ॥ १२ ॥

हिरण्यस्यापोद्धारं विधाय प्रशंसति— "अथ हिरण्य मितिं[2]। प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यापोद्धारेण मनुष्येषु हिरण्यस्थापन च कृतं भवति। विपक्षे बाधदर्शनेन विहित मर्थ प्रशंसति— "स यत् सहिरण्य मिति। 'सहिरण्य' हिरण्येन सहित माज्यम्। 'पराक् प्रदह्यात्' अपुनरागमन 'मनुष्येभ्यः' सकाशाद् वर्जयेत्। अस्तु, किं तत इत्याह— "तन्नेति। 'तत्' तर्हि 'मनुष्येषु' 'हिरण्य' 'न' अनुवर्त्तेत ॥ १३ ॥

१— पा० सू० १. ४. ३६.।　　२— का० श्रौ० सू० ७. ९. १०।

अथोद्धार मनूद्य मन्त्र माह— "सोऽपोद्धरति शुक्र मसीति[1]। हे हिरण्य। त्व 'शुक्रं' दीप्तम् 'असि', 'चन्द्रं' सर्वाह्लादकम् 'असि', 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'असि', अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि विनाशा-दर्शनात्। वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मथ मपोद्धारो होमानन्तरं कार्य मित्याह— "हुतेनेति। प्रागेव यद्यपोद्धरेत् तदा हिरण्यात्मकस्य पयसोऽभावात् आज्यं रूपं पयसोऽहुतं स्यात्, तस्मादुच्यते— "हुतेनेति। मन्त्रगतं हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न स्तुत्यर्थ मित्याह— "यदेवैतत्तदाहेति। 'यदेव' 'एतत्' हिरण्यस्य स्वाभाविकं रूपम्, 'तत्' एव मन्त्रः 'आह'। यद्यपि हिरण्य माग्नेय तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव मुच्यते। "प्रमुच्य तृण मिति। हिरण्ये बद्धं तृणं विमुच्य, 'बर्हिषि' अपिसृज्य, पुनः 'सूत्रेण' बध्नीयात्। तथाच सूत्रम्— "हिरण्य मुद्धृत्य वेद्यां तृणं विदधाति सूत्र-बद्धं हिरण्यं कुरुते"-इति[2] ॥ १४ ॥

"अथापर मिति। पूर्वोक्तप्रायणीयशेषाद्देवान्यतः 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' 'यजमान अन्वारभस्व'-'इति' ब्रूयात्[3]। अध्वर्यो-रनुस्पर्शोऽन्वारम्भः। 'शालायै' शालायाः 'अपोर्णुवन्ति', द्वाराणीति शेषः। सूत्रकारेण "शालाया द्वाराण्यपिधाय"-इत्युक्तत्वात्[4]। पूर्वं विहितानि द्वाराणि सर्वाण्यपवृतानि कुर्युः[5]। 'द्वारे' आहवनीयात् प्राङ्गने, सोमक्रयार्थं 'दक्षिणतः' दक्षिणदेशे 'सोमक्रयणी' गौः

१— वा॰ सं॰ ४. २॰ १ । २— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ६. ११ ।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ६. १२ । ४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ६. ७ ।
५— का॰ श्रौ॰ सू॰ ७. ६. १३ ।

'उपतिष्ठते'[1]। सोमक्रयण्यवस्थापनं प्रशंसति— "तत्प्रहिता मिति। 'एतत्' एतेनावस्थापनेन 'एना' सोमक्रयणीं 'तत्प्रहिता मेव सतीं' तया देवै प्रेषितया वाचा प्रेरिता सतीम्। अथवा 'तत्' तथा सती 'प्रहिता मेव' इमा सोमक्रयार्थं गमयेति स्वप्रेरिता सती मेवैताम् 'एतत्' एतेनावस्थापनेन 'प्राहैषीत्' प्रेरितवान् भवति। तस्या इतरगोसाधारण्य वारयति— "वाग्वै सोमक्रयणीति। "ता मेत-येति। 'तां' वाग्रूपा सोमक्रयणीं यस्मात् 'एतया' पूर्वविहितया "धूरसि"-इत्यादिमन्त्रदेवतया 'अप्रैषीत्' अध्वर्यु प्रेरितवान्। कया बुद्ध्या? 'मीतया' इतया 'सोम क्रीणातीति' ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयत इति[2]। 'उपनिष्क्रम्य' शालातो निर्गत्य। अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "चिदसि मनासीत्यादिना[3]। मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातानीत्यतो भाष्याभिप्रेक्षाय नास्ति। 'इदम्' इदानीं सर्व-विदितप्रकारेण 'चित्त' 'मन', मनसा 'वागनुवदति', चित्तेन ज्ञानम्। मनसा मत मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थं। अतो हे सोमक्रयणि! त्वं चेतनावस्थापना सती 'चिदसि', तथा मननेन 'मना' अपि 'असि'। धीरूपत्वसमर्थनम्— "धिया-धियेति। 'धिया' इत्य वदिष्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा वा। धीरिति कर्मनाम[4]। 'जिज्ञूयन्ति' जीवितु मिच्छन्ति मनुष्या।

१— "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठति"-इति का० श्रौ० ७ ६ १४।

२— का० श्रौ० सू० ७ ६. १५।

३— वा० सं० ४ १९ २०।

४— निघ० २. १. २१।

"जीव प्राणधारणे[1]"-इत्यस्मात् मनन्तादुठि क्ते रूपम्। तथा जीवनप्रकार स्वय मेव दर्शयति– 'अनूक्तेनेवेत्यादिना। 'अनूक्तेन' अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः। 'प्रकामोद्यम्' इच्छया लौकिक-भाषणम्। 'गाथा' गद्यपद्यगीत्यात्मिका। सर्वत्र 'इव'-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः। एवंविधैर्वाग्विशेषैर्यतो जीवितु मिच्छन्ति, अतो धीरमौत्युक्तम्। सोमविक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साचात् दक्षिणापि स्वल्पेषा वस्तुतो भवति। अत्र बल तदर्हतीति 'चत्रिया' गौ। पयआदिसाधनत्वेन तस्या वत्सकरत्व सिद्धम्। अथवा अत्र सोम, "सोमो वै राजा"-इति[2] सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात्। न यज्ञयोगाद्राजत्व किन्तु राजत्व नाम क्षत्रियत्व मित्युक्तम्। श्रूयते च– "यान्येतानि देवतया क्षत्रियाणीन्द्रो वरुण सोमो रुद्र पर्जन्य '-इत्यादि[3]। अतस्तत्सम्बन्धात् क्षत्रियैवैषा। यज्ञियत्व तु सिद्ध मेव। "अदितिरसीति। हे सोमक्रयणि। वस्तुतो वाग्रूपा त्वम् 'उभयत-शीर्ष्णी अदितिरसि' प्रदेशद्वयशिरोयुक्ता अखण्डनीया गौरसि। कुत एतदित्यत आह– "स यदिति। 'स' वक्ता 'यत्' यस्मात् 'एनया' अदित्या उभयत -शिरस्कया[4] निमित्तभूतया 'समा-नम्' एक मेव 'सद्' वाक्य 'विपर्यास व्यत्यासेन 'वदति'। तथाहि– 'भुङ्क्ष्व देवदत्त। तिष्ठ विष्णुमित्र!'–इत्यादौ 'यदेवापर'

१— भ्वा० प० ५६० धा०।

२— ऐ० ब्रा० १ ३ १, ३ २ १। अत्रापि ३ ३ ४ १।

३— उपरिष्टात् १३ ६ २ १९—२०।

४— 'उभयशिरस्कया'-इति ग।

वचनं देवदत्तेत्येवमादि[1], 'तदेव पूर्वं करोति' उभयवैपरीत्येन; 'यत् पूर्वं' भुङ्क्ष्वे-त्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' "देवदत्त! भुङ्क्ष्व"-इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति'। तस्माद्द्रूपां सोमक्रयणीम् 'उभयतः-शीर्ष्णी अदितिरसि'-'इत्याह' मन्त्रः। तैत्तिरीयके तु सोम-यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, सामीत्यर्थः[2]। तथा च तैत्तिरीयकम्-"अदितिरस्युभयतः-शीर्ष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना मादित्य उदयनीयः"-इति[3] ॥ १६ ॥

"सा न"-इति[4]मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः' सोमम्'-इत्यर्थं इति व्याचष्टे- "सा न सुप्राचीति। सोमक्रयणावसरे 'सुप्राची' भव, पुनर्यजमानगृहप्राप्त्यवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्रतीची' भव। यथा देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्वमपि सोमक्रयं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मित्रस्त्वेत्यादि। मित्रदेवतया' पादबन्धनोपयोगं दर्शयति-"वरुण्या वा इति। पाशस्य वरुणस्वामिकत्वात्[5] वरुणदेवताका 'रज्जुः'। 'यत्' यदि तया 'अभिहिता' बद्धा स्यात्। तद्दोषपरि-हाराय मन्त्रे मित्रकर्तृकपादबन्धन मित्याह- "एतदा अवरुण्य

1— 'देवदत्त [विष्णुमित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्व देवदत्त भुङ्क्ष्व] इत्येवं-रूपेण'-इति ग।

2— "द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये"-इति यास्कः (निरु० प० ११ ७.)।

3— तै० सं० ६ १. ७. ८।

4— वा० स० ४ १८. १।

5— "उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय (ऋ० सं० १. २. १५.)"-इत्यादिश्रुते।

मिति। "सा यथेति। दृष्टान्तेन मन्त्रभागपाठमात्राद् सन्धनं भवत्येवेति समर्थ्यते ॥ १८ ॥

"पूषाध्वन इत्यादि। पोषणात् 'पूषा' 'पृथिवी'। "यस्य वा इय मिति। 'अध्वन्' अध्वनि। 'स्खला' "स्खल चलने"[1]। 'प्रच्युतिः' विनाशः। यस्मात् पूष्णा रक्षितस्य प्रच्युतिर्नास्ति, 'तस्मात् "पूषाध्वन."-इत्याह' मन्त्रः। पूष्णो मार्गाणां कर्तृत्वं "पूषा त्वेतो नयतु"-इत्यादि[2]मन्त्रप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

"इन्द्रायाध्यक्षायेति। अध्यक्षः स्वामी, तथाविधेन्द्रार्थं पूषा पात्वित्यर्थः। सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वात् तदर्थायाः सोमक्रयण्या अपि तत्स्वामित्वम्। 'स्वध्यक्षा असत्' एषा शोभनस्वामिका भवेत्,-इत्यनेनाभिप्रायेण मन्त्र एव माहेत्यर्थः। "अनु त्वा मातेत्यादि[3]। हे सोमक्रयणि! 'त्वा' त्वां मात्रादिबन्धुवर्गः क्रयार्थं गमनम् 'अनुमन्यताम्' अनुमतिं करोत्विति मन्त्रभागस्यार्थः। 'सगर्भ्यः' समानगर्भभवः, अनेन 'भ्राता' विशिष्यते। 'सयूथ्यः' यूथं सजातीयानां सङ्घः, समाने यूथे भवः 'सयूथ्यः', तादृशः 'सखा' च 'अनु' मन्यताम्। "यत्ते जन्मेति। तादृशास्तव सम्बन्धि 'यत्' तव 'जन्म' जायत इति जन्म, मात्रादिबन्धुवर्गः, 'तेन' 'अनुमता'। "सा देवि" -इत्यत्र[4] सोमस्य देवत्वं विधिविहितसोमेनानन्यत्वाच्च सिद्धम्। सोमक्रयण्या देवीत्वं न स्तुत्यर्थं मित्यवगमयितुं "यद्वाक् सोम मित्युक्तम्। "इन्द्राय सोम मिति। सम्पादये इति शेषः। अतो 'देव मच्छे-

---

१— धा० प० ८०५ धा०। २— ऋ० सं० ८. ६. २५।

३— वा० सं० ४. २०. १।

४— "सा देवि देव मच्छेहीन्द्राय"-इति मन्त्रापरार्द्धे (वा० सं० ४. २०.)।

शीति' पूर्वेणान्वय । "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता" इति । 'यज्ञस्य' तत्साधनस्य सोमस्य 'इन्द्रो देवता'। तथा च तैत्तिरीयकम्— "इन्द्राय हि सोम आह्रियते"-इति[१]। "रुद्रस्त्वा वर्त्तयत्विति। रुद्रस्य पश्वधिपतित्वात् स्वय मग्रहन् पुनरावर्त्तयत्वित्यभिधान तस्या अप्रणाशाय भवति। कथं शिवाप्रमद्र इति तत्राह— "रुद्र शीति। 'नाति' वर्त्तत इति शेष। 'स्वस्ति सोमसखेति। "स्वस्तीत्य-विनाशनाम" इति निरुक्तम्[२]। उक्तो नाशप्रमद्र, अत सेवेण सोमसखा यस्य तेन सहित पुनरागच्छेति मन्त्रस्यार्थ ॥ १० ॥

इत्य मन्त्रवाक्यानि विभज्य तात्पर्य मभिधायेदानीं कृत्स्न-मन्त्रतात्पर्य माह— "तां यथैवादो देवा इत्यादिना। सोमक्रयण्या वस्तुतो वागात्मकत्वात् तस्या सोमक्रयप्रदेशप्राप्तिप्रार्थन देवै कृत सोमानयनार्थवाक्प्रेषणस्थानीयम् पुनरागमनप्रार्थनन्तु देवानां पुनर्वागाह्वानस्थानीय मिति सङ्ग्रहार्थ ॥ ११ ॥

"तां यथैवाद इति। यथा विप्रकृष्टे काले, पूर्व मित्यर्थ। 'गन्धर्वै' सोमपालै विश्वावसुप्रभृतिभि भाक 'व्याह्वयन्त' विविध माह्वयन। गन्तव्यद्वारदेशव्याया[३] सोमक्रयण्या उदक्प्रापण मार्थ वाद विधत्ते— "ता मुदीचीं मिति"। 'उदीचीं' मत्याकुर्वन्ति उदङ्मुखा यन्ति, 'अध्वर्यु' प्रमुखा। 'सा एव मैव मनुष्यान्सर्वत्र्त्ति त्वाद् यजमानस्यापि दिक्॥ १२ ॥ १ [२ ४]॥

१— तै० स० ६ । १ । ११।   २— निरु० ६ । ७ ।।

३— 'द्वारदक्षिणदेशस्याया'—इति ग०।

४— का० श्री० सू० ७ । ६ । १६ द्रष्टव्यम्

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरौंस्त्रिदशतरुलताधेनुभीवर्णभूमीः ।
रत्नोम्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि[1] सिङ्गमार्यो,[2]
यश्रार्णौद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पावमात्सिङ्गनार्यः[3] ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

१— 'सायण'—इति स्यात् ?
२— 'सिङ्गार्य' स्यात् ? सिङ्गशब्देश्मस्य राजेति तस्यार्थं सम्पद्येत ।
३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदास्तु पूर्वमेव मया दर्शितो न लेख्याः ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्रामति। वृङ्क्ते एवैना मेतत् तस्मात् सप्त पदान्यनुनिक्रामति यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दाꣳसि सप्तपदा वै तेषां परार्ध्या शक्करी ता मेवैतत्परस्तादर्वाचीं वृङ्क्ते तस्मात् सप्त पदान्यनुनिक्रामति ॥ १ ॥

स वै वाच एव रूपेणानुनिक्रामति। वस्व्यस्यदितिरस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासीति वस्वी ह्येषादितिर्ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णात्विति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिष्ट्वा साधु नावर्त्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो वसुभिराचक इत्युप्रणाशायैतदाह रुद्रꣳ हि नाति पशवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति। स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति न वा अनग्नावाहुतिर्हूयतेऽग्निरेतसं वै हिरण्यं तथो हास्यैषाग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति वज्रो वा आज्यं वज्रेणैवैतदाज्येन स्पृणुते ताꣳ स्पृत्वा स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

* 'पशव'—इति ग, घ।

स जुहोति। अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्म्मीतीयं वै पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्द्धन्* जुहोति देवयजने पृथिव्या ऽइति देवयजने हि पृथिव्यै जुहोतीडायास्पद मसि घृतवत् स्वाहेति गौर्व्वा ऽइडा गोर्हि पदे जुहोति घृतवत्स्वाहेति घृतवद्ध्येतदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय परिलिखति। वज्रो वै स्फ्यो वज्रेणैवैतत्परिलिखति विष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृतैवै-तद्वज्रेण समन्तं परिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स परिलिखति। अस्मे रमस्वेति यजमाने रमस्वेत्येवै-तदाहाथ समुल्लिख्य पद स्थाल्या संव्वपत्यस्मे ते बन्धु-रिति यजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथाप उपनिनयति। यत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी-कुर्व्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादप उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ यजमानाय पदं प्रयच्छति। त्वे राय इति पशवो वै रायस्त्वयि पशव इत्येवैतदाह तद्यजमानः प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशवो वै रायो मयि पशव इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

---

* 'मूर्द्ध'–इति क, 'मूर्द्धन्'–इति ख।

अथाध्वर्युरात्मान मुपस्पृशति। मा व्ययुः राय-स्पोषेण वियौष्मेति तयो ह्याध्वर्युः पशुभ्य आत्मानं नान्तरेति ॥ ८ ॥

अथ पत्न्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति। गृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैना मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मात् पत्न्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्याचयति। तोतो राय इत्यथैनाः सोम-क्रयण्या सङ्ख्यापयति वृषा वै सोमो योषा पत्न्येव वा ऽअत्र सोमो भवति यत् सोमक्रयणी मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते तस्मादेनाः सोमक्रयण्या सङ्ख्या-पयति ॥ ११ ॥

स सङ्ख्यापयति। समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयो-रुचक्षसा। मा म ऽआयुः प्रमोषीर्मो ऽअहं तव वीरं विदेय तव देवि सन्दृशीत्याशिष मेवैतदाशास्ते पुत्रो वै वीरः पुत्रं विदेय तव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रूः पिङ्गाक्षी*। सा सोमक्रयणी यत्र† वा ऽइन्द्राविष्णू वेधा सहस्रं व्यैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

---

* 'पिङ्गाक्षौ'–इति ग, घ।

† 'सा वा०—० क्रयणी। यत्र'–इति क।

तां त्रेधा प्राजनयतां तस्माद्योऽप्येतर्हि त्रेधा सहस्रं व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी[*]। सा सोमक्रयण्यथ[†] या रोहिणी सा वार्त्रघ्नी यामिदꣳ राजा सङ्ग्रामं जित्वोदाकुरुतेऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या यामिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४[‡] ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी[§]। सा सोमक्रयणी स्याद्यदि[¶] बभ्रुं पिङ्गाक्षीं न विन्देदरुणा स्याद्यद्यरुणां न विन्देद्रोहिणी वार्त्रघ्नी स्याद्रोहिण्यै ह त्वेव श्येताक्ष्या आशां नेयात्[‖] ॥ १५ ॥

सा स्यादप्रवीता। वाग्वा एषा निदानेन यत्सोमक्रयण्ययातयाम्नी वा इयं वागयातयाम्न्यप्रवीता तस्मादप्रवीता स्यात् सा स्यादखण्डाकूटाकाणाकर्णालक्षितासप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा हीयं वाक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

---

[*] 'पिङ्गाक्षी'–इति ग, घ। [†] 'सा या०—० क्रयणी। अथ'–इति क।

[‡] इतोऽनन्तरम् "कण्डिकासङ्ख्या १६००"–इति सर्वे पुस्तकेषु।

[§] 'पिङ्गाक्षी'–इति ग, घ। [¶] 'सा या०—० स्यात्। यदि'–इति क।

[‖] 'श्याशान्नेयात्'–इति वेबर् दृष्टोऽपि, 'श्याशां नेयात्'–इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयण्यनुगमनाद्युपयुक्ता प्रयोगा निरूप्यन्ते । तत्र, सोमक्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते— "सप्त पदानीति । "अनुनिष्क्रामतीति"[1] । सा यदा प्रथमं पदं निष्क्रामति, तदा तदनु अध्वर्युः स्वयं अपि प्रथमं पदं निष्क्रामेत्, द्वितीयं मनु द्वितीयम्। तत्र 'इष्टे' इत्यस्मिन्नपि वजिरादपूर्वो द्रष्टव्य, आवर्जितवान् भवति। प्रथमन्त्र प्रथमति— 'वस्वा इति'[2] । 'वस' छन्दसा मुत्पत्तिकाले 'वाच' सुपर्णीरूपेणावस्थिताया सकाशात् 'गायत्र्यादीनि' यानि छन्दांसि । वाच सकाशात् छन्दसा मुत्पत्तिरुक्तास्त्र "वागेव सुपर्णी" इत्यभिधाय 'तयेति मा छन्दांसि स्वाहे -त्याख्याता'[3]। तेषां छन्दसां 'परार्द्धा शक्वरी'। परार्द्धे उपरि भागे भवा परार्द्धा, "परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" इति[4] यत् । शक्वरी सप्तपदत्व प्रसिद्धम्[5] । 'परस्माद्वाचीं इष्टे'-इति । पदादिस्वमेव 'परस्मात्'

१— अनुनिष्क्रमणं पदोपरि पदनिधानम् । यत्र सोमक्रयणी पदं निदधाति, तत्र स्वपदयोर्निधानमिति भाष्यदीपिकाव्याख्याने सोमनाथ दीक्षित (४ १)।

२— का० श्रौ० सू० ७ ६ १० द्रष्टव्यम् ।

३— ४प० ५ब्रा० १—८ कण्डिकासु द्रष्टव्या ।

४— पा० सू० ४ ३ ५ ।

५— "सप्तपदा शक्वरी" इति श्रुतिश्च तै० सं० ६ १ ८ १ ।

अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शक्वरीम् 'सर्वाशी स्त्रे' आस्त्रे, स्वाभिमुखम् आवर्तितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमणं मन्त्रस्य कर्त्तव्य मित्याह— 'स वै वाच इति । अनुमन्त्रणमन्त्रे सोमक्रयण्यवस्थादिरूपताभिधानं स स्तुत्यर्थ मित्याह— "वस्वी घोषेत्यादिना[1]। वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवता । 'अदिति' प्रायणीयोदयनीयदेवता । 'चन्द्र'-शब्देनाह्लादकत्वादिह सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि ! त्वं वस्वादीनां स्वरूपं असि । तदपेक्षित सोमसाधनत्वात् 'वस्वी घोषा'-इत्यभिधानम् । 'रण्वातु' रमयतु[2] । "रमु क्रीडायाम्[3]", व्यत्ययेन श्ना[4] । बृहस्पतिस्त्वेत्यस्यार्थं आह— "ब्रह्म वै बृहस्पतिरिति । 'बृहस्पति' बृहतो मन्त्रस्य पालयिता, तदभिमानी देवता, गच्छन्तीं त्वां 'सुम्ने' सुखकरे । यत् सुखकरं तत् साधु अत "सुम्ने रण्वातु"—इति यदाह, तेन 'साधुना' मार्गेण 'आवर्त्तयत्वित्येवाह' । "रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे सोमक्रयणि ! तव सुखं 'वसुभि' सहितो 'रुद्र' 'आचके' कामयते । इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रोत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोगं दर्शयति— "अप्रणाशायेति । शिष्टं गतम्[5] ॥ २ ॥

"अथ सप्तम पद मिति[6] । यजमान मितरांश्चर्त्विजोऽपेक्ष्य 'पर्युपविशन्ति'-इति बहुवचनम्, 'परि' परितः । 'स' अध्वर्युः ।

१— वा० सं० ४ २१ द्रष्टव्य ।

२— "रण्वातिः सयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा —इति निरु० १० १ ८।

३— भा० धा० ८५३ धा० । ४— पा० सू० ३ १ ८५।

५— १२० पृ० ५ प० । ६— का० श्रौ० सू० ७ ६ १८ क द्रष्टव्यम् ।

स्फ्यस्य परिलेखनं सार्थवादं विधत्ते— 'अथ स्फ्यमादायेति'[1]। स्फ्यस्य वज्रत्वं तैत्तिरीयैः स्पष्टमाम्नातम्— "इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स त्रेधा व्यभवत्, स्फ्यस्तृतीयं, रथस्तृतीयं, यूपस्तृतीयम्'-इति[2]। परिलेखनस्य त्रिरावृत्तिं विधत्ते— "त्रि इत्त इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्रं विधत्ते— 'स परिलिखतीति'[1]। 'अस्मे'-इत्यस्य तात्पर्यमाह— 'यजमाने इति'। 'अस्मे' अस्मदीये 'यजमाने'। सप्तमपदपांसोः स्थाल्यां स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— 'अथ समुल्लिख्येति'[3]। हे पदपांसो। 'ते' तव मन्त्र' स्नेहयन्त्र 'अस्मे' अस्मदीये 'यजमाने' अस्त्विति मन्त्रार्थः[4]। "सुपां सुलुक्'-इत्युभयत्र सप्तम्याः शे भावः[6] ॥ ६ ॥

"अथाप इति"[7]। परिलिखितप्रदेशे अपां निनयनं विधाय प्रशंसति— 'यद्वेत्यादिना'। खननं हिंसात्मकत्वात् क्रूरीकरणम्। अपाञ्च शैत्यनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्वं प्रसिद्धम्। अत 'शान्त्या अद्भिः' शान्तिरूपाभिरद्भिः तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति। निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— "तदद्भिरिति ॥ ७ ॥

"अथ यजमानायेति। 'पद प्रयच्छतीति'[8]। 'पद स्थालीस्थ

१— का० श्रौ० सू० ७. ६ १९ अष्टथम्,
२— तै० सं० ६ १ ३ ११। ३— वा० सं० ४ २२ २।
४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २० अष्टथम्। ५— वा० सं० ४ २२ ३।
६— पा० सू० ७ १ ३९। ७— का० श्रौ० सू० ७ ६ २१ क।
८— का० श्रौ० सू० ७ ६ २१ ख।

पदर्याप्तम् । 'रै'-शब्दार्थ माह— "पशवो वै राय इति । 'त्वे'-इत्येतत्[1] सप्तम्यन्त मिति व्याचष्टे—"त्वयि पशव इत्येवैतदाहेति । अध्वर्युदृत्तस्य पाशो ममन्तक प्रतिग्रह विधत्ते— "तद्यजमान इति[2] । 'ते राय' इति[3] पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति[4] । 'वय वियौम' इति[5] पूजार्थं बहुवचनम् । वियुक्ता मा भूता यौषेति । "यु मिश्रणामिश्रणयो[6]"-इत्यस्य लुङि माङ्योगादड्भाव[7] ॥ ९ ॥

'अथ पत्न्या इति । 'प्रतिपरावहरन्ति' प्रयच्छेयुरित्यर्थं । तथा च कात्यायन — "हृत्वा पत्न्यै पद प्रयच्छति"-इति[8] । पत्नी खलु प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृहाणां बहुत्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेक-वचनम् । गृह यथा धान्यादिनिक्षेपस्थान मेव पत्न्यपीत्यर्थ । स्पष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'ता' गृहीतपांसुपतनीम् । 'तोत '-इति तोक-समानार्थं । 'राय' धनानि, 'तोत' पुत्र, स्त्रीकरोत्वित्यर्थं । यद्वा 'तोत' त्वत्त, त्वयि राय सन्त्विति प्रैष[9] । "अथैना सोमक्रयण्येति । 'एना' पत्नीं 'सोमक्रयण्या' 'सङ्ख्यापयति' 'नेष्टा' । सोमक्रयणी येयम्, तया पत्नी मनेन मन्त्रेण दर्शयेत् । गतिबुद्ध्याद्यर्थाभावात्[10] सोमक्रयण्या कर्मत्वाभाव । सङ्ख्यापन प्रशसति— "एषा वा इति ।

१— वा० स० ४ २२ ४ ।　　६— धरा० प० २३ धा० ।
२— का० श्रौ० सू० ७ ६ ४२ ।　　७— पा० सू० ६ ४ ७४ ।
३— वा० स ४ २२ ५ ।　　८— का० श्रौ० सू० ७ ६ २४ ।
४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २३ ।　　९— वा० स० ४ २२ ७ ।
५— वा० स० ४ २२ ६ ।　　१०— पा० सू० १ ४ ५२ ।

"इषा वै सोम"-इति सोमो निर्दिष्टः। कस्तस्य प्रसङ्ग इति तत्राह- "एष वा अत्रेति। 'अत्र' सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयण्याः सोमसम्पत्त्यर्थत्वात्। सैव 'एष सोम'। सोम इति विधेयस्य पुंलिङ्गत्व मपेक्ष्यैव इति पुंलिङ्गत्वम्। अतः 'एतत्' एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं 'मिथुन मेव' सम्पादितं भवति ॥ ११ ॥

"स सङ्ख्यापयतीति। सङ्ख्यापनमन्त्र पठति- "समख्ये देव्येत्यादिना[1]। अत्र कात्यायनः- "एनां वाचयति सोमक्रयणी च समीक्ष्यमाणां समख्य इतीति[2]। मन्त्रस्याय मर्थः। अहं 'धिया देव्या' धीर्देवी हि सोमक्रयणी माध्यकार[3]। अतो धापूपया सोमक्रयण्या समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः। "ख्या प्रकथने" इत्यस्य लङ्युत्तमैकवचने "अस्यतिवक्ति"-इत्यादिना[4] अङ्, कर्मणि द्रष्टव्य; अत एवात्मनेपदम्। "दक्षिणासि यज्ञियासि"-इति प्रागुक्तात्[6] दक्षिणापि सोमक्रयणी। अतः 'उरुचक्षसा' प्रभूतदर्शनया तया समख्ये। अथ प्रत्यक्षवाद्। हे सोमक्रयणि। 'मे आयुः मा प्रमोषीः'। 'मा उ अह' अह मपि 'तव' आयु मा प्रमोषिषम्। हे 'देवि!' 'तव' 'सन्दृशि' सन्दर्शने सति 'वीरं' पुत्र 'विदेय' लभेय। अथ मन्त्र आशीः पर इत्याह- "आशिष मेवैतदिति। 'वीर'-शब्दार्थ माह- "पुत्रो वै वीरः"-इति ॥ १२ ॥

१— वा० सं० ४ २३। २— का० श्रौ० सू० ७. ६ २६।
३— पुरस्तात् २ ४. १६ (१३३ पृ०)।
४— अष्टा० म० १० ५० धा०। ५— पा० सू० ३. १. ५२।
६— वा० स० ४. १९ मन्त्रव्याख्याने पुरस्तात् २ ४. १६ (१२२ पृ०)।

सोमक्रयण्या लक्षणमभिधातुमाह— "सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षीत्यादिना। बभ्रुः पिङ्गाक्षी सोमक्रयणी श्रेष्ठेत्यभिधातुमाख्यायिकामाह— "यत्र वेति। सोमक्रयदक्षिणाविभागसमये 'सहस्रं' त्रेधा 'व्यैरयेता' विभज्य प्रेरितवन्तौ। 'ताम्' अतिरिक्तां 'त्रेधा' बभ्रुरुणरोहिणीरूपेण त्रिविधां 'प्राजनयताम्' उदपादयताम्। उत्पादनप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट माम्नातः— "ता मधु प्रावेशयन्त्सोमायो देहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्"—इत्यादिना[1]। अतः 'एतर्हि' इदानीमपि॥ १३ ॥

त्रिविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पत्वभेदेन सोमक्रयणीत्वं प्रदर्शयितुं तद्विभागमाह— "सा येति। 'बभ्रु' पतुवर्णा, पिङ्गले अक्षिणी यस्याः सा 'पिङ्गाक्षी', 'सा' सोमक्रयणार्हत्वात् 'सोमक्रयणी'। 'रोहिणी' रोहितवर्णा, सा 'वार्त्रघ्नी' वृत्रघ्न इन्द्रः, तद्देवत्या। इदानीं ततो 'राजा सङ्ग्रामं जित्वा' परकीयाद् राष्ट्रात् 'या' रोहिणीम् 'उदाकुरुते' स्वीकरोति[2], सा वार्त्रघ्नीत्यर्थः। 'श्येताक्षी' कृष्णलोचना, 'सा पितृदेवत्या'। 'इद' इदानीं 'पितृभ्यः' अर्थाय 'घ्नन्ति'॥ १४ ॥

इत्थं विधास्वरूपमभिधाय विनियोगप्रकारमाह— "सा येति। बभ्रु-पिङ्गाक्षी सोमक्रये मुख्या। तदभावे 'अरुणा' अव्यक्तरागा। तदभावे 'रोहिणी'। सा यदि श्येताक्षी स्यात्, तादृश्या 'याजाम्' अपि 'नेयात्' न कुर्यात्। अत्र कात्यायनः— "सोमक्रयणी तिष्ठ-

---

१— तै॰ सं॰ ७ । १ । ६ । २ ।　　२— 'वशीकुरुते'—इति च-पाठः।

विन्देत्सोमपर्याणहनस्यैव द्व्यङ्गुलं वा* त्र्यङ्गुलं वावकृन्ते-
दुष्णीपभाजनमध्वर्युर्वा यजमानो वा सोमोपनहनं†
मादत्ते य एव कश्च सोमपर्याणहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तदुदकुम्भ उपनिहितो भवति तद् ब्राह्मण उपास्ते तदभ्यायन्ति मास्वः ॥ ५ ॥

तदायत्सु वाचयति । एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानां‡ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएष क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसामेव राज्याय छन्दसां साम्राज्याय घ्नन्ति वा ऽएनमेतद् यदभिषुण्वन्ति तमेतदाह छन्दसामेव त्वा राज्याय क्रीणामि छन्दसां साम्राज्याय न वधायेत्यथैत्य प्राङुपविशति§ ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति । आस्माकोऽसीति स्व इव ह्यस्यैतद् भवति यदागतस्तस्मादाहास्माकोऽसीति शुक्रस्ते ग्रह्य‖ इति शुक्रो ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति विचितस्त्वा विचिन्वन्त्विति सर्वत्वायैतदाह ॥ ७ ॥

---

* 'वा'–इति वेबर् पुस्त॰ । † 'सोमोपनहन'–इति ग, घ ।
‡ 'ब्रूताच्छन्दोसाम्राड्'–इति मा॰–सम्मत इति का॰ वेबरः ।
§ 'प्राङुपविशति'–इति ग, घ । ‖ 'ग्रहा'–इति ग, मा॰–सम्मत ।

अत्र हैके। तृणं वा काष्ठं वा वित्वा*प्रास्यन्ति तदु तथा न कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो विडन्या ओषधयोऽन्नं वै क्षत्रियस्य विट् स यथा ग्रसितमनुदायाच्छिद्य परास्येदेवं तत् तस्मादभ्येव मृशेदचितस्त्वा विचिन्वन्निति तद्य एवास्य विचेतारस्त एनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

अथ व्यासः। द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोदग्दशं वोपस्तृणाति तद्राजानं मिमीते स यद्राजानं मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो† यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमीते। सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा एष सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ॥१०॥

अतिच्छन्दसा मिमीते। एषा वै सर्वाणि छन्दांसि यदतिच्छन्दास्तथो हास्यैष सर्वैरेव छन्दोभिर्मितो भवति तस्मादतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

स मिमीते। अभि त्यं देवꣳ सवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवꣳ रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम्‡।

* 'भित्वा'-इति सा०-सम्मतः।

† 'मात्रो'-इति क, ख, सायणाभिमतोऽयं पाठ इति डा० वेबरस्य।

‡ 'कवि'-इत्यनुस्वाररहित पाठः क ग पुस्तकयो, डा०-वेबर दृष्टश्च।

त्यलक्षिताव्यङ्गाप्रवीतारज्जुबद्धा वभ्रु पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा, अरुणाभावे रोहिण्यश्वेताक्षी"-इति[1] ॥ १५ ॥

सोमक्रयण्या गर्भात् प्राक् अवस्थानं सार्थवादं विधत्ते— "सा स्यादप्रवीतेति ।" "वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु[2]", अत्र प्रजनन मर्थः । 'अप्रवीता' अगृहीतगर्भेत्यर्थः । 'अयातयाम्नी' अगतरसा । बहुभिरपक्रदुह्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रसिद्धम् । अतः सोमक्रयण्या वाग्रूपत्वादयातयाम्न्या भवितव्यम्[3] । अत एकहायनी-परिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुण्यं भवति । तस्माद् अप्रवीता भवेत् । इत्थं वर्णवयोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव माह— "अवण्डाकूटेति । 'वण्डा' वर्द्धिष्णुः, 'अवण्डा' तद्विपरीता भवेत् । एव मुत्तरत्रापि । 'कूटा' एकश्रृङ्गी, 'काणा' एकाक्षी, 'कर्णा' छिन्नकर्णा, 'लक्षिता' तप्तायःशलाकया विद्धिता, 'सप्त शफा' एकस्मिन् पादे एकेन शफेन हीना, उक्तदोषवर्जिता । 'एकरूपा' उक्तदोषवर्जितत्व मेवैकरूप्यम्, सम्पूर्णावयवेत्यर्थः[4] ॥ १६ ॥ ४ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ६. १४ द्रष्टव्यम् । २— चुरा० प० ३८ धा० ।
३— "वाग् वा एषा सोमक्रयणी"-इति तै० सं० ६ १. ७. ८ ।
४— तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६. १. ७ १६—१८ द्रष्टव्यम् ।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

पदृः समुप्य पाणी ऽअवनेनिक्ते । तद्यत्पाणी ऽअवनेनिक्ते व्वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमꣳ हिनसानीति तस्मात् पाणी ऽअवनेनिक्ते ॥ १ ॥

अथास्यै हिरण्यं बध्नीते । द्वयं वा ऽइदं न तृतीय मस्ति सत्यञ्चैवानृतं च सत्य मेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यꣳ सत्येनाꣳशूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति तस्माद्वा ऽअस्यै हिरण्यं बध्नीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनहन माहर सोमपर्य्याणहन माहरोष्णीष माहरेति स यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनꣳ स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भवति शोभनꣳ ह्येतस्य* व्वासः स यो हैनꣳ शोभनेनोपचरति शोभते हाथ य आह यदेव किञ्चेति यद्वैव किञ्च भवति तस्माद्यदेव शोभनं तत्सोमोपनहनꣳ स्याद्यदेव किञ्च सोमपर्य्याणहनम् ॥ ३ ॥

यदुष्णीषं व्विन्देत् । उष्णीषः स्याद् यदुष्णीषं न†

---

* 'ह्येतस्य'–इति ग, घ । † 'न'–इति ग, घ ।

ऊर्द्ध्वा यस्यामतिर्भा ऽअदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतया सर्व्वाभिः। एतया चतसृभिरेतया तिसृभिरेतया द्वाभ्या मेतयैकयैतयैवैकयैतया द्वाभ्या मेतया तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सर्व्वाभिः समस्याञ्जलिनाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते। स यदुदाचं न्याचं मिमीत ऽइमा एवैतदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तस्मादिमा नाना जायन्तेऽथ यत्सह सर्व्वाभिर्म्मिमीते* सꣳश्लिष्टा इव हैवेमा जायेरंस्तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १४ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते। इमा एवैतन्नानावीर्य्याः करोति तस्मादिमा नानावीर्य्यास्तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १५ ॥

यद्वेवोदाचं न्याचं मिमीते। विराज मेवैतदर्व्वाचीञ्च पराचीञ्च युनक्ति पराच्येह देवेभ्यो यज्ञं वहत्यर्व्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽउदाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ यद्दशकृत्वो मिमीते। दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

---

* '०र्म्मिमीते'-इति च का०-वेबर्-पृष्ठ पाठ ।

अथ सोमोपनहनस्य। समुत्पाद्यान्तानुष्णीषेण विग्रथ्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स यदेवेदं शिरस्थाऽसौ चान्तरोपेनितमिव तदेवास्यैतत् करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति। प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति न मयतीव वा एष एतत् समायच्छन्नप्राणमिव करोति तस्यैतदत एव मध्यतः प्राणमुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तस्मादाह प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति तत् सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पुननस्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिकमभिधायेदानीमध्वर्योः पादे पांसुप्रक्षेपानन्तरं हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— "पद समुप्येति"[1]। अवनेजनमुदकेन शोधनम्। उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— "तद्यत् पाणी" इति। "एतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्"-इति श्रुते[2] आज्यस्य वज्रत्वम्। सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वौषधीयत्वेनाधा-

---

* 'पुनानस्यैव'-इति ग, घ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ २७ क।

२— तै० सं० ६ २ २ ५। इहाप्युपरस्तात् ४ ४ ६ द्रष्टव्यम्।

ऊर्द्धा युस्यामुतिर्भा ऽअुदिद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-
रमिमीत सुक्रुतुः क्रुपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतया सर्व्वाभिः । एतया चतसृभिरेतया तिसृभि-
रेतया द्वाभ्या मेतयैकयैतयैवैकयैतया द्वाभ्या मेतया
तिसृभिरेतया चतसृभिरेतया सर्व्वाभिः समस्याञ्जलि-
नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउद्गाचं न्याचं मिमीते। स यदुद्गाचं न्याचं
मिमीत ऽइमा एवैतदङ्गुलीर्न्नानाजानाः करोति तस्मा-
दिमा नाना जायन्तेऽथ यत्सह सर्व्वाभिर्म्मिमीते*
सुऽश्लिष्टा इव हैवेमा जायेरंस्तस्माद्वा ऽउद्गाचं न्याचं
मिमीते ॥ १४ ॥

यद्वेवोद्गाचं न्याचं मिमीते। इमा एवैतन्नानावीर्य्याः
करोति तस्मादिमा नानावीर्य्यास्तस्माद्वा ऽउद्गाचं न्याचं
मिमीते ॥ १५ ॥

यद्वेवोद्गाचं न्याचं मिमीते। व्विराज मेवैतदर्व्वाचीञ्च
पराचीञ्च युनक्ति पराच्युह देवेभ्यो यज्ञं व्वहत्यर्व्वाची
मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽउद्गाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

अथ यद्दशकृत्वो मिमीते। दशाक्षरा वै व्विराड्
वैराजः सोमस्तस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

---

* '०र्म्मिमीते'-इति च हा०-वेबर्-धृत पाठ ।

अथ सोमोपनहनस्य। समुत्पाट्यान्तानुपृष्ठीपेण विग्रथ्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स यद्वेवेदः गिरश्चाऽसौ चान्तरोपेनित मिव तद्वास्यैतत् करोति ॥ १८ ॥

अथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति। प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति त मयतीव वा एत मेतत् समायच्छन्प्राण मिव करोति तस्यैतद्वत एव मध्यतः प्राण मुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तस्मादाह प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति तद् सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पणनस्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानीं मध्वर्योः पाणेः पांसुप्रक्षेपानन्तरं हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— "पद मनुप्येति"[1]। अवनेजनमुदकेन शोधनम्। उक्तावनेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— "तद्यत् पाणी इति। "एतं वै देवा यज्ञं हत्वा सोम मघ्नन्"-इति श्रुते.[2] माज्यस्य यज्ञत्वम्। सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वौषधीयत्वेमाघा-

* 'पुणनस्येव'-इति ग, घ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६. २७ म।

२— तै० सं० ६. ४ २ ७। द्रष्टव्यम् ३. ३ ६ द्रष्टव्यम्।

द्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिंसानर्हत्वाद्, यजनीयाच्चस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजन कर्त्तव्य मिति श्रुति' ॥ १ ॥

अध्वर्यो स्वाङ्गुल्यां हिरण्यबन्धन विधाय प्रशंसति— "अथास्या मिति[१] । 'अस्याम्'-इत्यनामिकाङ्गुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम् । हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतदैविध्याभिधानम्। उक्तं हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्[२]। उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात् तेन 'अंशूनुपस्पृशानि' अभिषवाप्यायनादिषु। तेन 'सोमं' 'पराहणानि' व्यापारयाणि। उपस्पर्शाद्युपयोगाय हिरण्य धारयेदित्यर्थ.। पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कालविकल्प कात्यायनो दर्शयति— "हिरण्य बध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽऽस्रावाभ्येषु वा[३]"-इति[४] ॥ २ ॥

सोमार्थ मध्वर्यो' समेष दर्शयति— "अथ सन्नेष्यतीति[५] । सोम उपनह्यते येन तत् 'सोमोपनहन' सोमबन्धनवस्त्रम् । 'सोमपर्याणहनम्' शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवास: । 'उष्णीष' सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वास: । 'यद्' वस्त्रं 'शोभन' यज्ञसूत्रम्, तत् 'एव' सोमोपनहन कर्त्तव्यम् । तथा च कात्यायन'— "शोभन सोमोपनहन मिति[६] । आपस्तम्बस्तु क्षौम कर्त्तव्य मित्याह— "क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुण वा"—इत्यादिना[७] ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ २७ ख। २— पुरस्तात् (२० पृ० १४ प० ।
३— 'ध'-इति असंग्-मुद्रितपाठ । ४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २८ ।
५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १ । ६— का० श्रौ० सू० ७. ७. ३ ।
७— आप० श्रौ० सू० १० २४ ७ ।

शोभनत्वे उपपत्तिं माह— "वासो ह्यस्यैतद् भवतीति। सोमस्याच्छादनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपचरन्नपि शोभनवस्त्रादिना स्वयं शोभते । विपर्यये दोषं माह— "अथ य आहेति । यत् किञ्चिद् वासोऽच सोमाय नयेति[1] ब्रुवन्, स्वयं यत् किञ्चिद् भवति, लोकैरविदितामासो[2] भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने नायं नियम इत्याह— "यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह— "यद्युष्णीषं विन्देदिति[3]। उष्णीषस्य स्वीकारः कर्त्तव्य इति शेषः । कर्त्तितवस्त्रांशः 'उष्णीषभाजनम्' उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः। आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति सोमोपनहनस्यादान मध्वर्य्युयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह— "अध्वर्य्युर्वेति[4] । सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः[5] ॥ ४ ॥

"अग्रपाणेति । 'अग्रेण' प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, अपरवप्रदेशे इत्यर्थः । 'विचिन्वन्ति' साधयन्ति, अनुपादेयांश्च अपनयन्ति । 'तत्' तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे 'प्राङ्मुखः' सोमविक्रयी निवसेत्, 'तत्' स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति[6] । 'प्राञ्चः' सोमक्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१— 'वासोमात्र मानयेति'–इति छ ।
२— '०रविदितप्रभासो'–इति, '०रविदित श्राभासो'–इति च, छ ।
३— का० श्रौ० सू० ७.७ ४ ।
४— का० श्रौ० सू० ७.७.५ ।
५— अत एव सूचितं कात्यायनेन 'अन्य इतरे'–इति (७, ७.६.)।
६— का० श्रौ० सू० ७.७.७ ।

धात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिमानर्हत्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहारायावनेजन कर्त्तव्य मिति श्रुति ॥ १ ॥

अध्वर्यो स्वाङ्गुल्या हिरण्यबन्धन विधाय प्रशंसति— "अथास्या मिति[1] । 'अस्याम्' इत्यनामिकाङ्गुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम् । हिरण्यस्य देवसम्बन्धद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधानम् । उक्त हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्[2] । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात् तेन 'अंशूनुपस्पृशानि' अभिषवाप्यायनादिषु । तेन 'सोम' 'पराहणानि' व्यापारयाणि । उपसर्गाद्युपयोगाय हिरण्य धारयेदित्यर्थः । पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कालविकल्प कात्यायनो दर्शयति— "हिरण्य बध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽवदाभ्येषु वा[3]"–इति[4] ॥ २ ॥

सोमार्थं मध्वर्यो सक्षेप दर्शयति— "अथ सन्नेत्यतीति[5] । सोम उपनह्यते येन तत् 'सोमोपनहन' सोमबन्धनवस्त्रम् । 'सोमपर्याणहनम्' शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवास । 'उष्णीष' सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वास । 'यद्' वस्त्र 'शोभन' बहुमूल्यम्, तत् 'एव' सोमोपनहन कर्त्तव्यम् । तथा च कात्यायन — "शोभन सोमोपनहन मिति[6] । आपस्तम्बस्तु क्षौम कर्त्तव्य मित्याह— "क्षौम वासो द्विगुण त्रिगुण वा"–इत्यादिना[7] ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ २७ ख । २— पुरस्तात् १२० पृ० १४ प० ।
३— 'ष –इति असंग–मुद्रितपाठ । ४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २८ ।
५— का० श्रौ० सू० ७ ७ १ । ६— का० श्रौ० सू० ७ ७ २ ।
७— आप० श्रौ० सू० १० २४ ७ ।

शोभनत्वे उपपत्ति माह— 'वासो ह्येतद् भवतीति'। सोमस्याच्छा-दनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपचरन्नपि शोभनवस्त्रा-दिना स्वय शोभते । विपर्यये चेप माह— अथ य आहेति । यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमाय नयेति[१] ब्रुवन् स्वय यत् किञ्चिद् भवति लोकैरविदिताभासो[२] भवतीत्यर्थ । सोमपर्याणहने नाय नियम इत्याह— 'यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह— 'यद्युष्णीष विन्देदिति[३]। उष्णी-षस्य स्वीकार कर्त्तव्य इति शेष । कर्त्तितवस्त्रांश 'उष्णीषभाज-नम्' उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थ । आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थान प्रति सोमोपनहनस्थादान मध्वर्य्युयजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह— 'अध्वर्य्युर्वेति[४]। सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियम[५]॥ ४ ॥

"अथाग्रेणेति । 'अग्रेण' प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, अपरवंशदेशे इत्यर्थ । 'विचिन्वन्ति' साधयन्ति, अनुपादेयाश्च अपनयन्ति । 'तत्' तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे 'ब्राह्मण' सोम-विक्रयी निवसेत्, 'तत्' स्थान प्रत्यभिगच्छन्ति[६]। 'प्राञ्च' सोम-क्रयप्रदेशाभिमुखा ॥ ५ ॥

१— 'वासोमाय मानयेति'—इति छ।
२— '॰रविदितप्रभासो —इति, ॰रविदित आभासो'—इति च, छ।
३— का॰ औ॰ सू॰ ७ ७ ४।
४— का॰ औ॰ सू॰ ७ ७ ५।
५— अत एव सूचित कात्यायनेन 'अन्य इतरे'—इति (७ ७ ६)।
६— का॰ औ॰ सू॰ ७ ७ ७।

"तदायत्त्विति । 'आयतु' ऋत्विग्यजमानेषु क्रयदेशं समागच्छतु अध्वर्युर्यजमानम् "एष ते"— 'इति'[1] अमुं 'वाचयति' वाचयेत् । अयमर्थः । हे सोम । 'ते' तव भागः' 'गायत्रः' प्रातःसवने गायत्र्या सम्बन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रीत्यर्थ एव तव क्रयो न यथार्थ इत्यभिप्रायः । 'इति' एवं रूपं सोमस्तुत्यात्मकं 'मे' वचनं 'सोमाय'[2] 'ब्रूतात्' हे अध्वर्यो ! ब्रूहि । एव मुत्तरयोरपि द्रष्टव्यम् । "गायत्रं प्रातस्सवनं"–"त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम्"–इत्यादिश्रुत्या[3] प्रातस्सवनादीनां गायत्राद्यभिमानात्तत्सवनार्हाणां गायत्रादिसम्बन्धः । 'छन्दोमाः' चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टचत्वारिंशाः, तेषां 'छन्दोमानां' 'साम्राज्यं गच्छ' । स्तोमगतचतुर्विंशत्यादिसङ्ख्यासाम्याद् गायत्रादयः 'छन्दोमाः'[4], तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवनत्रयप्राप्तिरेव, "गायत्र प्रातस्सवनम्"–इत्यादिश्रुतेः[5] । शिष्टं पूर्ववत् ॥

एतत् प्रशंसति– "एकं वा एष इति । 'एषः' 'क्रीयमाणः' क्रयेण सम्पाद्यमान' सोमः 'एकं वै' एकं खलु प्रयोजनम् 'अभि'

१— वा० सं० ४ २७. १ ।
२— 'स्तुत्यात्मक मेव वचनं मे सोमाय'–इति क ।
३— तै० सं० २. ७. ६. ५ । का० ब्रा० ५. १६. १ । ऐ० ब्रा० ६. १. २ ।
४— 'छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिरक्षरसङ्ख्याद्वारेण उपमीयन्ते इति चतुर्विंशादयस्त्रयश्छन्दोमा'–इत्यादि सायणभाष्ये द्रष्टव्य० (ऐ० ब्रा० ५. ३ १.) । तदेवं चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्त्रय' स्तोमाश्छन्दोमा ज्ञेया । तेषाञ्च विधायकवचनानि सामब्राह्मणे समाम्नातानि (३. ८. ६–११, १४, १६.) ।
५— तृतीया टीप्पणी द्रष्टव्या ।

तस्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते। किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'छन्दसा राज्याय' तत्प्राप्तये। न केवलाय राज्याय, किन्तु 'साम्राज्याय'। प्रोक्ताहनस्यार्थवत्तायै बाधमसक्तिं दर्शयति— "प्रक्ति वेति। यस्मात एव सत्यपि सोम-भीत्यपगमाय 'त' सोम प्रति 'एतत्' छन्दसां साम्राज्य मिति वाक्यम् 'आह'। किं मिति 'छन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणामि' इत्याह, 'न बधायेति'। "अथेत्यादि। 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्' प्राङ्मुख 'उपविशति'[1] ॥ ६ ॥

"सोऽभिमृशतीति[2]। "आस्माकोऽसि' —इत्यादिना[3] सोम मभिमृशेत्। हे सोम! त्वम् 'आस्माकोऽसि' अस्माकं सम्बन्ध्यसि। "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ'—इत्यण्[4], तत्सन्नियोगेनास्माका-देशश्च। 'एतत्' एतेन पाठेन 'स्व इव' य एव 'भवति', 'शुक्र' शुक्राख्य, 'ते' 'ग्रह्य' ग्रहीतव्य। "भव्यपिभ्या ग्रहे" इति[5] अनुपसृष्टादपि ग्रहेश्छान्दस क्यप्, ग्राह्य इत्यर्थ। "अमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रह"-इति तैत्तिरीयकम्[6]। 'विचित' विचयनस्य शोध-नस्य कर्त्तार 'ते' त्वां 'विचिन्वन्तु' शोधयन्तु[7]। विचिन्वद्भिरेव विवेके सति वैगुण्याभावात् सर्वत्र कात्स्नं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पक्षान्तर मुपन्यस्य निराचष्टे— "अत्र हैक

१— का० श्रौ० सू० ७ ७ ६ क। २— का० श्रौ० सू० ७ ७ ६ ख।
३— वा० सं० ४ २४ २। ४— प० सू० ४ ३ २।
५— पा० सू० ३ १ ११८। ६— तै० सं० १ २ ६ १।
७— का० श्रौ० सू० ७ ७ १०।

इति[1]। 'अत्र' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'तृणं वा काष्ठं वा' 'भित्त्वा' सोमशकलाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति। अत्र चैकं दोष माह—"एष वै सोम" इति। सोमस्य एतत्त्वं श्रूयते—"यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः"—इत्यादिना[2]। इत्यं प्रसिद्धिः "एष वै"-इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते। 'यमितः' यस्तम, भुञ्जितम्[3] 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक् कृत्य 'परास्येत्' बहिः प्रक्षिपेत्। यस्मात् सोमान्तर्गतं तृणादिकं सोमस्यासनम्, 'तस्मात्' तथ अविविचयन् यजमानोऽभ्यवमर्शमेव कुर्यात्, शोधनार्थन्तु 'विचिन्विति' पठेत्। अत्र सूत्रम्—"माऽुपविश्याभ्याकोऽशीति सोम मालभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके"-इति[4] ॥ ८ ॥

"अथ वास इत्यादि। 'वासः' सोमोपहननार्थं दशावस्त्रायम्। 'प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा' प्रागग्र मुदगग्रं वेत्यर्थः[5]। आस्तृते वाससि सोमोन्मान विधत्ते—"तद्राजान मिमीते"-इति[6]। 'तत्' तत्र वाससि। 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'मात्रा' पणवस्त्यङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्तत इत्यर्थः। मात्रा यैवात्र सोमे, सा मनुष्येषु, सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात्। न केवलं मनुष्यगतैव, अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिमृगहस्त्यादिगता, सापि सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ७ ११ ।
२— उपरिष्टाद् (१,४ ४ २,१४) द्रष्टव्यम् ।
३— 'भुजितम्'-इति क ।
४— का० श्रौ० सू० ७ ७ ६-११ ।
५— का० श्रौ० सू० ७ ७ १२ ।
६— का० श्रौ० सू० ७.७ १३ ।

विधीयमानोऽस्य मन्त्रस्य देवताद्वारा प्रशंसति— "सावित्र्या मिमीत इति। 'देवानां' मध्ये 'सविता' सर्वकर्मविषयानुज्ञाप्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— "अतिच्छन्दसेति। अष्टिरतिशक्वरी वाऽस्य छन्दः, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम्। एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णां अक्षराणां परित्यागेनाधस्तनानां छन्दसामुत्पत्तेः सर्वच्छन्दस्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्रं विधत्ते— "स मिमीतेऽभित्यं देव मिति[1]। मन्त्रस्यायमर्थः। 'त्यं' तं 'सवितारं' 'देवम्' 'अभ्यर्चामि' इति सम्बन्धः। कीदृशम्? 'ओण्योः' अवित्र्योः, द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमित्यर्थः। 'कविक्रतुं' क्रान्तकर्माणम्, 'सत्यसवं' सत्यानुज्ञम्, 'रत्नधां' रमणीयानां फलानां धारकम्, 'अभि' अभितः 'प्रियम्', 'मतिं' मननवन्तम्, 'कविं' क्रान्तप्रज्ञम्। 'यस्य' सवितुः 'अमतिः' अन्येषामविषया मतिः, 'भाः' च, अथवा अमतिविशेषणम्, भासमाना सा 'ऊर्ध्वा' 'अदिद्युतत्' द्योतते। किमर्थम्? 'सवीमनि' प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थमित्यर्थः। स तादृशः 'सुक्रतुः' शोभनगमन आदित्यः 'कृपा' कृपया 'हिरण्यपाणिः' सन् 'अमिमीत' मिमीते, शोभोन्मानं करोति, करोतीत्यर्थः[2] ॥ १२ ॥

दशहस्त उन्मानेऽप्ययमेव मन्त्र इत्यादिप्रमाणप्रकारं दर्शयति—

१— वा० सं० ४ २५ १। २— निरु० ६ ३ २ द्रष्टव्यम्।

इति[१]। 'अत्र' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'तृणं वा काष्ठं वा' 'भित्त्वा' सोमधकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति। अत्र चैकं दोष माह—"क्षत्रं वै सोमः इति। सोमस्य क्षत्रत्व श्रूयते—"यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः"—इत्यादिना[२]। इयं प्रसिद्धिः "क्षत्रं वै"-इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते। 'यजित' यजनम्, ब्रुस्तितम्[३] 'अनुद्राय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक्-कृत्य 'परास्येत्' बहिः प्रक्षिपेत्। यस्मात् सोमान्तर्गतं तृणादिकं सोमस्यांशम्, 'तस्मात्' स्वय मविवेचयन् यजमानोऽध्वर्युं सेव कुर्यात्; शोधनार्थन्तु 'विचिन्व- न्विति' पठेत्। अत्र सूत्रम्— "प्राङुपविश्यासाकोऽणीति सोम मालभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके"-इति[४] ॥ ८ ॥

"अथ वास इत्यादि। 'वास.' सोमोपहननार्थं दशावस्त्रम्। 'प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा' प्रागग्र मुदगग्रं वेत्यर्थः[५]। आस्तृते वाससि सोमोन्मानं विधत्ते— "तद्राजान मिमीते"-इति[६]। 'तत्' तत्र वाससि। 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'मात्रा' पक्षवाद्यङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्त्तत इत्यर्थः। मात्रा यैवात्र सोमे, सा मनुष्येषुः सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात्। न केवलं मनुष्यगतैव, अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिमृगवृक्षादिगता, सापि सोममात्रात्मिकैव ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ७ ११।

२— उपरिष्टाद् (१४. ४. २. २३.) द्रष्टव्यम्।

३— 'ब्रुजितम्'-इति क्व।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७ ९-११।

५— का० श्रौ० सू० ७. ७. १२।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. १३।

विधीयमानोऽभ्यामनत्र देवताद्वारा प्रदर्शयति— "सावित्र्या मिमीत इति । 'देवानां' मध्ये 'सविता' सर्वकर्मविषयानुज्ञा-मद् ॥ १० ॥

मन्त्रगत छन्द प्रदर्शयति— 'अतिच्छन्देति । अतिरतिशयकरी वास्य छन्द', अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णां मक्षराणां परित्यागेनाधस्तनानां छन्दसा मुत्पत्ते सर्वच्छन्द-स्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्र विधत्ते— "अ मिमीतेऽभित्य देव मिति[1] । मन्त्रस्याय मर्थः । 'त्वा' त 'सवितार' 'देवम्' 'अभ्यर्चामि' इति सम्बन्ध । कीदृशम् ? 'ओण्यो' अविश्वो, द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमान मित्यर्थ । 'कविक्रतु क्रान्तकर्माणम्, 'सत्यसव' सत्यानु-ज्ञम्, 'रत्नधां' रमणीयानां कामानां धारकम्, 'अभि' अभित 'प्रियम्', 'मति' मननवन्तम्, 'कवि' क्रान्तप्रज्ञम् । 'यस्य' सवितु 'अमति' अन्येषा मविषया मति, 'भा' च अथवा अमतिविशे-षणम्, भासमाना सा 'ऊर्द्धा' 'अदिद्युतत्' द्योतते । किमर्थम् ? 'सवीमनि' प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थ मित्यर्थ । स तादृश 'स्वरण' शोभनगमन आदित्य 'कृपा' कृपया 'हिरण्य-पाणि' सन् 'अमिमीत' मिमीते, होमोन्मान करोति, करोति-त्यर्थ[२] ॥ १२ ॥

इमाकल उन्मानेऽप्यय मेव मन्त्र इत्यादिशमानप्रकार दर्शयति—

१— वा० स० ४ २५ १ ।　　　　२— निरु० ६ १ २ द्रष्टव्यम् ।

"एतया सर्वाभिरिति"[1] । 'एतया' "अभि त्यं देवम्"— इत्यनयैव 'सर्वाभि' अङ्गुलीभि पञ्चभिः मिमीते । 'एतया' एव 'चतसृभि' अथाङ्गुलीभिः मिमीते। एवं मवरोहक्रमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं मीत्वा पुनरारोहणक्रमेणैकैकाङ्गुलिसंयोजनेन पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं मिमीते । एवं दशवार मुन्माय, अनन्तर पाणिद्वय 'सम्राप' अञ्जलिं कृत्वा, तेनैकवार मभिमितस्य सोमस्योपरि 'आवपति' । शिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अत्र सूत्रम्— "सर्वाभि प्रथम मङ्गुष्ठप्रभृति चैकोत्सर्ग दिः कनिष्ठिकयैकोपचयस्ताञ्जलिना दशम मन्त्राध्या-यपञ्जते."-इति[2] । मानस्य दशसङ्ख्या स्वयमानलादाधिक्ये सति दशसङ्ख्याविरोधात् सूत्रकारेणाञ्जलिना दशम मन्त्रेति विकल्पि-तम् ॥ १३ ॥

अङ्गुलीनां कर्मणोत्सर्गे सयोजने च कृते योऽर्थसिद्धो मान-विषय' समस्तनप्रमाणभाव', त मनूद्य वङ्घधा प्रशंसति— "स वा उदाच न्याच मित्यादिना। 'उदाच न्याचम्' अङ्गुलीः समस्य प्रसार्य चेत्यर्थ' । 'तत्' तेनोक्तप्रकारमानेन 'अङ्गुली' 'नानाजाना:' पृथक्-पृथक्-जन्मवन्त्य' 'करोति'; कर्मफलभोगार्थत्वात् सृष्टेः। व्यतिरेके दोष माह— "अथ यत् सहेति । 'सर्वाभि' सहताभि-रङ्गुलीभि दशवार मपि मान यदि कुर्यात्, तदा सति 'सहिता.' परस्परसहता एवाङ्गुलयो 'जायेरन्' ॥ १४ ॥

"यदेवोदाच मिति । उक्तरीत्या मानेन तु 'नानावीर्या' पृथक्-पृथक् कार्यसमर्था, 'करोति' ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ७.१४ । २—का० श्रौ० सू० ७ ७ १४-१८ ।

"यद्वेवेति । "विराज मेवैतदर्वाचीं च पराचीं च युनक्तीति । 'एतत्' एतेन अर्वाक्-पराग्-गतेन विराट्छन्दोदेवता मेव सङ्ख्याद्वारा अर्वाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः । सा सोमयुक्ता विराट् । "पराच्यहेति । 'अह'-इति विनिग्रहार्थीयो निपातः[1] । 'पराची' पराग्भूता ऊर्ध्वमुखी सती, उद्वहनसामर्थ्येन 'यज्ञ' सोमरस 'देवेभ्य' 'वहति', तथैव 'अर्वाची' अवाङ्मुखी सती, समञ्जनसामर्थ्येन 'मनुष्यान् ऋत्विगादीन् 'अवति' ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्या प्रशंसति– "अथ यद् दशकृत्व इति । विराजो दशाक्षरत्व प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशसङ्ख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन सङ्ख्याद्वारा विराट्सम्बन्धाद् 'वैराज' ॥ १७ ॥

"अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । 'अन्तान् समुत्पार्य' अथ प्रसारितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकत्र (उच्चं[1]) सङ्गृह्य 'उष्णीषेण' ग्रन्थिं कुर्यात्[2] । तत्र मन्त्र– "प्रजाभ्यस्त्वेति[3] । 'प्रजाभ्य' सदस्येभ्य ऋत्विग्भ्य । उष्णीषेण ग्रथन प्रशंसति– "स यद्वेवेद मिति । शिरस अंसयोश्चान्तरालप्रदेशो यथा विलग्न इव वर्त्तते, एव ग्रन्थिकरणेन[4] कृतवान् भवति ॥ १८ ॥

ग्रन्थिमध्ये सुषिर समन्त्रक विधत्ते– "अथ मध्येऽङ्गुल्येति । 'मध्ये' सोमग्रन्थिमध्ये । सुषिरप्रदानेन 'प्राणन्त' 'त' त्वां सर्वा 'प्रजा' अपि 'अनु प्राणन्तु' 'इति' । 'समायच्छन्' अन्तान् सङ्गृह्णन् 'तम्'

१— निरु० १ २ ४ इत्यत्र । २— एषोऽधिकपाठ क पुस्तकमात्रे ।
३— का० श्रौ० सू० ७ ७ २० । ४— वा० सं० ४ २५ २ ।
५— 'मन्थीकरणेन'-इति ख, च ।

'अयतीव' ग्लापयतीव 'अप्राण' सोम प्राणरहितम् 'इव' करोति[1], अतएव उपद्रवसम्भवाद्भीतो तत्परिहाराय देशमध्ये उच्छ्रामरूप 'प्राणम्' उद्गमयति। 'तस्मात्' प्रजाभ्यस्त्वेति[2] मन्त्र पठेत्। 'त' सोमोपनहनवस्त्रे बद्ध सोम 'सोमविक्रयिणे प्रयच्छति'[3]। अथात पणनस्यैव', विधिरुच्यत इति शेष ॥ १८ ॥ ५ [३. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते। स यद्राजानं पुणते तुस्मादिदुः सर्वमुत्सुवं पुण्युः स आह सोमविक्रयिन् क्रुय्यस्ते सोमो राजाइइति क्रुय्य इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणानीति क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलया ते क्रीणानीति भूयो वा ऽअतः सोमो राजार्हतीत्याह सोम-

---

१— का० श्रौ० सू० ७.७ २१। ८— वा० स० ४ २५ ३।

२— का० श्रौ० सू० ७ ७ २२।

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोवै प्रतिधुक्†। तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्‡ ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति। भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दश वीर्याण्युदाख्यायाह पदा तेऽर्द्धेन ते गवा ते क्रीणामीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी वयांसि प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

स आह। चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स यद्वर्वाक् पणन्ते परः सम्पादयन्ति तस्मादिदः सर्वत्रैव पण्य मर्वाक् पणन्ते परः सम्पादयन्त्यथ यदध्वर्युरेव गोर्वीर्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि सोमो ऽथैतदध्वर्युर्गां महयति तस्यै एवमन्वीर्याणि

---

* '०ध्वर्यु'—इति ग, घ।　　† 'प्रतिधक'—इति ग, घ।

‡ 'व्याजिन'—इति क, 'व्याजिनम्'—इति ग, घ।

क्रीणादिति तस्मादध्वर्युरेव गोर्व्वीर्य्याण्युदाचष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी* ॥ ४ ॥

अथ यत्पञ्चकृत्वः पणते । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्चकृत्वः पणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये व्वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामीति शुक्रꣳ ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति यत् सोमꣳ हिरण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रꣳ ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत् सोमꣳ हिरण्येनामृत ममृतेनेत्यमृतꣳ ह्येतदमृतेन क्रीणाति यत्सोमꣳ हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रकम्पयति । सग्मे ते गोरिति यजमाने ते गौरित्येवैतदाह तद्यजमान मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राणीति स आत्मन्नेव व्वीर्य्यं धत्ते शरीर मेव सोमविक्रयी हरते तत् ततः सोमविक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाजायां प्रतीचीनमुख्यां वाचयति । तपसस्तनूरसीति तपसो ह वा ऽएषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा तस्मादाह तपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्व्वर्ण इति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य व्विजायते तेन प्रजापतेर्व्वर्णः परमेण

* 'सोमविक्रयी'—इति ग, घ ।

पशुना श्रेयस ऽइति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य विज्ञायते तेन परमः पशुः सहस्रपोषं पुषेय मित्याशिष मेवैतदाशास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा ऽअनेनैवाजां प्रयच्छति। अनेन राजान मादत्त ऽआजा ह वै नामैषा यदजैतया ह्येन मन्तत आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ६ ॥

अथ राजान मादत्ते। मित्रो न एहि सुमित्रध इति शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह तं यजमानस्य दक्षिण ऽऊरौ प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरु माविश दक्षिण मित्येष वा ऽअत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानस्तस्मादाहेन्द्रस्योरु माविश दक्षिण मित्युशन्नुशन्त मिति प्रियः प्रिय मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवः शिव मित्येवैतदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणाननुदिशति। स्वान भ्राजाङ्घारे-बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभन्निति† धिष्ण्यानां वा ऽएते भाजनेनैतानि वै धिष्ण्यानां नामानि तान्येवैभ्य एतदन्वदिक्षत् ॥ ११ ॥

---

* 'आजत्'-इति सा०-सम्मत।

† 'मा दभन्निति'-इति सा -सम्मत इति हा० वेबर।

अथाचापोर्णुते। गर्भो वा ऽएष भवति यो दीक्षते प्रावृता वै गर्भा उल्वेनेव जरायुणेव त मुचाजीजनत तस्मादपोर्णुत ऽएष वा ऽअत्र गर्भो भवति तस्मात् परिवृतो भवति परिवृता इव हि गर्भा उल्वेनेव जरायुणेव ॥ १२ ॥

अथ व्याचयति। परि माग्ने दुश्चरिताद्बाधस्वा मा सुचरिते भजेत्यासीनं वा ऽएन मेष आगच्छति स आगत ऽउत्तिष्ठति तन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणाति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं भवति न व्रतं प्रमीणाति तस्मादाह परि माग्ने दुश्चरिताद् बाधस्वा मा सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति। उदायुषा स्वायुषो-दस्था ममृतां२॥[†] ऽअन्वित्यमृतं वा ऽएषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीतं तस्मादाहोदायुषा स्वायुषोदस्था ममृतां२॥[‡] ऽअन्वितिऽ ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति। प्रति पन्था मपद्महि स्वस्ति गा मनेहसम्। येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

---

* 'भजेति'-इति क, घ। †, ‡ 'ममृतांऽ'-इति क, ख। § 'ऽन्वमिति'-इति ग, घ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः*। तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्त एतद्यजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्त एतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षांस्यपहत्याभये तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समाश्नुवत तथो एवैष एतेन यजुषा नाष्ट्रा रक्षांस्यपहत्याभये तस्य यजुषोऽभयेऽनाष्ट्रे निवाते स्वस्ति समश्नुते तस्मादाह प्रति पन्था मपद्महि स्वस्ति गा मनेहसम् येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वस्विति ॥ १६ ॥

तं वा इति हरन्ति। अनसा परिवहन्ति महयन्त्येवैन मेतत् तस्माच्छीर्ष्णा वीजः हरन्त्यनसोद्वावहन्ति ॥ १७॥

अथ यदपा मन्ते क्रीणाति। रसो वा आपः सरस मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धिरण्यं भवति सशुक्र मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ यदजा भवति सतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्धेनुर्भवति साशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ यन्मिथुनौ भवतः समिथुन मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशभिरेव क्रीणीयाद्नादशभि-र्दशाक्षरा वै विराड् वैराजः सोमस्तस्माद् दशभिरेव क्रीणीयान्नादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

---

* 'तन्वाना'-इति ।

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते— स वा इति[1]। 'पणते' व्यवहरेत्। 'तस्मात्' सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् 'इदं' इदानीमपि 'सर्वं' दधिमध्वादि वस्तु 'सहत्' 'पण्यं' लोके पणितव्यं भवति। व्यवहारप्रकारं दर्शयति— "स आहेत्यादिना[2]। 'सः' अध्वर्युः "क्रय्यस्ते सोमो राजा३" 'इति' पृच्छेत्। 'क्रय्य' क्रयार्थे प्रसारितः। "क्रय्यस्तदर्थे"—इति[3] 'क्रय्य'-शब्दो निपातितः। प्रश्नार्थे प्लुतिः[4]। 'क्रय्य' इति सोमविक्रयी' प्रतिब्रूयात्। 'तत्' तर्हि 'ते' तव स्वभूतं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' अध्वर्युर्ब्रूयात्। अथ तेन सोमविक्रयिणा 'क्रीणीहि' 'इति' उक्तोऽध्वर्युः 'कलया' गोरेकदेशेन 'ते' तव सम्बन्धिनं सोमं 'क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्। स विक्रेता 'अतः' अस्मात् कलालक्षणात् 'भूयः' प्रभूतमधिकमूल्यमर्हतीति ब्रूयात्। अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्त्वमाविष्करोति— "महांस्त्वेवेति। यदि सोमो बहुमूल्यमर्हति, तर्हि कृत्स्ना गौर्दातव्या भवति, तथा सति 'गोर्महिमा महान्' 'इति' ब्रूयात्[5] ॥ १ ॥

कथं महत्त्वमिति तद् दर्शयति— "गोर्वा इत्यादिना[6]। 'गोः प्रतिधुक्[7]' सद्यो दुग्धम्, इद मेक वीर्यम्। 'तस्यै' तस्याः 'शृतं' पक्व पय। 'शरः' पक्वक्षीरस्योपरि सारभूतम्। घनीभूत-

1— का० श्रौ० सू० ७.८.१। 2— का० श्रौ० सू० ७.८.२।
3— पा० सू० ६.१.८२। 4— पा० सू० ८.२.१००।
5— का० श्रौ० सू० ७.८.३–४,८अ। 6— का० श्रौ० सू० ७.८.८ग।
7— 'प्रतिधुक् धारोष्णं पयः'—इति या० दे०।

मथ्याखादं वस्तु दधि । दधिभवं सारभूत मुदकं 'मस्तु' । 'आतञ्चन' दधिभावकारणम् । तप्ते पयसि दध्यानयने सति यद् घनीभूत वस्तु जायते, सा 'आमिक्षा' । द्रवात्मक तत् वाजिनम् । एव दशविधानि[1] गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ २ ॥

"शफेनेति । द्वितीयवारक्रये 'शफेन ते क्रीणानीति' ब्रूयात्[2] । 'शफ' पादाग्रस्याद्धभाग । 'भूयो वा अत'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचन पूर्ववद् व्याख्येयम्[3] । 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति, प्रतिधुगादिक मित्यर्थ । तृतीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात् । चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात् । "भूयो वा इत्यादि पूर्ववत्[4] । पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात्[5] । एव सुक्ते 'सोमो राजा' त्वया 'क्रीत.' 'इत्याह', उचितमूल्यस्य दत्तत्वात् । अथ 'वयांसि प्रब्रूहि' 'इति' 'सोमविक्रयी' ब्रूयात्[6] ॥ ३ ॥

"स आहेति । 'वय:'-शब्दार्थ स्वय मेवाह— "चन्द्र त इत्यादिना । 'हेम चन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्[7] 'चन्द्रम्' आह्लाद-

१— घृत-नवनीतयो परिचयो बहुचोक्त इतीह नोल्लिखित", ताभ्या सहैव दशविधस्य गोवीर्यस्येति ज्ञेयम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. १० ।

३— १७०पृ० ११प० । का० श्रौ० सू० ७ ८. ६ ।

४— "प्रश्नान्ते प्रश्नान्ते"–इति का० श्रौ० सू० ७. ८. १२ । अत्र 'भूय एवात सोमो राजार्हतीत्येव मन्त्र उच्यते'–इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ८ ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ८. १३ । 'वयांसि चन्द्रान् पशून् कामादीन्'–इति ।

७— निघ० १ २ २ ।

त्मनि वीर्यधारणे सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । 'सोमविक्रये
तदाहत्ते'–इति[1] सूत्रम् ॥ ७ ॥

"अथाजाया मिति । क्रयाय दत्ता गजा प्रतीचीनमुखीं कृत्वा
अध्वर्युस्या मालभ्य स्थित यजमान 'तपस तनूरसि –इत्यादि
मन्त्र वाचयेत् । तथा च सूत्रम्– "अजां प्रत्यङ्मुखी मालभ्य
वाचयति तपसस्तनूरसीति –इति[2] । मन्त्रस्याय मर्थः । हे अजे!
त्व 'प्रजापतेस्तपस' 'तनू' शरीर मसि तत्परिणामरूपत्वात् ।
'प्रजापते वर्णोऽसि' 'संवत्सरो वै प्रजापति '–इति श्रुते[3]।
संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सर
प्रजापतिशरीरसाम्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । संवत्सरे त्रि
मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा 'परम पशु', तेन क्रीते
हे सोम! अतोऽहं तवानुग्रहात् 'सहस्रपोष' सुवर्णादि
बहुविधपुष्टि माप्नुवानीति ॥

त मिम मन्त्र विभज्य व्याचष्टे– "तपसस्तनूरसीति। अ
चतुर्थभागस्थायी परता माह– "आज्ञिय मेवैतदिति । इत्य
प्रकार मेव दर्शयति– "भूमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम दक्षिण-वाहु क्रमेण अजाप्रदान सोमदाने च क्रि
"स वा अनेनेति । 'अनेन राजान मादत्त इति । यद्यप
न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्– 'अनेन'

१— का० श्रौ० सू० ७ ८ — का० श्रौ० सू० ८
२— शा० ब्रा० ४ २(४) इत्युक्तम्।
३— ऐ० ब्रा० १ ४ २,

'मित्रो न'—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते"—इति[1]। अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "आजा ह वा इति। यस्मात् 'एतया' अजया 'एतम्' सोमम् 'अन्ततः' 'आजत्' अभिमुख्येनागच्छति। आजनसाधनत्वात् 'आजा' वस्तुतः; 'तां' परोक्षेण 'अजेत्याचक्षते' ॥ ८ ॥

"अथ राजान मादत्ते मित्रो न एहीति[2]। हे सोम! त्वं 'सुमित्रधः' शोभनयजमानधारकः, त्व 'मित्रः' मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः। अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थं माह— "शिवो नः शान्त इति। शिवशब्दस्य व्याख्यानं 'शान्तः'—इति[3]। "सं यजमानस्येति। 'दक्षिणे' 'ऊरौ' ऊरुप्रदेशे तत्रास्तृतायिक 'वाचः' 'प्रयुञ्ज' प्रसार्य, तत्र सोम निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति— "इन्द्रस्योरु मिति[4]। 'अत्र' अस्मिन् सोमक्रयकर्मणि यस्मात् 'यजमानः' एव 'इन्द्रो भवति' स्वतन्त्रत्वात्, 'तस्मात्' "इन्द्रस्योरु मिति मन्त्रं ब्रूते। द्वितीयभागतात्पर्यं माह— "उशन्नुशन्त मितीति। "वश कान्तौ"[5]। कामयमानस्त्वं कामयमान मूरु मारविशेति मन्त्रभागस्यार्थः। यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः 'उशन्नुशन्तम्'—इत्यनेन 'प्रियः प्रियम्'—'इति' 'आह' मन्त्रः। एवं

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. २०।　　२— वा० स० ४. २७. १।

३— "आददानामते (आभर्षी) उत्तिष्ठति वा (यजमान)"—इतिवेद विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ७. ८. २१.)।

३— वा० स० ४. २७. १।　　४— अदा० प० ७० धा०।

कारि हिरण्यम्। "चन्द्रं ते इति सोम माशस्य वाचयति"—इति कात्यायनः[1]। 'अन्या. तिस्रः', गा इति शेषः॥

व्यवहारपूर्वक-क्रयं प्रशंसति— "स यदर्वागिति। 'अर्वाक्' सम्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा, 'परः' परस्तात् 'सम्पादयन्ति'। अथ वा 'अर्वाक्' अल्प मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु 'परः' देयं मूल्य मधिकं कृत्वा। 'तस्मात्' 'इदम्' इदानीं मपि 'सर्वे पण्य' वस्तु 'महत्' एकवारम् 'अर्वाक्' मत् 'परः' 'सम्पादयन्ति'॥

गोवीर्याणि मुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— "अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति। 'महितः' महत्त्वोपेतः खलु सोमः। तत् कथम्? यस्मात्तो 'दिवः' खलु; दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवल्लीरूपेण परिणामात्, "दिवि वै सोम आसीत्"—इत्युक्तत्वाच्च[2]। अतो हेतोः सोमस्थानपेक्षितत्वात् 'अध्वर्युः' 'गां' 'महयति' पूजयति। तां 'पश्यन्' 'तस्यै' तस्याः 'वीर्याणि' प्रतिधुगादीनि। केनाभिप्रायेण? सोम मनया क्रीणा-नीत्यभिप्रायेण। तस्मादित्युपसंहारः॥ ४॥

कलाग्रपादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चकृत्व इति। स्पष्ट मेतत्॥ ५॥

"अथ हिरण्ये इति। एकहायन्या सह देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिद्रव्येषु मध्ये 'हिरण्ये' दीयमाने सति यजमानं

१— का० श्रौ० ७.८.१४, १५. सूत्रयो भवितार्थकथन मिदम्।
२— पुरस्तादुक्तम्थम् (११६ पृ०)।

'वाचयति' "शुक्रं त्वा"—इति मन्त्रम्[१]। मन्त्रस्याय मर्थः। 'शुक्रं' 'दीप्यमान' 'त्वा' त्वां 'शुक्रेण' दीप्तेन 'हिरण्येन' 'क्रीणामि'। तथा 'चन्द्रं' त्वां 'चन्द्रेण' आह्लादकेन 'हिरण्येन'। 'अमृतम्' अमरणधर्माणं त्वाम् 'अमृतेन' 'हिरण्येन' क्रीणामीत्यर्थः। मन्त्र-गतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि तृतीयान्तानि हिरण्यनामानि, द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— "शुक्र त्वा शुक्रेणेत्यादिना। स्पष्टोऽर्थः। अत्र सूत्रम्— "स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागास्ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रन्त्वेति हिरण्य मालभ्य वाचयति"—इति[२] ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते— "अथ सोमविक्रयिण मिति। 'अभिप्रकम्पयति' हिरण्येन प्रक्षो-भयति। मन्त्रगतं[३] 'सग्म'-पदं व्याचष्टे— "यजमाने ते गौरिति। ऋत्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्विति 'सग्म' यजमान', तस्मिन्। "सग्मे त इति सोमविक्रयिण हिरण्येनाभिकम्पयति"—इति सूत्रम्[४]।

"तद्यजमान मित्यादि[५]। 'तत्' अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं यजमानं प्रत्यानीय "अस्मे ते"-इति[६]मन्त्रेण स्थापयेत्। 'अस्मे' अस्मदीये यजमान इत्यर्थः। हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तल्लोकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ८. १४, १५।
३— वा० सं० ४ २६. २। ४— का० श्रौ० सू० ७. ८. १६।
५— का० श्रौ० सू० ७. ८. १७। ६— वा० सं० ४. २६. ३।

"स्योनः स्योन मिति। स्योन मिति सुखनाम[1], सुखस्य शिवात्मकत्वात् 'शिवः शिवम्' इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

"अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति[2] । हे स्वानभ्राजादयः ! 'व.' युष्माकम् 'एते' 'सोमक्रयणाः' । यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्रीयते, अतः 'तान्' क्रयसाधनपदार्थान् 'रक्षध्वम्' । रक्षःसम्बन्धिनः तान् 'मा दभन्' मा हिंसिषुः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— "धिष्ण्यानां वा एते भाजनेनेति। भाजयतीति भाजन स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना 'एते' स्वानादयो 'धिष्ण्यानां' सम्बन्धिनः खलु। कथ तेषां धिष्ण्यसम्बन्ध इति तत्राह— "एतानि वै धिष्ण्यानां नामानीति। स्वानादयो धिष्ण्यानां नामान्येव[3], पर न तदतिरिक्ताः। अथ वा अनुदेशनार्थाः 'एते' गवादिपदार्थाः 'धिष्ण्यानाम्' एव, न तु स्वानादयः सोमरक्षकाः, अतस्तेषा मेव 'एते', न 'धिष्ण्यानाम्' इति तत्राह— "एतानि वा इति। तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति— "न सेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५।	२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २१।

३— यागीना माश्रयभूता मृदा निर्मिता' सप्त खरपवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते। तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— "आग्नीध्रीयं पूर्वम्, सिकतास्वोपरि रौद्रेणेति (वा० स० ५. ३४) सर्वत्र, षट् सदसि, प्रत्यङ्मुखो द्वार मपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वेणोदुम्बरी मैत्रावरुणस्य, होतृधिष्ण्य मुत्तरेण चतुर समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्रच्छावाकानाम्"—इति ८. ६. १६-२१। धिष्ण्यनिर्वचनादिकं तु विद्य० ८ १. ४ द्रष्टव्यम्।

सोमरचा शुशुपुरिमे धिष्ण्या."—इति[१]। 'तान्येव' दश क्रयद्रव्याणि 'एतत्' एतेन 'एते व. सोमक्रयणा.'—इति पाठेन 'एभ्य' धिष्ण्यभूतेभ्यः स्थानादिभ्यः 'अन्वदिचत्' अनुदिष्टवान् भवति। दिशतेः[२] "शल इगुपधाद्"—इति[३] क्सः। अत्र सूत्रम्— "स्थानभाजेति जपति"—इति[४] ॥ ११ ॥

"अथास्यापोर्णुत इति[५]। "उल्बेनेव जरायुणेवेति। एतस्य शिरःप्रावरणस्यापसारणं विधाय प्रशंसति। उभयत्रेवशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः। 'उल्ब' गर्भस्यान्तर मावरणम्, 'जरायु' बाह्य मावरणम्। तथाच प्रागाम्नातम्— "अन्तरं वा उल्बं जरायुणो भवति"—इति[६]। स्पष्ट मन्यत्। 'तं' गर्भभूतं यजमानम् 'अत्र' अस्मिन् सोमविक्रयणमनन्तरकाले 'अजीजनत' प्रादुरभावयत् अध्वर्युः। उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः। पूर्वं सति प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते। तदेव कुत इत्यत आह— "एष वा अत्र गर्भं इत्यादिना ॥ १२ ॥

"अथ वाचयतीति[७]। अध्वर्युः "परि माग्ने दुश्चरिताद्"—इति अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत्। अयमर्थः। 'मा' मां दुश्चरितात् सकाशात् 'परिबाधस्व' पालयस्वेत्यर्थः। 'मा' मां 'सुचरिते' सदाचारे 'आभज' आभाजय। अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इहैव काण्डे ३प्र० ३ब्रा० ६कण्डी द्रष्टव्या।
२—तु० उभ० ३ धा०। ३—पा० सू० ३ १, ४५।
४—का० श्रौ० सू० ७ ८, २३। ५—का० श्रौ० सू० ७, ८, २४।
६—३, १, ११ (३० पृ०) द्रष्टव्यम्। ७—का० श्रौ० सू० ७, ९ १।

'आभज' अनुगृहाण[1]। मन्त्रतात्पर्यमाह— "आसीन वा एनमिति। 'एन' यजमानम्, 'एषः' सोमो राजा। श्रेष्ठस्यागमनात् भागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत तद्विपरीत्यान्मिथ्याकरणम्; तत्र 'मत' कर्म 'प्रमीणाति' प्रहिनस्ति, तदनेन मन्त्रपाठनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

"अथ राजानमादायेति[1]। उत्थानमन्त्रस्यार्थः[2]। 'आयुषा स्वायुषा' च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह 'उदस्थाम्'। 'आयुषा' निमित्तेनेति वा। 'अमृतान्' अवयवापेक्षया बहुवचनम्। सोमांशून् 'अनु'-सृत्य 'उदस्थाम्'। अमृतशब्दस्य तात्पर्यमाह— "अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीतमिति ॥ १४ ॥

"अथ राजानमादायारोहण मभिप्रैतीति[4]। आरोहन्त्यनेनेति 'आरोहणं' शकटम्। अभिगमनमन्त्रस्यार्थः। वयं 'पन्था' पन्थानं 'प्रत्यपद्महि' प्रतिपद्येमहि। कीदृशम्? 'स्वस्तिगां' शोभनगमनम्, 'अनेहसम्' अपापम्, 'येन' पथा गच्छन् पुरुषो 'विश्वाः' 'द्विषः' द्वेष्टॄन् 'परिवृणक्ति' परिवर्जयति, 'वसु' धनं च 'विन्दते' लभते, तं प्रतिपद्येमहीति[5] ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १। २— का० श्रौ० सू० ७. ९. २।

३— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २८. २।

४— "उत्थानं मन्त्रं प्रतिगमनं च गृहीतसोमः एव यजमानः करोति"— इति "उत्तरे च (७. ९. २)"-इति सूत्रव्याख्याने या० दे०।

५— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २९. १।

अस्मिन् मन्त्रे आख्यायिकया प्रशंसति— 'देवा ह वा इति । पुरा किल देवाः' देवत्वप्राप्त्यै 'यज्ञं तन्वानाः' असुरराक्षसभङ्गेन भीताः, तत्परिहारोपायत्वेन क्षेमप्रापकम् 'एतत्' 'यजुः' इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य 'नाष्ट्रा रक्षांसि' नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षणं क्षेमं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजु-प्रयोगेणोक्तलक्षणं क्षेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्य-मेवंविधम्, तस्माच्छकटसमीपे गच्छन् "प्रतिपन्थाम"—इति[१] मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य क्षेमस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शना-दित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

"ते वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिधीयते— 'इति' अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । 'हरन्ति' प्रथमं क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु 'अनसा परिवहन्ति', अनेन सोमं 'महयन्ति' सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं मेव कृतम् 'तस्मात्' इदानीं मपि आवापसमये क्रष्टव्यं प्रति 'वीज' शीर्ष्णा हरन्ति, पश्चात् फलितानां आनयनसमये 'अनसा' 'उदावहन्ति' उद्‌धानयन्ति । अत्र सूत्रम्— "शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणि मन्तर्द्धाय प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतश्छिद्रच्छदनं समक्षि धौतम्, प्रउगाद्वोद्धृते फलके, कृष्णाजिन मस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति[२], तस्मिन्सोम निदधात्यदित्यै सद इति[३] —इति[४] ॥ १७ ॥

१— वा० स० ४ २६ १ ।　२— वा० स० ४ ३० १ ।
३— वा० स० ४ ३० २ ।　४— का० श्रौ० सू० ७ ९ ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति— "अथ यद्‌पा मिति। स्पष्टोऽर्थः। हिरण्यादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— "अथ यद्धिरण्यं भवतीत्यादिना। क्रयाय 'हिरण्यं भवति' इति 'यत्', 'एतत्' एतेन सोमं 'सशुक्रं' शुक्रेण दीप्त्या सहितं सन्तं क्रीतवान् भवति। हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात्। वासस आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये सति सोमं 'सत्वचसं' क्रीतवान् भवति। अजाएतपसा सम्भूतत्वात् 'अजया' क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति। धेन्वा साशिरस्य चीरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोमः साशिरो भवति। 'अथ यन्मिथुनौ भवतः'—इति स्पष्टम्। क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— "तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, मादशभिः"— इति। स्पष्टोऽर्थः॥ १८॥ ६ [१. २.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसीति सोऽसावेव बन्धुरथैन मासादयत्यदित्यै सद आसीदे- तीयं वै पृथिव्यदितिः सेयं प्रतिष्ठा तदस्या मेवैन मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तस्मादाहादित्यै सद आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवं† मभिपद्य वाचयति । अस्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽअन्तरिक्ष मिति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर-रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्त ऽएन मेतज्जया-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'अथैनं'-इति सायणसम्मत पाठ ।

उद्धते प्रउगे फलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्त्सुब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा एषोऽभ्यारोढाद्भवति को ह्येतमर्हत्यभ्यारोढुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । यत्र वै गायत्री सोममच्छापतत् तदस्या आहरन्त्या अपादस्ताभ्यायत्य पर्णमुच्चिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तत्पतित्वा पर्णोऽभवत्तस्मात्पर्णो नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्यातामन्यतरो वा कृष्णस्तत्र विद्याद्वर्षिष्यत्येषमः पर्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतदु विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । युक्तावेतं धूर्षाहावित्युक्तौ हि भवतो धूर्षाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथां मनस इति युज्येते ह्यनस इत्युनार्त्ताविति तदवीरहणावित्युपापहताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतमिति यथैनावन्तरा नाष्ट्रा रक्षांसि न हिंस्युरेवमेतदाह ॥ १२ ॥

---

* 'ब्रह्मण्या'-इति क, डा०-वेबरेणान्यत्र मुद्रणे, मूलं चोत्तरत्र (३ । ३ । ४ । २२) 'सुब्रह्मण्यायै'-इति

अथ पश्चात्परिक्रम्य। अपाश्रन्तु* मभिपद्याह सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्यूह्यमाणायेति वातो यतरथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ वाचयति। भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भद्रो ह्यस्यैष भवति तस्मान्नान्य मास्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वो राज्ञो ऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व भुवस्पत ऽइति भुवनानाᳫँ ह्येष पतिर्विश्वान्यभि-धामानीत्यङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदभ्याह मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन्निति यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षाᳫँसि न विन्देयुरेव मेतदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा परापतेति। वय ऽएवैन मेतद् भूतं प्रपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तन्नाष्ट्रा रक्षाᳫँसि नान्ववयन्त्ये-तद्वै वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठं यच्छ्येनस्त मेवैतद् भूतं प्रपातयति यदाह श्येनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥

---

* 'अपाश्रन्तु'-इति पाठोऽपि डा०-वेबरेण दृष्टः ।

† 'क्रतायानुब्रूहीति'-इति ग ।

‡ 'प्रपादयति'-इति, 'प्रपायसयति'-इति च दृष्टौ डा०-वेबरेण ।

याꣳस्त मेव व्यधाचकुर्य्यदाहास्तभ्नाद् द्यां वृषभो ऽन्तरिक्ष मिति* ॥ २ ॥

अमिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति। तद्वेनेनेमाँल्लोकाननुस्पृणोति तस्य हि न हन्तास्ति न वधो येनेमे लोका आस्पृतास्तस्मादाहामिमीत व्वरिमाणं पृथिव्या इति‡ ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति§। तद्वेनेनेदꣳ सर्व्व मास्पृणोति तस्य हि न हन्तास्ति न वधो येनेदꣳ सर्व्व मास्पृतं तस्मादाहासीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति‖ ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति। तदस्मा ऽइदꣳ सर्वं मनुवर्त्मं करोति यदिदं किञ्च न कश्चन प्रत्युद्यामिनं तस्मादाह विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति¶ ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्य्याणहनेन पर्य्याणह्यति। नेद्वेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानिति गर्भो वा ऽएष भवति तिर इव

---

* 'मिति-इति ग, घ। † 'लोकाँल्लोका'-इति ग, घ।

‡ 'इति'-इति ग, घ। § 'सम्राड़िति'-इति क।

‖ 'सम्राड़िति-इति ख, 'सम्राडिति'-इति ग, घ।

¶ 'व्रतानीति'-इति ग, घ।

वै गर्भास्तिर इवैतद्युत्पर्य्याणद्ध* तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिर इवैतद्युत्पर्य्याणद्धं तस्माद्वै पर्य्याणह्यति ॥ ६ ॥

स पर्य्याणह्यति । वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति वनेषु हीद मन्तरिक्षं विततं वृक्षाग्रेषु वाज मर्वत्सु पय उस्रियास्विति वीर्य्यं वै वाजाः पुमांसोऽर्वन्तः पुंस्वेवैतद्वीर्य्यं दधाति पय उस्रियास्विति पयो हीद मुस्रियासु हितꣳ हृत्सु क्रतुं वरुणो विक्ष्वग्नि मिति हृत्सु ह्ययं क्रतुर्म्मनोजवः प्रविष्टो विक्ष्वग्नि मिति विक्षु ह्ययं प्रजास्वग्निर्दिवि सूर्य्य मदधात्सोम मद्राविति दिवि ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मद्राविति गिरिषु हि सोमस्तस्मादाह दिवि सूर्य्य मदधात् सोम मद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि द्वे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरत् प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं‡ यद्य एकं भवति कृष्णाजिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनꣳ§ सूर्य्यस्य चक्षुरारोहाग्नेरक्ष्णः कनीनकम् । यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति सूर्य्य मेवैतत् पुरस्तात् करोति सूर्य्यः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

---

* 'इवैतत्पर्य्याणद्ध'–इति ग । † 'मद्राविति'–इति ग, घ ।

‡, § 'प्रतिनाहभाजनं'–इति सायणसम्मत इति डा० वेबर ।

अथ पश्चात्परिक्रम्य। अपालम्ब* मभिपद्याह सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्युह्यमाणायेति वाती यतरथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्याचयति। भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत इति भद्रो ह्यस्यैष भवति तस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वो राज्ञो ऽभिवदति भद्रो हि भवति तस्मादाह भद्रो मेऽसीति प्रच्यवस्व भुवस्पत इति भुवनानाᳫं ह्येष पतिर्विश्वान्यभि-धामानीत्यङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदभ्याह मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन्निति यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षाᳫंसि न विन्देयुरेव मेतदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा परापतेति। वय एवैन मेतद् भूतं प्रपातयति‡ यद्वा ऽउग्रं तन्नाष्ट्रा रक्षाᳫंसि नान्ववयन्त्ये-तद्वै वयसा मोजिष्ठं बलिष्ठं यच्छ्येनस्त मेवैतद् भूतं प्रपातयति यदाह श्येनो भूत्वा परापतेति ॥ १५ ॥

---

* 'अपालम्बु'-इति पाठोऽपि डा०-वेबरेण वृद्ध।

† 'क्रतायानुब्रूहीति'-इति ग।

‡ 'प्रपादयति'-इति, 'प्रपापतयति'-इति च वृधौ डा०-वेबरेण।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति। वरुणस्योत्तम्भन मसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति शम्ये उद्वृहति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति यत् सोमः क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी मादत्ते। द्वौ वा ऽअंसौ मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सक्षत्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

औदुम्बरी भवति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति। अत्र वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नꣳ सोमस्तस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यतो ऽएव रेतस आययो रेतः सोमस्तस्माद्वदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति। वरुणस्य ऽऋतसदन्यसीत्यथ कृष्णाजिन मास्तृणाति वरुणस्य ऽऋतसदन मसीत्यथैन मासादयति वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति स यदाह वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

---

* 'क्रीत'-इति ग,

अथैनꣳ शालां प्रपादयति । स प्रपादयन् वाचयति या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो ऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्य्यानिति गृहा वै दुर्य्या गृहान्नः शिवः शान्तो ऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अत्र हैके । उदपात्र मुपनिनयन्ति यथा राज्ञ ऽआगतायोदक माहरेदेव मेतदिति वदन्तस्तद् तथा न कुर्यान् मानुषꣳ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन् मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते— "नीडे कृष्णाजिन मिति[1] । "उद्धृते प्रउगे फलके भवत"—इति वक्ष्यति[2] । तदुद्धृतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानयो 'नीडे' । परितः प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन्[3] 'कृष्णाजिनम्' प्रसारयेत् । हे कृष्णाजिन! त्वम् 'अदित्या' भूम्याः त्वगूपम् 'असि'[4] ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ९. ६ ।
२— नवमकण्डिकायाम् (१९४ पृ०)। कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ९. ५.)।
३— 'तस्मिन्'—इति क ।
४— वा० सं० ४ ३०. १ ।

अथ शरीर मेवान्ववहन्ति। यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्वौ संस्कृत* मिति नात्र तिरोहित मिवास्ति॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति। यथा येभ्यः पक्ष्यन्त्स्यात् तान् ब्रूयादित्यहे व पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं निवेदयति सुब्रह्मण्यो३म् सुब्रह्मण्यो३ मिति ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयति त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति। इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने। गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति तद्यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति। अग्न्हैतदारुणिनाधुनोपज्ञातं‡ यद्गौतम ब्रुवाणेति स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतापि नाद्रियेतेत्यहे§ सुत्या मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण आगच्छतेति। तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाह्वैतैर्ह्युभयैरर्थो भवति यद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च‖ ॥ २० ॥

---

* 'संस्कृत'-इति ख, का० वेदरैखान्यात्र दृष्टव्य।

† 'यज्ञ'-इति ग, घ।

‡ '०ज्ञोपचात'-इति ग, घ।

§ '०त्यहे'-इति क।

‖ 'ब्राह्मणैश्च'-इति ग, घ।

अथ प्रतिप्रस्थाता*। अग्रेण शालां मग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते अग्नीषोमौ वा एतं मन्तर्जम्भ आदधाते यो दीक्षत आग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः स हविर्वा एष देवानां† भवति यो दीक्षते तदेनं मन्तर्जम्भ आदधाते तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्धैके। आहवनीयादुल्मुक माहरन्त्ययं मग्निरयꣳ सोमस्ताभ्याꣳ सह सन्तौ निष्क्रीणीमह इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यच वा एतौ क च तत सहैव‡ ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति। द्विदेवत्यो हि भवति देवतयोरसमदे कृष्णसारङ्ग§ स्यादित्याहुरेतद्ध्येनयो रूपतम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देदथो अपि लोहितसारङ्ग॥ स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति। नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तदृतꣳ सपर्य्यत। दूरेदृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शꣳसतेति नम एवास्मा एतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

---

* 'प्रतिप्रस्थाता'–इति ग, घ। † गाक्ष्येरत् पदं ग घ पुस्तकयोः।

‡ 'सहैव–इति ग, घ। § कृष्णसारङ्ग'–इति ख, ग, घ

॥ 'लोहितसारङ्ग इति ख, ग घ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति। वरुणस्योत्तम्भन मसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति शम्ये उद्वृहति स यदाह वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति यत् सोमः क्रीतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी मादद्ते। द्वौ वा ऽअसै मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य सह्नत्सुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

औदुम्बरी भवति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर ऽऊर्जोऽन्ना-द्यस्यावरुद्धै तस्मादौदुम्बरी भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति। अत्र वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नः सोमस्तस्मान्नाभिदघ्ना भवत्यथो ऽएव रेतस आशयो रेतः सोमस्तस्माद्वदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति। वरुणस्य ऽऋतसदन्यसीत्यथ कृष्णाजिन मास्तृणाति वरुणस्य ऽऋतसदन मसीत्यथैन मासादयति वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति स यदाह वरुणस्य ऽऋतसदन मासीदेति वरुण्यो ह्येष एतर्हि भवति ॥ २९ ॥

---

* 'क्रीतः'—इति ग, घ।

अथैनं शालां प्रपादयति । स प्रपादयन् वाचयति या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोम दुर्य्यानिति गृहा वै दुर्य्या गृहान्नः शिवः शान्तोऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ हैके । उदपात्र मुपनिनयन्ति यथा राज्ञ ऽआगतायोदक माहरेदेव मेतदिति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यान् मानुषᳪ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन् मानुषं नेद् व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्मान्नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरण समन्त्रकं विधत्ते— "नीडे कृष्णाजिन मिति[1] । "उद्धृते प्रउग्ये फलके भवत."—इति वक्ष्यति[2] । तदुद्धृतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानयो 'नीडे' । परितः प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन्[3] 'कृष्णाजिनम्' प्रसारयेत् । हे कृष्णाजिन। त्वम् 'अदित्याः' भूम्याः त्वग्रूपम् 'असि'[4] ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ९. ६ ।
२— भवमकण्डिकायाम् (१८४ पृ०)। कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५.) ।
३— 'तस्मिन्'-इति छ । ४— वा० स० ४ ३०. १ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्तृतम्, तत् सर्वं तस्यास्त्वक्स्थानीय मित्यर्थः । दर्शपूर्णमासगत कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्[१] अत्रातिदिशति— "सोऽसावेव बन्धुरिति । योऽसौ अवहननप्रस्तावगतः— "इयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या इयमेव त्वग् यदिदं मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-दित्यास्त्वगसीति"—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभाग,[७], 'सः' एवास्य 'बन्धुः' समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः । "अथैन मिति"[२] । 'एनं' सोमम् 'आसादयति'— "अदित्यै सद इति"[३] । अनेन मन्त्रेण 'अदित्यै' अदित्याः सम्बन्धि 'सदः' सदनं स्थानम् । पृथिव्याः सर्वास्पदत्वेन प्रतिष्ठात्वम्, 'तस्मात्' प्रतिष्ठात्मकत्वात् ; इति भावनया कृष्णाजिने आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

"अथैन मिति । 'एनं' सोमम् 'अभिपद्य' आलभ्य 'वाचयति' अध्वर्युः । "अस्तभ्राद् द्या मिति सोम मालभ्य वाचयति"— इति[५] सूत्रम् । मन्त्रस्याय मर्थः[६] । 'वृषभः' अपां वर्षिता सोमः । अथवा वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः । 'उपरि' 'द्यां' दिवम् 'अस्तभ्नात्' सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान्। तथा 'अन्तरिक्षम्' अस्तभ्नात् । किञ्च 'पृथिव्याः' 'वरिमाणं' परिमाणमहत्त्व मपि 'अमिमीत' इयती पृथिवीति मानं कृतवान्। स सादृशः 'सम्राट्'

१, ७— प्रथमकाण्डे १. ३. ५ (७२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।
२— का० श्रौ० सू० ७. ८. ७ । ३— वा० सं० ४. ३०. २ ।
५— का० श्रौ० सू० ७ ९. ८ ।
६— सोऽयं मन्त्रः वा० सं० ४. ३०. १ ।

यमयाजमानः सोमो 'विश्वा' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि 'आसीदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान्। 'तानि' इमानि 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'व्रतानि' आयुस्तम्भनादिकर्माणि 'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयोऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य[1] व्याचष्टे– "देवा ह वै यज्ञ मित्यादिना। पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन् प्रस्तुते कर्मणि 'वधात्' असुरराक्षसतोद्वेगात्, तत्परिहाराय 'ज्यायसं' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः'। 'तदाह' मन्त्रः– "अन्तस्माद् द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति", स पूर्वम् 'एतद्वाह्मणोक्तप्रकारेण देवैः कृतत्वादादेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य श्रवणात् ॥ १ ॥

"अमिमीतेति। 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्, 'एनेन' वस्त्रप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्रा सोमेन 'इमान्' त्रीनपि 'लोकान्' 'आस्तृणोति' सर्वतो वस्त्रिमः कारयति। सोमस्य वस्त्रस्य मर्यादया दृढयति– "तस्य हीति। इस्तुर्ह्नस्य च लोकत्रयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्थपत्य मित्यर्थः। 'आस्तृताः' वस्त्रिमः कृताः। यस्मादेव 'तस्मात्' 'अमिमीत वरि-माणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्थम् 'आह'। अथवा 'तस्मात्' तं मन्त्रभागं मूयादित्यर्थः ॥ २ ॥

१— इदमादिवत् कण्डिकास्विति बोध्यम्।

"आसीदिदिति । तृतीयपादस्यापि वरुणप्रकाशनरूपार्थत्वात् द्वितीयपादब्राह्मण मेवात्र पुनः पठितम्, "तदेनेनेमाँल्लोकान्"— इत्यस्य स्थाने "तदेनेनेद९ँ सर्वम्"— इति विशेषः ॥ ४ ॥

"विश्वेत्यामीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— "तदस्मा इद सर्वं मनुवर्त्मन् करोतीति । 'इद सर्वं' भूतजातम् 'अनुवर्त्म' तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । अभ्युद्याम. प्रतिकूलोद्योग', तत्कर्त्तारं 'अभ्युद्यामिनं' 'न करोति' इति सम्बन्ध' ॥ ५ ॥

"अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन सार्द्धं सोमस्य वेष्टन-साधनं वास 'पर्याणहनम्' । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— "नेदेनं नाष्ट्रा रक्षांसीति । 'नेत्'-इति परिभये । तथाच यास्कः— "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति[१] । यदि पर्याणहनं न कुर्यात्, तदा 'नाष्ट्रा' नाशकराणि रक्षांसि 'एन' 'अप्सुयान' प्रमृशेयु', एतत्तु भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहन मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "गर्भो वा एष भवतीति । 'तिर इव वै गर्भा.' अन्तर्हिता वर्त्तन्त इत्यर्थः । यस्माद् गर्भाणां तिरोधान मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात् देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहन युक्त मित्यर्थं ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्र विधाय प्रशंसति— "स पर्याणह्यति[२] वनेषु व्यन्तरिक्ष मितिं[३] । 'वनेषु' वृक्षसमूहेषु 'अन्तरिक्ष' 'विततान' सोमो विस्तारितवान् । तद् यद् 'वाजं' वेग यस्य वा 'अर्वत्सु' अश्वनवस्तु

१— निरु० १, ३, ६ ।   २— का० श्रौ० सू० ७ ८. ८ ।
३— वा० सं० ४. ३१ १ ।

पुरुषेषु योग्यम्। 'व्यदधात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते। 'उस्रिया'—इति गोनाम[1]। तासु 'पयः'। 'हृत्सु'—इति प्राणिबहुत्वापेक्षया बहुवचनम्। तत्र 'हृत्सु' 'क्रतुं' सङ्कल्पम्। 'विक्षु' प्रजासु 'अग्निम्' भुक्तस्यान्नपानस्य पाकसाधनमग्निम्। 'दिवि सूर्यम्'। 'अद्रौ' जातावेकवचनम्[2], पर्वतेषु 'सोमम्'। 'वरुणः' पापनिवारकः, सोमो देवः 'अदधात्' स्थापितवानिति मन्त्रार्थः॥

'वन'-शब्दस्यार्थान्तरभ्रमं व्युदस्यन् वनेष्वन्तरिक्षविस्तारेण लोक-प्रसिद्धमित्याह— "वनेषु हीदं विततमन्तरिक्षं वृक्षाग्रेष्विति। यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या वृक्षाग्रेषु पटाच्छादनवत् प्रतिभासादेव मुक्तम्। सर्वत्र पुल्लिङ्गप्रधानात् वाजस्य वीर्यत्वात् 'एतत् एतेन 'वाजं सर्वत्र'—इतिपाठेन पुल्वेव वीर्यं स्थापितवान् भवति। उस्रियाहृदादिषु पयःक्रत्वादिस्थितेर्लोक-प्रसिद्धिं 'पयो हीदम्'—'हृत्सु ह्ययं क्रतुः'—इत्यादि 'हि' कारेण द्योत्यते॥ ७॥

"अथ यदि द्वे इति। दीक्षायां 'यदि' 'द्वे कृष्णाजिने' स्वीकृते, 'तयोः' एव 'कृष्णाजिनं' 'प्रतिमाहभाजनम्' भवति। यद्द्य पुरोडाशप्रसारितो ध्वज प्रतिमाह[3], तद्ग्राह्यम् तस्यानीय भवतीत्यर्थः। द्वितीयाम्नाभे उपाय माह— "पशु एव भवति, कृष्णाजिनपीडा पशावर्त्येति॥

१— निघ० २ ११ १।   २— पा० सू० १.२ ५८।

३— 'पुरस्तात् उच्छ्रिते दण्डे धारण्यति अग्न्याधेयम्। यजमानो वासता पटम् मिति कथित्—इति पा० ३०।

प्रतिनाहमन्त्रः—“सूर्यस्य चक्षुरिति[1]॥ तथाच सूत्रम्— “कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकश्चेद् ग्रीवा अवहत्य”—इति[2]। मन्त्रस्यायमर्थः। हे कृष्णाजिन! त्वं 'सूर्यस्य' 'चक्षुः' चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थानमित्यर्थः। उपरि हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्वमनसि ऊर्द्धं दिशमारोहेत्यर्थः। तथा 'अग्नेः' देवस्य सम्बन्धि 'कनीनकम्'; अक्षिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः कनीनिका, ताम् 'आरोह'। 'अग्नेरक्ष्णः' कनीनिकास्थानमन्तरिक्षम्; नीलं नभ इति प्रसिद्धेः। अनेन उपर्यारोहे सति एतदुभयारोहणं सम्पद्यते। 'यत्र' यस्मिन्नारोहे सति 'एतशेभिः' अश्वैः 'ईयसे' गच्छसि 'विपश्चिता' मेधाविना सोमेन सह 'भ्राजमानः' दीप्यमानः॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति— “सूर्य मेवैनम् पुरस्तादिति। मन्त्रे 'सूर्यस्य चक्षुः'—इत्यभिधानेन 'सूर्यं मेव' सोमस्य 'पुरस्तात्' कृतवान् भवति। ततश्च किमित्याह— “सूर्यः पुरस्तान्नाष्ट्रेति। 'नाष्ट्रा' नाशाणि, यज्ञनाशकानि 'रक्षांसि' घ्नन् पुरोगच्छति, तस्मिन् सति 'अभयेन' नाशकरहितेन मार्गेण सोमं 'परिवहन्ति' ॥ ८ ॥

“उद्धते प्रउगे फलके भवत इति। 'प्रउगे फलके' प्रयुगसम्बन्धिफलके 'उद्धते' प्रयुगादभ्युन्नते, चुबुकप्रमाणे[3] 'भवतः'। अतएव सूत्रकार तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धत्यं सूचयामास—

१— वा० सं० ४. ३२ १। २— का० श्रौ० सू० ७. ९. ९, १०।

३— अस्मत्स्व'व'मध्यपाठस्तपुस्तके। तत्रास्तु 'चिबुकप्रमाणे'-इत्येव, “अधस्ताच्चिबुकम्”-इति प्रमाणः।

"प्रयुगाच्चोद्धृते फलके भवत"—इति[1]। "तदन्तरेणेति"। 'तत्' तयोः फलकयोः 'अन्तरेण' मध्ये 'सुब्रह्मण्य' (भूयिष्ठ एवेत्यन्[2]) 'प्राजति' प्रेरयति अनड्वाहौ[3]। अथःस्थितिं प्रशंसति—"श्रेयान्वेति। करितुरगाद्यारूढस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदध्यारोहात् सोमः 'श्रेयान् भवति'; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् 'आरोढुं कः अर्हति'? न कोऽपीति ॥ ९ ॥

"पलाशशाखया प्राजतीति। भूयिष्ठास्वेव प्राजनयोग्यासु सतीष्वप्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति—"यत्र वै गायत्रीति। 'व्याख्यात मिदम्[4]। 'यदेव' 'सोमस्य' अङ्गं 'न्यक्तम्' अवाक् निपतित मासीत्; 'तत्' अङ्गम् 'इहापि' अस्मिन् सोमे एव 'असद्' भवेदिति पलाशशाखया[5] प्राजनस्याभिप्राय. ॥ १० ॥

अनडुहोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति—"अथानड्वाहा-विति। 'प्राजति' युगवहनाय प्रेरयति। उभयोरन्यतरस्य वा यदि कृष्णत्व लभ्येत, 'तच्च' पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनडुत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ९. ५। तत्रापि 'प्रउगात्'—इति सरमध्यपाठ एव, न तन्तस्यसध्य 'प्रयुगात्'—इति।

२— छ-पुस्तकमात्रे एषोऽधिक पाठ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ९. १४।

४— पुरस्तात् १. ७ १. १ (१ भा० ४६० पृ०) द्रष्टव्यम्।

५— प्रतोदस्थानीययेति भाव। 'अनड्वाहौ बलीवर्दौ'—इति पा० टि०।

'ऐषम" अस्मिन् संवत्सरे 'पर्जन्य' बहुवृष्टिप्रदो भवति। '—इति एतत् उ विज्ञानम्' वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक मप्रयोजनं विधत्ते—"अथ युनक्त्युप्तावेत मिति"। मन्त्रस्याय मर्थः,—। हे 'उस्रौ' अनड्वाहौ! युवां वहनाय 'एतम्' प्रत्यागच्छतम्। कीदृशौ युवाम्? 'धूर्षाहौ' धुरं वोढुं समर्थौ। तादृशौ युवां 'युज्येथाम्' स्वय मेव युक्तौ भवतम्। तौ विशिष्येते—'अनश्रू' अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, 'अवीरहणौ' दृष्टशापेण वीराणां पुत्रादीनां महन्तारौ, 'ब्रह्मचोदनौ' ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः। एव मनड्वाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजन माह—"स्वस्ति यजमानस्येति। 'स्वस्ति' अविनाशेन 'यजमानस्य गृहान् गच्छतम्' ॥

"अथ पश्चात् परिश्रित्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपश्रय आलम्ब्यत इति 'अपालम्बः' शकटस्य पश्चाद्भागः । तं मालम्ब्य ब्रूयात्— "सोमाय क्रीताय", "सोमाय पर्युह्यमाणाय"—'इति वा' । अनुवचनविकल्पस्यायमभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहण मेव, तच्च क्रयानन्तरभावीत्यन्यतरो-पादानेऽन्यतरस्यार्थात् सिद्धिरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश उक्तः— "सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति[1] । अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— "अतो यतरथा कामयेतेति । 'अतः' अनयोः पदयोर्मध्ये । अत्र कात्या-यनः— "पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानु-वाचयति, पर्युह्यमाणायेति वा" इति[2] ॥ १३ ॥

"अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानम् "भद्रो मेऽसि"–इत्यादिक मित्यर्थः[3] । मन्त्रस्याय मर्थः— हे सोम ! त्वं 'भद्रोऽसि' कल्याण-करोऽसि, भृत्यो वा । हे 'भुवस्पते' भुवनानां पालक ! त्वं 'प्रच्यवस्व' प्रगच्छ । 'विश्वानि' 'अभि' 'धामानि' स्थानान्यभिलक्ष्य । 'त्वा' त्वां 'परिपरिणो मा विदन्' उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा त्वां 'परिपन्थिनः' प्रतिकूलाः शत्रवः 'मा विदन्' । "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि"—इति[4] 'इनि'-प्रत्ययान्तौ निपातितः । तथा 'अघायवः' अघ मिच्छन्तो 'वृकाः' विकर्त्तनशीलाः 'मा विदन्' मा जानन् । किञ्च 'श्येन' प्रशस्तगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २ । २— का० श्रौ० सू० ७ ८. १५, १६ ।
३— वा० सं० ४. ३४. १ । ४— पा० सू० ५. २. ८९ ।

भूत्वा' स इव मक्षिकोत्पतनशील सन् 'परापत' उड्डच्छन्, यजमानस्य गृहान् गच्छत। 'तत्' तत्र 'नौ' आवयोः, तव च मम च 'सङ्गत भवोपस्करणमयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

"भद्रो मेऽसि'—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह— "भद्रो ह्यस्यैव भवतीत्यादिना। 'अस्य' यजमानस्य 'एष' सोमः, यस्माद् 'भद्रो भवति', तस्माद् मन्त्रभाग एव माह। यतोऽमावेव यजमानस्य भद्रकारी, 'तस्मात्' 'अन्य' सोमव्यतिरिक्तम् 'अय' यजमान 'न आद्रियते' आदर न करोति। अन्यशब्दार्थं विभिनष्टि— "अपस्य राजान इति। 'सभागा'-इत्येनेन राज्ञा मनतिक्रमणीयत्व सूक्तं भवति। अपि सम्भावनायाम्। 'मधुपर्कं माहरेद्राज्ञे चाचार्यर्त्विक्-स्नातकप्रियातिथिश्वशुरमातुलानाञ्च'' इति[१] सम्भावनीयानां मध्ये राज्ञां प्रथमतो निर्देशेन श्रेष्ठ्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन 'अपस्य राजान'—इति निर्देश इति मन्तव्यम्। राज आगमनात् स्वयं समृद्ध एव सन् 'पूर्वं' तेभ्य प्रागेव 'अभिवदति' आगम्यवहार करोति। किं मिति— "भद्रो हि भवतीति। 'तस्माद् भद्रो मेऽसीति' युक्तम्। भुवस्पत इत्यत्र 'भू'-शब्देन सर्वाण्यपि भुवनान्युपलक्षितानीति व्याचष्टे— भुवनानां ह्येष पतिरिति। धामशब्द-तात्पर्यं माह— 'अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति। अत्राङ्गानि ग्रहचमसादीनि अवयवप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात्। परिपरि परि-पन्थि इत्यशब्दाना मवयवार्थभेदे सत्यपि पर्यवसितार्थ एष एवेत्याह— 'यथैन मन्तरा नाष्ट्रा रक्षांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

१— इत उत्तरमिदेवासारूते— 'यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा''-इत्यादि।

"श्येनो भूत्वेति। मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्य माह— "वय एवैन मेतद् भूतं प्रपादयतीति। एतेन पाठेन पक्षिरूप मेव मन्त्रं प्रापितवान् भवति। 'रक्षांसि' 'नान्ववयन्ति' हन्तुं नानुगच्छन्ति। स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ शरीर मेवान्ववहन्तीति। यदि प्रमादात् सोमं रक्षआदिर्हन्यात्, तदानीं श्येनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्येनीभावादुपादेयस्य सारांशस्यावध्यभावात् (हन्तुं[1]) श्येनशरीर मेवानुगत्य हन्ति, नात्मान मित्यर्थः। "यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्कृत मिति मन्त्रभागस्यार्थः स्पष्ट इत्याह— "नात्र तिरोहित मिवास्तीति ॥१६॥

१७ "अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि[2]। 'ब्रह्म' देवाना माह्वानसाधनो मन्त्रः; शोभनं ब्रह्म 'सुब्रह्म', तदर्हतीति 'सुब्रह्मण्या' काचन देवता, तां "सुब्रह्मण्योम्"-इत्यादिनिगदेनाह्वयेत्। तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः— "सुब्रह्मण्योम् इति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदम्"— इति[3]। निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नात्राभिव्याख्यायते ॥

१— नेदं पदं क पुस्तकादन्यत्र।

२— सुब्रह्मण्य एवर्त्विक् सुब्रह्मण्या माह्वयतीति सिद्धान्तितं हरिस्वामिना। अग्निष्टुदादिषु मय मेवेति वक्ष्यतीहैव (१२. ५. १.)।

३— "सुब्रह्मण्या माह्वयति सुब्रह्मण्योम् ४ सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं यावदहे सुत्या भवति तदाह"-इति का० श्रौ० ७.८.२०। " 'यावदहे' यतीते 'सुत्या भवति' यस्मात् प्रथमदिवसादारभ्य यावत्सु दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुत्या भवति, तथा ब्रूयात्। तद्यथा— त्र्यहसत्रे 'त्र्यहे सुत्याम्'-इति, षडुपसत्के 'षडहे सुत्याम्'-इति, द्वादशोपसत्के 'द्वादशाहे सुत्याम्'-इति"-इत्येष या० दे०।

आह्वान प्रशंसति— "यथा येभ्य इति। 'यथा' लोके 'येभ्यः' अर्थाय 'पक्ष्यन्' पाकं कर्तुमिच्छन् भवति, 'तान्' भोक्तॄन् 'ब्रूयात्'— 'दशाहे वः पक्तास्मीति'। दशाह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते, इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनीति रूपेणेत्यर्थः॥

ननु मन्त्रेणाह्वानेऽपि कथं मिन्द्र आगच्छतीत्याह— "मन्त्रा हि देवान् प्रच्यावयन्तीति। 'हि'-शब्दो "वायवायाहि दर्शत[1]"—इत्येव- मादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते। सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्धां त्रिरावृत्तिं प्रशंसति— "त्रिः कृत्व आहेत्यादि। यज्ञस्य आवृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम्[2]॥ १०॥

"इन्द्रागच्छेतीति। "इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि। स्पष्टम्। "हरिव आगच्छ"—इत्यादि- "अहल्यायै जार."—इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यमेकत्वमभिप्रेत्य, सङ्गृह्य तात्पर्यमाह— "हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्यादिना। "तद् यान्यस्य चरणानि तैरेवैनमेतत् प्रमुमोदयिषतीति। 'तत्' तथा सति 'अस्य' इन्द्रस्य 'यान्येव' चरणानि चारित्राणि, पूर्वपक्षापरपक्ष- लक्षणाभ्यां मभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मेषो भूत्वा हरणम्,—इत्येवमादीनि, 'तैरेव' 'एनं' प्रमोदयितुमिच्छति[3]॥

१— ऋ० सं० १ २ १। २— ऐ० ब्रा० ६.१.३ द्रष्टव्यम्।

३— मीमांसादर्शने स्तिवत्तयाया अविकल्पनामूलत्व मेव विद्धान्तितम्। तथापि तन्त्रवार्त्तिके विशेष उक्तः (जै० सू० ९.१ ४२-४४; अधि० १४)। "सर्वत्रैवाहनि शोधमानतया मन्त्रेऽस्यामन्त्रवाचकाया क्रियाकारकसम्बन्धेनुसात् श्रोतव्यसारेण चोदितेन वेदस्याभाव उच्यते, न साम्योन्मदानात्"—इत्यादि च द्रष्टव्यम्।

इरिवभादीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि[1] ॥१८,१९॥

"देवा ब्राह्मणा इति। अनयोस्तात्पर्यमाह— "तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चाहेति। 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'उभयैः' द्विविधैः 'देवैः ब्राह्मणैश्च' यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च 'अर्थः' प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य 'भवति', तानेवैतान् 'देवाः ब्राह्मणाः'—इति पदद्वयमाह नेतरानित्यर्थः ॥ २० ॥

. "अथ प्रतिप्रस्थातेति[1]। 'अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता' शालायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीयं पशुमादाय गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः। अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्यात्मनिष्क्रयरूपेण प्रशंसति— "आग्नीषोमो वा एत मिति। 'एतं' दीक्षितम 'अन्तर्जम्भे' अन्नखादनस्थाने जम्भः, दन्तपङ्क्तोरन्तराल इत्यर्थः। एतदेवोपपादयति— "आग्नावैष्णव ह्यद इति। यस्मादस्य यजमानस्य 'अदः' विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ 'हविः' अभूत्। अस्तु किं तत इत्याह— "यो वै विष्णुरिति। तत्र विष्णुरिति योऽस्ति, 'स सोमः'; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वाद्; "यज्ञो

१— तानि हि ता० य० ब्रा० १. १. २ द्रष्टव्यानि। तत्रैव निगदः समग्रः पठितश्च। तथा सामसूत्रे लाट्यायनेऽपि (१. ३)। एष निगदः सुब्रह्मण्यनामसामवेदोपविंशा गीयतेऽत्र सुब्रह्मण्यासामेत्युच्यते। वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मीमांसायाम्; जै० सू० २. १. ३८—४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि। तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो प्रपाठ इत्यन्त आम्नात (१. १२. ३, ४)।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २१।

सोमस्य 'उत्तम्भन मसि'[1]। शकटस्योत्तम्भकत्वात्, तद्‌द्वारा वरुण-स्याप्युत्तम्भकत्वम्। "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"-इति[2] सकारलोपः ॥

समन्त्रक मुद्धरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इति[3]। 'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्यानसोऽङ्गस्य यत् स्कम्भनम्, तस्य सर्जन्यौ 'स्थ', तादृश्यौ युवा मुद्गृह्णामीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुण्यो ह्येष एतर्हीति। 'एतर्हि' एतस्मिन् क्रीतावसरे सोमो 'वरुण्यः' भवति। "तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि"—इति[4] एतच्छब्दस्य र्हिल् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति[5]। चत्वारोऽध्वर्यु-प्रतिप्रस्थात्रादयोऽध्वर्युवर्गा एव। तथा चापस्तम्बः— "तां सर्वेऽध्वर्य-वोऽग्रेण शालां राजन्योद्यमाम उद्धरन्तीति[6]। व्यतिरेकप्रदर्शन-मुखेन चत्विक्‌चतुष्टं प्रशसति— "द्वौ वा अग्रे मानुषाय राज्ञे आददात इति। दोलिका[7] मित्यर्थ। 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य 'सर्वस्य' अपि जगतः 'सकृत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति, 'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दीं 'चत्वारः', 'आददते'-इति पूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरीत्वं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यन्नं

१— वा० सं० ४, ३६ । । २— पा० सू० ८ ४. ६१ ।
३— वा० स० ४. ३६. २ । ४— पा० सू० ५. ३. २० ।
५— का० श्रौ० सू० ७ ९ २७ । ६— आ० श्रौ० सू० १०. २८. ७ ।
७— 'आन्दोलिका'-इति ग, घ ।

वा जगुदुम्बर इति। "देवा इष मूर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बरः समभवत्"—इति[1] श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् "ऊर्जोऽन्नाद्यस्यावरुद्धै"-इति उदुम्बरस्य फल-विधानम्; कुतः? 'अवरुद्धै'-इति चतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात्। अत ऊर्जोऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः। नैतदेवम्। नाभ्यौदुम्बरी भवतीति विधिरुपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात्; अर्थवादेनैव स विधिरुन्नेयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात्। न तु स्तुतिञ्च करोतु, फल मपि विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः। अत इदं केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

"नाभिदघ्ना भवतीति। नाभिप्रमाणा भवेत्। "प्रमाणे द्वयसज्-दघ्नञ्-मात्रच"-इति दघ्नच् प्रत्ययः[2]। "अन्न वा अक्ष मिति। 'अन्न'—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः। अन्नस्य नाभिप्रति-ष्ठितत्वे सोमस्य किं मायात मित्यत आह— "अन्नं सोम इति। प्रकारान्तरेण नाभिदघ्नत्वं प्रशंसति— "अतो एव रेतस आस्रय इति। 'अतो एव' अत्रैव च। 'अन्नदघ्ना' नाभिदघ्नेत्यर्थः। अत्र कात्यायनः— "औदुम्बरी मासन्दीं नाभिदघ्ना मरत्निमात्राङ्गी मूता मादधन्ति चत्वार इति[3] ॥ १८ ॥

"ता मभिमृशतीति[4]। 'ताम्' आसन्दी मित्यर्थः। "वरुणस्य

१— ऐ० ब्रा० ५. ४. ५।　　　　२— पा० सू० ५. २. ३७।
३— का० श्रौ० सू० ७ ९. २०।　　　　४—का० श्रौ० सू० ७. ९. २८।

ऋतसदन्यसीति[1]। हे आसन्दि[2]। त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'ऋतसदनम्'। ऋत मिति यज्ञनाम, "सत्यं वा यज्ञं वा"—इति यास्कः[3]। यज्ञार्हं स्थान मसीत्यर्थः॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमासादनार्हत्वादासन्दीस्पर्शन-मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः। सोमासादनमन्त्रे त्वासीदेति विशेषः[4]। अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः। "स यदाह वरुणस्येत्यादिः। स्पष्टम्[5]॥ १८॥

"अथैनं शाला मित्यादि। प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्द्यां स्थापित सोम मासन्द्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः। प्रपादन-समये "याते धामानि"—इति[6] मन्त्र यजमान वाचयेत्। अध्वर्योः प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम्, वस्तुतस्तु चत्वारः प्रपादयन्ति। तथाच सूत्रकारः— "शाला प्रवेशयन्ति दीक्षितसञ्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनीय दक्षिणेन स्थापयन्ति"-इति[7]॥

१— वा० सं० ४ ३६ २।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, प्रादेशमात्रपादयुक्ता, अरत्निमात्राणि शीर्षण्यानूच्यानि यस्याः सा, ऊता=मुञ्जरज्ज्वा स्यूता, आसन्दी=मञ्चिका भवति। सौत्रमण्यां हि श्रूयते— "मुञ्जविवयना भवति"—इति (१२. ८. ३. ६.)। तत्र चाचार्येणोक्तम्— "सोमासन्दीवदिति (१८. ४. ७)।

३— निरु० ४. ३. ३। ४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५।

५— का० श्रौ० सू० ७. ९. २९, ३०। ६— वा० सं० ४. ३७. १।

७— का० श्रौ० सू० ७. ९. ३१, ३२. ३३।

मन्त्रस्याय मर्थः। हे 'सोम!' 'ते' 'या' यानि 'धामानि' स्थानानि नामानि जन्मानि च चीणपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि[1] 'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि' मर्वाण्यपि। 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अथ यज्ञः 'परिभूः' परितो भावयिता 'अस्तु'। त्वञ्च 'गयस्फान' पशुपुत्रादिना गृहस्य वर्द्धयिता, 'प्रतरण' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभनवीरोपेतः, तस्मद् इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्, 'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि। चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दार्थं ब्रुवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यं माह— "गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ २०॥

"अथ हैक उदपात्र मुपनिनयन्तीति[2]। मनुष्योपचारवत् देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं भवति, एतत् 'यज्ञे ऋद्धम्', अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं नोपनिनयेत् ॥ २१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

१— निरु० ८. ४. ७ द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोन् पञ्चसौरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुमौवर्णभूमी ।
रत्नोसा हस्तवाजिद्विपमहितरथौ मायदि सिद्धनाथौ,
व्यश्वाणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यं ।
श्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणं शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाद्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसासिद्धनाथं ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ। अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तस्मादभित आतिथ्यमेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ यस्मादातिथ्यं नाम†। अतिथिर्वा एष एतस्यागच्छति यत् सोमः क्रीतस्तस्मा एतद्यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजं वा पचेत्तदह मानुषं हविर्देवाना मेव मस्मा एतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः। पूर्व्वोऽतीत्य गृह्णीयादिति यत्र वा अर्हन्तमागतं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तत्र तथा ह्यापचितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा अन्यतर एव विमुक्तः स्यात्। अन्यतरोऽविमुक्तोऽथ गृह्णीयात् स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो यदन्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

---

* 'मेते'–इति ग, घ।	† 'नाम'–इति ग, ख।
‡ 'नापचायन्ति'–इति क, ख।

तद् तथा न कुर्यात्। विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद् यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तस्मान् मानुषे यावन्न विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकꣳ हरन्ति नापचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदकꣳ हरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति तर्हि हि स आगतो भवति तस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्त्वरमाण इव गृह्णीयात्। तथा ह्यापचितो भवति तत्पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वारभतेऽथात्र पत्न्युभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभेते यत्र वा ऽअर्हन्नागच्छति सर्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टन्ति तथा ह्यापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद्। येनो चान्यानि हवीꣳष्येकं वा ऽएष भागं क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाꣳ साम्राज्याय तस्य छन्दाꣳस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य एव मस्य छन्दाꣳस्यभितः साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तदवकल्पते। यच्छन्दोभ्य इति येवलं गृह्णीयाद्यत्र वा ऽअर्हते पचन्ति तदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्यराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यस्तस्माद्वेवैतस्यै गृह्णीयात्तदेव छन्दोऽस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

स गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै गायत्री तद्गायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । क्षत्रं वै सोमः क्षत्रं त्रिष्टुप् तत् त्रिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

अतिथेरातिथ्य मसि विष्णवे त्वेति*। सोऽस्योद्धारो यथा[†] श्रेष्ठस्योद्धार एव मस्यैष ऋते छन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तद्गायत्री मन्वाभजति सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत् तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवैना मेतद्वीर्येण द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति । पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगती तज्जगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात्पञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति ॥ १४ ॥

---

* 'त्वेति'-इति ग, घ ।　　† 'यथा'-इति ख ।

नवकपालः पुरोडाशो भवति। शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो नवमः पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध ऽएष यज्ञस्य तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयः। देवा ह वा ऽएतं वनस्पतिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्यत्कार्ष्मर्य्यꣳ शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति तस्मात् कार्ष्मर्य्यमयाः परिधयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरः। यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वो भूत्वा पराङावर्त्त तस्य देवा अनुहाय व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य साईं सन्न्यासुस्तत एता ओषधयः समभवन् यदश्ववालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला ऽउभयत एवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

ऐक्षव्यौ व्विधृती। नेदहिंय प्रस्तरस्य संलुभ्यात† ऽइत्यथोत्पूयाज्यꣳ सर्व्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

---

* 'भवति'-इति ग, घ।

† 'संलुभ्यते'-इति ख, बा०-वेबरवृत्त्य। 'संलुभ्यात'-इति सायण-सम्मत'-इति बा०-वेबरः।

आसाद्य हवीᳬंष्यग्निं मन्थति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जनयन्ति वा एन मेतद्यन्मन्थन्ति शीर्षतो वा अग्रे जायमानो जायते शीर्षत एवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यᳬं शीर्षत एवैतद्यज्ञᳬं सर्वाभिर्देवताभिः समर्द्धयति तस्मादग्निं मन्थति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्थनᳬं शकल मादत्ते । अग्नेर्जनित्र मसीत्यत्र ह्यग्निर्जायते तस्मादाहाग्नेर्जनित्र मसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ इति तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उर्वश्यसीत्यथोत्तरारण्याज्यविलापनी मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनिदधाति पुरूरवा असीत्युर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरेव मेवैष एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहाग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

स मन्थति । गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा मन्थामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्थामीति तं वै छन्दोभिरेव मन्थति छन्दाᳬंसि मथ्यमानायान्वाह

---

* 'मथ्यति'—इति म, घ ।   † 'मसीति'—इति म, घ ।

छन्दाꣳस्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयति यथास मादित्यꣳ रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रह्रिय-माणायेत्यनुप्रहरन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति। भवतन्नः सुमनसौ सचेतसावरेपसौ। मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवत मद्य न ऽइति शान्तिमेवाभ्या मेतद्वदति यथा नान्योऽन्यꣳ हिꣳस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। अग्नि मभिजुहोत्यग्ना-वग्निश्चरति प्रविष्ट ऽऋषीणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा। स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यꣳ सद मप्रयुच्छ-न्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएत मजीजनत त मेतयाहुत्या-प्रैपीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तदिडान्तं भवति†। नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं पूर्व्वार्द्धो वै शिरः पूर्व्वाद्ध मेवैतद्यज्ञस्या-भिसꣳस्करोति‡ स यद्यानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः पर्य्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तस्मादिडान्तं भवति नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

---

* 'प्रहरन्'—इति ग, घ। † 'भवति'—इति ग, घ।

‡ 'सस्करोति'—इति क, ख, ङा॰-मैक्समूलरश्च।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते– "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति"[1] । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यज्ञमन्थादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथ मतिथित्व मिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति– "अथ यस्मादातिथ्य नामेति । यस्मान्निमित्तादातिथ्य मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेषः । 'एतस्य' यज्ञमानस्य वसतिं यः 'अतिथिः' सन् यस्मात् 'आगच्छति'; न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-रित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय 'एतद्' हविः क्रियत इत्यातिथ्य नाम सम्पन्नम् । अतिथित्व मुपजीव्यातिथ्य मवश्य कर्त्तव्य मित्याह– "यथा राज्ञ इति । "राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञ "गौर्मधुपर्कः स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा"-इति-स्मृतेः[2] सिद्धः । ब्राह्मणः श्रोत्रियोऽभिमतः । "महोक्ष वा महाज वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्"-इति-स्मृतेः[3] । 'तदह मानुषम्' आतिथ्य मिति शेषः । "हविर्देवाना मिति । देवानां हविरेवातिथ्य मित्यर्थः । "एव मस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ १.१ ।
२— आप॰ ध॰ सू॰ १.८ ८ द्रष्टव्यम् ।
३— याज्ञ॰ स॰ १ १०९क ।

"तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि। सोमम् 'अतीत्य' पृष्ठतः कृत्वा, अथ ततः 'पूर्वः' सन् पूर्वम् आगत्य हविः 'गृह्णीयात्'। विपक्षबाधपुरःसरं हविर्ग्रहणं प्रशंसति— "यत्र वा अर्हन्तमागतं नापचायन्तीति। 'अर्हन्तं' पूज्यं गृहम् 'आगतम्' आगतमात्रं 'न अपचायन्ति'। चायतेर्लट्यडभावश्छान्दसः[1]। पूजां न कुर्युः, 'स' 'तत्र' तस्मिन्नपचितिविषये 'क्रुध्यति'। 'तथा ह' तथा सति सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्ग्रहणे सति 'अपचितो भवति' ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानडुद्विमोकानन्तरम्, उभयविमोकानन्तरञ्च, तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्षमुपन्यस्यति— "तदा अन्यतर एवेति[2]। एतदेवोपपादयति— "स यदन्यतरो विमुक्तस्तेनागत इति। तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति आगमननिश्चयो न भवेत्, इह त्वन्यतरानडुद्विमोकेन तन्निश्चयो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव वा कृता स्यात् ॥ ४ ॥

"तदु तथा न कुर्यादिति। इदानीं स्वाभिमतं पक्षमाह— विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयादिति। 'विमुच्यैव' उभावपीत्यर्थः। एकतर विमोकस्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत। 'प्रपाद्य' सोमं शालां प्रवेश्य। लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिथ्यस्य निर्वापकालं प्रतिपिपादयिषुरुभयविमोकपक्षं समर्थयते— "यथा

१— 'चाय' भा० उभ० ८८० धा०। पा० ३ ४ ९४सूत्रेण प्राप्तोऽट्।
२— का० श्रौ० सू० ८ १ ३।

वै देवानां चरण मिति। 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधनं यानादिकं न परित्यजति। स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

"स वै सन्त्वरमाण इति[1]। सन्त्वराया अभावे अनादरः प्रतिभाति, अतस्त्वरया गृह्णीयात्। निर्वापे पत्न्यन्वारम्भं विधाय प्रशंसति— "तत् पत्न्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमान इति। 'तत्' तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, 'अथ' सोमार्थहविर्निर्वापकाले 'उभयतः' उभयोः पार्श्वयोरपि 'मिथुनेनान्वारभेते'। जायापतीमिथुनमध्ये एकस्यारम्भो अपरस्य तदविनाभूतत्वापि विद्वत्तादित्यभिप्रायः। "यत्र वा अर्हन्तित्यादि। 'सर्वगृह्या इव' गृहे स्थिताः, सर्वे पदार्था अत्यर्थं मनिर्गह्याः, ते सर्वगृह्याः, 'तत्र' तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

"स वा अन्येनेत्यादि। 'ततः' तस्मात्, प्राक्तनान्निर्वापमन्त्रात् 'अन्येन यजुषा' "अग्नेस्तनूरसि"—इत्यादिना[2]। तत इत्यस्यार्थं माह— "येनो येति। मन्त्रान्यत्वे कारण माह— "एकं वा एष भाग मिति। 'एषः क्रीयमाणः' आतिथ्येन प्राप्यमाणः सोमः 'एकं' समानं 'भागम्' 'अभि'लक्ष्य 'क्रीयते', 'छन्दसां' राज्य साम्राज्यं च प्राप्नोति, तथा सम्पादनार्थेत्यर्थः। कथं छन्दस्सम्बन्ध इति, तत्राह— "तस्य छन्दांसीति। 'अभितः साधयाति' पुरः पश्चाच्च सहागम्नार' प्रधानपुरुषा इत्यर्थः। "यथा राज्ञोऽराजान"—इत्यत्र अराजान

---

[1]— का० श्रौ० सू० ८. १. २ सू।
[2]— वा० सं० ५. १. १।

इत्यकारप्रश्लेषः । ते के ? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषेकस्य[1] कर्त्तारः, 'सूतग्रामण्य' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा सोमस्यैव निर्वाप माह— "न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अय मर्थः । यदि प्रधानस्योपसर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यागमने सति अप्रधाना अप्यनाहूता एव त मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण छन्दसा मपि प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजन सिद्ध मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्ग्रहणे मन्त्रं विधत्ते— "स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति[2]। हे निरूप्यमाणसोमद्रव्य त्वम् 'अग्नेः' 'तनूरसि' स्व शरीरं भवसि । शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । "यो वै विष्णुः सोम सः इति श्रुतेः[3], सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो विष्णुः[4], अतो 'विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्देश उपपद्यते । अथवा "विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति"— इति श्रुतेः[5] त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपद गायत्र्याभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना । अग्नेर्गायत्रीच्छन्दस्त्व प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । "स

१— 'पट्टभिषेकस्य'-इति ङ, प । २— वा० सं० ५. १. १ ।

३— इहैव पुरस्तात् (३ प्र० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— "यदेन विष्णुं त्रेधा व्यभजन्त"-इत्यादि ब्राह्मण मुपरिष्टाद् (शत० १४ १. १. १३—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इहैवोपरिष्टात् (२११ पृ० १७ कण्डौ द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दः"—इति[१] हि श्रूयते। एव मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ८ ॥

"सोमस्य तनूरसीत्यादि[२]। सोमस्यान्नत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-हेतुत्वात् तनूत्वम्। सोमस्य राज्ञः चत्वत ममकृदुकम्। प्रजापते-रुरसो बाह्वोश्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः[३] चत्वत्वम् ॥१०॥

"अतिथेरातिथ्य मसीति[४]। अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्य माह—"सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति। उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यत इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्दं प्रशंसति—"श्येनाय त्वेति[५]। श्येनरूप मास्थाय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-भृत् श्येनः। एतदेव दर्शयति— "सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति। 'तेनैव वीर्येण' हेतुना 'एनां' गायत्रीं 'द्वितीयं' भागं प्रति 'अन्वाभजति' अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

"अग्नये त्वेति[६]। 'अग्नये' अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, 'रायस्पोषदे' धनपोषप्रदात्रे, 'विष्णवे' सोमाय, हे हविः। 'त्वा' त्वां गृह्णा-मीत्यर्थः। जगत्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभाग प्रशंसति— "पशवो वै रायस्पोष इति। वर्द्धमानधनरूपत्व पशूना मेवेति 'पशवो वै रायस्पोषः' इत्युक्तम्। पशूनां जगतीत्व जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै॰ सं॰ ७, १, १ ४।　　२— वा॰ स॰ ५, १, २।
३— तै॰ स॰ ७ १, १, ०।　　४— वा॰ स॰ ५, १, ३।
५— वा॰ स॰ ५, १, ४।　　६— वा॰ स॰ ५ १, ५।

आहतत्वाद् द्रष्टव्यम्। तथा च तैत्तिरीयकम्— "सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छदिति[1] ॥ १२ ॥

प्रकृतौ चतुःशतो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तावत्यै पञ्चसङ्ख्यां विधाय प्रशंसति— "अथ यत् पञ्चशत इति[2]। यज्ञस्य संवत्सरसम्मितत्वं गवामयनादिप्रकृतिकस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा[3], संवत्सरात्मकप्रजापतिसम्मितत्वाद्वा[4], "द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि"— इति[5]श्रुतेस्तद्गतसङ्ख्यया संवत्सरसाम्याद्वा[6] द्रष्टव्यम्। ग्रहणमन्त्रेषु[7] सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— "अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे त्वेति। यत्र यत्र हविर्गृह्यते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य हविष्ट्वेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र 'विष्णवे-विष्णवे' इति ग्रहणं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

"नवकपालः पुरोडाश इति[8]। नवसु कपालेषु संस्कृतो नवकपालः। नवकपालस्यातिथ्यार्थत्वमाह— "शिरो वा इति। "यान्यष्टाविति। 'यानि' अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले श्रुते, तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले "प्रणवादिः"—इति[9] प्रयुज्यमानः

१— तै० सं० ६.१ ६.४। २— का० श्रौ० सू० ८ १ ४ द्रष्टव्यम्।
३— ऐ० ब्रा० ४.२ २। तै० सं० ७.४ ७, ५.१। श० ब्रा० ४.१।
४— ऐ० ब्रा० २ २ ७। ५— ऐ० ब्रा० २ ४.१।
६— बहिष्पवमान, माध्यन्दिनपवमान, आर्भवपवमानाः, चत्वारि आज्यस्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रमिति।
७— श० ब्रा० ४ १ १—४। ८— का० श्रौ० सू० ८.१.२।
९— श्रौ० सू० ८.२ ८६।

'प्रणवः' एव 'नवमः'; "गायत्रं प्रातस्सवनम्"—इतिश्रुतेः 'यज्ञस्य पूर्वार्द्धो गायत्री'; 'तस्माद्' गायत्र्यानुगुण्याय 'नवकपालः' कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

"कार्ष्मर्यमयाः परिधय इति[1]। 'कार्ष्मर्यः' भद्रपर्णी, तन्मया एव 'परिधयः' कर्त्तव्याः। प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीनां मैच्छिकत्वादत्र नियमविधिः। "देवा ह वा इत्यादि कार्ष्मर्यमयत्वस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

"आश्ववालः प्रस्तर इति[2]। आश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "यज्ञो ह देवेभ्य इति। 'तान्' आश्ववालान् 'आलुलुपुः' "लुपल्ल छेदने"[3] चिच्छिदुः। 'सार्द्धं सम्यासुः' एकीकृत्य सम्यग् भूमौ प्रचिचिपुः। तेभ्यः ताः 'एताः' अश्ववालाख्याः 'ओषधयः' सञ्जाताः। आश्ववालानां मातिथ्येष्टियोग्यत्व माह— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो वाला इति। आतिथ्यस्य सोमात् प्रथम मनुष्ठेयत्वेन शिरस्त्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनार्द्धावस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य यज्ञस्य 'उभयतः' परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

"ऐक्षव्यौ विधृती इति[4]। बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्यमाणौ दर्भौ 'विधृतौ', ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याताम्। 'संक्षुभ्याति' पञ्चमलकारः। संक्षोभन माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्भयाद्

१— का० श्रौ० सू० ८.१.१२। २— का० श्रौ० सू० ८.१.१३।
३— तु० उ० १५१ धा०। ४— का० श्रौ० सू० ८.१.१४।

'ऐन्द्रवौ' कर्त्तव्ये इत्यर्थः[1]। "अधीत्पूयाज्य मित्यादि। उत्पवनं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम्। 'सर्वाख्येव' जुहूपभृद्ध्रुवाख्येषु पात्रेषु गृह्यमाणानि 'आज्यानि', 'चतुर्गृहीतानि' एव कुर्यात्। प्रकृतिवद्द्वेतरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम्। अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनिवृत्त्यर्थ मेवाभिधानम्। तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह— "न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

"आषाढ एवौषधिमग्निं मन्थन्तीति[2]। आतिथ्यायां मेवाग्निमन्थने को विशेष इत्यत आह— "शिरो वै यज्ञस्येति। "जनयन्ति वा एत मेतद् यन्मन्थन्तीति। 'एतत्' एतेन मन्थनजातेनाग्निना यज्ञनिष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादन मेव यज्ञोत्पादनम्। प्रकारान्तरेणातिथ्यायां मग्निमन्थन प्रशंसति— "अग्निर्वै सर्वा देवता इति। सोमयागस्य शिरोभूतायां मातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पादनेन सर्वासा मपि देवताना मुत्पत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञं सम्भृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

"सोऽधिमन्थनं शकल मितित[3]। यूपतक्षणोत्पन्नोऽधरारण्या अधःस्थाप्यमानः शकलः 'अधिमन्थनशकलः', यस्योपरि मथ्यते; त मादत्ते। तत्र मन्त्र— "अग्नेर्जनित्र मसीति[4]। हे शकल! त्वम् 'अग्नेः' 'जनित्रम्' उत्पादकम् 'असि'। कथ मस्य जनित्रत्व मिति,

---

१— वै० सं० ६ २.१ अनुवाके सर्वोऽप्यत्र द्रष्टव्यः।
२— का० श्रौ० सू० ८.१.१७, एतत्पूर्वं सर्वमेवम् ५ १.२७।
३— का० श्रौ० सू० ५.१.२८।
४— वा० सं० ५.२.१।

तत्राह— "अत्र ह्यग्निरिति। 'अत्र' अधरारण्यवस्थिते शकले इत्यर्थः ॥ २० ॥

"अथ दर्भतरुणके इति[1]। 'दर्भतरुणके' कोमलौ परस्परसदृशौ दर्भौ, तौ अधो निदध्यात्। "वृषणौ स्थ."—इति[2] तत्र मन्त्रः। हे दर्भौ! युवां 'वृषणौ' अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः। तौ प्रशंसति— "तद्यावेवेमौ स्त्रियै शाकल्यावेतावेवैताविति। 'स्त्रियै' स्त्रियाः सकाशात् 'शाकल्यौ' सहोत्पन्नौ 'याविमौ' परस्परसदृशौ पुत्रौ 'एतौ' दर्भौ, 'एतावेव युगलौ पुत्रावेव। रूपकोपन्यासेना-त्यन्तसादृश्यमभिमतमिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

"अथाधरारणि मिति[3]। तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः— "उर्वश्य-सीति[4]। हे अधरारणे! त्वम् 'उर्वशी' भवसि। आज्यं विलाप्यते यस्यां सा आज्यविलापनी स्थाली, ताम् उत्तरारण्या सह सङ्गं कुर्यात् 'आयुरसीति' मन्त्रेण[5]। ता मुत्तरारणिं 'पुरूरवा असीति'[6] तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्याश्च यदुर्वश्याद्यात्मकत्वम्, तत् पत्यं प्रशंसितुं पुराकल्पदृष्टान्त माह— "उर्वशी वा अप्सरा इत्यादि। 'उर्वशी अप्सरा.' पत्नी अभवत्, 'पुरूरवा' 'पतिः' अभवत्, तस्मात् मिथुनात्' 'आयु' नाम पुत्र 'अजायत'। एतत् सर्वं मये समा-

---

१— का० श्रौ० सू० ५ १. २८।　　२— वा० स० ५. २. २।
३— का० श्रौ० सू० ५. १. ३०, ३१।　　४— वा० स० ५. २ ३।
५— वा० सं० ५ २. ४।　　६— वा० स० ५. २. ५।

इदं द्रव्यं स्वाहाकृतं भवतु। "आहुत्यै वा एत मिति। 'अजीजनत' उदपात्, अध्वर्युः; 'अप्रैषीत्' तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रकारमाह— "तदिडान्तं भव-तीति[1]। अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादस्तया दार्ढ्यायानुवदति— "नानुयाजानिति। इडान्तत्वं प्रशंसति— "शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य मिति। उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्थयते— "स यद्वानुयाजान् यजन्तीति। 'यथा' कश्चित् 'ग्रीवतः' ग्रीवयोः, सार्वविभक्तिकस्तसिः[2]। 'पाद्दौ' पर्यस्येत् 'प्रतिदध्यात्', 'एवं' 'तत्' अनुयाजाद्यङ्गजात मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य शिरस्त्वात्। तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* तान्त्समदविन्दत् ते चतुर्द्धा व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽअतिष्ठमाना अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैर्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्विश्वै-

---

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १८। २— पा० सू० ५. ३. १४।
* 'इष्ट्वा'-इति ग, घ।

देवैरित्यु हैक ऽआहुरेते ह त्वेव ते विश्वे देवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्युवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापीयाꣳसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुर्द्विषद्भ्यो वै रध्यामो हन्त सञ्जानामहा ऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽइति त ऽइन्द्रस्य श्रिया ऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा ऽइति ॥ २ ॥

तस्माद् ह न स्वा ऋतीयेरन् । य एषां परस्तरामिव भवति स एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विषतां कुर्वन्ति द्विषद्भ्यो रध्यन्ति तस्मान्नर्त्तीयेरन्त्स यो हैवं विद्वान्नर्त्तीयते ऽप्रियं द्विषतां करोति न द्विषद्भ्यो रध्यति तस्मान्नर्त्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । हन्तेदं तथा करवामहै यथा न इदमामदिवमेवाजर्य्यमसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवदधिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विष्वङ् यो न एतदतिक्रामादिति कस्योपद्रष्टुरिति तनूनप्तुरेव

* 'व्युवेयुः'-इति ग, घ।

† 'देवा'-इति ग, घ।

भाषते— "उर्वशी ह्यप्सरा पुरूरवस मैल चकम इति[1]। "एव मेवैष"-इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम्। 'यज्ञ जनयति' यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते। 'अथ' अरण्योरासादनानन्तरम् "अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि[2]" 'इति' होतारम् 'आह' ॥ २२ ॥

समन्त्रक मन्थन विधत्ते— "स मन्थतीति[3]। "गायत्रेण त्वा छन्दसेत्यादि[4]। "त वै छन्दोभिरेवेति। यद्यपि अन्यै साधनै मन्थति, तथापि "गायत्रेण त्वा छन्दसा"—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनै मन्थन कृतवान् भवतीत्यर्थ[5]। अस्त्वेवम्, छन्दसां किम्फल ज्ञान मित्यस्या आशङ्काया फल वक्ष्यति— "छन्दांस्येवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति। छन्दसा मनुप्रवेशन न केवल छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होत्रा छन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— छन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति। होतेति शेष। नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्त —'यथाप्सु मादित्य मिति। 'रश्मय' अन्वायत्ता इति शेष। प्रह्रियमाणायेत्यनुप्रहरत्विति[6]। 'प्रह्रियमाणाय' आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्त्रक मनुप्रहरण विधत्ते— "सोऽनुप्रहरतीति[7]। 'भवत

१— उपरिष्टात् ११ ५ १ १—१७।
२— का० श्रौ० सू० ५ २ १। ३— का० श्रौ० सू० ५ २ २।
४— वा० स० ५ २ ५, ६ ७।
५— "जाते जातायेति'-इति का० श्रौ० सू० ५ २ ३।
६— का० श्रौ० सू० ५ २ ४। ७— का० श्रौ० सू० ५ २ ५।

न."—इत्यादिमन्त्रस्याय मर्थः[1]। हे आहवनीयनिर्मन्थ्यौ, उभावग्नी। 'न.' अस्माकं 'समनसौ' अस्मदभिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ 'भवतम्'। अथवा परस्परं कलह मकृत्वा समनसौ भवतम्। 'समोकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अपापौ। एवम्भूतौ युवां 'यज्ञं' मदीय 'मा हिंसिष्टम्'। तथा 'यज्ञपतिं' यजमानं च 'मा हिंसिष्टम्'। हे 'जातवेदसौ' जातप्रज्ञौ! युवाम् 'अद्य' 'न.' अस्माकं 'शिवौ' सुखकरौ 'भवतम्'। मन्त्रस्य तात्पर्य माह— "शान्ति मेवाभ्या मेतद् वदतीति। 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्' अपेक्षितां 'शान्ति मेव' 'वदति', नान्य मर्थ मित्यर्थं। अत्र शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "यथा नान्योऽन्य मिति॥ २४॥

अनुप्रहृतेऽग्नौ समन्त्रक होम विधत्ते— "अथ स्रुवेणेति[2]। 'उपहत्य' अवदाय 'अग्नि मभि' प्रहृत्य अग्नेरुपरि जुहुयात्। मन्त्रस्याय मर्थः[3]। 'अग्नौ' आहवनीये 'अग्निः' निर्मथितः प्रविष्टः सन् 'चरति' इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति। कीदृशः? 'ऋषीणां पुत्रः' मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात्। 'अभिशस्तिपावा' अभिशस्तेर्निन्दातः सकाशात् पाता। "आतो मनिन्"—इति[4] वनिप्। 'स.' तादृश, त्व 'न.' अस्मदर्थम् इह 'हव्य' हवि. 'सुयज' शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थ। केभ्यः? 'देवेभ्यः'। कदा? 'सद' सदा, सर्वदा। 'अप्रयुच्छन्' अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मप्यपरित्यज्येत्यर्थः। 'स्वाहा'

१— वा॰ स॰ ५ ३ १।　　२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ५ २ ६।
३— वा॰ स॰ ५ ४ १।　　४— पा॰ सू॰ ३ २ ७४।

शाकरस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनपाच्छाकरः सो यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः। मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा सङ्कल्पयति‡ तत्प्राण मपिपद्यते प्राणो व्वातं व्वातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्। मनसा सङ्कल्पयति तद्वातमपि गच्छति। व्वातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः§। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवदन्दिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन व्विप्रङ् यो न एतदतिक्रामादिति तद्देवा अप्येतर्हि नातिक्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरन्ततꣳ हि व्वदेयुरेकꣳ ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेषां जित मनपजय्यं तस्माद्यश एवꣳ ह वा ऽअस्य जित मनपजय्य मेवं यशो भवति य एवं व्विद्वान्त्सत्यं व्वदति तदेतत्तानूनप्त्रं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः॥। जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ सम-

---

* 'यो'–इति ख, सायणसम्मतश्च। † 'प्राणोदानौ'–इति ग, घ।

‡ 'सङ्कल्पयति'–इति ग, घ। § 'देवा'–इति ग, घ।

॥ 'देवा'–इति ग, घ।

वदद्रिरेऽथैत ऽआज्यान्येव गृह्णाना जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्द्धं समवद्यन्ते तस्माद् ह न सर्वेणेव समभ्युवेयन्नेन्मे जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि सार्द्धं समभ्यवायानिति गेनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिद्ध्यादुन्न सुतानूनग्रिणे द्रोग्धव्य मिति* ॥ ६ ॥

अथातो गृह्णात्येवां । आपतये त्वा परिपतये गृह्णामीति यो वा ऽअयं पवत ऽएष आ च पतति परि च पतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहापतये त्वा परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनप्त्रे शाक्वरायेति । यो वा ऽअयं पवत ऽएष तनूनपात् शाक्वर एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह तनूनप्त्रे शाक्वरायेति ॥ ११ ॥

शक्मन ऽओजिष्ठायेति । एष वै शक्मौजिष्ठ एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह शक्मन ऽओजिष्ठायेति† ॥१२॥

अथात' समवमृशन्त्येव‡ । एतद्ध देवा भूय समामिर ऽइत्थं न सोऽसुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तथो ऽएवैत ऽएतत्समामिर ऽइत्थं नः सोऽसुथा सद्यो न एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

---

* 'मिति'–इति ग, घ ।

† 'शक्माखेव'–इति ग, घ ।

‡ 'ऽओजिष्ठायेति' इति ग घ ।

§ 'मृशन्त्येव'–इति ग, घ ।

ते समवमृशन्ति। अनाधृष्ट मस्यनाधृष्यं देवाना मोज इत्यनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्याः सह सन्तः समानं वदन्तः समानं दधाणा देवाना मोज इति देवानां वै जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामान्यनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्य मिति सर्वाः हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा अञ्जसा सत्य मुपगेष मिति सत्यं वदानि मेद मतिक्रमिष मित्येवैतदाह स्विते मा धा इति स्विते* हि तद्देवा आत्मान मदधत यत्समवदन् यत्सत्य मकुर्वंस्तस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तद्देवाः‡। जुष्टास्तन्वः प्रियाणि धामानि सार्द्धꣳ समवदद्रिरे तदिन्द्रे सन्न्यदधतैष वा इन्द्रो य एष तपति न ह वा एषोऽग्रे तताप यथा हैवेद मन्यत् कृष्ण मेवꣳ§ हैवास तेनैवैतद्वीर्येण तपति तस्माद् यदि बहवो दीक्षेरन् गृहपतय एवꣳ व्रत मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुः स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवति यद्यु दक्षिणावता दीक्षेत यजमानायैव व्रत मभ्युत्सिच्य प्रयच्छेयुरिदꣳ ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति|| ॥ १५ ॥

---

* 'स्वितें'-इति क।

† 'मा धा इति'-इति ख, 'मा धा इति'-इति ग, 'मा धा इति'-इति घ।

‡ 'यास्तद्देवा'-इति ग, घ।

§ 'मेव'-इति क।

|| 'इतिं'-इति ख, 'इति'-इति ग, घ।

अथ यास्तुदेवाः* । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साङ्कुं समवदद्रिरे तत्साङ्कुं सुभ्रुषे तत्सामाभवत्तस्मा-दाहुः सत्यं साम देवजं सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनप्त्र[1] विधातु माख्यायिका माह– "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तान्त्समदविन्ददित्यादिना । पुरा किल देवा 'आति-थ्येनेष्ट्वा व्यद्रवन्' इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति त दर्शयति– "तान्त्समदविन्ददिति । तस्मिन् समये 'तान्' देवान् 'समत्' कलहः 'अविन्दत्' प्राप्तवान् । "अङ्गे समत्सु वृत्वा"-इत्यादौ[2] समच्छब्दः कलहार्थे प्रसिद्धः । 'ते' देवाः 'चतुर्धा' 'व्यद्रवन्' पृथग्भूताः । किमर्थम् ? "अन्योऽन्यस्य श्रिये अतिष्ठ-मानाः" । 'श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै[3] आत्मनोऽभिप्राय ममकाशयन्तः, ता मयस्माना इत्यर्थः । "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च"-इति[4] तिष्ठतेरात्मनेपदम् । "श्लाघहुङ्"–इति[5] श्रिया ज्ञापयितु मिष्टत्वाच्चतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति– "अग्निर्वसुभि-

* 'यास्तुदेवाः'–इति ग, घ ।

१— ऐ० ब्रा० १ । ४ । ७, तै० सं० ६ । २ । २ । १ द्रष्टव्यम् ।

२— ऋ० सं० १० । १२६ । १ द्रष्टव्या ।

३— ''अन्योऽन्यस्य श्रियै' ज्योतिष्टोमफलरूपायै, श्रियै वा–'इति छ ।

४— पा० सू० १ । ३ । २३ ।   ५— पा० सू० १ । ४ । ३४ ।

रित्यादि । शाखान्तरे प्रसिद्धं[1] पञ्चमं गणमुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराचष्टे— "बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यु हैक आहुरिति । तत्रोपपत्त्यभिधानम्— "एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्द्धा व्यद्रवन्निति । 'तान् विद्रुतान्' परस्परं विश्लिष्टान्, असुरराक्षसाश्चाय मन्वसर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

"तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । 'असुररक्षमानि वै' 'नः' 'अनुव्यवागुः' अनुगताः । एतेर्लुङि शादेशः[2] । 'द्विषन्तो वै' 'रध्याम' रध्यतिर्वशगमनकर्मा,[3] वशं प्राप्ता इत्यर्थः । "हन्त सञ्जानामहा इति । शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो 'हन्त'-शब्दः । "अकर्मकाच्च"-इति[4] सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम, ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकारमाह— "एकस्य श्रियै तिष्ठामहा इति । "त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्नित्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

"तस्माद् ह न स्वा ऋतीयेरन्निति । यस्मात् देवाना परविश्लेषात् शत्रूणा समभिभवं प्राप्तं, 'तस्माद् ह' तस्मात् खलु कारणात् 'स्वाः' ज्ञातयः परस्परं 'न ऋतीयेरन्' वैमत्येन विश्लेषं न कुर्युः । "ऋतेरीयङ्"[5] । विश्लेषे को दोष इति तत्राह— "य एषां परस्तरा मिव भवतीति । 'यः' शत्रुः 'एषां' विश्लिष्टानां 'परस्तरा मिव' अत्यन्तदूरदेशस्थो 'भवति', 'स 'एनान्' शत्रून् विश्लिष्टान् 'अनुव्यवैति' अनुप्रविशति । तस्मात् 'द्विषताम्' अवकाश-

---

[1]— तै० सं० ६ २ २ १ द्रष्टव्यम् ।
[2]— पा० सू० २ ४ ४५।
[3]— निरु० ६ ६ ४।
[4]— पा० सू० १ ३ ४६।
[5]— पा० सू० ३ १ २९।

प्रदानेन स्वय मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषन्तः' शत्रुभ्यो 'रध्यन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति; 'तस्मात्' 'न ऋतीयेरन्' भेदं न गच्छेयुः। तमर्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं नियम विधत्ते— "स यो हैवं विदा-निति। यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न ऋतीयते' भेदं न गच्छेत्। अथवा परैरन्यादितो ज्ञातिभेद एवंविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः। अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति'; तत्प्रवेशावकाशस्याभावात्। 'न द्विषन्तः' 'रध्यति' वशं याति। 'तस्मात्' विद्वान् 'न ऋतीयेत' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इदं माप्रदिव मेवाजर्यं मसदितीति। 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आ प्रदिवम् एव' द्युलोकावस्थित्यवसानम् 'अजर्यम्'। "अजर्यं सङ्गतम्"-इत्यनेन[1] निपात्यते, अविनाश्यम्[2] 'असत्' भवेत्, 'तथा करवा-महै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति। 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभूताः 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तीः। अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति। अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवदध्रिरे' विभज्य स्थापितवन्तः। तस्मिन् काले एव मब्रुवन्— 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारी 'माना' 'असत्' विना भवेत्। एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विव्यद्धिति। 'विव्यद्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः। तच्छब्दार्थं माह—

१— पा० सू० ३. १. १०५।
२—'अविनाशि'—इति क।

"यो न एतदतिक्रामादिति । 'एतत्' सङ्केतकर्म 'अतिक्रामात्' अतिक्रामेत् । "कस्योपद्रष्टुरिति । 'उपद्रष्टा' साक्षी, 'कस्य' ? तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः । एवं प्रश्न मुपगम्य तैरेवेद मुत्तर मुक्तम्— "तनूनप्तुरेव शाक्करस्येति । तन्वो देहस्य न पातयिता रक्षको देवः 'तनूनप्ता'[1] । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्या-काशः पुत्रः, तत्पुत्रो वायुरिति सः 'तनूनप्ता' । स च 'शाक्करः' शक्तः सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । सः क इति, तं विनिर्दिशति— "यो वा अयं पवत इति । 'योऽयं' 'पवते' गच्छति, वायुरित्यर्थः[2] । बाह्यस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तत्राह— "सोऽयं प्रजाना मुपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति तत्राह— "ताविमौ प्राणोदानाविति । 'इमौ' प्रसिद्धौ यौ 'प्राणो-दानौ' 'तौ' एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनं प्रमाणयति— "तस्मादाहुर्मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञान मित्याशङ्क्य तद्द्वारद्वारिकयेति दर्शयति— "मनसा सङ्कल्पयति, तत् प्राण मभिपद्यत इत्यादि । प्राणमनसोः परस्पराविनाभावात् मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । बाह्यवायोरिव शरीरप्रवेशेन प्राणत्वात् "प्राणो वातम्"-इत्युक्तम्[3] । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थ-विशिष्टः सन्नेवेति भावः । स च 'वातः' सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । आप० श्रौ० सू० ।१.१.१–३ ।

२— ऐतरेये स्वन्यथैव वर्णितं तानूनप्त्रनिर्वचनम् (१. ४. ७.) ।

३— इहैव मूले (२२८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

'देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः' वर्त्तते। पुण्ये पापे वा वर्त्तते, तं मनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः॥ ६॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति— "तस्मादेत इति। "मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छतीत्यादि[1]। स्पष्टोऽर्थः[2]॥ ७॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनप्त्र मनुवदति— "ते देवा जुष्टास्तनूरित्यादिना। "तद्देवा इति। 'तत्' "एतेन न' स नाना-सत्"-इत्युक्त मित्यर्थः[3]। 'अप्येतर्हि' इदानी मपि। अतिक्रमे बाध माह— "के हि स्युरिति। यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः। उपपत्ति माह— "अनृत हि वदेयुरिति। देवत्व मतिशय्य अनृतवदनात् कुत्सिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः। देवानां सत्यवादित्वनियमे सति[4] अनृतं हीत्यय दोषः स्यात्। स एव तेषु कुत इत्यत आह— "एकं ह वै देवा व्रत मिति। सत्यवादफल माह— "तस्माद्देवा जित मनपजय्य मिति। यत् 'अनपजय्य' जेतु मशक्यम्,[5] तत् 'जितम्' भवति। "तस्माद् यश इति। प्राप्नुवन्तीति शेषः। अथवा यशो-रूपा एव भवन्तीत्यर्थः। "एवं ह"-इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा।

१— अस्त्येष मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२ ७. ४) सङ्कभिन्नपाठाश्रितः।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिक्षायाम्— "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मन कायाग्नि माहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्"-इत्यादि २. ६ १—५ श्लो०। ३— पञ्चमी कण्डी (२२७ पृ०) द्रष्टव्या।

४— "सत्यसंहिता वै देवा"-इति ऐ० ब्रा० १. १. ६।

५— "क्षय्य-जय्यौ शक्यार्थे"-इति पा० सू० ६. १. ८२।

"तदेतत् तानूनप्त्रं निदानेनेति। स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथकर्म तानूनप्त्रम्[1]। 'तत्' इदानीं मनुष्ठीयमानं 'तानूनप्त्रम्' आज्यग्रहणस्पर्शनात्मकं कथं मेतद् भवेत्? तत्राह— 'निदानेन' कारणेनेत्यर्थः॥ ८॥

निदान मेव दर्शयति— "ते देवा" इत्यादिना। 'देवा' आज्यानि गृह्णाना एव स्वतनूरपि आज्येन 'साढ़ं' 'समवदद्रिरे', अत इदानीन्तनैरपि तानूनप्त्र मेव समवदातव्य मित्यनुमीयते॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थ माह— "तस्माद् ह न सर्वेणेनेति। 'सर्वेण' बहुजनेन सह 'समवगति' शपथपूर्वकं समयं 'न' कुर्यात्। तद्दोष माह— "नेन्मे जुष्टास्तन्व इति। 'मे' मम 'जुष्टा' अत्यन्त प्रियभूता 'तन्व' प्रियधामभूता सर्वे साक 'नेत् समभ्यवायान्' नैव भक्ता भवेयुरिति। 'नेत्' परिभये। अभ्यवपूर्वादितेर्लेट्[2]। "अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये"—इति हि निरुक्तम्[3]। 'येनो ह' येनापि खलु सह अशक्यत्वात् 'अभ्यवेयात्' तस्मै द्रोह न कुर्यात्। तथाच लौकिका अपि 'इदम्' 'आहुः'। किम्? इति, 'सतानूनप्त्रिणे' सम्भूय शपथकारिणे 'न द्रोग्धव्यम् इति' द्रोहो न कर्त्तव्य इति। "क्रुधद्रुहेर्ष्यत्यादिना चतुर्थी"[4] ॥ ९॥

अथ तानूनप्त्रार्थं माज्यग्रहणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथातो गृह्णात्याधृष्ट्यावायतये त्वा परिपतय इति[5]। अत्र गृह्णामीत्यन्त एको

१— 'परस्परसख्याय शपथरूपं माज्यस्पर्शनम्' ऐ०ब्रा०१ ४ ख०भा०।
२— पा० सू० ३ ४ ७।
३— निरु० १ ३ ६।
४— पा० सू० १ ४.३७।
५— का० श्रौ० सू० ८ १ १९।

मन्त्रः[1]। "तनूनप्त्रे शाक्वरायेति द्वितीयः[2]। शक्वन ओजिष्ठायेति तृतीयः[3]। अस्मिन् पक्षे 'गृह्णामि'-इत्यय मुत्तरयोरपि मन्त्रयोरनुषज्यते। तत्र स्रुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्, त्वाज्याः स्रुवेण त्रिर्ग्रहणम्। अथवा "तनूनप्त्रे शाक्वराय"-"शक्मन ओजिष्ठाय"-इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः[4]॥

अत्र ब्राह्मणम्— "अथैत आज्यान्येव गृह्णाना जूह्णासनूरिति। प्रत्येक माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः। तथा च कात्यायनः— "ध्रौवं प्रतग्रहाने गृह्णात्यापतय इति, द्विश्च त्वाज्याः स्रुवेण तनूनप्त्रे शाक्वरायेति शक्मन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात्, पूर्वशेषौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुष च ग्रहण माज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः"-इति[5]॥

मन्त्रस्याय मर्थः— 'आपतये' आ अभिमुख्य पतत्यागच्छतीति 'आपतिः', परिपततीति 'परिपतिः' वायुः, आज्य![6] त्वां तस्मै 'गृह्णामि'॥ १०॥

"तनूनप्त्र इति। उभावपि तनूनप्त्रशाक्वरशब्दौ[7]। 'शक्मने' सर्वत्र शक्ताय, 'ओजिष्ठाय' अतिशयेन बलवते। "यो वा अय पवते"—इत्यादि ब्राह्मण स्पष्टम्॥ ११, १२॥

१— वा॰ स॰ ५. ५. १। २— वा॰ स॰ ५. ५ २।
३— वा॰ स॰ ५. ५ ३। ४— वा॰ स॰ ५. ५ (१-२-३=) १।
५— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. १. १९—२३।
६— एतदेव आज्यं तानूनप्त्रसञ्ज्ञ भवति (का॰ श्रौ॰ सूत्र ८. १. २४.)।
७— पुरस्तात् (५ क॰ भा॰, २३३ पृ॰) द्रष्टव्यम्।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैर्देवमर्शनं विधत्ते— "अथात' समवमृश्रन्त्ये-वेति[1]। स्वर्गकाले देवैः कृत मन्त्रसङ्केतं दर्शयति— "एतद्ध वै देवा भूय समामिर इति। 'एतद्' वक्ष्यमाणं 'भूयः समाभिरे' पूर्वोक्तसङ्केत मन्तरेण पुनस्सङ्कृता अभवन्। "अम गत्यादिषु[2]। 'यः' 'नः' अस्माक मध्ये 'एतत्' 'अतिक्रामात्' अतिक्रामेत्, 'स' 'इत्थ' देवभूत एव सन् 'अमुथा' अन्यथा प्रकारेण 'असत्' देव-भावाद् विनश्येदित्यर्थ'। न केवल देवाना मेवाय सङ्केत', किन्त्विदानीन्तनानुष्ठातॄणा मित्याह— "तथो एवैत इति ॥ १६ ॥

"ते समवमृश्रन्तीति। अवमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः[3]। हे आज्य! त्व पूर्वापरे. 'अनाधृष्टम्' आधर्ष मनाप्त भवसि। तथा अनाधर्ष-णीय मप्यसि। 'देवानाम्' 'ओज' बलरूप मसि। 'अनभिशस्ति' निन्दकरहितम्। कर्त्तरि क्तिच्[4]। न केवल तादृगेव, किन्तु 'अभिशस्तिपाः'। लिङ्गव्यत्यय[5]। अभिशस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाता असि। 'अनभिशस्तेन्यम्' अहिंस्यम्। छन्दसि ढेन्-प्रत्ययो नकारोप-जनो यस्य[6]। अथवा अनभिशस्तस्य स्वर्गादिः प्रदातृत्वेन सम्बन्ध्यसि। यत एव महानुभाव त्वम, 'अञ्जसा' प्रगुणेन, मुख्यया वृत्त्या 'सत्य' यथार्थस्वरूपम् 'उपगेषम्' उपगच्छेयम्। "गाङ् गतौ"-इत्यस्य[7]

१— का० श्रौ० सू० ८. १ २४।
२— धा० प० ४६४ धा०।
३— वा० स० ५. ५ २।
४— पा० सू० ३ ३. १७४।
५— पा० सू० ३. १. ८५।
६— पा० सू० ३. ४. १४।
७— धा० पा० ६५० धा०।

"लिङर्थे लेट्[1]", "सिब्बहुलम्"-इति[2] सिप्त्वं च। तेन मन्त्रेण 'खिते' सुष्ठु प्राप्तौ 'मा' माम् 'अधाः' धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "अनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्या इति[3]। पूर्वं कैरप्यनाधृष्टा अपि देवाः परस्परापरागेणाधर्मविषया अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाज्यग्रहणेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः पुनः 'अनाधृष्याः आसन्', अतस्त्वं अनाधृष्टानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात् तद्रूप मसि। "सह सन्तः"—इत्यादि पदत्रय मनाधृष्यत्वे हेतुत्वेन निर्दिष्टम्। 'सह सन्तः' परस्परैकमत्येन वर्तमानाः, तथा 'समानं वदन्तः' यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः, 'समानम्' एक मेव कार्यं मनसि 'दधानाः' धारयमाणाः। द्वितीयभागस्य तात्पर्य माह— "देवाना मोज इति। ओजोरूपाणां प्रियधाम्ना माज्ये स्थापनात्। अनभिशस्त्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यता माह— "सर्वा हि देवा अभिशस्तिं तीर्णा इति। 'सत्य मुपगेषम्'—इत्येतस्य सत्यप्राप्ति प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् 'सत्य वदानि'—इत्येवरूपा सत्यप्राप्तिरुक्ता। तदेव सत्य 'मेदम्'—इत्यत्र 'इद'-शब्देन निर्दिष्टम्। 'खिते मा धाः'—इत्यत्र 'खित'-शब्दार्थ माह— "खिते हि तद्देवा इति। सुष्ठु मात्मन्य स्थितम्, तदत्र सत्य मेव वदामीति प्रतिज्ञापूर्वकं तदनुष्ठान मेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तामूचुस्त माज्य सर्वैः स्पृष्ट मपि सत् यजमानायैव दातव्य मिति[4]

१— पा० सू० ३.४.७। २— पा० सू० ३.१.३४।

३— तैत्तिरीयसंहितायामप्येष मन्त्रो व्याख्यातः (१.२.२.५)।

४— का० श्रौ० सू० ८ २ २, ३।

विधातु माह— "अथ यास्तद्देवा इति। इन्द्रशब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— "एष वा इन्द्रो य एष तपतीति। इन्द्रेणे-तराग्नौ कोऽतिशयो यस्य इति तत्राह— "न ह वा एष इति। तापकतया, न ततापेत्यर्थः, 'यथा ह एव' 'इदम्' इदानीं परि-दृश्यमान तपनम्। तर्हि कथ माय? 'कृष्णम् एव' कृष्णरूप मेव 'भाम'। तस्मात् 'तेनैव' तानूनप्त्राज्यस्वीकारजनितेनैव 'वीर्येण' दुर्द्धर्षं सन् 'तपति' इत्यर्थः। "तस्माद् यदि वहव इत्यादि, प्रकृतपर्यवसानवाक्य स्पष्टम्। 'अभ्युत्थित्य' उपरि तदाज्य मामिश्य। "स हि तेषा मिन्द्रभाजन भवतीति। 'इन्द्रभाजनम्' इन्द्रस्थानीय। फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम्। "यद्यु दक्षिणावतेति। यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन दीक्षेतेत्यर्थः। स्पष्ट मन्यत्[१] ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृत साममूल मित्याह— "अथ यास्तद्देवा इति। 'तत्' अवत्त 'साङ्ग' 'मङ्गसे'। तदाज्येन साक प्रक्षिप्त शरीरकदम्बक सहत मेक मभूत्, 'तत् सामाभवत्'। देवाना मत्येनोत्पन्नत्वात् 'सत्य देवत्र' च 'साम' ॥ १६ ॥ ३ [४ २]।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तानूनप्त्रम् 'मत्यश्च मिदधात्यमिधायास्त्मयेत'—इति का० श्रौ० सू० ८ २ १। 'मत्यश्च=सम्यगिदा'—इति तद्वृत्तौ या० दे०।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा* । तान्त्समदविन्दत्ते तानू-नप्त्रैः समशाम्यंस्त एतस्य प्रायश्चित्ति मैच्छन् यदन्योऽन्यं पाप मवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दीक्षा मवाकल्पयंस्त एता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्यिपुल्याङ्गयन्त । तपो वा अग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्वदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराच्छन्त सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्सती पर्य्यास्यन्त तथो एवैष एतद्यदतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं वा व्वदति तस्यैवैतत्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निमेव त्वचं व्यिपुल्यङ्गयते । तपो वा अग्निस्तपो दीक्षा तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्सती पर्य्यस्यते प्रजा मु हैव तद्देवा उपायन्§ ॥ ३ ॥

तेऽग्निमेव त्वचं व्यिपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपायन्त्सन्तरा मङ्गुली-

---

* "इष्ट्वा"–इति ग, घ ।　　　† "मपश्यन्"–इति ग, घ ।

‡ "कुरुते"–इति ख, "कुरुते"–इति ग, घ ।

§ "उपायन्"–इति ग, घ ।

राभ्वन्त सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन्नकुर्व्वत तथो ऽएवैष एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं व्विपल्यङ्गयते। अग्निर्व्वै मिथुनस्य कर्त्ता प्रजनयिता तत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते सन्तरां मेखलां तत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम्। यः समिद्धारो वा स्वाध्यायं वा व्विसृज्यते† तꣳ ह स्मेतरस्यैवेत्तरꣳ रूपेणे-तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघाꣳसन्ति ते ह पापं व्वदन्त उपसमेयुरिति वै मां त्व मचिकीर्षीरिति माजिघाꣳसी-रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः। अपीत्यन्त्वा§ मय्येऽवादिपूꣳऽऽऽरिति नैवाहु मन्यं न मा मन्य इति‖ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः। अयं वै नो व्विरक्षस्तमोऽस्यैव रूप मसाम तेन रक्षाꣳस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकꣳ समश्नु-विष्यामह ऽइति तेऽग्नेरेव रूप मभवंस्तेन रक्षाꣳस्यत्यमुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत¶ तथो ऽएवैष

---

* "मेघोपैति"—इति ग, घ।

† "विसृजते"—इति ग, घ, सायणसम्मतोऽयं पाठ इति चाह डा०वेवर।

‡ "नान्य"—इति ग, घ। § "अपीच्छ स्मा"—इति क, ख।

‖ "इति"—इति ग, घ। ¶ "समाश्नवत"—इति च पुस्तके डा०-वेवरेण।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रक्षाꣳस्यतिमुच्यते तेन स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते स वै समिध मेवाभ्यादधदवान्तर-दीक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

स समिध मभ्यादधाति। अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तव तनूरियꣳ सा मयि यो मम तनूरेषा सा त्वयि। सह नौ व्रतपते व्रतानीति तदग्निना त्वचं व्विपर्य्यस्यत्यत्यन्तेऽनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यता मनु तपस्तपस्पतिरिति तदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरचते सन्तरां मेखलां पर्य्यस्ता मेवैना मेतत्* सतीं पर्य्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मतो मदन्तीभिरुपचरन्ति। तपो वा ऽअग्निस्तपो मदन्त्यस्तस्मादेनं मदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मदन्तीरुपस्पृश्य†। राजान माप्याययन्ति तद्यन्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमꣳ हिनसामेति तस्मान्मदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति॥११॥

तदाहुः। यस्मा ऽएतदाप्यायनं क्रियत ऽआतिथ्यꣳ

---

* "पर्य्यस्ता मेवैतत्"–इति ग, घ।

† "मदन्तीभिरुपस्पृश्य"–इति ग, घ।

सोमाय तु मेवाग्र* आप्याययेयुरथावान्तरदीक्षा मथ तानूनप्त्राणीति तदु तथा न कुर्याद्यज्ञस्य वा एवं कर्माणि वा एनान्समदविन्दत्तं सꣳशम मेव पूर्व मुपायन्नथावान्तरदीक्षा मथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयो यदश्मानस्तदेषोऽश्मानाना मौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरौद्दालकिस्तां मेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति तां दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति तथो एवैना मेष एतद्दीक्षोपसद्भिस्तानूनप्त्रैराप्यायनेन सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघ मिति वा आहुः । यज्ञो ह वै मधु सारघ मयैत एव सरघो मधुकृतो यदृत्विजस्तद्यथा मधु मधुकृत आप्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यꣳ स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्धयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

---

* "त मेवाग्र"-इति, "तु मेवाग्र"-इति चैतौ हा०-पैवरपूरौ ।

तद्दा ऽअंशूमैवायनम् वर्चस्युतमस्त्रम् । ते यज्ञः सम्भरन् यथायं यज्ञ सम्भृत एवं वा ऽएष यज्ञः सम्भरति यो दीक्षते वाग्वै यज्ञस्तद्देवाच यज्ञस्य निर्द्धौतं यद्विदुग्धं तदेवैतत्पुनराप्यायति ॥ १६ ॥

ते वै षड्* भूत्वाप्याययन्ति । षड् वा ऽऋतव ऋतव एवैतद्भूत्वाप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽआप्याययन्ति । अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायता मिति तदस्यांशु मंशु मेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविद ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेत्येकधन-विद ऽइति शतह शतः ह स्म वा ऽएषु देवान् प्रत्येकैक एवांशुरेकधनानाप्यायते द्वा द्वा वा तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाप्याययत्या त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधात्याप्याय-यास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधयेति स यत्सनोति तत्तदाह यत्सन्येत्यथ यदनुब्रूते तद् तदाह यन्मेधयेति स्वस्ति ते देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेया माशीर्भवत्यृत्विजा च यजमानस्य च यज्ञस्योदृचं गच्छेमेति यज्ञस्योदृच गच्छानीत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

* षड्" इति ग

अथ प्रस्तरे निह्नुवते। उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै-तद् दक्षिणेना*न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतः कुर्व्वते† तन्मिथ्याकुर्व्वन्ति देवेभ्य आवृश्च्यन्ते यज्ञो वै प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो हैषा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृश्च्यन्ते तस्मात् प्रस्तरे निह्नुवते ॥ १९ ॥

तदाहुः। अक्तो निह्नुवीराँ३ऽनक्ताँ३ऽइत्यनक्त एव निह्नुवीतानुप्रहरणः ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्नुवते। एषा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्य इति सत्यः सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावापृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुवते ययोरिदः सर्व्वं मधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्§। अग्नीन्मदन्त्यापा३॥ ऽइति मदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्य्युपर्य्यग्निं मतिहरति स यन्नानुप्रहरत्येतेन ह्यत ऊर्ध्वान्युद्धानि प्रचरिष्यन् भवत्यथ यदुपर्युपर्य्यग्निं मतिहरति तदेवास्यानुप्रहृतभाजनं भवति त मग्नीधे प्रयच्छति त मग्नीन्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

---

* "दक्षिणेवा"—इति ग, घ। † "कुर्व्वन्ति"—इति ग, घ।

‡ "मधि"—इति ग, घ। § "प्रस्तरम्"—इति ग, घ।

‖ "दन्त्यापा३"—इति ग घ

अवान्तरदीक्षां विधातु माह— "आतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तानिति । 'ते' 'एतस्य' तानूनप्त्रस्य शपथात्मकस्य दोषपरिहाराय । तानूनप्त्रस्य निन्दितत्व माह— "यदन्योऽन्यं शप मवदन्निति । "अन्यं वदानि", भेद मतिक्रमिषम्"—इत्येवं रूप मित्यर्थः । "नाह पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्वीकृताया दीक्षाया अवभृथ-पर्यन्तानुवर्त्तने सति प्राग्गतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः । यदा स्वीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये नूतनां 'दीक्षां' 'पुनः' 'न' 'अवाकल्पयन्', किन्तु प्रकृतदीक्षाया अविरोधिनीम् 'अवान्तरदीक्षाम्' 'अपश्यन्'[१] ॥ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते— "तेऽग्निमेव त्वच मिति । 'विपल्याङ्कयन्त' विविधं 'परि' परितः 'आङ्कयन्त' अवेष्टयन्; अग्नि मेव त्वच मकुर्वन्नित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति, तत्रोच्यते— "तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः 'तपः'; 'दीक्षा' तु क्लेशात्मकत्वादेव 'तपः' । अवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन प्रशंसति— "तद्यदवान्तरा मिति । "अन्तरा मित्यादि । 'अन्तरा माध्नन्त' अतिशयेन संश्लिष्टा मङ्गुलीरकुर्वन् । तथा 'मेखलाम्' अपि पूर्वां शिथिलबद्धां पुनः श्लक्ष्णा मकुर्वन् । तदेवाह— "पर्यस्ता मेवेति । 'पर्यस्ता मेव' परितः क्षिप्ता मेव । अत मर्हतीति 'ज्यायम्', तदिरोधि 'अज्यत्यम्' । 'तस्य' 'एतत्' अवान्तरदीक्षाख्यं कर्म 'प्रायश्चित्तम्', तस्य पापस्य निर्हरण मित्यर्थः ॥ २ ॥

१— 'वदाभि'-इति क । २— तै० सं० ६, २ २, १० द्रष्टव्यम् ।

यदर्थं माख्यायिकामुखेनावान्तरदीक्षोक्ता, त मिदानीं विधत्ते— "सोऽग्निरेवेति। 'स' यजमानः। शिष्टं पूर्ववत्। अवान्तरदीक्षां प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— "प्रजा ह वैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

"तेऽग्निरेव त्वष्ट मिति। "अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तेति। वधूवरयोर्युग्मीभावस्याग्निमपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते। मा समिद्धि' 'वै'-शब्देनोक्ता। अग्निपीतयोः शुक्रशोणितरूपेण परिणामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् 'प्रजनयिता'। अथवा कथम् 'अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता'? यतोऽसौ 'मिथुनस्य प्रजनयिता' इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्य। देवानां प्रजार्थत्व मुक्त्वा, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्व माह— "तथो एवैष एतत् प्रजा मेवोपैतीति। 'एतत्' एतया अवान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षाङ्गत्वेन समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे "या तनूरियं सा मयि"—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका माह— "देवाना ह वै सा दीक्षिताना मित्यादिना। 'समिद्धारो वा' समिधं हरतीति 'समिद्धार'। "हरतेरनुद्यमने च'"— इत्यत्रानुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् सामान्येन प्राप्त "कर्मण्यण्"—इत्यण्[१]। "स्वाध्याय वा विसृजत इति। 'विसृजते' नोच्चारयति[१] कश्चित्। 'न ह' समिदाहर्त्तार वा ऋत्विज वा मन्त्रोच्चारम्। उपलक्षण मेतत्। ऋत्विजां मध्ये यं

१— पा० सू० ३ २ ९। २— पा० सू० ३, २ १।

३— 'उच्चारयति'—इति क।

कश्चिच्च व्याप्तम्, तम् । 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्तृरूपेण प्रवचनकर्त्तारम्, प्रवचनकर्तृरूपेण समिदाहर्त्तारं मित्यर्थः । एवम् 'असुररक्षांसि' असुराश्च रक्षांसि च 'जिघांसन्ति' हन्तु मिच्छन्ति । तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्त्तुं मैच्छः 'इति' । 'मा' मां 'अजिघांसीः'[1] हन्तु मैच्छः' 'इति' । 'पापं वदन्त' 'उपसमेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं अग्निरपि तादृशविषयापन्न' ? नेत्याह—"अग्निर्हैव तथा नान्य मिति । 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होचुरिति । 'ते' असुरैरभिभूता देवाः । 'अग्ने!' 'त्वा मपि 'इत्यम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूः' । प्रश्ने प्लुतिः[2] । तस्योत्तरम्— 'नैवाह मन्यम्, न मा मन्य' वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति । 'अयम्' अग्नि 'न' अस्माकं मध्ये 'विरचस्तम' विरचो यस्मात् स विरचा', अतिशयेन विरचा' 'विरचस्तम.' । "अस्यैवरूप मसाम"—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखला-कृष्णाजिन-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षाया समिदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा मुपैतीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति[3] । "अग्ने व्रतपा इत्यादि."[4] समिदाधानमन्त्र । हे 'व्रतपा अग्ने!' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसी'—इति क । २— पा० सू० ८ २, १०० ।
३— का० श्रौ० सू० ५ २, ४ क । ४— वा० स० ५, ६, १ ।

व्रति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः। सप्तम्याः शे-आदेशः[1]। अथवा 'व्रतपाः' भवति 'त्वे' त्वम्। "अग्निर्हि देवानां व्रतपतिः"—इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषु"-इत्यादि[2]श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। 'या तव' तेजोमयी 'तनूः' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु, तथा 'या मम' इत्येतद् व्याख्येयम्। हे 'व्रतपते' अग्ने। 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरिष्याव इति शेषः। 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन। "अनु मे दीक्षाम्"-इति मन्त्रभागे[3] 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठेनावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाकृत्यनन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानात् आदौ दीक्षाकृतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ९ ॥

अथ यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—"अथैन मतो मदन्तीभिरिति[4]। 'एनं' सोमं यजमान वा। तप्ता आपो 'मदन्त्यः'। अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूपत्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते—"अथ मदन्तीभिरुपस्पृश्य राजान मिति[5]। "वज्रो वा आज्य मिति। "हतं वै देवा

१— पा० सू० ७ १. ३९ । २— वा० स० ४. १६ ।

३— वा० सं० ५ ६. ९। तैत्तिरीयकल्पमते मन्त्रान्तर एव, यजमान मिमं वाचयति। तै० सं० १. २. १० वा० भा० द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख। ५— का० श्रौ० सू० ८. २. ६।

वज्र कृत्वा सोम मघ्नन्'-इति[1]श्रुतेराज्यस्य वज्रत्वम्। सोमस्य सर्वौषध्यनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्[2] रेतस्त्व सोमस्य। अथवा "पञ्चम्या माहुतावाप पुरुषवचसो भवन्ति"-इति[3] आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य मुद्भावयन्ति— तदाहुर्यस्मा एतदाप्यायन क्रियत इति। 'यस्मै सोमाय एतत् आतिथ्य क्रियते', 'त मेव' 'अग्रे' आप्यायनादिभि सत्कर्त्तुं युक्तम्। सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्भाविते यागसम्बन्धेन परिहरति— "यज्ञस्य वा एव कर्मेति। एवम्प्रकारक्रमविशिष्ट कर्मजात यज्ञस्य खलु क्रियत इत्यर्थ। 'अथ' खलु 'एनान्' 'समत्' कलह 'अविन्दत्' आप्नोत्। 'ते' च देवा 'पूर्वं सगम मेवोपायन्' कलहोपशमनरूप तानूनप्त्र ते कृतवन्त इत्यर्थ। "अथावान्तरदीक्षा मिति। प्रथम-जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीक्षा कार्या। अत परिशेषादाप्यायनस्यान्ते नियम इति ॥ १२ ॥

"तद्यदाप्याययन्तीति। आप्यायन प्रशसति— "देवो वा इति। सोमस्य देवत्व समर्थयते— 'दिवि हीति। अस्त्येव सोमस्य, सोमस्याप्यायने कि मायात मित्यत आह— "वृत्रो वा इत्यादि। त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं हुतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रत्वेनोत्पत्तेः सोमस्य वृत्रत्वम्। 'तस्य' इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य 'शरीर' 'गिरयोऽश्मान'

१— तै० स० ६ २ २ ७। इहाप्युत्तरत्र ४ ४ ६ द्रष्टव्यम्।

२— 'रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्'-इति ङ।

३— छा० उ० ५ ९ १, इहोपरिष्टाद्वास्ङेमा कथा १४ ९ १।

साभवन्। सोमाख्य वल्लेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते, 'सन् एष' अशनाख्या[१] 'ओषधि' 'जायते',—'इति' एव 'श्वेतकेतु औद्दालकि आह' स्म। अत 'ता सेव' गिरावुत्पन्ना सेव इदानीन्तना यजमाना 'अभिषुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम्। अत 'ताम्' ओषधि दीक्षादिभि संस्कारै साक्षात् 'सोम कुर्वन्ति'। "तथो एवैना मेष इत्यादि ॥ १३ ॥

ऋत्विग्यजमानकर्त्तृक माप्यायन सारघमधुकल्पनया[२] प्रशंसति— "मधु सारघ मिति[३] वा आहुरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाप्यायन[४] गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै देवा इमा जिति जिग्युरित्यादिना, "यदेवाच यज्ञस्य निर्द्धीत यदिदुग्ध तदेवैतत् पुनराप्याययन्तीत्यन्तेन। एतदसकृद् व्याख्यातम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूत्वाप्याययन्तीति। स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आप्याययन्तीति। आप्यायनमन्त्रस्य प्रथमभाग व्याचष्टे— "अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि[५]। यद्यप्याप्यायने सोमस्य सर्वोऽशुर्नाप्यायते, तथापि मन्त्रे 'अंशुरंशु'-इति वीप्साभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंशु आप्यायन्तो भवन्तीत्यर्थं। "इन्द्रायैकधनविद इति। अथेन्द्रशब्दतात्पर्यं माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति। "एकधनानाप्यायते इश-

१— इषमाख्या ('उशनाख्या)'-इति क।

२, ३— क पुस्तकीयपाठाविमे स्वत्यमन्त्री।

४— तै० स० २ ६ ८ द्रष्टव्यम्। ५— वा० स० ५ ७ १।

दृश वेति। एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव[1] धनं येषां, ते देवा एकधनाः, तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्रः 'एकधनवित्'। 'तस्मात्' एकैक एवांशुः प्रतश्चो द्वयश्चो वा 'एकधनान्' देवान् 'आप्यायते' वर्द्धयति, शरीरोपचयं करोति, अतः उक्तप्रकारेण सोमाद्येकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्र 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः। "आ तुभ्य मिन्द्र प्यायता मिति। हे सोम! 'तुभ्यं' तदर्थं, त्वां पातु स इन्द्रः समर्थो भवत्विति। यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाप्यायनं कृतं भवतीत्यर्थः। "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति। अत्र सोमाप्यायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाप्यायन दधातीत्युक्तम्। "आप्याययास्मान्त्सखीन्त्सन्या मेधयेति। अनेन मन्त्रभागेन धन मेधा दिसम्यगाप्यायनाय सखिभूताना मृत्विजा माशासन क्रियते। अत्र 'सनि-मेधा'-शब्दयोः तात्पर्यं धन मनुवचनीय मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्येतीति। 'सन्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाद्यार्थज्ञानम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धनं यज्ञेन यजमानः, 'तदाह' इत्यर्थः। एव मुत्तरवाक्य मपि योज्यम्। पूर्वापरीभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधाशब्दस्यानुवचन मर्थ इति व्याख्यातम्। "स्वस्ति ते देव सोमेति। हे 'सोम!' तव 'स्वस्ति' विनाशाभावः क्षेम', अस्त्विति शेषः। अर्द्ध तदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अशीय' प्राप्नुयाम्। सुत्यामाशिमार्थनायास्तात्पर्य माह— "एका वा एतेषा

१—'एक'-इति क।

माशीर्भवतीति। "यज्ञस्योदृच मिति। उपरिभाविनी[1] ऋक् 'उदृक्', तया समाशिर्नच्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निह्नव माह— "अथ प्रस्तरे निह्नुवत इति[2]। प्रस्तरस्योपरि पाणी संपुटीकृत्य "एष्टा राये"-इति[3] मन्त्रजपो निह्नवः। निह्नवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके[4], इह देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम्। निह्नवं सोमाप्यायन-काले समापतितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति— "उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति। उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण। अग्नेर्यज्ञस्य स्रुलिशां दक्षिणत उपचारेण। पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं भवति, तेन 'मिथ्या' अकृतं 'कुर्वन्ति', अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति। तर्हि प्रस्तरनिह्नवेन कथं समा-धान मिति, तत्राह— "यज्ञो वै प्रस्तर इति। हविराधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः ॥ १९ ॥

निह्नवस्य काम्य निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति— "तदाऊरके निह्नुवीराध्वनकाऽउदतीति[5]। किम् 'अर्के' प्रस्तरे

१— 'तदुपरिभाविनी'-इति छ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ६।   ३— वा० सं० ५. ७. २०।

४— तथा चामरः— "अपलापस्तु निह्नव"-इति (१. ६. १७.), पुनः "अपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नव"-इति (३. ३. २०७) च। अपह्नवोऽपलापो निकृति श्चाठ्य मिति तट्टीकायाम्।

५ का० श्रौ० सू० ८. ४. १०, ११।

निह्नवः कर्त्तव्य', उतानक्ते ? इति विचार्यमाणत्वात् श्रुतिः[1]। अक्तस्य अविलम्बेनाग्नौ[2] प्रहरणात् अक्ते एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ १० ॥

"ते निह्नुवत एष्टा राय' प्रेष इति[3]। निह्नवमन्त्रस्याय मर्थः। हे 'एष्टः'। तृजन्तस्य सम्बुद्धिः। धन यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने[4]। अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायननिह्नवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रष्टव्यः। 'राय.' धनानि, प्रयच्छन्निति प्रेष'। किमर्थम् ? 'इषे' अन्नाय, 'भगाय' सौख्याय च। तथा 'ऋतवादिभ्य.' सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम् 'ऋत प्रयच्छ' क्रियमाण कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वित्यर्थ'। सर्वदेवाश्रयाभ्यां 'द्यावापृथिवीभ्यां' 'नमः' अस्तु। ऋतशब्दस्योदकयज्ञाद्यर्थेषु[5] अभिमत मर्थ माह— "सत्यवादिभ्य इत्येति। द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निह्नव इत्याह— "द्यावापृथिवीभ्या मेव निह्नुवत इति। अस्तु नमस्कारेण तयोर्निह्नव, इतरेषां देवानां स कथ कृत स्यादिति, तत्राह— "ययोरिद सर्व मधीति। यस्मात् तयोरन्त 'इद' परिदृश्यमान सर्वम् 'अधि' स्थित मिति

१— पा० सू० ८.२ ९७। २— 'विलम्बेनाग्नौ'–इति क।

३— तै० स० ६ २ २. ९। निह्नवप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्फुट दर्शित (औ० सू० ११ १.१२)।

४— "यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम्"–इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १ ४ ९ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

५— निघ० १ १२.६८ (उदकम्), २.१०.२८ (धनम्), ३ ११.६ (सत्यम्), निरु० ६ ४.७ (यज्ञ), १०, ४, ३ (वायु)।

माग्नीर्भवतीति। "यज्ञस्योदृच मिति। उपरिभाविनी[1] ऋक् 'उद्दृक्', तथा समाप्तिर्लक्ष्यते॥ १८॥

आप्यायन मभिधाय निह्नव माह— "अथ प्रस्तरे निह्नुवत इति[2]। प्रस्तरस्योपरि पाणी समुद्रीकृत्य "एष्टा रायः"-इति[3] मन्त्रजपो निह्नवः। निह्नवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके[4], इह देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम्। निह्नवं सोमाप्यायन-काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति— "उत्तरत उपचारो वै यज्ञ इति। उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण। अग्रेर्यज्ञस्य स्रुलिनां दक्षिणत उपचारेण। पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं भवति, तेन 'मिथ्या' अनृतं 'कुर्वन्ति', अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति। तर्हि प्रस्तरनिह्नवेन कथं समाधान मिति, तत्राह— "यज्ञो वै प्रस्तर इति। हविराधारकत्वेन यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचारः॥ १९॥

निह्नवस्य काल निर्द्धारयितुं मह्मवादिनां विचारं दर्शयति— "तदाऽऽहुरग्रे निह्नुवीराऽनग्नाऽऽरइतीति[5]। किम् 'अग्रे' प्रस्तरे

१— 'तदुपरिभाविनी'-इति क।

२— का० श्रौ० सू० ८.२.९। ३— वा० सं० ५.७.२०।

४— तथा चामर:— "अपलापस्तु निह्नव"-इति (१.६.२७.), पुन "अपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नव"-इति (३.३.२०७) च। अपह्नवोऽपलापो निकृति श्चाह्य मिति तट्टीकायाम्।

५ का० श्रौ० सू० ८.४.१०,११।

निह्नव कर्त्तव्य, उतानक्ते ? इति विचार्यमाणत्वात् श्रुति[1]। अक्तस्य अविलम्बिनाग्नौ[2] प्रहरणात् अक्ते एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थ ॥ १० ॥

"ते निह्नुवत एष्टा राय प्रेष इति[3]। निह्नवमन्त्रस्याय मर्थ । हे 'एष्ट'! इजन्तस्य सम्बुद्धि । धन यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने[4]। अत्र ब्राह्मणे सोमाप्यायननिह्नवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्य । 'राय' धनानि, प्रयच्छन्तिति प्रेष । किमर्थम्? 'इषे' अन्नाय, 'भगाय' सौख्याय च । तथा 'ऋतवादिभ्य' सत्यवादिभ्योऽस्मभ्यम् 'ऋत प्रयच्छ' क्रियमाण कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वित्यर्थ । सर्वदेवाश्रयाभ्या 'द्यावापृथिवीभ्या' 'नम' अस्तु । ऋतशब्दस्योदकयज्ञाद्यर्थेषु[5]अभिमत मर्थं माह— "सत्यवादिभ्य इतीति। द्यावापृथिवीभ्या नमस्कार एव निह्नव इत्याह— 'द्यावापृथिवीभ्या मेव निह्नुवत इति। अस्तु नमस्कारेण तयोर्निह्नव, इतरेषां देवाना स कथ कृत स्यादिति, तत्राह— "ययोरिद सर्व मधीति। यस्मात् तयोरुक्त 'इद' परिदृश्यमान सर्वम् 'अधि' स्थित मिति

१— पा० सू० ८ २ ९७। २— विलम्बिनाग्नौ'–इति क।

३— तै० स० ६ २ २ ६। निह्नवप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्फुट दर्शित (श्रौ० सू० ११ १ १२)।

४— 'यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम'–इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १ ४ ६ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

५— निघ० १ १२ ६८ (उदकम्) २, १० २८ (धनम्), ३ ११० ६ (सत्यम) निरु० ६ ४ ७ (यज्ञ), १०, ४, ४ (वायु)।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)।

ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः। तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति प्रवर्ग्येण प्रचर्य्यायोपसद्भिः प्रचरन्ति तद्ग्रीवाः प्रतिदधाति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति। ता अपराह्णे याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्व्यतिषजति तस्मादिमानि ग्रीवाणां पर्व्वाणि व्यतिषक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा असुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयीमेवास्मिंल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत। त एताभिरुपसद्भिरुपासीदंस्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसदो नाम ते पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान्† प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयन्तीति यद्ध्योपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्व्वै देवा उपसद्भिः। पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो एवैष एतन्नाहैवास्मा अस्मिंल्लोके कश्चन पुरः कुरुते ऽइमानेवैतल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसद्भिर्यजते ॥ ५ ॥

---

* "दिवि"–इति ग, घ।

† "निमाल्लोकान्"–इति क, ग, घ। एवं मिश्रोत्तरत्रापि सर्वत्र।

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति। वज्रो वा ऽआज्य मेतेन वै देवा वज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येनेमांल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृत्यथो ऽइतरथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व उपभृतीति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति। चतुरुपभृति तद्वज्रमभिभारं* करोति तेन वज्रेणाभिभारेणेमांल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानाᳫं सयुजौ। ताभ्याᳫं साकं गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतर मेवाघार माघारयति यद् स्रुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माघार माघार्याभिजित्या ऽअभिजयानीति तस्मादन्यतर मेवाघार माघारयति यद् स्रुवेण† ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते। सीद होतरित्येवा-

---

* 'मतिभारं'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेबर'।

† "स्रुवेण"-इति ग, घ।

होपविशति होता होतृषदन उपविश्य प्रसौति प्रसूतो ऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते ॥ १० ॥

स आह्वातिक्रामन्नग्नयेऽनुब्रूहीति। आश्राव्याहाग्निं यजेति वषट्कृते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति। आश्राव्याह सोमं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति। तत् समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह विष्णुं यजेति वषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानय तिष्ठन् जुहोति। न युथेदं† प्रचरन्तमभ्युत्यभिजित्या ऽअभिजयानीत्यथ यद्देता देवता यजति वज्रमेवैतत् संस्करो‡त्यग्निमनीकः सोमः शल्यं विष्णुं कुल्मलः§ ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि वज्रः। अग्निर्वा ऽअहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरेतद्वै परिप्लवमानः संवत्सरं करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वज्रः। एतेन वै देवाः संवत्सरेण वज्रेण

---

* 'जुहोति'–इति ख। एवं सुत्तरत्रापि द्वयो।

† 'युथेत्'–इति पाठ सा०–सम्मत इति डा० वेबर०। 'ययेदं'–इति घ।

‡ 'सस्करो'–इति क, ख। एवं मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र।

§ 'कुल्मलम्'–इति ख। अय सेव पाठ काण्डीच्छेदाद् परन्त्य स्यात् साधु।

पुरः प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैषु एतेन सम्वत्सरेण व्रजेणेमांल्लोकान् प्रभिनत्तीमांल्लोकान् प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद उपेयात्। त्रयो वा ऽऋतवः सवत्सरस्य सम्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सुऽस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते। षड् वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सुऽस्करोति ॥ १८ ॥

यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्*। द्वादश वै मासाः संव्वत्सरस्य संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सुऽस्करोति। द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्व्विंशतिः सम्पद्यन्ते। चतुर्व्विंशतिर्व्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संव्वत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संव्वत्सर मेवैतत् सुऽस्करोति ॥ २० ॥

स यत् सायम्प्रातः प्रचरति। तथा ह्येव सम्पत् सम्पद्यते स यत् पूर्व्वाह्णे प्रचरति तज्जयत्यथ यदपराह्णे प्रचरति सुजित मसदित्यथ यज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति तां† जित्वा स्वाऽसतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

---

* 'उपेयात्'-इति ग, घ। † नास्त्येतत् पद ख-पुस्तके

स यत्प्रचरति। तद्युध्यत्यथ यत् सन्तिष्ठन्ते तज्जयत्यथ यज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

स जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽग्नेऽयःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा*। उग्रं व्चो अपावधीत्त्वेषं व्चो अपावधीत् स्वाहेत्येवहुरूपा हि सासीदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽग्ने रजःशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्चो ऽपावधीत्त्वेषं व्चो ऽपावधीत् स्वाहेत्येवहु-रूपा हि सासीद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति। यया द्विरेकस्याह्नः प्रचरिष्यन् भवति या ते ऽग्ने हरिशया तनूर्व्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं व्चो ऽपावधीत्त्वेषं व्चो अपावधीत् स्वाहेत्येवहुरूपा हि सासीद्धरिणी हि सासीद् यद्य द्वादशोपसद उपे-यात्तिस्र एव मेकया प्रचरेत्तिस्र एव मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसदा मेव। परु उर्व्वीर्व्वा ऽन्या उपसदः परोऽह्नीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ द्वावथ त्रींस्ताः परुउर्व्वीरथ यासां त्रीन् प्रथमाहं

* 'गह्वरेष्ठा'–इति डा०–वेवर-सम्मत। एव मुत्तरयोश्च द्वयो।

दोग्ध्यथ द्वावथैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः पर उर्व्वीर्याः पर उर्व्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तपसा वै लोकं जयन्ति। तदस्यैतत् परः-पर एव व्वरीयस्तपो भवति परः-परः श्रेयाꣳसंलोकं जयति व्वसीयान् हैवास्मिंल्लोके भवति य एवं व्विद्वान् पुरोऽह्वीरुपसद उपैति तस्माद् पुरोऽह्वीरेवोपसद उपेयाद् यद्यु द्वादशोपसद उपेयात् त्रीण्यतुरहं दोहयेद् द्वौ चतुरह मेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्य मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— 'ग्रीवा वै यज्ञस्योपसद, शिर प्रवर्ग्य[१], तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति, प्रवर्ग्येण प्रचर्य्याथोपसद्भि प्रचरन्तीति[२]। 'तत्' तेन प्रवर्ग्यानन्तर[३] मुपसदनुष्ठानेन 'ग्रीवा' अवयवापेक्षया बहुवचनम्, 'प्रतिदधाति' शिरसा सह योजितवान् भवति। "न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्"–इति[४]

१— ऐतरेयब्राह्मणे आतिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदां ग्रीवात्वम (१ ५ ८)।

२— "प्रवर्ग्योपसदावत"–इति का० श्रौ० सू० ८ २ १५।

३— प्रवर्ग्य मुपरिष्टाद् वक्ष्यति (२६ २ १)।

४— इदैवोपरिष्टाद्वक्ष्यति (२६ ७ ५३)।

निषेधप्रसङ्गवात् "यदि प्रवर्ग्यवान्"—इत्युक्तम्[१]। "आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैवे धर्म्मम्"—इति[२] ॥ १ ॥

"तथा पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति। "अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्"—"य उग्र इव शर्यहा"[३], "त्वं सोमासि सत्पति"—"गयस्फानो अमीवहा"[४], "इदं विष्णुर्विचक्रमे"—"त्रीणि पदा विचक्रमे"[५],—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः[६]। तेष्वाद्या प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्या, सायङ्कालीनोपसदि तु द्वितीया पुरोनुवाक्या, प्रथमा याज्या इत्यर्थः[७]। ग्रीवाणा मङ्गुलिवत् मध्यिङ्गपर्वाभावात् 'अस्थीनि'—इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकत्रयसाधनत्वेन प्रशंसति— "देवाश्च वा असुराश्चे-त्यादिना। 'अयस्मयीम्'—इत्यत्र 'अयस्मयादीनि छन्दसि'-इति[८] भ-सञ्ज्ञाया पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्वाभाव। "हरिणीं दिवीति। हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी मित्यर्थ ॥ ३ ॥

"तद्वै देवा असृजतेति। 'तत्' पुरत्रयम् 'असृजत' "सृज् हिंसायाम्'[९] छिन्नितवन्त, ते 'देवा'। यस्मात् 'एताभि'

१— चतस्रोक्त कात्यायनेन 'उपसदेव वाप्रवर्ग्ये' –इति ८ २ १६।
२— आश्व• श्रौ• सू• ४ ८ १६। ३— ऋ• स० ६ १६ ३४, ३९।
४— ऋ• म० १ ९१ ५, १२। ५— ऋ० स० १ २२ १७, १८।
६— विहितास्तैता ऐ• ब्रा• १ ४ ८ आश्व• श्रौ• सू• ४ ८ ८।
७— ऐतरेयकेऽप्येव नैव किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र द्रष्टव्य (१ ४ ८)।
८— पा० सू• १ ४ २०। ९— स्वा• प• १२ धा•।

त्रिभिराग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धार्थं चौर्ये पुरःप्रत्यावृत्त्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसद्साधनत्वादासामुपसन्नाम सम्पन्नमित्यर्थः[१] । उक्तमुपसदां जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति— "तस्मादाहुरुपसदा पुरं जयतीति । 'आहुः' अभिज्ञाः कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदन-दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञानामभिधानं न मृषेत्याह— "यद्धेति । 'उपासते' उपेत्यावृणवन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । "तथो एवैष एतदिति । एतया उपसदा 'एष' यजमानोऽपि पुरं प्रभिनत्ति, जयति चेति शेषः । न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुरमेव न भवेदित्याह— "नाहैवास्मा अस्मिंल्लोके कश्चन पुरं कुरुत इति[२] ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्'-इति यत् सङ्क्षेपेणोक्तम्, तदेव स्पष्टयति— "ता वा आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागत्रयार्थं आज्यग्रहणप्रकारमाह— "स वा अष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृतीति[३] । 'अष्टौ कृत्वः' अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

'स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वामिति । अत्र 'एव' कारेण "अथो इतरथाहुः"-इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । "तदन्न मतिभारं करोतीति । 'तत्' तेन जुह्वामष्टौ कृत्वो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रणीतास्वुपसत्'-इति का० श्रौ० सू० ८ २ १७ द्रष्टव्यम् ।
२— ऐतरेयब्राह्मणे तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१ ४ ६, ६ २ ३) ।
३— का० श्रौ० सू० ८ २ २६, २७ ।

वज्रत्वात्, तस्य च मुखत एवाघारग्रहणात्, वज्र मेव मुखप्रदेश-भारयुक्त कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा मङ्गौकत्वो ग्रहण प्रशंसति— "अग्नीषोमौ वै देवाना सयुजौ, ताभ्या मार्द्धं गृह्णाति विष्णव एकाकिन इति । गृह्णातीति शेष[१] । प्रकृतिवद्दाघारद्वयप्रसक्तौ सुच्या द्वितीय माघार निषेधति— 'अन्यतर मेवाघार मिति । 'य अ्वेणाघार-यति' त मन्यतर मित्यर्थ । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माघार प्रशंसति— "प्रतिक्रामति वेति । उत्तराघारानन्तर प्रतिक्रमण सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् एतव्याभिजयाय स्रौच मेवाघार माघारयेदिति स्तुति ॥ ९ ॥

'अथाश्राव्य न होतार मद्दणीत इति[२] । अध्वर्युराह 'आश्रा-वय' इत्युक्ता, "अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि 'मानुष इत्यन्त न ब्रूयादित्यर्थ , किन्तु 'सीद होत ' इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्व लायन— 'देवित सीद होतरिति वोक्त उपविशेत्"-इति । होता होतृषदन उपविश्य प्रमौतीति । वेदेरुत्तरा श्रोणिर्होतृ-षदनम् । "घृतवती मध्वर्यो सुच मास्यस्व —इत्यनुजानीया दित्यर्थ । 'स्रुचौ' जुहूपभृतौ ॥ १० ॥

'स आद्यातिक्रामन्नित्यादि[३] । 'अतिक्रामन् आहवनीयस्य दक्षिणभाग प्रति गन्तु वद्यतिक्रम कुर्वन् अग्नयेऽनुब्रूहि'- इति

१— तै॰ स॰ ६ २ ३ ४ ६ इत्यत्र ।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ २ ३॰ ।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ २ ३१ ।

होतारम् 'आह'। अग्नेर्यागार्थं मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः। पुनराश्रावण-प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज"-'इति' आह। याज्यां पठेति ब्रूयादित्यर्थं। 'वषट्कृते' होता "वौषट्"-इत्युक्ते[1] ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकाल माह— "अथ यदुपसत्याज्यं भवति, तत् समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीति[2]। 'समानयमानः' जुह्वां प्रचिपन् ॥ १३ ॥

"स यत् समानत्र तिष्ठन् जुहोतीति। 'अत्र' एतस्मिन्नेवाहवनीयदक्षिणदेशे। "न यथेद प्रचरन् सञ्चरतीति। दर्शपूर्णमासेष्टौ 'यथेत' येन मार्गेण गत', तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति, तथात्र न कर्त्तव्य मित्यर्थः। तथाविधे एकत्रैव होमः 'अभिजित्यै' भवति। अत. 'अभिजयानि'-इति एकत्रैव तिष्ठन् जुहुयात्। प्रकृतिवत् प्रतियाग माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्यं; अपि तु सकृदेवातिक्रम्य त्रीन् यागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः। अग्न्यादियागत्रय प्रशंसति— "अथ यदेता इति। कथ मेतासां यागेन यज्ञः सम्भृतो भवतीति तद्विभज्य दर्शयति— "अग्नि मनीक मित्यादिना। 'अनीकम्' वज्रस्य[3] मुखप्रदेशः, 'शल्यं'[4] तत. पूर्वो भाग', 'कुल्मल' तत्पुच्छभाग.[5] ॥ १४ ॥

१— "यद्धि कृत्वा सामाय"-इति का० श्रौ० सू० ८. १. ३२।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ६३।

३— 'पशव्य'-इति ख, ग। ४— 'काम्य'-इति क।

५— "अग्नि मनीकम्, सोम शल्यम्, विष्णु तेजनम्"-इति तै० सं० ६. २. ३. १। ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१ ४. ८.)।

उक्तं वत्सत्वं संवत्सरतयोपपाद्य प्रशंसति— "संवत्सरो हि वत्सो-ऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अह्नो रात्रेश्च योऽन्तरालः कालः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाल-व्यापित्वादिति भावः । 'एतत्' त्रयं 'परिप्लवमान' पुनःपुनरावर्त्त-मानं 'संवत्सर' निष्पादयति ॥ १५ ॥

"संवत्सरो वत्स इति । स च 'संवत्सरः' 'वत्सः', वत्स-रूपाग्न्यादित्रयात्मकत्वात् । "तस्मादेता देवता यजतीति उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति— "स वै तिस्र उपसद उपेयात्, त्रयो वा ऋतव इत्यादिना[1]। "द्विरेकया प्रचरतीति[2]। आग्नेयादि-यागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि 'द्विः प्रचरति' अनु-तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता बौधायनोच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्द्विरनुष्ठानं प्रशंसति— "ता' षट् सम्पद्यन्त इत्यादिना[3] ॥ १८ ॥

त्रिरात्रपक्षवद्द्वादशोपसत्पक्षमपि विकल्पयति— "यद्यु द्वादशो-पसद इति[4]। अस्मिन्नपि पक्षे प्रतिदिनमुपसदोर्द्विर्द्विरनुष्ठानं विधत्ते— "द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति। बौधा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

'द्विरेकया'—इत्युक्तं द्विरनुष्ठानमनूद्य ऋतुत्रयसम्पत्त्यानुकूल्या-त्मना प्रशंसति— "तास्वृतुर्विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. २ १८।　　२— का० श्रौ० सू० ८ २ १६।
३— तै० स० ६ २ ३ ८-१२ द्रष्टव्यम्।
४— का० श्रौ० सू० ८ २ ४०।

"स यत् सार्यं मातरिति[1]। सम्पत्तिसाम्यं विभज्य दर्शयति— "स यत् पूर्वाह्णे प्रचरतीति। पूर्वाह्णप्रचारः शत्रुजयसाम्यरूपः, अपराह्णप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः। आग्नेयादियागचयवत् दर्विहोमरूपं कञ्चिदुपसद्धोमं विधत्ते— "अथ यज्जुहोतीति। अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः। विहित मुपसद्धोमं पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति— "इदं वै पुरो युञ्जन्ति, तां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति। इह हि लोके दृश्यत इति शेषः। जेतारः प्रथमं पुरं युञ्जन्ति, भिन्दन्ति, पश्चात् तां जयन्ति, सुविजिताञ्च पुनः स्वां मात्मीयां प्रपद्यन्त इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति— "स यत् प्रचरतीति। 'प्रचारः' आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागचयप्रयोगः, स एव युद्धस्थानीयः। कृत्स्नसमापनं, तत् जयस्थानीयम्। उपसद्धोमः, स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसद्धोमे मन्त्रं विधातु माह— "स जुहोति यथा दिरेकश्याङ्क: प्रचरिष्यन् भवतीति[1]। उक्तानुसद्धोमेन सुपसद्यागवदुपसद्धोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम्। मन्त्रस्याय मर्थः[1]। हे अग्ने! 'ते' तव या 'तनू' 'अयःशया' अयसि शेते इत्ययःशया, अयोरूपेत्यर्थः। 'वर्षिष्ठा' उद्धतरा, 'गह्वरेष्ठा'

१— का० श्रौ० सू० ८ २, १७. । तै० सं० ६. २ १. ७, ८ द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ८ २ १५।
३— वा० सं० ५ ८ १।

गह्वरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'छप' 'लेप' 'वच' 'अपावधीत्'। उपलेपयोरर्थस्तित्तिरीयके स्पष्ट माम्नातः— "अग्रनया पिपासे ह वा उग्रं वचः, एनञ्च वैरहत्यञ्च लेप वच."—इति[1]। मन्त्रे यादृग्रूपा तनूर्निर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थ-त्याह— "एवरूपा हि सासीदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयतृतीयोपसन्मन्त्रावपि व्याख्येयौ[2] ॥ २४ ॥

एव मुपसत्त्रयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पक्षे न्यायसिद्ध मर्थं ब्राह्मणं स्वय मेव विस्पष्टं दर्शयति— "यदु द्वादशोपसद उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकयेति। अयःशयेयेतन्मन्त्र-माद्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ष्वहस्सु आवर्त्तयेत्। पुनश्च द्वितीय-मन्त्रसाध्ययापि चतुर्दिन मावर्त्तयेत्। तृतीयसाध्येवम्। एवं द्वादश सम्पाद्याः। कोऽर्थ उक्तो भवति? अय.शयादीनां त्रयाणां मन्त्राणां मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकैकोपसद गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या ते अग्नेऽय शया"—इति मन्त्र मावर्त्तयेत्, पुन. पञ्चमादिषु चतुर्षु दिनेषु रज.शयेति मन्त्र मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु हरःशयेति मन्त्र मावर्त्तयेदित्यर्थः[3] ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि। यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति पय., ता. 'व्रतोपसद.', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थः। 'पर-स्त्री.' उपर्युपरि एकद्व्यादिस्तनदुह्या व्रतवृद्धिर्यासुक्ति, ताः 'पर-

१— तै॰ स॰ १ २.११ सा॰ भा॰ द्रष्टव्यम्।
२— वा॰ स॰ ५ ८ २, ३।
३— का॰ औ॰ सू॰ ८ २ ३५, ३८।

त्र्यः' उपसदः। 'ताः' केचनानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः। उक्त-वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽक्षाः' उपर्युपरि हूयमानस्य द्रव्यस्य इत्यर्थः[१]। 'ताः' केच-नानुष्ठातारोऽनुतिष्ठन्तीति। तद्द्विविधाना मप्युपसदां स्वरूपतो विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकरूपत्वान्न वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽक्षीरेवोपेयात्; कस्माद्धेतोरिति तत्राह— "तपसा वै लोकं जयन्तीति। परोऽक्षीषु उपर्युपरि स्तनह्रासेन पयोह्रासात् तयोर्वृद्धिरुपर्युपरि भवति, तया लोक मप्युपर्युपरि जयति। तथा परऽउर्वी-पक्षे स्तनग्राऽक्ष्मप्रभवेन शरीरक्षयाभावात् चिरकालं भूलोके 'वसीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'[२]। द्वादशोपसत्पक्षो व्रतप्रकारः कथ मिति, तत्राह— "यद्यु द्वादशेति[३]। प्रथमं 'चतुरहं' प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'चौस्तीन्' स्तनान् 'दोहयेत्' द्वितीये चतुरहे 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'[४] इति ॥ २७ ॥
५ [४. ४.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— "त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्तरयोः"—इति का० श्रौ० सू० ८. ३. १, २ ।
२— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ । ३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ५ ।
४— तै० सं० ६. २. ३. ७-१४ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोधीन् पञ्चसीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्तिवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः शिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुतं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य' ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्कर शार्कतेजा,
रत्नाद्यो रत्नरूप गिरि मकृत मुदा पाञ्चसाशिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः[1] ॥

१— "कण्डिकासङ्ख्या १२२"—इति क, ख, "कण्डिकासङ्ख्या १२१"—इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ३१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २७ क०, सङ्कलनया १२२ इति सिद्धम्।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्य एष पूर्व्वार्द्ध्यो व्युपिष्ट स्थूणाराजो भवति। तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्ति सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पञ्चदश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§ । प्राङ् षड्विंशतं विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वार्द्धः‖ ॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः¶ । दक्षिणा द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽंसः ॥ ५ ॥

* 'तः'–इति, †-‡-§-¶ 'ङ्कोः'–इति, ‖ 'र्द्धः'–इति च ग, घ ।

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः*। उदङ् द्वादश विक्रमान् प्रक्रामति तच्छङ्कुं निहन्ति स उत्तरोंऽस एषा मात्रा वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिꣳशद्विक्रमा पश्चाद् भवति। त्रिꣳशदक्षरा वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके† प्रत्यतिष्ठंस्तथो एवैष एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो अपि त्रयस्त्रिꣳशत्स्युः। त्रयस्त्रिꣳशदक्षरा वै विराड् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् षट्त्रिꣳशद्विक्रमा प्राची भवति। षट्त्रिꣳशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकꣳ समाश्नुवत तथो एवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विꣳशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति। चतुर्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विꣳशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवत्येषा मात्रा वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पश्चाद्वरीयसी भवति। पश्चाद्वरीयसी पृथु-

---

* 'ङ्गो'-इति ग, घ।

† 'अस्मिंल्लोके'-इति क, ग, घ। एवमुत्तरत्रापि।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशꣳसन्ति यदेव पश्चाद्वरीयसी भवति पश्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं करोति तस्मात्* पश्चाद् वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते॥११॥

नासिका ह वा ऽएषा यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः†। अथ यदेना मुत्तरां व्वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तरवेदिर्नाम॥१२॥

द्वय्यो ह वा ऽइदमग्रे प्रजा आसुः। आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वे यज्ञꣳ समभरꣳस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचुरग्निमिमां नः श्व:सुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्यनेन नो यज्ञेन याजयतेति‡॥१३॥

ते हादित्या ऊचुः। उपजानीत यथास्मानेवाङ्गिरसो याजयान्॥§ यथ मङ्गिरस इति॥१४॥

ते होचुः। न॥ वा अन्येन यज्ञादपक्रमण मस्त्यन्तरा मेव सुत्यां ध्रियामहा¶ ऽइति ते यज्ञꣳ सञ्जह्रुस्ते यज्ञꣳ सम्भृत्योचु॰ श्व सुत्यां वै त्व मस्मभ्य मग्ने प्रावोचोऽथ व्वय

---

* 'तस्मात्'–इति ग। † 'वदि'–इति ग, घ।

‡ याजयेति'–इति सा॰-सम्मत इति डा॰ वेबर।

§ 'नुयात्'–इति ग।

॥ नाऽस्त्येतत् पद ग पुस्तके।

¶ 'ध्रियामहा'–इति सा॰-सम्मत इति डा॰ वेबर।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वं होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽग्नि मेव प्रतिमुजिग्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते ह्यग्न्यङ्गिरसोश्रयेऽन्वागत्य चक्रधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् न प्रत्याहथा इति ॥ १६ ॥

स होवाच। अनिन्द्या वै माहपत सोऽनिन्द्यैर्वृतो नाशक मुपक्रमितु मिति तस्माद् ह्यनिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेत् त ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानयाजयन्त सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्वाचं दक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यग्रह्णन्‡ हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तद् तद्यष्टस्य कर्म्म न व्यमुच्यत यद्दाक्षिण्य मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यग्रह्णंस्तस्माद् ह स्माहुरङ्गिरसो व्वयं वा ऽआर्त्विजीनाः स्मो व्वयं दक्षिणीया ऽअपि वा ऽअस्माभिरेष प्रतिगृहीतो य एष तपतीति तस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सौति'-इति ग, घ।

† 'क्रौ'-इति ग घ

‡ 'प्रत्यग्रह्णा'-इति क।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति। तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति यद्यश्वꣳ श्वेतं न विन्देदपि गौरेव श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपङ्क्रियते य एष तपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्वाक् चुक्रोध। केन मदेव श्रेयान् वन्धुनाऽऽ केनाऽऽ यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा देवेभ्योऽप-चक्राम सोभयानन्तरेण देवासुरान्त्संयत्तान्त्सिꣳही भूत्वाददाना चचार ता मपैव देवा ऽअमन्त्रयन्तोपासुरा अग्निरेव देवानां दूत आस सहरक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाꣳ* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्स्यन्त्युवाच। यद ऽउपावर्त्तेय किं मे ततः स्यादिति पूर्व्वा मेव त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ हैषा देवानुवाच यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सर्व्वा समर्द्धिष्यत ऽइति सैवं देवानुपाववर्त्त ॥ २२ ॥

स यज्ञायमाणोऽग्नौ। उत्तरवेदिं† व्याघारयति यदेवैना मदो देवा अब्रुवन् पूर्व्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्व्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति

---

* 'मसुराणाम्'-इति ख।

† '[illegible]। उत्तरवेदिं'-इति क।

व्याग्ध्येण निदानेनाथ यदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-स्यैव सर्व्वत्वाय व्याग्घि यज्ञो व्याग् घोषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमीते। युगेन यच्च हरन्ति शम्यया यतो हरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा यद्देवाढः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तदेवैना मेतदच्छ युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्निहत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात्। सिंही वैनं भूत्वा क्षिणोति नो हा माकुर्व्वीत सिंही हैवैनं भूत्वा क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यत्तं तदन्यत्रात्मन' कुर्व्वीत तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात्तस्मा एनां दद्यात् स यद्ददाति तदेनं सिंही भूत्वा न क्षिणोति यद् समानबन्धवे ददाति तद् नान्यत्रात्मनः कुरुत एषो निहत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

अथ शम्याञ्च स्फयञ्चादत्ते। तद्य एष पूर्व्वार्द्ध उत्तरार्द्ध' शङ्कुर्भवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रक्रामति चीन्वि-क्रमांस्तचात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य मात्रा नात्र मात्रास्ति यचैव स्वयं मनसा मन्येतापरिणीत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

---

* 'घोषा'-इति ग घ।

† 'प्रतिष्ठा'-इति ग, घ

स व्वेद्यन्तात्*। उदीचीः शम्यां निदधाति स परि-
लिखति तप्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्यां हि
तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात्। उदीचीः शम्यां निदधाति स परि-
लिखति वित्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतदाहास्यां हि
विविद्वान्‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्§। प्राचीः शम्यां निदधाति स
परिलिखत्यवतान्मा नाथितादितीमा मेवैतदाह यथ
न्नाथितन्मावतादिति‖ ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः¶। प्राचीः शम्यां निदधाति स परिलिख-
त्यवतान्मा व्यथितादितीमा मेवैतदाह यथ व्यथितन्मा-
वतादिति** ॥ ३० ॥

अथ हरति। यथ हरति तदग्नीदुपसीदति स या
ऽअग्नीना मेव नामानि एतन्हरति यान् या ऽअमून्
देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्त ऽइमा
म्पृ पृथिवीमुपासर्पन्निमा मय्येव हि ऽअस्याः परे तेनैवै-
तन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

---

* 'न्तात्'-इति ग, घ।
† ‡ 'एति'-इति ग, घ।
§ 'पुरानुवेद्यन्तम्'-इति क, ग
‖ 'दिति'-इति ग, घ।
¶ 'तः'-इति ग, घ।
** 'दिति'-इति ग, घ।

स मुहरति। विदेदग्निर्नभो नामाग्ने ऽअङ्गिर आयुना नाम्नेहीति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् समीरयति योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हृत्वा निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइति यत्तेऽनाधृष्टः रक्षोभिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध ऽइत्येवै-तदाहानु त्वा देवतीतय ऽइति चतुर्थः हरति देवेभ्यस्त्वा जुष्टाः हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःस्रक्तीश्यात्वालाड-रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतद्दिग्भ्यो हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति। सिःह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्प-स्वेति सा यद्देवान् सिःही भूत्वाशान्तेवाचरत्तद्वैना मेतदाह सिःह्यसीति सपत्नसाहीति त्वया व्ययः सपत्नान् प्रापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-स्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यः कल्प-यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्री वा सर्वतः करोति। यजमानस्य वा दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड् वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानत्रासौनो व्याघारयाणीति ॥ ३४ ॥

ता मद्भिरभ्युक्षति। सा यद्देवान् सिःही भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तस्मादद्भिरभ्यु-क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्ध-स्वेत्यथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता धाजन्त ऽइव हि सिकता ऽअग्नेर्वा ऽएतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तथो हैना मग्निर्न हिनस्ति तस्मात् सिकताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भ-स्वेत्यथैनां छादयति सा छन्नैताꣳ रात्रिं वसति ॥ ३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आतिथ्याताननप्ते च सोमाप्यायननिह्नवौ ।
उपसच्चेति पञ्चार्थाश्चतुर्थेऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं कात्यायनेन—"औपवसथ्यात् पूर्वेऽहनि पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य वेदीं

मिमीते"-इत्यादि । तदेतदाह— "तत्र एष पूर्वार्द्धो वर्षिष्ठः स्थूणाराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्तीति । 'य एषः' स्थूणाराजः 'पूर्वार्द्धः' पूर्वार्द्धं मर्हतीति पूर्वार्द्धः[1], प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः पृथुस्तम्भोऽस्ति, 'सोऽक्षःपाशः'[1] ऐष्टिकवेदेर्महावेदेश्चान्तरालमध्यरः । 'तस्मात्' स्तम्भात् 'प्राङ् प्रक्रमान् प्रक्रामति त्रीन्' । 'तत्' तत्र तृतीयप्रक्रमावसाने 'शङ्कुं' निहन्यात्, स्थापयेत्[2] ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणं माह— "तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यम-शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । 'सा दक्षिणा श्रोणि" मर्यादा भवति[3] ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्य मपि— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङि-त्यादि[4] ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधि मदर्श्य प्राचीनावधि माह— "तस्मा-न्मध्यमाच्छङ्कोः षड्विंशतं विक्रमान् प्रक्रामतीति[5] ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति । 'तस्मात्' पुरोदेशस्थात् 'मध्यमाच्छङ्कोः' श्रोणितः प्रक्रमात्

१— 'शालाया पूर्वार्द्धे भव पूर्वार्द्धो'-इति या० दे० ।
२— स निहत शङ्कु यन्त पातसञ्ज्ञको भवतीति पितृभूतिकर्कादयः ।
३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ७ ।
४,५— का० श्रौ० सू० ८. ३. ६, १० ।
६— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८ ।

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा उउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो छिन्दति तस्मादद्भिरभ्युक्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति। सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता भ्राजन्त इव हि सिकता अग्नेर्वा एतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता अग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तथो हैना मग्निर्न हिनस्ति तस्मात् सिकताभिरनुविकिरति सोऽनुविकिरति सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यथैनां छादयति स छन्नैताꣳ रात्रिं वसति ॥ ३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १०] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
आतिथ्यातानूनप्त्रे च सोमाप्यायननिह्नवौ ।
उपसदेति पञ्चार्थास्तुर्येऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं कात्यायनेन—"औपवसथ्यात् पूर्वेऽहनि पौर्वाह्णिका प्रचर्य वेदीं

श्रोणिभागस्योरुत्वं अंसभागस्य ह्रस्वत्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति— "अथ यत् पश्चाद्वरीयसी भवतीति। श्रोणिभागस्य त्रिंशत्प्रक्रमत्वोक्तेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्वरीयस्त्वम्। यस्माल्लोके 'पृथुश्रोणिः योषा' प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पश्चाद्भागस्यापि श्रोणित्वात् पृथुत्वं युक्त मित्यर्थः। श्रोणिपृथुत्वं कुत्रोपयुज्यते ? इति, तदुपयोग माह— "तस्मात् पश्चाद्वरीयस इति। प्रजायन्तेऽनेनेति 'प्रजननं', पश्चाद्भागे उरुतरं यत् तत् 'पश्चाद्वरीयः'। तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्वरीयस्त्वं प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवाद मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते[1]— "नासिका ह वा एषा यज्ञस्येति। नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदेर्मृदोच्छ्रितता कर्त्तव्या। उन्नतत्व मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति। यस्माद् 'वेदेः' भौमिक्याः 'उत्तराम्' अत्युन्नताम् 'उपकिरति' मृदं क्षिपति, 'तस्मात्' वेदे प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् 'उत्तरवेदिः' इति 'नाम' सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविध्यर्थं माख्यायिका माह— "द्वय्यो ह वा इदं अग्रे प्रजा आसुरिति। 'अग्रे' सृष्टेः पूर्वम्, 'द्वय्यः' द्विविधा एव 'प्रजाः' 'आसुः' अभवन्। काश्चाः ? 'आदित्याश्चैवाङ्गिरसश्च'। ते 'अङ्गिरसः' 'पूर्वे' आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो

१— विशेषत शुल्बसूत्रेषु (७ अ०) द्रष्टव्यम्।

'यज्ञं' सम्भृतवन्त । सम्भृतयज्ञा 'ते' 'अग्निम्' इत्थम् 'ऊचुः'— हे अग्ने ! त्वं 'नः' अस्माकम् 'इमाः' 'श्वःसुत्याः परेद्युःक्रियमाण-मभिषवम् 'आदित्येभ्य प्रब्रूहि', त्वमपि 'अनेन' सोमयागेन 'नः' अस्मान् 'याजयेति'। एवं सुत्रोऽग्निरादित्येभ्य पूर्वभाविनं वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ १३ ॥

"ते हादित्या ऊचुरिति । ता इत्थं व्यचारयन् । कथम्? 'यथा' येन प्रकारेण 'अस्मानेव अङ्गिरसः' 'याजयान्' याजयेयुः, 'वयं' तु 'नः' तान् याजयाम तत्प्रकारश्चिन्त्यता मिति ॥ १४ ॥

'ते होचुरिति । विचार्येत्थ मूचुः । "न वा अन्येन यज्ञा-दपक्रमण मस्तीति । 'अन्येन' वक्ष्यमाणात् साद्यस्कानुष्ठानात् अन्येन 'यज्ञात्' अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् 'अपक्रमणं नास्ति', अत 'सुत्यां सन्तरा मेव' अङ्गिरसः सुत्यात पूर्वं मेवास्माकं सुत्यां 'प्रियामहै'[1] व्यवस्थापयिष्याम 'इति' विचारितवन्तः । 'ते' 'यज्ञं' सुत्यालक्षणं 'सम्भृत्य' अग्निम् 'ऊचुः' । 'त्वम्' अस्मभ्यं 'श्वःसुत्याम्' 'अग्ने !' प्रावोच । 'अथ'-शब्दस्त्वर्थे। 'वयं' तु 'तुभ्यम्' 'अङ्गिरोभ्यश्च 'अद्यसुत्यां' अद्य क्रियमाणां सुत्यां अद्यसुत्यां, तां 'प्रब्रूमः'। 'तेषां' तथा कुर्वतां मस्माकं 'त्वं 'होता' भव ॥ १५ ॥

'तेऽन्य मेव प्रति प्रजिघ्युरिति । एवं सुत्रवन्तश्च 'अङ्गिरसः' एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् 'अन्यम्' प्रजिघ्युः' । "हि गतो इह्नौ वा[2] प्रेरयन् । ते अङ्गिरसः 'अग्नयेऽन्वाभत्य' 'चुक्रुधुः' ।

१— 'धियामहै'-इति डा० वेबर धृत माध्ये ।

२— धा० प० १० धा० ।

क्षुधद्रुहेर्ष्यादिना क्रुधियोगे चतुर्थी[1] । "कथ नु नो द्रूत इति । क्रोधप्रकार उक्त । 'न प्रत्यादृया' आदरस्य प्रत्यादर न कृतवानसि ॥ १६ ॥

अग्रेस्तरम्— "स होवाचानिन्द्या वै मादृपतेत्यादि। प्रासङ्गिक किञ्चिद्धर्मविशेष विधत्ते— "तस्माद् यानिन्द्यस्य वृतो नापक्रामेदिति । 'स' 'सद्यक्री' एकाह सोमयाग । 'एतेन आङ्गिरस आदित्यान् अजयन्' । दीक्षासोमक्रयादीना सद्य एव क्रियमाणत्वात् 'सद्यक्री' इति नाम ॥ १७ ॥

"तेभ्यो वाच दक्षिणा मिति । तेभ्य' याजकयाजकेभ्य 'वाचम्' एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थ । वाग्दक्षिणाया निराकरणस्याभिप्राय माह— "हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति । 'यदि' स्वीकरिष्याम तर्हि 'हास्यामहे' त्यक्ष्यामहे, दक्षिणोत्तरकाल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात् तथा सति यज्ञोऽदक्षिण स्यात् । अस्य को दोष इत्यत आह— "यद् दाक्षिण मासीदिति । दक्षिणासम्बन्धि 'दाक्षिण कर्म' । 'तद्' 'यज्ञस्य' सम्बन्धि 'कर्म', 'न व्यसृच्यत' वियुक्त न आसीत्, सम्पूर्ण नाभवदित्यर्थ ॥ १८ ॥

"अथैभ्य सूर्य मित्यादि । स्पष्टम् । 'तस्माद् ह स्माङ्गरिति । 'आङ्ग अङ्गिरस' स्वय प्रवते— 'आर्लिजीना[2] स्म' सम्यगृत्विक्कयोग्या स्म । तथा 'दक्षिणीया' दक्षिणायोग्या । आर्लिजीनत्व-

---

१— पा० सू० १ । ४ । ३७ ।

२— 'यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम्'—इति ५, १ ७१ सू० वा० ।

दक्षिणीयवयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते— "अस्माभिरेव प्रतिग्रहीत इति । एतच्छब्दार्थं माह— "य एष तपतीति" इति । प्रसङ्गात् यास्यकास्य दक्षिणा माह— "तस्मात् सद्य क्रियोऽश्व श्वेत इति । अश्व सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्[1], अश्वाग्नयस्याम्याच[2] सूर्यस्याश्वस्थानीयत्वम्, सोऽपि वर्णसाम्याय श्वेतो भवेत् ॥ १८ ॥

"तस्य रुक्मः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदेशे 'रुक्म' हिरण्यफलको वर्त्तुलाकारो भवेत्[3]। 'यद्य मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

"तेभ्यो ह वागित्यादि । 'तेभ्य' अङ्गिरोभ्य 'वाक्' कुपित-वत्याशीत् । "केन मदेय श्रेयान् बन्धुना इ इति । 'केन'-इति असूयार्थे प्लुति[4] । 'मत्' मत्त सकाशात् 'केन' 'बन्धुना', बध्नातीति बन्धु, विशेषगुण केन विशेषगुणेन 'एष' सूर्य 'श्रेयान्' अति-शयेन प्रशस्य । प्रशस्यहेतुभूताना सर्वगुणाना मभिधानाय पुन 'केना३'-इति ग्रहणम् । 'यदेत प्रत्यग्रहीष्टेति । 'यत्' येन अति-शयेन 'एतम्' आदित्यम् 'प्रत्यग्रहीष्ट', 'न माम्' । अश्यविद्यमान'

१— "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर "—इत्यादीदैव १० ३ ७।

२— 'य वाक्ताश्वान मन्बुवीताश्व स वचनीय स्यात्"—इति, "अश्व कस्मात् ? अश्नुतेऽध्वान महाशनो भवतीति वा"—इति च निरु॰ १ ४ १ २ ७ ५।

३— "अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ धुयास्यति"-इत्यादिक मिष्टिचोपरिष्टाद (१२ ४ २ ११) द्रष्टव्यम्।

४— पा॰ सू॰ ८ २ १०३।

कोऽतिप्रयत्नात्र दृष्टः? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः। 'उभयान् संयत्तान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक्। 'सिंही भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया[1] समीपस्थं सर्वं[2] स्वीकुर्वती 'चचार'। तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत्, असुराणाञ्चानाय सहरक्षोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

"सा देवानिति। उभयैरप्याहूता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना। आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास। ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माप्याहुति मागमनोपाधिना प्राहुः। 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच'। हे देवा! 'यां कां च आशिषम्' 'आशासिष्यध्वे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याशी' 'व' युष्माकं 'समर्द्धिष्यते' सम्यद्धा भविष्यतीति। तत सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ १२ ॥

इदानीं मुत्तरवेदीव्याघारणं विधत्ते— "स यद् धार्यमाणेऽग्ना-वुत्तरवेदिं व्याघारयतीति। अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, ता मुत्तरवेदिं व्याघारयेदित्यर्थ। "यद्देवेना मित्यादि। एतद्व्या-घारणेन या आहुति, अपहृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति, अतो व्याघारयेदित्यर्थ.। उत्तरवेद्या माघार-णेन वाच किं मायात मित्यत आह— "वागध्येषा निदानेनेति।

१— 'जिघत्समाना (? जिघत्सया)'-इति क।
२— नास्त्येतत् पद मितिरिक्तेषु पुस्तकेषु।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगतायाः वाचो वर्धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः[1] ॥ २३ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिसाधनं द्रव्यं विधत्ते— "तां वै युगशम्येनेति । युगेन शम्यया चेत्यर्थः । युगवच्छम्याया[2] अपि साधनत्वमस्तीत्याह— "युगेन यत्र हरन्तीति । 'यत्र' यस्मिन् देशे 'युगेन हरन्ति', 'यत' यस्मात् तत्र 'शम्यया' अपि 'हरन्ति', अतो युगवच्छम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्त्येवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत आह— "युगशम्येन वा इति । 'योग्य' योजनार्हमश्वम् । 'अद' विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले 'या' यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्, 'सिंही भूत्वा' अशान्ता क्रूरा सती 'अचरत्' । 'तत्' तत्र युगेन शम्यया च मानेन 'एना' वाचम् 'एतत्' इदानीं 'यज्ञे' योजितवान् भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिकं कञ्चिन्नियमं विधत्ते— "तस्माच्चिदत्तदक्षिणा न प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । "नो ह अमा कुर्वीतेति । 'अमा' सह, स्वात्मनेत्यर्थः, 'नो ह' नैव कुर्वीत[3] ।

१— तै० स० ६ २ ७ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— "दानिमदरूगुरुप्रमाणां शम्यां मारयीम्"—इत्यादि का० श्रौ० ५ ३ २० सू० क० या० दे० । 'गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः काष्ठविशेष शम्या'—इत्यादि तै० स० १ १ ६ अनु० सा० भा० (तै० ब्रा० ३ २ ६) । "गदया सदृशी बाहुपरिमिता शम्या । तया चतुर्दिक्षु उत्तरवेदीं परिमिमीते"—इति च तै० स० ६ २ ७ अनु० सा० भा० ।

३— 'अन्येन परित्यक्तां दक्षिणां अमा सह स्वात्मनि न कुर्वीत'—इत्येव क० ।

'चिणोति' हिनस्ति। 'चिणु हिंसायाम्'[1]। "नो क्षान्यस्मा इत्यादि। स्पष्टम्। 'अस्य यजमानस्य। समानबन्धु' एकविधि-निबन्धन, एकविषय इत्यर्थं। तादृशोऽन्य पाप दद्यापि स्यात्' पापी यदि भवेत्, 'तस्मै दद्यात्'। तादृग् विधाय दाने उक्त-दोषद्वयराहित्य दर्शयति— "स यद् ददाति तदेन मित्यादिना। 'एषा व निवृत्तदक्षिणाये प्रतिष्ठा' निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थ। अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्पद मित्यर्थ ॥ १५ ॥

"अथ शम्याम्रेत्यादि। 'एष' शङ्कु 'पूर्वार्द्ध'[2] सन्नपि 'उत्त-राद्धं' भवति। सौमिकवेदेरुत्तरान्तस्य शङ्कुरित्यर्थ। 'तस्मात्' शङ्को सकाशात् 'प्रत्यङ् प्रत्यङ्मुख चीन् 'विक्रमान्' प्रक्रमान् 'प्रक्रामति'[3]। तत्र चात्वालार्थं परितो लेखन कुर्यात्, 'सा चात्वा-लस्य मात्रा। यैवोत्तरवेदेरुक्ता, सैवेत्यर्थ चात्वालखननोपयुक्तैव मृदा उत्तरवेदिकरणात्। तदेवाह— 'नात्र मात्रास्तीति ॥

उत्तरार्द्धशङ्को प्रत्यक्क्रमत्रये चात्वाल इति य पक्ष उक्त तेन सह विकल्पित पक्ष माह— यत्रैव स्वय मनसा मन्येतमित्येोत्कर मिति"[4] ॥ १६ ॥

१— त० उ० ४ धा०   २— 'पूर्वार्द्धे भव' पूर्वार्द्ध –इति वा० दि०।

३— 'विपद प्रक्रम' अवचतुष्पदो वा। पद पञ्चपदाङ्गुल द्वादशाङ्गुल वा –इत्यादि शुल्बसूत्रे ७ १५ १६।

४— 'चात्वालस्यवेदेर्वाकारौ। महावेद्या प्राग्भागे मृत्तिकाग्रहणेयेन निष्पाद्यमान पक्ष आकार। आपस्तम्बमते तद्विषया सम्मा उक्ता। मृत्तिका चात्वालगतेति तस्योऽपर आकार। तद्विषया बौधायनमते सम्मा"–इति तै० स० ६ २ १२ मा० भा०।

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति— "स वेद्यन्तादुदीचीं शम्या मिति[1]। दक्षिणश्रोणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः। 'स परिलिखति' शम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात्। अनेनैव पश्चादवधिनिर्देशः कृतो भवति। तत्र मन्त्रः— "तप्तायनी मेऽसीति[2]। हे भूमे! 'तप्तायनी असि' तप्तः पुमान् यस्या मिति तप्तायनी, तद्रूपा भवसि। मन्त्रं व्याचष्टे— "इमा सेवैतदाहेति। 'हि' यस्मात् 'तप्तः' पुरुषो दारिद्र्येण दुःखितः सन् धनादिसाधनेच्छया 'एति', तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

"अथ पुरस्तादित्यादि[3]। स्पष्टम्। "अस्यां हि विविदान एतीति। 'विविदानः' धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः 'अस्याम्' एव खलु 'एति' गच्छति। अतो 'वित्तायनी' भूम्यभिधानं युक्तमित्यर्थः[4] ॥ २८ ॥

"अथानुवेद्यन्त मिति। 'अनुवेद्यन्तं प्राचीं शम्यां निदधाति[5]'। अनेन चात्वालस्य दक्षिणसीमोच्यते। तत्र लेखनमन्त्रस्यायमर्थः— 'मा' मां 'नाथितात्' याचितात् हिरण्यादिरूपादर्थात् भूमे! 'अवतात्' रक्ष। "यत्र नाथे तन्मावतादितीति[6]। 'यत्र' यस्मिन् विषये 'नाथे' याचे धनादिकम्[7], 'तत्' तस्मात् सं मां 'अवतात्' पातु, रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५ ३ २०, २१, २५।
२— श० ब्रा० ५ ८. १। ३— का० श्रौ० सू० ५. ३. २४, २५।
४— श० ब्रा० ५ ८. २। ५— का० श्रौ० सू० ५. ३ २२, २५।
६— श० ब्रा० ५ ८. ३। ७— इत परम् '?' -इति क।

"अथोत्तरत इति"[1]। चात्वालस्योत्तरावधि परिलेखनस्य[2] "अवतान्मा व्यथितात्"-इति[3] मन्त्रः। तस्य व्याख्यानम्— "यत्र व्यथै तन्मावतादिति। 'यत्र' यस्मिन् विषये 'व्यथै' लाभोपाय मजानानो व्यथितः स्याम्, 'तत' तस्मात् सकाशात् 'अवतात्' अव ॥ २० ॥

खातायाः मृदश्चात्वालाद् उत्तरवेदिं[4] प्रति हरणं विधत्ते— 'अथ हरतीति। 'यत्र हरति', 'तत्' तत्र, उत्तरवेदिप्रदेशे 'अग्नीत् उपसीदति' उपविशति आग्नीध्रः[5]। 'अग्नीनां' 'नामानि' वक्ष्यमाणानि[6] 'गृह्णन्' एव हरेत्। ननु अग्निषु चात्वालप्रदेशे तन्नामग्रहणं सुपपद्यते, न एवात्र कुत इत्यत्राह— "यान्वा अमून् देवा अपेऽग्नीनिति। 'होत्राय' होमनिष्पादनाय, हविर्वहनाय 'प्रावृणत' प्रावृण्वन्। 'ते प्राधन्वन्'। धन्वतिर्गतिकर्मा[7]। 'इमाम्' 'अच्छैव'। अच्छेति विनिपातार्थीय[8]। इमां पृथिवीं परिविदेष्य असुरादयोऽपि 'उपासर्पन्'। 'तेनैव' 'एतत्' एतेन 'निदानेन' मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५, ३ २४ २५।

२— 'परिलेखने'-इति क। ३— वा० सं० ५ ९, ४।

४— "उत्तरवेदिरिति चात्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य स्थण्डिलस्य नामधेयम्"-इति का० श्रौ० ५, ३, १९ सू० या० दे०।

५— वेदिपरिमाण पुरस्तात् १ २ ३ १ (१ भा० १५१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

६— "आहवनीय पुरस्तात्, मार्जालीयो दक्षिणतः आग्नीध्रीय उत्तरत इतोऽद्वैवोपदिष्टात् (६ २ २१) द्रष्टव्यम्।

७— भा० प० ५९७ धा०। ८— निरु० १ २ ४।

"स प्रहरतीति[1]। 'स' स्फ्यो हर्त्ता अध्वर्युः, स्फ्येन 'प्रहरति' खनेत्। मन्त्रस्याय मर्थः[2]— हे 'अङ्गिरः' अङ्गिरोनामकर्षिरूप! 'अग्ने!' त्वम्। "योऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्"-इति[3] श्रुतिः। आकृत्याधारभूत। "नभो नाम विदेत्"। न भातीति 'नभः', एतत् 'नाम' विदेदित्यर्थः। यद्वा, नभो नामाग्निरिति 'विदे' जानीया इत्यर्थः। तस्य 'आयुना' एतदात्मना 'नाम्ना' अभिधानेन युक्त 'एहि' आगच्छ[4]। "स यदित्यादि। "आयुर्दधातीति! 'आयु'-शब्द सामान्येन श्रुतिः। 'तत्' अवदारित 'समीरयति' उत्तरवेदिं प्रति सम्यक् प्रेरयति[5]। तत्र मन्त्रः— "योऽस्यां पृथिव्या मसीति[6] 'य' त्वम् 'अस्या' खातायां भूम्यां भवसि, त त्वां समीरयामीत्यर्थः॥

आनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापन समन्त्रक विधत्ते— "यत्ता निदधाति यत्तेऽनाधृष्ट मिति[7]। मृदा एकीभूत! यत् ते, यदा हे तिरोहितावित्विग्रहे! स्तृ! 'यत्' 'ते' 'अनाधृष्ट' रजोभिरछिन्यम्, 'यज्ञिय' यज्ञार्ह 'नाम', 'तेन' नाम्ना 'त्वा'

१— का० श्रौ० सू० ५ १ २६।
२— तत्पाठस्तु वा० स० ५ ८. ५।
३— ऐ० ब्रा० १ ३ ८। निरु० १ १ ५।
४— का० श्रौ० ५ १ १० — वा० सं० ५, ८ १।
५— 'ह्रर्मति'-इति छ।
६— का० श्रौ० सू० ५ १ २८— वा० स० ५ ८ ०।
७— का० श्रौ० सू० ५ १ २६ — वा० सं० ५ ८ ८।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । "योऽस्मान्"-इतिमन्त्रेण[1] त्रिवारं हरेत्[2] ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्याय मर्थः— "हे आह्रियमाणपदार्थ ! 'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुकृत्य, आहरामीति शेषः । किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा व्यन्ति हविर्भक्षयन्ति अनेनेति देववीतिर्यज्ञस्तदर्थम्[3] ॥

अर्थसिद्ध मनूद्य प्रशंसति— "तां वै चतु स्सक्रेरिति । चतस्रः स्रक्तयो यस्य चात्वालस्य, स तथोक्त. । चतुरस्रात् शाकल्येन हरतीत्यर्थ ॥ १९ ॥

"अथानुव्यूहतीति[4] । अनुक्रमेण व्यूहनं स्तम्बसारण कुर्यात् । "सिद्धासि"— इति[5] व्यूहनमन्त्र । हे अनुव्यूह्यमाने ! वेदे ! त्व 'सिंहो असि' प्राग्वक्ष्यप्रकारेण सिंही भवसि । कीदृशी ? 'सपत्न-साही' शत्रूणा मभिभवित्री । तादृशी त्वं 'देवेभ्य' तेषा मर्थाय 'कल्पस्व' योषारूपा सती भोगसाधन भवेत्यर्थ ॥

सिंह्यसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्य माह— "सा यदेवाद सिंही भवेति । उक्त: सिंहीभाव. । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्य माह— "त्वया वयं सपत्नानिति । "देवेभ्य. कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्— "योषा वेत्यादि ॥ ११ ॥

१— वा० सं० ५.९.७ ।　　२— का० श्रौ० सू० ५. ३ १०, ११ ।
३— का० श्रौ० सू० ५ ३. १२.— वा० स० ५ ९ ८ ।
४— का० श्रौ० सू० ५ ३ १२ ।
५— वा० स० ५ १० १ "कल्पस्व" ।

"ता वै युगमात्री वेत्यादि"[1]। षडशीत्यङ्गुलपरिमिता 'युगमात्री'। दिक्चतुष्टयापेक्षया "दश-दश"-इति वीप्सा। युगमात्रस्य पूर्वं मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपक्षं प्रशंसति— "दशाक्षरा वै विराडिति। सर्वेच विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च विराड्=वाक्'। मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् 'वाग्=यज्ञः'। अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुतिः। "मध्ये नाभिका मिव करोतीति"[2]। अल्पा नाभिर्नाभिका। तस्या निर्माणप्रयोजन माह— "समानत्रेति। एकत्र स्थित्वा सर्वतो-न्तरवेद्या व्याघारणस्याशक्यत्वात् तत्सिद्धये मध्ये नाभिकरण मित्यर्थः[3] ॥ २४ ॥

वेद्या अद्भिरभ्युक्षणं विधत्ते— "ता मद्भिरभ्युक्षतीति"[4]। अभ्युक्षणस्य प्रयोजनद्वयम्,— सिद्धो भूत्वा अशान्तायाः शान्तिरेकं प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्व मपरम्, तदुभय मुच्यते— "सा यदेवात् इत्यादिना। "ता मेवैतद्देवेभ्यो ह्निम्वतीति। ह्निम्वति प्रीणनकर्मा[5]। तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्थाय भवति, योषात्वेनाभिधानात्। योषाया अलङ्करणेन पत्युः प्रीतिर्भवतीति सुप्रसिद्धम् ॥ २५ ॥

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ४ ६ २२।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ५ ३ २६।
३— तैत्तिरीयभाष्ये (स॰ ६ २ ७) सर्वं मेतत् स्पष्टं व्याख्यात मित्येव गडच्छपेक्ष व्याख्यायते सायणेन।
४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ५ ३ ३०। ५— श॰ प॰ ५८१ पा॰।

"सोऽभ्युक्षतीति[१]। अभ्युक्षणमन्त्रः— "सिंहमसीति[२]। अयं स्पष्टार्थः। सिकतानां प्रक्षेपस्योक्त मलङ्कारकृपत्वं समर्थयते— "भ्राजन्त इव हि सिकता इति। अतिधवलत्वाद् भ्राजमाना भवन्ति। वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतसन्तापनिवर्त्तकत्वेन प्रशंसति— "अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना। अग्न्यवयवभूताना मेव सिकताना मुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य स्वात्मदाहकत्वाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः। सिकताप्रकिरण-मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव[३]॥

अथोत्तरवेदेर्यज्ञियवृक्षशाखया प्रच्छादनं विधत्ते— "अथैनां छादयतीति[४]॥ १६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

इध्म मभ्यादधाति। उपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मधि-श्रयति स्रुवं च स्रुचं च सम्मार्ष्ट्यथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं गृह्णीते यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७।
२— वा० सं० ५. १०. २ "शुन्धस्व"।
३— वा० सं० ५. १०. ३ "शुम्भस्व"
४— का० श्रौ० सू० ५ ॥ १ ।

अथोद्यच्छन्त्यौध्मम्* । उपयच्छन्त्युपयमनीरथाहाग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूह्येकस्फ्ययानूदेहीत्यनूदेति प्रतिप्रस्थातैकस्फ्ययैवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरयं एष वेदेर्जघनार्धे भवति तद्वेदेवान्तःपातेन गार्हपत्यस्य वेदेर्व्यवच्छिन्नं भवति तदेवैतदनुसन्तनोति ॥ २ ॥

तद्धैके । श्रोत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा न कुर्यादेवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात्त ऽआयन्त्यागच्छन्त्युत्तरवेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स पुरस्तादेवाग्रे प्रोक्षत्युदङ् तिष्ठन्निन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वितीन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्ताद्गोपायत्वित्येवैतदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाद्गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पात्विति मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः

---

* 'ध्म । मु'-इति क, 'ध्मं'-इति ख, 'धाम्'-इति ग, घ ।

† 'वेदिम्'-इति ग, घ ।

‡ 'ह'-इति घ । एवं मुत्तरेष्वपि विज्ञेयम् ।

पात्विति विश्वकर्म्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवै-तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। तद्ये ऽएते पूर्व्वे सक्ती तयोर्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन बहिर्व्वेदि निनय-तीद महं तप्तं वार्बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजामीति सा यदेवादः सिंही भूत्वाशान्तेवाचरत्ता मेवास्या एतच्छुचं बहिर्द्धा यज्ञान्निःसृजति यदि नाभिचरेद्यद्यु ऽअभिच-रेदादिशेदिद महं तप्तं वार मु मभि निःसृजामीति त मेतया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोक मेति ॥ ८ ॥

स यद्धार्य्यमाणोऽग्नौ। उत्तरवेदिं व्याघारयति यद्वेवै-ना मदो देवा अब्रुवन् पूर्व्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत्पूर्व्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति यद्वेषा देवा-नब्रवीद्यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सर्वा समर्द्धिष्यत ऽइति ता मेनयार्त्विजो यजमानायाशिष माशासते सास्मै सर्व्वा समृद्ध्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेकं कुर्व्वन् द्वयं करोति। यदुत्तरवेदिं व्याघारयत्यथ यैषां[‡] मध्ये नाभिरेव भवति तस्यै ये पूर्व्वे सक्ती तयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

---

* 'ता'-इति ख ग...-केषेष्व दृष्ट।

† 'मूर्ति'-इति ग

‡ 'एषा'-इति क ख।

तस्या माघारयति। सिꣳह्यसि स्वाहेत्यथापरयोरुत्तरस्याꣳ सिꣳह्यस्यादित्यवनिः स्वाहेत्यथापरयोर्द्दक्षिणस्याꣳ सिꣳह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहेति बह्वी वै यजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे व्वीर्य्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्व्वयोरुत्तरस्याम्*। सिꣳह्यसि सुप्रजावनी रायस्पोषवनिः स्वाहेति तत्प्रजा माशास्ते यदाह सुप्रजावनिरिति रायस्पोषवनिरिति भूमा वै रायस्पोषस्तद्भूमान माशास्ते ॥ १२ ॥

अथ मध्य ऽआघारयति। सिꣳह्यस्यावह देवान् यजमानाय स्वाहेति तद्देवान् यजमानायावाहयत्यथ स्रुच मुद्यच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्यस्त्वेत्येवैतदाह† ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति। ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृꣳहेति मध्यमं ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृꣳहेति दक्षिण मच्युतक्षिदसि दिवं दृꣳहेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारानुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥

शरीरꣳ हैवास्या पौतुदारु। तद्यत् पैतुदारवाः‡

* 'स्याꣳ'-इति ख, ग घ।

† 'ह'-इति ग।

‡ 'तदापैतुदारवाः'-इति क, ख।

परिधयो भवन्ति शरीरेणैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

माꣳसꣳ हैवास्य गुल्गुलु* । तद्यद् गुल्गुलु† भवति माꣳसेनैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो हैवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्युत् सुगन्धितेजनं भवति गन्धेनैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णे स्तुका भवति । वृष्णोर्ह वै विषाणे ऽअन्तरेणाग्निरेकाꣳ रात्रिं मुवास तद्युदेवात्राग्नेर्न्यक्तं तदिहाप्यसदिति तस्माद् वृष्णे स्तुका भवति तस्माद्या शीर्ष्णो नेदिष्ठꣳ स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् यद्यु तां न विन्देदपि या मेव काञ्चाहरेत्तद्युत्परिधयो भवन्ति गुप्त्या ऽएव दूरꣳ ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधय ऽआगच्छन्ति ॥ १८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माणमभिधाय अथोत्तरवेद्यामग्निप्रणयनप्रयोग उच्यते— "इध्म मभ्यादधतीति[1]। आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानानामङ्गाराणां सम्पादनाय काष्ठसमूहं स्थापयेयुरित्यर्थः। "उपयमनी-

---

*, † 'गुग्गुलु'-इति सा०-सम्मत पाठ इति डा० वेबर।

१— का० श्रौ० सू० ५ ४.२।

रित्यादि। 'उप' अग्नेरधस्तात् यम्यन्ते इत्युपयमन्यः सिकताः[१]। व्याघारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि'श्रयति' विलापयेत्। आज्य मुत्पूत कृत्वा स्रुवेण स्रुचि पञ्चवारं गृह्णीयात् ॥ १ ॥

"अथोद्यच्छन्नीति"[२]। इध्मे प्रदीप्ते सति 'अथ' अनन्तर मेव 'इध्मम्' अङ्गारतो प्राप्त मूर्द्ध धारयेत्। इध्मपात्रस्याधः 'उपयमनीः' उपयच्छेत्। 'अग्नये प्रह्रियमाणाय' उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय तदनुकूलं सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात्। 'एकस्फ्यया' एक स्फ्यो यस्यां रेखायां सा तथोक्ता, तया मा मनुगच्छ; स्फ्येन रेखां कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात्[४]। एकस्फ्यानुगमनस्यावधि माह— "आ एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनार्द्धो भवतीति। 'वेदेः' सौमिक्याः 'जघनार्द्धे' 'य' एषः' शङ्कुर्भवति। स्थूणाराजात् प्रक्रमचितये यः शङ्कुरन्तःपातः स्थापितः, स एव मध्यमशङ्कुः; तावत्पर्यन्त मित्यर्थः। "गार्हपत्यस्य वेदेरिति। 'यतः प्रणयति स गार्हपत्यः'–इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात् आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते। रेखाकर्षणेनान्तःपात्यहृयो यत्रच्छेदः परिहृतो भवति[५] ॥ २ ॥

१—"उपयम्यते उपगृह्यतेऽग्निरभिरित्युपयमन्य सिकताः"–इति सा० दे०।

२— अधिश्रयः सामर्थ्यानुवादी।

३— का० श्रौ० सू० ५ ४. ७।

४— "प्रतिप्रस्थाता होतारं ब्रूयात्"–इति ङ, घ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ४. ८।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्ष सुपन्यस्य व्यपच्छेदपरि-हाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे— "तदु के औत्तरवेदेरनू-दायन्तीति[1] ॥ ३ ॥

"प्रोक्षणीरध्वर्युरित्यादि[2]। अध्वर्युः प्रोक्षण्यादानविधानात् अग्निप्रणेता अग्नीदेव 'अग्रे' वक्तरादिभ्य पूर्वम्, 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि 'प्रोक्षति', 'उदङ्' उदङ्मुखस्तिष्ठन्।

मन्त्रस्याय मर्थः[3]।— इन्द्र इति घुष्यते ग्रन्थते इति 'इन्द्रघोष.' इन्द्रनामा देव, स: 'वसुभि' सहितः 'पातु' रक्षतु, असुरादिभ्य' सकाशात् 'गोपायतु' इत्यर्थ । 'प्रचेताः' प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणः। 'पितरः' अग्निष्वात्तप्रमुखाः। 'मनोजवा.' मनोवेगोपम-वेग.। 'विश्वकर्मा' विश्वविषय कर्म यस्य स एतन्नामको देव.। निनेतव्यायाः दक्षिणपूर्व्वसक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्व्वदिग्गतसक्ति-दयोपन्यास' ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

"अथ या प्रोक्षण्य इति। "ता व्यन्तेनेति। 'ता' प्रोक्षणीः 'व्यन्तेन' अत्यन्तान्तदेशेन। तथापि स्रक्त्ये प्रोक्षणीये शेषनिनयन-प्रसक्तावाह— "बहिर्वेदीति[4]।

निनयनमन्त्रस्याय मर्थः[5]।— 'इद' प्रोक्षणीशेष 'तप्तम्', 'वेदा.' सिद्धीप्तायाः क्रौर्य्यव्युत्पादनत' तस्मिन् सन्तापयाशि' समग्रवात् अव-

1— का० श्रौ० सू० ५ ४.१०।

2— का० श्रौ० सू० ५ ४.११।

3— तत्पाठो वा० सं० ५ ११ १।

4— का० श्रौ० सू० ५.४ १२। 5— वा० सं० ५ ११.२।

शिष्टं सम्भृतं भवति, तथाविधं वा, 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बहिः निःसृजामि'। "सा यदेवाद इत्यादि निनयनार्थवादः स्पष्टः।

अथ निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छाराद्दित्यविषय इत्याह— "यद्यभिचरेदिति। 'यदि' अभिचारं कर्त्तुमिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद् बहिः' स्थाने 'अमुमभि निःसृजामि'-इत्यादिब्रूयात्[1]। अमुमित्यत्र द्वेष्यस्य नाम गृह्णीयात्। 'स' अभितप्तः 'शोचन्नेवामुं लोकमेति' दुःखेन प्राणान् जहातीत्यर्थः ॥ ८॥

इदानीं प्रस्तावसरत्वात् व्याघारणमाह— "स यद् धार्य्यमाणेऽग्नाविति। आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नौ धार्य्यमाणे' सति अध्वर्युः व्याघारयति। "यदेवैना मद इत्यादिकमुत्तरवेदेर्विधार्थाख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम्[2]। यस्मादपक्रान्ताया वाच प्रतिनिवृत्तये देवैर्व्याघारणं दत्तम्, तस्माद्देवेभ्य एतत् कर्त्तव्यमित्यर्थः। यस्माच्च व्याघारणपरितुष्टया वाचा सर्व्वाशीः समृद्धिरूपो वरो देवेभ्यो दत्तः, तस्माद् यजमानार्थं ऋत्विग्भिराशास्यमानानामाशिषां समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तदा एतदेकमिति। 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारणं कुर्व्वन् 'दध करोति' व्याघारणं यजमानाशीराशासनस्येत्यर्थः। उत्तरवेदिमध्यङ्गतायास्तु सप्तेरुत्तरनाभेर्दक्षिणया व्याघारप्रकार उच्यते—

१— का० श्रौ० सू० ५ ४ १३।

२— ५ अ १ ब्रा २९ कण्डी व्याख्या द्रष्टव्या (२८७ पृ०)।

'अथ येषा मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना[1]। 'ये पूर्व्वे सक्ती' ईशानाग्नेयदिग्गते, 'तयो' मध्ये 'दक्षिणा' स्रक्तिराग्नेयदिग्गता, 'तस्या' "सिंहासि स्वाहा[2]"-'इति' 'व्याघारयति'। "अथापरयो-रुत्तरस्या मिति। नाभे पश्चाद्दिग्गतयोर्मध्ये 'उत्तरस्या' वायव्य-दिगवस्थिताया स्रक्त्या मित्यर्थ। आदित्यान् यजमानार्थं वनति भजत इति 'आदित्यवनि', तादृशी 'सिंहासि', तुभ्य स्वाहुत मस्तु। 'अथ' 'अपरयो'। 'दक्षिणस्या' नैर्ऋतकोणकोष्ठे इत्यर्थ। अत्र ब्रह्मवचोभयाग्रासनस्याभिप्राय माह— 'बह्वी वै यजु ष्वाशीरिति। 'यजु षु' आशी परेषु प्रायेण 'बह्वी आशी' बहुविधान्याशास नान्युपलभ्यन्ते। अतो युक्त मित्यर्थ। 'अथ' 'पूर्व्वयोरुत्तरस्याम्' ईशानस्रक्त्या 'सुप्रजावनि' शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्ती, 'राय-स्पोषवनि' रायस्पोषो धनपुष्टि ॥ १०, ११, १२ ॥

"अथ मध्य आघारयतीति। मध्यस्याघारणमन्त्र— "सिंहास्या-वह देवान्"-इत्यादि[3]। स्पष्टार्थ। 'अथ' 'स्रुवम्' 'उद्यच्छति[4]' ऊर्द्ध्वं धारयेत्। स्रुगुद्यमनमन्त्रस्य[5] भूतशब्दस्य भूतकार्थ्यं मर्थ इत्याह— "प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

"अथ परिधीन् परिदधातीति[6]। तन्मन्त्रस्यार्थ[7]।— हे परिधे। त्व यस्मात् 'ध्रुवोऽसि' अत 'पृथिवीं' 'दृंह' दृढा कुरु। अनेन

१— का० औ० सू० ५, ४ १४। २— वा० स० ५ १२ १-४।
३— वा० स० ५ १२ ५। ४— का० औ० सू० ५ ४ १५।
५— वा० स० ५ १२ ६। ६— का० औ० सू० ५ ४ १६।
७— वा० स० ५ १३ १, २ ३।

मध्यमपरिधिं परिदधाति। ध्रुवं अविचलं क्षियति निवसतीति 'ध्रुवक्षित्'। अच्युतं परैरच्यावितं यथा न चलति तथा क्षियतीति 'अच्युतक्षित्'। उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भार-प्रक्षेपं[1] समन्त्रकं विधत्ते— "अग्नेः पुरीषमसीति"[2]। "सम्भाराननु-निवपतीति"[3]। स च सम्भारनिवापः 'अग्ने' 'सर्वत्वाय' कृत्स्नत्वाय सम्पद्यते। गुग्गुल्वादीनां साग्न्यवयवत्वं स्वयमेव वक्ष्यति[4], अतस्तेषां अग्निना संयोजनेन स सर्वः सम्पूर्णो भवति ॥ १४ ॥

"शरीरं हैवेति। 'अस्य' अग्नेः 'पीतुदारुः' उदुम्बरविशेषः। "स यां वनस्पतिष्ववसत् तां पूतुद्रौ"-इति च तैत्तिरीयके श्रवणात्[5] पीतुदारुणोऽग्नेः शरीरत्वम् ॥ १५ ॥

"मांसं हैवास्येति। "यन्मांसमुपमृतं तद् गुग्गुल्विति श्रुतेः[6] गुग्गुलोरग्नेर्मांसत्वम् ॥ १६ ॥

"गन्धो हैवास्येति। "या ओषधीषु ता सुगन्धितेजने"-इति श्रुतेः[7] सुगन्धितेजनाद्यौषधिविशेषे अग्नेरेकदावनिवासात् अग्नेर्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्क्रान्तः[8]। तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्यांशस्य पुनर्योजना। अतः कृत्स्नः सम्पूर्णोऽग्निः ॥ १७ ॥

१— '०सम्भाराणां प्रक्षेपं'-इति। २— वा० सं० ५. १३. ४।
३— का० श्रौ० सू० ५. ४ १७।
४— अनुपदमेव १५-१६-१७-कण्डिकासु।
५, ६, ७— तै० सं० ६. २. ८. ४।
८— '०निशाखे गतोऽग्नेर्गन्धः सङ्क्रान्तः'-इति ख।

"अथ यद् दृष्णे स्रुका भवतीति। दृष्णिर्मेष, तस्य स्रुका रोम[1]। स्रुकाया अन्यद्रव्यवत्त्व मुपपादयति— "वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणेति। "या पशुषु ता पेलक्यान्तरा प्रट्ते"-इति[2] तैत्तिरीयकम्। "या ग्रीर्षो नेदिष्ठ स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति। दृष्णेरलाभे कथ मित्यत आह— "अपि या मेव का चाहरेदिति। तद्वान्तरजातिसम्बद्धा मपीत्यर्थ। परिधौना परिधान, तद्रहविशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्व माह— "तद् यत् परिधयो भवन्तीत्यादि। यस्मात् 'उत्तरे' उपरि क्रियमाण 'परिधय' 'दूरे' विप्रकृष्टकाले होमकाले 'आगच्छन्ति', अतोऽग्नेर्गुप्तिस्तावत्पर्य्यन्त मपेक्षिता, तस्मादिदानी मवश्यकर्त्तव्य मित्यर्थ ॥ १८ ॥ १ [५. २] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञ॰*। पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुत इएष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञ॰† ॥ १ ॥

१—"स्रुका शिरोरोमाणि"-इति या॰ दे॰। २— तै॰स॰ ६ २ ८ ६।
*,† 'ज्ञ'-इति ग, घ।

शिर एवास्य हविर्धानम्। वैष्णवं देवतयाथ यदस्मिन्त्सोमो भवति हविर्वै देवानाꣳ सोमस्तस्माद्धविर्धानं नाम ॥ २ ॥

मुखमेवास्याहवनीयः। स यदाहवनीये जुहोति यथा मुख आसिञ्चेदेवं तत्* ॥ ३ ॥

स्तुप एवास्य यूपः। बाहू एवास्याग्नीध्रीयश्च मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उदरमेवास्य सदः। तस्मात् सदसि भक्षयन्ति यद्धीदं किञ्चाश्नन्त्युदर एवेदꣳ सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन् विश्वे देवा असीदंस्तस्मात् सदो नाम त उ एवास्मिन्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सीदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघनेनाग्नी†। पादावेवास्यैतावेष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारꣳ हविर्धानं भवति। उभयतोद्वारꣳ सदस्तस्मादयं पुरुष आन्तꣳ सन्तृणः प्रणिक्ते हविर्धाने उपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

---

* 'तत्'–इति ग, घ।

† 'ग्नी'–इति ग, घ।

‡ 'उपतिष्ठेते'–इति क।

ते समववर्त्तयन्ति। दक्षिणेनैव दक्षिणा मुत्तरेणो-त्तरं यद्वर्यस्तद्दक्षिणः स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समववृत्तयोः। छदिरधि निदधति यदिच्छदिर्न विन्देयुश्छदिस्सम्मितां भित्ति* प्रत्यानह्यन्ति रराट्यां परिश्रयन्त्युच्छ्रायोभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिःसम्मितां वा भित्तिम्† ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य। चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूतायां‡ यज्ञं तनवामहा इति तस्मात्सावित्रं जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति। युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति मनसा च वै व्वाचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मन इति तन्मनो युनक्त्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुजूषन्त्यनूक्तेनैव प्रकामोद्येनैव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

व्विप्रा व्विप्रस्य बृहतो व्विपश्चित इति। ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते विप्रास्तानेवैतदभ्याह

---

* 'भित्ति'–इति ग।

† 'भित्तिम्'–इति ग। 'भित्तिम्'–इति घ।

‡ 'प्रसूता'–इति क।

इहतो व्विपश्चित इति यज्ञो वै इहन्विपश्चिद्यज्ञ मेवै-
तदुभ्याह व्वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इदिति व्वि हि
होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना मही देवस्य सवितुः
परिष्टुतिः स्वाहेति तत्सावित्रं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥
अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। उपनिष्क्रामति
दक्षिणया द्वारा पत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्याऽ हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्व्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्*। समूढ मस्य पाऽसुरे
स्वाहेति सऽस्रवं पत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोषत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थात्रे स्रुचं चाज्यविलापनीं च पर्य्याणयन्ति पत्नी मुभौ
जघनेनाक्षो ॥ १३ ॥
चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा। प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्याऽ हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावती धेनुमती हि भूतऽ सूयवसिनी मनवे दशस्या†।
व्यस्कभ्ना रोदसी व्विष्णवेते दाधर्थ पृथिवी मभितो
मयूखैः स्वाहेति सऽस्रवं पत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्वाघोषत मिति तद्युदेव
जुहोति ॥ १४ ॥

---

* 'पदम्'-इति ग, घ। † 'स्या'-इति ग, घ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-ङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्त ऽएतेन वज्रेणा-ज्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्यपाघ्नंस्तथैषां नियानं नान्ववायंस्तथो ऽएवैष एतेन वज्रेणाज्येन दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्यपहन्ति तथास्य नियानं नान्ववयन्ति तद्वैष्णवीभ्या मृग्भ्यां जुहोति वैष्णवं हि हवि-र्धानम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पत्न्यक्षस्य सन्ताप मुपानक्ति । प्रजनन मेवै-तत्क्रियते यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः सिच्यते तत्ततः प्रजायते परागुपानक्ति पराग्घ्येव रेतः सिच्यतेऽथाह हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्या मनुब्रू-हीति† ॥ १६ ॥

अथ वाचयति । प्राची प्रेत मध्वरं कल्पयन्ती ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्ये-वैतदाहोर्द्ध्वं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्ध्व मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतदाह मा जिह्वरत मिति तदेतस्मा ऽश्रुहला भ्राशास्ते समुद्रं येव प्रवर्त्तयेयुर्यथा

* 'ना'-इति ग, घ ।

† 'जुहोति'-इति ग, 'जुहोमि'-इति घ ।

नोत्सृजेता मसुर्य्या वा ऽएषा व्वाग् याऽक्षे नेदिहासुर्या वागवदादिति यद्युत्सृजेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । स्वक्षोष्ठ मावदतं देवी दुर्य्ये ऽआयुर्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामे च्चीन्विक्रमांस्तद्धविर्द्धाने स्थापयेत् सा हविर्द्धानयोर्मात्रेति नात्र* मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत नाहैव सत्रात्यन्तिके नो दूरे तत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽअभिमन्त्रयते । अत्र रमेथां व्वर्ष्मन् पृथिव्या ऽइति व्वर्ष्म ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो भवति नभ्यस्थे करोति तद्धि क्षेमस्य रूपम्† ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्य्येत्याध्वर्य्युः । दक्षिणꣳ हविर्द्धान मुपस्तभ्नाति व्विष्णोर्नु कं व्वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि व्विममे रजाꣳसि । यो ऽअस्कभायदुत्तरꣳ सधस्थं व्विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो व्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिहन्ती तातस्ततो यद् च मानुषे‡ ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता§ । उत्तरꣳ हविर्द्धान मुपस्तभ्नाति

---

* 'नाम' इति ग । † रूपम्—इति ग, घ ।
‡ षे'—इति ग, घ । § 'ता'—इति ग घ ।

दिवो वा विष्ण ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्ण ऽउरोरन्तरिक्षात्। उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिहन्तीतरुतस्ततो यद्‌ च मानुषे तद्यदैष्णवैर्यजुर्भिरुपचरन्ति वैष्णवᳲ हि हविर्धानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयति। प्र तद्विष्णु स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः*। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वेतीदᳲ हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदᳲ सुपरिष्टादधीव द्योतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाहाधिक्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ ररराट्या मुपस्पृश्य वाचयति। विष्णो रराट मसीति ललाटᳲ हैवास्यैतदथोच्छ्रायाऽउपस्पृश्य वाचयति विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इति सृक्के हैवास्यैते ऽअथ यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदᳲ हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं पश्चात्[†] ॥ २४ ॥

अथ सस्यूजन्या स्यूच्या प्रसीव्यति। विष्णोः स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

---

* 'ष्ठा'-इति म घ।　　† पश्चात्'-इति म, घ।

पुद्याता ऽइति तं मृहते कुर्मोन्त्विष्यति तयो ह्याध्वर्युं वा यजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठित[ग] मभिमृशति वैष्णव मसीति वैष्णवः हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

उत्तरत्र सदोहविर्द्धानादिकं विधास्यति[१], तदुपोद्घातत्वेन तेषां पुरुषाकारसन्निवेशता माह— "पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना। अत्र यज्ञशब्देन तदाधारभूतः सदोहविर्द्धानादिक उच्यते। प्रतिज्ञाते पुरुषत्वे हेतु माह— "पुरुषस्तेन यज्ञ इति। 'तेन' कारणेन 'यज्ञः' 'पुरुषः' इत्यर्थः। हेतुं विवृणोति—"यदेनं पुरुषस्तनुत इति। यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तायते, तेन यज्ञ' पुरुष इत्यर्थः। तत् किं पुरुषेण जायमानः सर्वोऽपि पुरुषः? नेत्याह— "एष वै जायमानो यावानेव पुरुष', तावान् विधीयत इति। पुरुषाकारेण जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थ. ॥ १ ॥

"शिर एवास्येति। हविर्द्धानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह— "वैष्णवं देवतयेति। विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णवत्वम्। विष्णोः सर्वदेवताना मुत्तमत्वात्, शिरसोऽप्यङ्गाना मुत्तमत्वात्, युक्तं हविर्द्धानस्य शिरस्त्वम्। हविर्द्धानं नाम-निर्वचनेन प्रशंसति— "अथ यदक्षिमितिति ॥ २ ॥

ग 'त निष्ठित'-इति क, डा०-वेबर-दृष्टस्य।

१— इहैव ब्राह्मणे सप्तम्या कण्डिकाम् (३०६, ३१३ पृ०) द्रष्टव्यम्।

"मुख मेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य मुखत्वमाह दर्शयति— "स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपसाम्यात् मुख मित्यर्थः ॥ ३ ॥

"स्तुप एवास्य स्तूप इति । 'स्तूप एव' अस्य' यज्ञस्य 'स्तुप' केशनिचयः, दैर्घ्यसाम्यात्[१] । हविर्द्धानस्योत्तरस्याम् 'आग्नीध्रीय', दक्षिणस्यां मार्जालीय', अत एव 'बाहू', उभयत समानत्वात् तौ बाहुस्थानीयौ ॥ ४ ॥

"उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणसम्भवात् भक्षणसाम्यात् 'सद उदरम्' । 'सद' शब्दो यौगिक इत्याह— "अथ यदस्मिन् विश्वेदेवा असीदन्निति । सीदन्त्यत्रेति सदः । विश्वेदेवा वस्वादिरूपेण नानाजातीया । ब्राह्मणेषु कथ विश्वदेवत्व मिति, तत्राह— "ब्राह्मणा विश्वगोत्रा सीदन्तीति ॥ ५ ॥

'अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदे पश्चाद्भागे 'अग्नी' आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तित्वात् 'पादौ' । उपपादित मर्थं गमयति— "एव वै तायमान इति ॥ ६ ॥

"उभयतो द्वार मिति[२]। हविर्द्धान सदसोरुभयम्, 'उभयतो-द्वारम्' प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्वारक, 'तस्मात्' 'पुरुष' मनुष्य 'आनखम्' नखपर्यन्त 'सन्तृण्ण' सुषिर-वान् भवति । आन्तसाम्यात् पुरुषाकारत्व यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

---

१— शाखान्तरेऽत पाठ इह पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ८ । २० सम्बद्धम् ।

र्द्धानप्रवर्त्तनायोभयोर्निर्दिश्य स्थापनं विधत्ते— "प्रणिश्चि हविर्द्धाने उपतिष्ठेते"-इति। अत्र कात्यायनः— "श्रोपनिवपनात् कृत्वा हविर्द्धाने स्थापयति पृष्ठ्या मुभयत इति[1] ॥ ७ ॥

"ते समवर्त्तयन्तीति। 'दक्षिणेन' पृष्ठ्याख्यमध्यरज्ज्वोर्दक्षिण-देशेन[2] 'दक्षिणं' हविर्द्धानम्, तथा 'उत्तरेण उत्तरम्' 'समववर्त्त-यन्ति'। 'यद्' 'वर्षीयः' अतिशयेन वृद्धम्, 'तद्' 'दक्षिणं' हविर्द्धानं कर्त्तव्यम्[3] ॥ ८ ॥

"तयोः समवृत्तयोरिति। 'समवृत्तयोस्तयोः' 'अधि' उपरि, 'छदिः' त्रणमय कटम्, उभयतः स्थापयेत्। तदभावे 'भित्ति[4] वा' प्रत्यानह्येत्। तथा च कात्यायनः— "वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्छदि-रध्यस्यति, भित्तिं वाभावे"-इति[5]। 'ररराट्यां' हविर्द्धानयोर्मुख-प्रदेशे 'उच्छ्रायीभ्यां' तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिश्रये, 'पश्चात्' पृष्ठभागेऽपि 'छदिः' 'अधि' निदधात्। तदभावे 'भित्तिः' पूर्ववत् कर्त्तव्या[6] ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१।

२— "पृष्ठ्याम् = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीचो प्रसारिता रज्जुम्"-इति तै० सं० (१. २. १३-६. १. ६) भाष्ये सायणः। "वेदीमध्ये वर्त्तमाना प्राची रेखा पृष्ठ्या"-इति वा० दे० (८. ४. २७.)।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. २२।

४— "भित्ति छदिषा तुल्याम्, वेणुशकले कृत किञ्जल्कम्"-इति या०दे०।

५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २३, २४।

६— पुरस्तात् २. ४. १६ द्रष्टव्यम्।

हविर्द्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्र होम विधत्ते— "अथ पुन प्रपद्य चतुर्गृहीत आज्य गृहीत्वा सावित्र प्रसवाय जुहोतीति[1]। आघारणायाज्य गृहीत्वा पूर्व आहवनीय प्रति गतत्वात् 'पुन प्रपद्य'-इत्युच्यते । मन्त्रान्येषु देवेषु सवितृ किमर्थ इयत इत्यत आह— 'सविता देवाना मिति । देवाना मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता ॥१०॥

होममन्त्र माह— 'स जुहोतीति। मन्त्रस्याय मर्थ[2]— 'विप्रा' मेधाविन, अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विज 'विप्रस्य' विशेषेणाभिमतफल-पूरकस्य प्रापकस्य, 'बृहत' महत, 'विपश्चित' मेधाविन, यज्ञस्य। इतरे विपश्चितोऽप्यविपश्चित, असौ तु 'यज्ञो बृहन् विपश्चित्', अत पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमत । त यज्ञ सवित्रा प्रसूत 'मन' 'धिय' बुद्धीश्च 'युञ्जते' । अन्त करणस्य मनस पृथङ्-निर्द्देशात् 'धी'-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । तथा 'होत्रा' वषट्कर्त्तार, सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धियश्च 'विदधे' विदधते, कुर्वते । "लोपस्त आत्मनेपदेषु"-इति[3] तलोप । कुत ईदृङ् माहात्म्य सवितु रिति, तत्राह— यस्मात् सविता 'एक इत्' एक एव 'वयुनावित्' । वयुन मिति प्रज्ञा-नाम[4], प्रज्ञावानित्यर्थ । यद्वा वीयते गम्यत इति वयुन यज्ञ-

---

१— 'चतुर्गृहीत आज्यदार्भ्य जुहोति युञ्जत इति" का०श्रौ० ८ १ २८।
२— पाठस्त्वस्य "युञ्जत"-इत्यादि वा० स० ५ १४ १।
३— पा० सू० ७ १ ४१।
४— निघ० ३ ६ १०।

मार्ग । "वयुन वेत्ते"-इति निरुक्तम्[१] । तस्य वेदिता एक एव । तस्य सवितुर्देवस्य 'परिष्टुति' 'मही' महती 'स्वाहा' स्तुतिरूप द्रव्य स्वाकृत मस्तु ॥

मन्त्र व्याचष्टे— "मनसा च वै वाचा चेत्यादिना । 'धी'-शब्दस्य विवक्षित मर्थ माह— "उत युञ्जते धिय इति । "तदाच युनक्तीति । 'धिया-धिया' यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा खलु 'एतया' वाचा 'जुज्ञ्यन्ति' जीवितु मिच्छन्ति । अत केवलबुद्धेर्जीवनसाधनत्वाभावेन वाचोपेक्षितत्वात् 'धी'-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । जीवनसाधनत्व मेव विशदयति— "अनूक्तेनेवेति । 'अनुक्तम्' अनुवचनम्, अध्ययनादिकम् । 'प्रकाम' स्वेच्छिकलौकिकभाषणम् । 'गाथा' गद्यपद्यात्मिका. ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य इहत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिमत मर्थ माह— "य वै ब्राह्मणा इति । ऋत्विज इत्यर्थ । 'एतत्' 'विप्रा'-इति पदम्, 'तानेव' ब्राह्मणानेव 'अभ्याह' ब्रूते इत्यर्थ । इहद्विपश्चिच्छब्दाभ्या यज्ञो विवक्षित इत्याह— "यज्ञो वै इहन् विपश्चिदिति । 'होत्रा'-शब्देन यज्ञकर्त्तारोऽभिमता । 'दधे-इत्येतद् 'दधते' इत्यस्य स्थाने इति व्याचष्टे— "वि हि होत्रा दधते यज्ञ तन्वाना इति । "तत् सावित्र प्रसवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे "सवितुर्देवस्य"-इति सविता देव श्रूयते, 'तत्' तस्मादेव मन्त्रमाश्च सावित्र' होम 'प्रसवाय' जुहुयात् ॥ १२ ॥

१— निरु० "वयुन वेत , कान्तिर्वा प्रज्ञा वा"-इति ५ ३ ७ ।

अथापर मित्यादि[1]। दक्षिणहविर्द्धानशकटवर्त्मनि होमार्थ मन्यत् 'चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत्। 'पत्नी' च अक्षधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिणया द्वारा' निष्क्रामेत्। 'सः' अध्वर्युः। 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्धानस्य' शकटस्य दक्षिणचक्ररेखायां 'हिरण्य निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्याथ सङ्गृहीतोऽर्थः[2]— 'इदं' विश्व 'विष्णुः' त्रिविक्रमावतारधारी 'विचक्रमे' विक्रान्तवान्। विक्रमणप्रकार माह— 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु त्रित्यादिषु 'पदं' 'निदधे' स्थापितवान्। 'अस्य' विष्णोः 'पांसुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं 'समूढम्' गृहीत मन्वित मासीदित्यर्थः। 'स्वाहा' इदं सुहुत मस्तु 'सहव' जुहुलिप्तम्। 'सा' पत्नी मन्त्रेणाज्येन 'अक्षाय' 'सन्तापं' सन्ताप्यते चक्रमद्दर्पणेति सन्तापः, चक्रस्तन्यसंस्पर्शप्रदेशः। चक्रद्वयम् 'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जन कुर्यात्, न प्रतिलोमम्। पुनः पाणि मावर्त्तयेत्। तथा च कात्यायन— "पत्नी पाणिभ्यां शेष प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति पराग् देवश्रुताविति"-इति[3] ॥

आञ्जनमन्त्रस्याय मर्थः[4]— हे 'देवश्रुतौ'। देवान् श्रावयत इति देवश्रुतौ, अक्षयोराधारप्रदेशौ। युवां 'देवेषु' मध्येऽस्मान् 'आघोषतम्' ते सम्यग् यजन्तीति शब्द कुरुतम् ॥

१— का० गौ० सू० ८. ३. ११।

२— पाठस्थान— मा० म० ५. १५ १

३— का० गौ० सू० ८ ३. १७।

४— मन्त्रस्थ— मा० म० ५. १७ १

योर्विष्णुदेवताकत्वं हविर्द्धानयोस्तथित मित्याह— "तद्वैष्णवीभ्या मिति । हविर्द्धानस्य वैष्णवत्वं "शिर एवास्य हविर्द्धान मित्युक्तम्[१] ॥ १५ ॥

"अथ यत् पत्न्यचक्षेत्यादि । मन्त्राद्यमानस्याचक्षोपाञ्जन मेव प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाञ्जनकरणम् । उपाञ्जनस्य परागूपतां विधाय प्रशंसति— "परागुपानक्तीति ॥१६॥

"अथ वाचयतीति[२] । 'अथ' मेधानन्तर हविर्द्धानयोः प्रवर्त्तनकाले 'वाचयति' । मन्त्रस्याय मर्थः[३]— हे हविर्द्धाने । 'प्राची' प्रागञ्चने प्रगच्छतम् 'अध्वर' सोमयागं 'कल्पयन्ती' फलजननसमर्थं कर्त्तुं शक्ते । 'यज्ञ' सोमयागम 'ऊर्द्ध' स्वर्गलोकं 'नयतम्' प्रापयतम् । 'मा जिह्वरतम्' चलनभ्रंशं मा कुरुतम् ॥

"अध्वरो वै यज्ञ इति । "ध्वरतिर्हिंसाकर्मा[४]।" हिंसा नास्तीत्यध्वरः स 'यज्ञः' । नयत मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद् दर्शयति— "ऊर्द्ध मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति । ह्वला चलनम्[५], तदभावः 'अह्वला' । तयोः प्रवर्त्तनकाले 'समुद्गृह्णीव' सम्यगुद्गृतं गृह्णीव । तस्य व्याख्यानम्— "यथा नौस्सर्जेता मिति ।

१— द्वितीयकण्डीभाष्य द्रष्टव्यम् (३१२ पृ०) ।
२— का० श्रौ० सू० ८. ४ १ ।
३— वा० स० ५. १७ २ ।   ४— निरु० १. ३ १ ।
५— "ह्वल ह्वल चलने"—इति भा० प० ८०५ धा० ।

दुष्टध्वनिविसर्गो यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः । अचध्वने अवणकटुलादसुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

"एतद् वाचयेदिति[1]। प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ "स्व गोष्ठम्"-इति[2] 'एतद् वाचयेत्'। हे 'देवी' हविर्द्धाने। हे 'दुर्यं' गृहेषु साधुरूपे। युवा 'स्व' यजमानस्य स्वभूत 'गोष्ठ' गवा स्थानम् 'आवदत' सर्वत शब्दयतम्, यथव मदृद्धा स्युरिति ब्रूत मित्यर्थः। 'आयु' अस्मदायुष 'मा' 'निर्वाधिष्टम्'। 'प्रजा' पुत्रादिरूपां च 'मा निर्वाधिष्टम्'। 'तस्य' ध्वनेरसुर्यस्य 'एषा' मन्त्रोच्चारण-रूपा 'प्रायश्चित्ति'। १८ ॥

हविर्द्धानयो स्थापनप्रदेशे पक्षान्तर मभिधातु केषाञ्चित् पक्ष माह— "तदाऊरिति। 'उत्तरवेदे' पश्चात् मङ्कराय, विक्रमत्रय परित्यज्य, यत्र देशे तयो स्थापन भवति, 'स हविर्द्धानयोर्मात्रा' स्थापनप्रदेशप्रमाणम्। स्वपक्ष माह— "नाचेति। तत्र स्थापयेदिति शेष। "मनसा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि— "नाहैवेति। 'मत्रा' अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिसमीपञ्च विसृज्य मध्ये स्थापयेदि-त्यर्थः। तथा च कात्यायन— "पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा"-इति[3] ॥ १९ ॥

"ते अभिमन्त्रयत इति। स्थापनानन्तर हविर्द्धाने अभिमन्त्र-येत— "अत्र रमेथा मिति[4]। 'पृथिव्यै' पृथिव्या 'वर्ष्मणि' शरीरे, अत्र देशे हविर्द्धाने, 'रमेथाम्' रति कुरुतम। "दिवि द्यस्येति।

१— का० श्रौ० सू० ८ ४ ७। २— वा० स० ५, १७ २।
३— का० श्रौ० सू० ८ ४ ५। ४— वा० स० ५, १७ ४।

एतद्धविर्द्धानस्य पृथिवीत्वे हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदिरूपः, 'आहवनीयः' द्युलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्त्तिवेदिदेशस्य पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभ्यस्थे करोति' यथा नाभ्याधारफलके भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभ च"-इति[1] यत्प्रत्यय योगे नभादेशः । उपरत्व प्रदेशस्य भूस्पर्शः अत्र कदाचित् भवेत्, अत एव 'तत्' 'क्षेमस्य रूपम्' भवति । २० ॥

'अथोत्तरेण पर्य्येत्येति'[1] । दक्षिणहविर्द्धानस्योत्तरत 'परीत्य' पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हविर्द्धानम्' 'उपस्तभ्नाति' । यथाधो न पतेत् तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्र — "विष्णोर्नु कम्"-इति[2] 'विष्णोः' त्रिविक्रमावतारस्य 'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रब्रवीमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'यः' विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' "लोका रजांस्युच्यन्ते"-इति निरुक्तम्[4], लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'यः' च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्थं' सहस्थानं द्युलोकम् 'अस्कभायत्' स्तम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'त्रेधा' त्रिप्रकारेण 'विचक्रमाणः' विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगायः' बहुभिर्महात्मभिः, बहुविधं वा श्रुत्यादिमुखेन गीयमानः । यो विष्णुरेवमकरोत्, तस्य वीर्याणि प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५ १ २ सू० ८५ ग० सू० ।
२— का० श्रौ० सू० ८ ४ ६
३— वा० स० ५ १८ १ ।
४— निरु० ४ ३ ३ ।

"विष्णवे त्वेति[1] मेथी सुपहन्तीति[2]। हे 'मेथी' स्तम्भ! 'विष्णवे' हविर्द्धानशकटाय 'त्वा' त्वाम् उपहन्मीत्यर्थः। कस्मिन् देशे निहन्यादिति, त आह— "इतरतस्ततो यद् च मानुषे"-इति। 'मानुषे' शकटधारणे 'यत्' स्थानम् ईषाग्रभागः, तदुत्तरत्र 'मेथीं' स्तम्भं निहन्यादित्यर्थः। तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो निहननमेव ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणयामास— "उभे वा दक्षिणतः, इतरतस्तत', यद् च मानुष इति श्रुते"-इति[3] ॥ २१ ॥

"अथ प्रतिप्रस्थातेति[4]। दक्षिणहविर्द्धानोत्तम्भनमन्त्रस्याय मर्थः[5]— हे 'विष्णो!' 'दिवः' द्युलोकात् 'वा' अथवा 'पृथिव्याः' प्रकाशात् हे 'विष्णो!' 'महः' महतो गुणात्, 'उरोः' विस्तीर्णात् 'अन्तरिक्षात्' उभौ हस्तौ तावकौ 'वसुना' धनेन 'पृणस्व' पूरयत। ततो 'दक्षिणात्' हस्तात्, अपि चोत्तराद 'आ' भवतः 'प्रयच्छ' पूर्णं वसु यजमानार्थम् ॥

"विष्णवे त्वा"—इति[6] उत्तरहविर्द्धानस्य मेथीं प्रतिप्रस्थाता उपहन्यात्[7]। "इतरतस्तत इति पूर्ववत्[8] ॥ २२ ॥

१—वा० सं० ५ १८. २।
२— का० श्रौ० सू० ८. ४ ७।
३— का० श्रौ० सू० ८. ४. १०-१२।
४— का० श्रौ० सू० ८ ४ ८।
५— तत्पाठश्चैव — वा० सं० ५. १९. १।
६— वा सं० ५ १८. २।
७— का० श्रौ० सू० ८. ४. ९।
८— एकविंशकण्डी (४ प०) द्रष्टव्या।

"अथ मध्यमं छदिरित्यादि"[१]। "तयोः समश्वत्तयोश्छदिरधि-
निदधातीति । छदिः मागुक्तम्[२] । तत् 'उपस्पृश्य' "प्र तद्विष्णुः"-
इति[३] वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— 'विष्णुः' 'वीर्येण' वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमि-
त्तेन 'प्रस्तवते' प्रस्तूयते । वीर्येण स्तूयमाने दृष्टान्तः— "मृगो न
इति । 'कुचरः' कुत्सितं हिंसन् सञ्चरन् 'भीमः' सर्वप्राणिभीति-
जनकः, 'गिरिष्ठाः' गिरिस्थायी, 'मृगो न' सिंहतुल्यः । 'यस्य'
विष्णोः, 'उरुषु' लोकत्रयव्यापकत्वेनातिविस्तृतेषु 'त्रिषु' 'विक्र-
मणेषु' 'विश्वा' सर्वाणि 'भुवनानि' लोकाः 'अधिक्षियन्ति' अधि-
निवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणाय मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः ।
'विष्णुः' हविर्द्धानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्त्तमानं मध्यमं छदि-
रस्ति, तत् स्तूयत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमैरुपमिती-
तेषु निधीयमानस्य यस्य उपरि शीर्षकपालस्थानीयं मध्यमं छदि-
रस्ति, तस्य 'अधि' उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति।
भुवनानि उपरि शीर्षकपालस्थानानि अन्यानि छदींषि क्षियन्ति
निवसन्ति ॥

अधिक्षियन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे— "इदं वैवास्येतच्छीर्ष-
कपाल मित्यादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ सू० ८ । ९।
२— ३३४ पृष्ठे कण्डिका (३१४ ए० ८ प०) द्रष्टव्यम् ।
३— वा० सं० ५.२०. १ ।

'अथ रराट्या मुपस्पृशति'[1]। 'रराट्या' रराटी मित्यर्थः। 'अस्य हविर्धानस्य एतत्' रराट्याख्य मङ्ग ललाट खलु 'अथ' अत 'उच्छ्राय्य', द्वारशाखे द्वारस्योभयपार्श्ववर्त्तिनी तृणादिनिर्मिते प्रावरणे, तौ 'उपस्पृश्य' 'वाचयति'— "विष्णोरिति"[2]। 'विष्णो' हविर्धानस्य 'श्नप्त्रे' सृक्किणी, ओष्ठसन्धी[3] 'स्थः' भवथ। श्नप्त्र-शब्दार्थं माह— 'सृक्के हैवास्यैते इति। पश्चाच्छदिष स्थान मुपस्पृशति— "अथ यदिदं पश्चाच्छदिरिति। 'इद पश्चाच्छदिः' हविर्धानास्यास्य यज्ञशिरस पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थः॥

अत्र मध्यच्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि छदींषि उदगग्राणि कर्त्तव्यानि, त्रयाणा मपि प्रागग्रीकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाण च्छदिस्तुत्व न युज्यते। तथाच कात्यायनः— 'उदगग्राणि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति'[4]। २४॥

"अथ स्यूजन्या सन्धाय ग्रथीष्यतीति"[5]। 'स्यूजनी' नाम सीवनसाधनसूच्यादि तत्र मवदुया रज्ज्वेत्यर्थः। द्वारशाखा दर्भ-रज्ज्वा 'विष्णोः स्यूरसि'—'इति' मन्त्रेण[6] सीव्येत्। हे दार्ये! यद्वा हे रज्ज्वो! त्व 'विष्णो' हविर्धानस्य 'स्यूः' स्यूतप्रदेश मसि। हे ग्रथ्यमानप्रदेश! त्व विष्णो हविर्धानस्य 'ध्रुव' अप्रच्युतावयव 'असि'[7]। अनन्तरं ग्रन्थीमित्यर्थः[8]॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ४ २५। २— वा० सं० ५ २१ १।
३— 'श्रोणे स्थो'-इति क। ४— का० श्रौ० सू० ८ ४ २७।
५— का० श्रौ० सू० ८ ४ २८। ६— वा० सं० ५ २१ २।
७— वा० सं० ५ २१ ३। ८— का० श्रौ० सू० ८ ४ २९।

ग्रन्थिकरणप्रयोजन माह— "नेद् व्यवपद्याता इतीति । अर्वाग् विविधं नैव पतेदित्येव मर्थ मित्यर्थः । 'तं' ग्रन्थिं 'कर्मन्' कर्मणि 'प्रकृते' प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते 'विष्यति' विमुञ्चेत्[1] । तत ऊर्द्ध मपि बन्धने सति तदपराधेन 'अध्वर्युं' 'यजमानं' च 'ग्राहः' गृह्णाति, विश्लेषे सति स न भवतीत्यर्थः । "निष्ठित मभिमृशति वैष्णव मसीतीति[2] । 'निष्ठितं' सीवनेन सुनिष्पन्नम्[3] । स्पष्ट मन्यत् ॥ २५ ॥ २ [५. २.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

इयं वा ऽअभ्युपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यज्ञस्य हविर्द्धानं तद् य ऽइमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा ऽइमावह द्वाविमौ द्वौ तानेवैतत्करोति तस्मादुपरवान् खनति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८, ४ २० ।
२— का० श्रौ० सू० ८, ४ २१ ।
३— मन्त्रस्त्व— वा० सं० ५, २१ ४ ।
* 'स्खायन्ते'—इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां व्वलगान्निचख्नुरुतैवं चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत। त ऽएतैः कृत्यां व्वलगानुदख-नन्यदा वै कृत्या मुत्खनन्त्यथ सालसा मोघा भवति तथो ऽएवैष एतद्यद्यस्मा ऽअत्र कश्चिद् द्विषन् भ्रातृव्यः कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति तस्मादु-परवान् खनति स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोऽधः प्रउगं खनति ॥ ३ ॥

सोऽभ्रि मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या माददे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्य्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं व्विना परिलिखति। इद मह रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामीति व्वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्रेणै-वैतन्नाष्ट्राणा रक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वौ। तयोर्द्दक्षिण मेवाग्रे परिलिखेदथा-परयोरुत्तर मथापरयोर्द्दक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽइतरथाहुः। अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं परिलिखे-दथ पूर्व्वयोर्द्दक्षिण मथापरयोर्द्दक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तर

मित्यथो ऽअपि समीच एव परिलिखेदेतं त्वेवोत्तमं परिलिखेद एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखित मेव यथापूर्वं खनति । बृहन्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतन्महयत्येव यदाह बृहन्नसि बृहद्रवा इति बृहती मिन्द्राय व्वाचं व्वदेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता व्वैष्णवुं हविर्द्धानं तत् सेन्द्रं करोति तस्मादाह बृहती मिन्द्राय व्वाचं व्वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहणं व्वलगहन मिति । रक्षसां ह्येते व्वलगानां व्वधाय* खायन्ते व्वैष्णवी मिति व्वैष्णवी हि हविर्द्धाने व्वाक्† ॥ ९ ॥

तान् यथाखात मेवोत्किरति । इद महं तं व्वलग मुत्किरामि यम्मे निष्ट्यो य ममात्यो निचखानेति निष्ट्यो वा वा ऽअमात्यो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इद महं तं व्वलग मुत्किरामि । यम्मे समानो य मसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽअसमानो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इद महं तं व्वलग मुत्किरामि । यम्मे सबन्धुर्यं

---

* 'वधाय'-इति ख । † 'व्वाक्'-इति ग, घ ।

मसुम्बन्धुर्निचखानेति सबन्धुर्वा वा ऽसबन्धुर्वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इदमहं तं व्वलग मुत्किरामि। यम्मे सजातो य मसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽसजातो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत कृत्यां किरामीत्यन्तत उद्वपति तत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमात्रान् खनेत्। अन्तो वा ऽसपोऽन्तेनै-वैतत् कृत्यां मोहयति तानक्ष्णया सन्तृन्दन्ति यदक्ष्णया न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः सन्तृणाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयति। स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडस्यभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्व्वरा-डस्यमित्रहेत्याशीरेवैषैतस्य कर्म्मण ऽआशिष मेवैतदा-शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्य्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते। पूर्व्वयोर्द्दक्षिणो* ऽध्वर्य्युर्भवत्यपरयोरुत्तरे यजमानः सोऽध्वर्य्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति भद्र मित्याह तन्नौ सहेत्युपाह्वध्व-र्य्युः† ॥ १६ ॥

---

* 'णो'–इति ख।

† 'र्य्युः'–इति ग, घ।

अथापरयोर्द्दक्षिणेऽध्वर्युर्भवति । पूर्व्वयोरुत्तरे यज-
मानः स यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं मचेति भद्र मित्याह
तन्न इति यजमानस्तद्युदेवं सम्प्रश्नेते प्राणानेवैतत्
सयुजः कुरुतस्तस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो
भद्र मिति मत्याह कल्याण मेवैतन्मानुषे वाचो
वदति तस्मात् पृष्टो भद्र मिति मत्याहाथ प्रोक्षत्येको
वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति । रक्षोहणो वो वलगहन इति रक्षो-
हणो ह्येते वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि वैष्णवानिति
वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटेष्ववन-
यति तद्या ऽइमाः प्राणेष्वापस्ता एवैतद्दधाति तस्मादेषु
प्राणेष्विमा ऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहणो वो वलगहनो ऽवनयामि
वैष्णवानित्यथ बर्हींषि प्राचीनाग्राणि चोदीची-
नाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणे†षु लोमानि
तान्येवैतद्दधाति तस्मादेषु प्राणे‡ष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

---

* 'ह्येत'—इति ग, घ ।　　† ‡ 'प्राणे'—इति घ ।

सोऽवस्तृणाति। रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवानित्यथ बर्हिःस्यि तनूनीवोपरिष्टात् प्रच्छादयति केशा हैवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिषवणे फलके उपदधाति। रक्षोहणौ वां वलगहना उपदधामि वैष्णवी इति हनू हैवास्यैते अथ पर्यूहति रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी इति हनूहत्येवैने एतद्दृशिथिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिषवणं परिक्षत्तं भवति। सर्वरोहितं जिह्वा हैवास्यैषा तद्यत् सर्वरोहितं भवति लोहिनीव हीयं जिह्वा तन्निदधाति वैष्णव मसीति वैष्णवं ह्येतत्[1] ॥ २३ ॥

अथ ग्रावण उपावहरति। दन्ता हैवास्य ग्रावाणस्त-द्यद् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति यथा दद्भिः प्सायादेवं तत्तान् निदधाति वैष्णवा स्थेति वैष्णवा ह्येत एतदु यज्ञस्य शिरः संस्कृतम्[1] ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

सोमाभिषवार्थोपरवाणा[1] खनन विवक्षु खननस्योभयार्थता माह— "द्वय वा इति । प्रयोजनद्वय मभिलक्ष्य खायन्त इत्यर्थ । प्रथम प्रयोजन माह— 'शिरो वै यज्ञस्येति । यस्मात् शिरसि 'चत्वार कूपा' कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति 'चत्वार' 'कूपा' कूपवन्निम्नप्रदेशा । 'इमौ'-इति अभिनयोक्ति । हवि-र्द्धानस्यापि यज्ञशिरोरूपत्वात् तत्र चतुर 'उपरवान्' खनेत्[2] ॥ १ ॥

द्वितीय प्रयोजन माह— 'देवाश्च वा असुराश्चेति । देव्यवधार्थं भूमौ स्थापिता कृत्याविशेषा 'वलगा', तान् निखातवन्त । 'उत' 'एवञ्चित्' एव मपि युद्धेनाशक्नुवन्त । अनेनाप्युपायेन 'देवान् अभिभवेम'-'इति' तेषा मभिप्राय ॥ २ ॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । 'तत्' असुरै कृत खननाख्यम् 'अस्पृण्वत' देवा तदुत्खननेन छिन्नवन्त । हिंसाप्रकार माह— "त एतैरिति । 'एतै' उपरवै । 'अथ' कृत्योत्खननानन्तर मेव 'सा' कृत्या 'अलसा' स्वव्यापार हनन कर्त्तुं मसहमाना, अतएव 'मोघा व्यर्था भवति । यथा देवेषु एव मनुष्येषु अथ कृत्या-परिहारोपाय इत्याह— 'तथो एवैष एतदिति । खननप्रदेश माह— "स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्येति । ईषादघस्योजनप्रदेश

1— "उपरवा नाम कूपका, तथा चोपरि व्यधमवस्यमानशो निधीयते, तयोरुपरि कृष्णमृगचर्म, तत्र सोमोऽभिषूयते तस्मिन् ग्रावभि र्हन्यमान वादित्रोदरवत सुषिरास्ते कूपा गम्भीर मुपरवन्तीत्युपरवा इत्यभिधीयन्ते '-इति या० दे० (का० श्रौ० ८ ४ २५) ।

2— का० श्रौ० सू० ८ ४ २५ ।

'प्रउगम्'[1], तस्य 'अधोऽधः' सन्निहिताध.पदे । 'अधोऽधः'-शब्द-योगात् प्रउग मिति द्वितीया[2]॥ ३ ॥

खननायाभ्र्यादानं समन्त्रकं विधत्ते– "सोऽभ्रि मादत्त इति[3] । "देवस्य त्वा"-इति[4] । "नार्यसि"-इति[5] मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्यं स्त्री 'नारी' । हे अभ्रे । त्वं नारी असि । इत्यपि स्तुतिः । यत् प्राक् "देवस्य त्वा"—इत्यस्य ब्राह्मण मुक्तम्, तद्द्वातिदिशति– "समान एतस्य बन्धुरिति । 'एतस्य' यजुषः, देवस्य त्वेत्यस्य यजु-र्मन्त्रस्येत्यर्थः । आदीयमानाया अभ्र्याः[6] स्त्रीत्वान्नारीशब्दे-नाभिरभिहितेत्याह– "योषा वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विनेति[7] । मध्ये-मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परि-लिखेदित्यर्थः । "इद मह मिति लेखनमन्त्र.[8] ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,– प्रदक्षिणया सव्यथा चेति । प्रदक्षिणयापि द्विविधोपपद्यते, तत्रैकं प्रकार माह– "तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिण मेवाग्र इत्येवमादिना । वायव्याग्नेयनैर्ऋतैशानक्रमेणेत्यर्थ.[9] ॥ ६ ॥

१— "प्रउगं प्रासयुग मीषारहृमादधराद्धेम्"–इति सा० दे० ।

२— पा० सू० १. ३. २ वा० ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५ १, ६ २. ८ ।

४— वा० स० ५. २२. १ । ५— वा० सं० ५. २२. २ ।

६— "व्याहरन्त्यनया मद मित्यभ्रि खनित्रम्"–इति सा० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ५ ८ ६ । ८— वा० सं० ५. २२. ३ ।

९—उपरिष्टाच्चतुर्दशी कण्डी (३६५ पृ०) द्रष्टव्या ।

स्कीय सम्यक् परिलेखनपच माह— "अथो इतरथाङ्करिति। "अथो अपि समीच एवेति। आग्नेयादिमादक्षिणक्रमेणेत्यर्थ[१] ॥ ७ ॥

य एष पूर्वयोरुत्तर, त मुत्तर कुर्यादित्यभिधानात् खनन मपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्य मित्याह— "तान यथा परिलिखित मेवेति[२] । तत्र मन्त्र— "वृहन्नसीति[३] । हे ग्रवट ! त्व 'वृहन्' स्वरूपतो महान् 'असि' । तथा 'वृहद्‌ग्रवा' प्रभूतध्वनिरसि । अतो 'वृहतीं' महतीं 'वाचम्' 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्, सोमस्येन्द्रार्थत्वात् उपरवखननस्य स्तुतिकरीं वाच 'वद' प्रब्रूय ॥

पुनर्वाग् विशेष्यते—'रचोहणम्' । हन्ते 'बहुल छन्दसि'-इति[४] क्विप्। रक्षासि हन्ति, तादृशीम्। 'वलगहन' वलगान् हन्तीति वलगहा, ता वलगहनम्। 'वैष्णवीम्' विष्णुदेवत्या वाचम्। वदेति सम्बन्ध ॥

मन्त्र चतुर्द्धा विभज्य व्याचष्टे— "वृहन्नसि वृहद्‌ग्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानित्यादिना। मन्यवतो वृहत्त्ववृहद्‌ग्रवत्वयो प्रतीतेरुपस्तुत्यभिधान मित्यर्थ । सा च किमर्थेत्यत आह— मद्यत्येवेति । "इन्द्रो वा इत्यादि । "इन्द्राय —इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हविर्द्धानस्योपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्व कृतवान् भवतीत्यर्थ । "रचोहण मित्यादि[५] । स्पष्टम् ॥ ८, ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ४ २—५।
२— का० श्रौ० सू० ८ ५ ७।   ३— वा० स० ५ २२ ४।
४— पा० सू० ३ २ ८८।
५— वा० स० ५ २३ १। पूर्वमन्त्रशेष एव ।

खाताया मृद उद्वपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह— "ताम् यथाखात मेवेति[1]। चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः[2]। "यं मे निष्ट्यो य ममात्यो निचखान"—'इति' प्रथमगर्त्ते। "यं मे समानो य मसमानः"—इति द्वितीये। "य मे सबन्धुर्य मसबन्धु"—इति तृतीये। "यं मे सजातो य मसजात"—इति चतुर्थे। "इद महं तं वलग मुत्किरामि"—इति, "निचखान"—इति च सर्वशेषः॥

'इद' मृदुत्करणप्रकारेणाहृतम्, निष्ट्येनामात्येन वा खातम्, वलगकृत्याविशेषम्, मृद्धाक्षेपेण 'उत्किरामि' ऊर्ध्वं प्रक्षिपामि। 'तम्'-इत्युक्तम्, क मित्याह—"य मित्यादि। 'निष्ट्य' अस्मत्तो नीचः। "सनाभिर्यश्च निष्ट्य."-इत्यादिमन्त्रवर्णात्[3] नीचार्थता 'निष्ट्य'-शब्दस्य। 'अमात्यः' सहवर्त्तमानः। 'अमा'-शब्दः सहवचनो गृह-वचनो वा, तत्र भवोऽमात्य'। "अव्ययात् त्यप्[4]", एकगृहवासी-त्यर्थः। तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात्। सहोत्पन्नो वा। निखा-तवान्। त मुत्किरामीति सम्बन्धः। "निष्ट्यो वेत्यादि प्रथमस्यो-त्किरणम्। निष्ट्यामात्ययोर्वलगोत्किरणरूप मित्यर्थः। समानः सदृशः बन्धुः 'सबन्धु', समानबन्धनः। एकस्मिन्नेव विषये व्यापार-वानित्यर्थः। 'सजातः' सहोत्पन्नः। स्पष्ट मन्यत्॥ १०—१२॥

खननस्य प्रमाण माह— "ताम् बाहुमात्रानिति[5]। अङ्गुलि-प्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिकात् प्रदेशात्

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ ८। २— वा० स० ५ २३, २, ३, ४, ५।
३— ऋ० स० १० १३३ ५ (६ ७५ १९)।
४— पा० सू० ४ २ १०४। ५— का० श्रौ० सू० ८, ५ १०।

स्तदुद्गरणस्याशक्यत्वात् वाङ्मात्रस्यान्तत्वम् । छिद्राणा मन्तरप्रदेश-मन्तर्द्दनं तत्प्रकारं च विधत्ते— "तानह्णया सन्तृन्द्यादिति"[1] । पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोरुत्तरस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयो-रप्युक्तं भवति । "अपि समीच इति"[2] । वक्रस्याशक्यत्वे समीचैवा-भिवन्द्यात् । "तस्मादिति । अर्थवादः पञ्चद्वयसाधारणः । यस्मादेते-ऽन्तःसन्तृषाः, 'तस्मात्' 'इमे' 'प्राणाः' मुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-ष्णानि ॥ १४ ॥

तान् यथाख्यात सेवावमर्शयतीति । 'अवमर्शयति' अन्त:प्रदे-शस्य निष्प्राणत्वपरिहाराय सम्पृशेत् । तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः[3]— स्वय मेव राजत इति वा, स्वकीय मेव राज्य मस्येति वा 'स्वराट्' । हे उपरव ! तादृक् त्वम् 'असि' । 'सपत्नहा' भव । अस्माकमपि सपत्नस्य शत्रोर्हननेन स्वराजं कुर्विति भावः । 'सत्रा' सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति 'सत्राराट्' । अभितो हिंस-कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता 'अभिमातिहा' । सर्वेषु राजत इति 'सर्वराट्' । मितः सकाशात् त्राता 'मित्रः', अन्यथाभूतः 'अमित्रः'

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ११ । "अह्णयाप्रब्दोऽयं कार्थवचन" । (अह्णा) अह्णया—वक्रमार्गेण, कौटिल्येन । उपरिष्टादपीहैव "अथ यदह्णयावद्यति"–इत्यादि (३. ७. ६. २०) । ऋ० स० १. १२२. ८, ८. ७. ३५ । वा० सं० ५. १२ । उणादि ९. १७ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ५. १२ । "अह्णया सम्भेदनाप्रसक्तौ ऋजुभावेनैव समभिन्द्यात्"–इति तत्र या० दे० ।

३— चत्वारि यजूंषि चोपरवाणि । वा० स० ५. २४. १—४ ।

अत्र कात्यायनः— "स्वराडित्यवमर्शयति यथाख्यात प्रतिमन्त्रम्"—इति[1] ॥ १५ ॥

"अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्पृशेते"—इति[2]। 'सम्पृशेते' परस्पर हस्तसंस्पर्शं कुर्याता मित्यर्थः[3]। तयोर्दिश व्यवस्थापयति— "पूर्वयोर्दक्षिणेऽध्वर्यु र्भवति, अपरयोरुत्तरे यजमान"—इति। सोऽध्वर्युणा कि मत्र विद्यत इति पृष्टो यजमानो भद्र मिति प्रतिब्रूयात्। "तन्नौ सह"—'इति' 'उपांशु' वदतोऽध्वर्योरय मभिप्राय—यज्ञसंसृष्ट यद् यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात् उच्चैरभिधान मयुक्त मिति[4] ॥ १६ ॥

"अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति[5]। पूर्वस्मिन् सम्मर्शनवाक्येऽध्वर्यु पृच्छेत्, अत्र तु यजमान इति विशेषः। यजमानस्य स्वामित्वेन स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् "तन्मे"—'इति' ब्रूयात्। सम्मर्शं प्राणप्रयोगहेतुत्वेन प्रशंसति— 'तद्यदेव मिति। सह युञ्जते इति 'सयुज', अन्तरेकीभूताम् कृतवन्तो भवन। अत इदानीन्तना मनुष्यशिरस्था प्राणा 'सविद्रे' सविद्रते, सङ्गता

१— का० श्रौ० सू० ८ ५, १३।

२— का० श्रौ० सू० ८ ५ १४।

३— 'अवमर्शनानन्तर मध्वर्युयजमानौ उभरवयो स्व स्व दक्षिण हस्त प्रवेश्य चात्वाया सम्भेदनमार्गेण परस्पर सम्मृशेते संस्पर्शं कुर्वाते"—इति याज्ञ (का० श्रौ०) या० २०।

४— का० श्रौ० सू० ८ ५, १५-१८।

५— का० श्रौ० सू० ८ ५ १९, २०, २१।

भवन्ति । "लोपस्त आत्मनेपदेषु"—इति[1] 'त'-लोप, "वेत्तेर्विभाषा"—इति रुट्[2] । 'भद्रम्'—'इति' प्रतिवदन यदस्ति, तद् 'एतत् मानुष्ये वाच कल्याणम् वदति' इत्युपस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रतिवदन मित्यर्थ । तस्माल्लौकिकवचनेषु भद्रलाय अवश्य भद्रवचन कर्त्तव्यम् ॥

"अथ प्रोक्षतीति । प्रतिगत्त प्रोक्षणम् । प्रोक्षणस्य मेध्यत्वलक्षणोऽर्थवाद् सर्वत्रैकविध एवेत्याह— "एको वै प्रोक्षणस्य बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रक प्रोक्षण विधत्ते— "स प्रोक्षतीति । 'रक्षोहण'—इति[3] बहुवचननिर्द्देशात् सहप्रोक्षणम् । पृथक्प्रोक्षणपक्षे मन्त्रावृत्ति । तथाच कात्यायन— "प्रोक्षणेनाम् रक्षोहण इति, भेदे मन्त्रावृत्ति सान्निपातिकत्वात्"—इति[4] । मन्त्राणा[5] क्रियासहावर्त्तकत्वेन व्यभिचारादित्यर्थ । सहत्वपक्षे बहुवचन मौपचारिकम् । स्पष्टो मन्त्रार्थ ॥ १८ ॥

"अथ या प्रोक्षण्य इति । अवटेषु प्रोक्षणीशेषावनयन प्रशसति— "तद्या इमा प्राणेष्वाप इति । 'प्राणेषु' कर्णनासादिविवरेषु 'या' 'आप' सन्ति, 'ता एव' 'एतत्' एतेनावनयनेन यज्ञ शिरस्थोपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति । 'तस्मादित्यादि' । 'एषु प्राणेषु' मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा॰ सू॰ ७ १ ४१ । २— पा॰ सू॰ ७ १ ७ ।
३— वा॰ स॰ ५ २५ १ । ४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ५ २२, २३ ।
५— ते चत्र मन्त्रा — वा॰ स॰ ५ २५ १-५ द्रष्टव्या ।

"सोऽवनयतीति । स्पष्टोऽवनयनमन्त्रः[१] । अवटेषु अन्तर्बर्हिः-स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अवनयनावस्तरणयोर्न्यायः प्रोक्षणवत् । "अवनयनावस्तरणे चावटवत्"—इति हि सूत्रम्[२]। यूपावटवत् अवनयावस्तरणे कार्ये इत्यर्थः । अवटाना मुपर्यपि सूक्ष्माणां बर्हिषा माच्छादकं विधत्ते— "अथ बर्हींषि तनूनीति[३] । "केशा हैवास्यैत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि बर्हींषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया 'एते'—इति पुंल्लिङ्गता ॥ २०,२१ ॥

"अथाधिषवणे फलके इति । 'अधि' उपरि सूयते सोमो-ऽनयोरिति[४] 'अधिषवणे' द्वे 'फलके' उपदध्यात् । "रक्षोहणौ वा वलगहनौ"—इत्युपधानमन्त्रः[५] । स च स्पष्टार्थः । 'ते' च 'अस्य' हविर्धानस्य शिरसः हनुस्थानीये । अत्र कात्यायनः— "अधाधि-षवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्निमात्रे सन्तृण्णे वोपदधाति"-इति[६] ॥

"अथ पर्यूहतीति[७] । फलके । 'परिदृहति' परितो मृदा दृढीकुर्यात् ॥ २२ ॥

"अथाधिषवण मिति । "सर्वरोहित मित्यादि[८] । एतच्च

१— वा० स० ५, २५ २, ३ । २— का० श्रौ० सू० ८, ५, २४ ।
३— का० श्रौ० सू० ८, ५, २५ क ।
४— 'अधि' उपरि सूयन्ते सोमा ययोरिति'—इति ङ, च ।
५— वा० स० ५, २५, ४, ५, । ६— का० श्रौ० सू० ८, ५, २५ ख ।
७— का० श्रौ० सू० ८, ५, २५ ग । ८— का० श्रौ० सू० ८ ५, २६ ।

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तत्र "वैष्णव मसि"—इति-मन्त्रेण[1] 'निदध्यात्' अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ १३ ॥

"अथ ग्राव्ण दद्यादि[2] । अधिषवणकर्मणि अभिषवसाधनान् पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते 'ग्रावाणः' 'अस्य' 'दन्ताः' दन्तस्थानीयाः । तदेवोपपादयति—'तद्यद् ग्रावभिरिति । "दद्भिः खायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् । "खा भक्षणे"-इति[3] धातुः । "एतदु यज्ञस्येति । "पुरुषो वै यज्ञः"—इति प्रतिज्ञाय, "शिर एवास्य हविर्द्धानम्"—इति यद्धविर्द्धानस्य शिरस्त्व निर्दिष्टम्[4], तदिद 'यज्ञस्य शिरः सम्भृत' मध्यमच्छदिरादि-सोमाभिषवग्रावान्तानां यज्ञाङ्गानां शिरोललाटादिदन्तान्तकल्पनया हविर्द्धानस्य शिरस्त्व साधित मित्यर्थः । केवलं प्रयोगजात मानुपूर्व्येणाभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते, तेन तत्तदङ्गजात तत्तदवयवध्यानेनानुष्ठीयमान सत् महते फलाय भवतीत्युक्त भवति[5] ॥ १४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा॰ स॰ ५ २५ ६ ।

२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८, ५, २८ । मन्त्र— वा॰ स॰ ५ २५ ७ ।

३— अदा॰ प॰ ४५ धा॰ ।

४— तृतीय ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके द्रष्टव्ये ।

५— एतच्च सर्वं तै॰ स॰ ६ २, ७ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं स्विद्गतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रां हस्तवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गनार्यौ,
चक्राणौ दिव्यचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणज मनृण शार्कर पार्कतेजा.,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

उदर मेवास्य सदः। तस्मात् सदसि भक्षयन्ति यद्धीदं किञ्चाश्नन्त्युदर एवेदꣳ सर्व्वं प्रतितिष्ठत्यथ यदस्मिन् विश्वे देवा ऽअसीदंस्तस्मात्सदो नाम त ऽउ ऽएवास्मिन्नेते ब्राह्मणा व्विश्वगोत्राः सीदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य ऽऔदुम्बरीं मिनोति। अन्नं वा ऽऊर्गुदुम्बर उदर मेवास्य सदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य ऽऔदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ य एष मध्यमः शङ्कुर्भवति। व्वेदेर्जघनार्द्धे तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति षड् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम मुपक्रामति सम्पद कामाय तदवटं परिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽभ्रि मादत्ते। देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद्दे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्य्यसीति* ॥ ४ ॥

---

* 'सीति – इति ख, 'सौति – इति ग, घ।

अथावटं परिलिखति। इदं मह्ं रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तामीति व्रजो वा अभि* व्रजेणैवैतन्नाष्ट्राणां रक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तति[†] ॥ ५ ॥

अथ खनति। प्राञ्च मुत्कर मुत्किरति। यजमानेन सम्मायोदुम्बरीं परिवासयति ता मग्रेण प्राची निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हींष्युपरिष्टादधिनिदधाति[‡] ॥ ६ ॥

अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति। आपो ह वा ओषधीनां रसस्तस्मादोषधयः केवल्यः खादिता न धिन्वन्त्योषधय उ ह्यापां रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति यदैवोभय्यः सं सृष्टा भवन्त्यथैव धिन्वन्ति तर्हि हि सरसा भवन्ति सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा असुराश्च। उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवेभ्यः सर्व्वा एवौषधय ईयुर्यवा हैवैभ्यो नेयुः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत। त एतैः सर्व्वाः सपत्नाना मोषधीरयुवत यदयुवत तस्माद्यवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः। हन्त यः सर्व्वासा मोषधीनां रसस्तं यवेषु दधामेति स यः सर्व्वासा मोषधीनां रस आसीत्तं

---

* 'उभि'-इति ध। †, ‡ 'ति'-इति ख।

यवेषदधुस्तस्माद्यवान्या ओषधयो म्लायन्ति तदेते मोदमाना वर्द्धन्त एवꣳ ह्येषु रस मदधुस्तथो एवैष एतैः सर्व्वाः सपत्नाना मोषधीर्युते तस्माद्यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स यवानावपति। यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्या मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति। दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेतीमानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्ज्जꣳ रसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते। ता अवटेऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्त मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हीꣳषि। प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृषदन मसीति पितृदेवत्यं वा अस्या एतद्भवति यन्निखातꣳ सा यथानिखातौषधिषु मिता स्यादेव मेतास्वोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छ्रयति। उद्दिवꣳ स्तभानान्तरिक्षं पृण दृꣳहस्व पृथिव्या मितीमानेवैतल्लोकानूर्ज्जा रसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्ज्जꣳ रसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति। घृतानुस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो वा ऽअयं पुवत ऽएषु घृतानो मारुतस्तद्देना मेतेन मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ तदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पर्यूहति। ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामीति बह्वी वै यजुःषाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये रायस्पोषवनीति भूमा वै रायस्पोषस्तद्भूमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पर्यृपति। ब्रह्म दृꣳह क्षत्रं दृꣳहायुर्दृꣳह प्रजां दृꣳहेत्याशीर्वैवैतस्य कर्मण ऽआशिष मेवैतदाशास्ते सम्भूमि पर्य्युपपं करोति गर्त्तस्थ वा ऽउपरिभूम्युथैवं देवत्रा तथा ह्यागर्त्तमिद्भवति‡ ॥ १८ ॥

अथाप ऽउपनिनयति। यत्र वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी-कुर्व्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयति तदद्भिः सन्दधाति तस्मादप ऽउपनिनयति§ ॥ १६ ॥

अथैव मभिपद्य व्वाचयति। ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यज-मानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वैवं यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः समृध्यते|| ॥ २० ॥

---

* 'नि'-इति ख। † स्तो'-इति ग, घ। ‡ 'ति'-इति ग, घ।
§ 'नि'-इति ख। || 'ते'-इति ख।

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम् । व्विष्टप मभि जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्ज्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्ज्जꣳ रसं दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये इमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ छदिरधिनिदधाति । इन्द्रस्य छदिरसीत्यैन्द्रꣳ हि सदो व्विश्वजनस्य छायेति व्विश्वगोत्र्या ह्यस्मिन् ब्राह्मणा ऽआसते तदुभयतश्छदिषी ऽउपदधात्युत्तरतस्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नव भवन्ति त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृत्तस्मान्नव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवꣳशꣳ सदो भवति । प्राचीनवꣳशꣳ हविर्द्धान मेतद्वै देवानां निष्केवल्यं यद्धविर्द्धानं तस्मात्तत्र नाश्नन्ति न भक्षयन्ति निष्केवल्यꣳ ह्येतद्देवानाꣳ स यो ह तत्राश्नीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्द्धा हास्य व्विपतेद्यैते मिश्रे यदाग्नीध्रं च सदश्च तस्मात्तयोरश्नन्ति तस्माद्भक्षयन्ति मिश्रे ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तस्मादुदीचीनवꣳशꣳ सदो भवति ॥ २३ ॥

तत्परिश्रयन्ति । परि त्वा गिर्व्वणो गिर इमा भवन्तु व्विश्वतः । व्वृद्धायु मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

* 'न्ति'-इति ख ।

ऽइतीन्द्रो वै गिर्व्वा विशो गिरो विशैवैतत् क्षत्रं परि-
बृꣳहति तदिदं क्षत्र मुभयतो विशा परिबृढꣳ* ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्या स्यन्दया प्रसीव्यति । इन्द्रस्य
स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेद्
व्यवपद्याता ऽइति प्रकृते कर्म्मन् विष्यति तथो हाध्वर्युं
वा यजमानं वा ग्राहो न विन्दति तन्निष्ठितं† मभिमृ-
शत्यैन्द्र मसीत्यैन्द्रꣳ हि सदः‡ ॥ २५ ॥

अथ हविर्द्धानयोः । जघनार्द्धꣳ समन्वीक्ष्योत्तरेणा-
ग्नीध्रं मिनोति तस्यार्द्धं मन्तर्व्वेदि स्यादर्द्धं वहिर्व्वेद्यथो
ऽअपि भूयोऽर्द्धादन्तर्व्वेदि स्यात् कनीयो वहिर्व्वेद्यथो
ऽअपि सर्व्व मेवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठितं§ मभिमृशति
वैश्वदेव मसीति दयेनैतद्वैश्वदेवं यदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे
देवा व्वसतीवरीरूपवसन्ति तेन व्वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद्
बिभयाञ्चक्रुस्तान्‖ दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्त्स-

---

* 'ढम्'–इति ग, घ।

† 'त निष्ठित'–इति क, का०–वेबरदृष्टञ्च।

‡ 'सद्'–इति ख; 'सद'–इति ग, घ।

§ 'तं निष्ठित'–इति घ का० वेबरेण दृष्ट'।

‖ 'नां'–इति क, का०–वेबरदृष्टञ्च।

दसो जिग्युस्तेषा मेतान्* धिष्ण्यानुद्वापयाञ्चक्रुर्य्य एतेऽन्तःसदसम्† ॥ २७ ॥

सर्व्वे ह स्म वा एते पुरा ज्वलन्ति। यथायमाहवनीयो यथा गार्हपत्यो यथाग्नीध्रीयस्तद्यत एनानुद्वापयंस्तत एवैतन्नु‡ ज्वलन्ति तानाग्नीध्र मभि समरुन्धुस्तानुप्यद्ध माग्नीध्रस्य जिग्युस्ततो विश्वे देवा अमृतत्व मुपाजयं§स्तस्माद्वैश्वदेवम्‖ ॥ २८ ॥

तान् देवाः प्रतिसमैन्धत। यथा प्रत्यवस्येत्तस्मादेनान्त्सवने सवन एव प्रतिसमिन्धते तस्माद्यः समृद्धः स आग्नीध्रं कुर्य्याद्यो वै ज्ञातोऽनूचान स समृद्धस्तस्मादग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां नयन्त्यतो हि विश्वे देवा अमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्य दीक्षिताना मबल्यं विन्देदाग्नीध्र मेनं नयतेति ब्रूयात्तदनार्त्तं तन्नारिष्यतीति तद्यदतो विश्वे देवा अमृतत्व मपाजयंस्तस्माद्वैश्वदेवम्¶ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१.] ॥

---

* 'मेता'—इति क, डा०—वेबरदृष्टञ्च।

† 'सदस –इति ख। 'सदसम्' इति ग, घ।

‡ 'स न'—इति क, ख।

§ 'मुपाजय–इति क डा०—वेबरदृष्टञ्च। एव मुत्तरकण्डिकायामपि।

‖ 'वम –इति ग, घ।

¶ 'वम्' इति ग, घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तं महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञगिरस्त्वं हविर्द्धानस्योक्ता, तत् समर्थ्य, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्व प्रतिपादयितुं पूर्वोक्त मनुवदति— "उदर मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । "ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्द्धानं विष्णुदेवत्यम्, एवं सद इन्द्रदेवत्य मित्यर्थः । तृतीया विधाने, "प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्"–इति[1] ॥ १ ॥

"तन्मध्य उदौदुम्बरी मित्यादि[2] । 'तन्मध्यतः' तस्य सदसो मध्यदेशे 'औदुम्बरीं' स्थूणा 'मिनुयात्' । औदुम्बर्या मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— "अन्न वा ऊर्गित्यादिना । "देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्ग्वा उदुम्बरः"–इति श्रुते.[3] ऊर्ग्रूपत्व मुदुम्बरस्य । मध्ये ऊतप्रवेषस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये औदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्न स्थापितम् ॥ २ ॥

मध्यदेश विशिनष्टि— "अथ य एष मध्यमाङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेदा जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहितः । ततः प्राक् षट् प्रक्रमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुख विक्रम्य, तत्र अवट परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा॰ सू॰ २. ३. १८ वा॰ १।

२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८. ५ ३०।

३— तै॰ ब्रा॰ १ १. ३. १०।

अवटखननार्थं मभ्र्यादान समन्त्रकं विधत्ते— "सोऽभ्रि मादत्ते[1] देवस्य त्वेति[2] । व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

"अथावटं परिलिखतीति[3] । अवटपरिलेखनमन्त्रस्याय मर्थः— 'इदम्' एतेन परिलेखनेन 'रक्षसां' 'ग्रीवाः' कण्ठावयवानपि 'छिनद्मि' छिनद्मि । वज्रवत्तीक्ष्णधारत्वात् अभ्रिर्वज्रत्वेन स्तूयते । 'नाष्ट्राणां' नाशकानाम् । स्पष्ट मन्यत्[4] ॥ ५ ॥

"अथ खनतीति[5] । 'उत्करं' "खात मृद्विचय 'प्राश्नम्' अवटस्य समीपे प्राग्देशे 'उत्किरति' । 'यजमानेन सम्माय' यजमानप्रमाणं कृत्वा 'परिवासयति', अवशिष्टं मग्रं छिनत्ति । 'ताम्' औदुम्बरशाखाम् 'अग्रेण' अवटस्य प्राग्देशे 'प्राचीं' प्रागग्रां स्थापयेत् । 'एतावन्त्यावाणि' औदुम्बरीप्रमाणानि 'बर्हींषि' 'उपरिष्टात्' औदुम्बर्याः उपरि 'निदधाति' आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणसाधनानां मपां यवसाहित्यं विधाय प्रशंसति— "अथ यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्तीति । उक्त मपां रसत्वं युक्त्या समर्थयते— "तस्मादोषधयः केवल्य इति । 'तस्मात्' शतरसत्वात् 'न धिन्वन्ति' न प्रीणयन्ति । केवलतृणभक्षणे दृष्टेरदर्शनात् । 'धिन्विकृण्व्योर च" इत्युप्रत्ययः[6] । तत्सन्नियोगेन वकारस्याकारादेशः । ओषधीनां प्रतिज्ञात मप्रमत्त्व मुपपादयति— "तस्मा-

---

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ ११, १२, १३ ६ २ ८ क ।
२— वा० स० ५ २६ १, २ । ३— का० श्रौ० सू० ६ २ ८ ख ।
४— वा० स० ५ २६ ३ । ५— का० श्रौ० सू० ६ २ ९—१४ ।
६— पा० सू० ३ १ ८० ।

दाघः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभय्यः' ओषधय आपश्च 'ससृष्टाः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिन्वन्ति', 'तर्हि' तथा सति 'रसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण? इत्याह— "सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति— "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः इयुः' देवेभ्यः सकाशात् पलायिताः ॥ ८ ॥

"तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । 'अस्पृण्वत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छितवन्तः । तदेव विशदयति— "त एतैः सर्वाः सपत्नाना ओषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवैः 'अयुवत' अभिश्रयन् । 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तन्नामनिर्वचनम् । ओषधीनां यवनसाधनाः सम्पन्नाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

"ते होचुरिति । सर्वौषधिरसानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्षमिति प्रमाणेन दृढयति— "तस्माद् यत्रान्या ओषधयो म्लायन्तीति ॥ १० ॥

"स यवानावपतीति[1] । यवावापे मन्त्र माह— "यवोऽसि यवयेति[2] । हे यवपदार्थ! त्वं 'यवोऽसि' पृथक्कर्त्तासि, अतः 'यवय' अस्मत्तो द्वेषून् पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदानशीलान् ॥

"अथ प्रोक्षतीति[1] । औदुम्बरी[3] । "एको वै प्रोक्षणस्य बन्धु-

---

१— का० श्रौ० सू० ६ २ १५ क ।
२— वा० सं० ५, २६ १ ।
३— का० श्रौ० सू० ६, ० १५ ख ।

रिति। यत्र-यत्र प्रोक्षण मस्ति, तत्र सर्वत्रापि सेध मेतत् करो-तीति एवं रूप ब्राह्मण मेक मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

"स प्रोक्षतीति। हे उदुम्बरशाखाय। 'त्वा' त्वाम् 'दिवे' द्युलोकाय, तदर्हीभावाय, प्रोक्षामीति शेषः[1]। एव मुत्तरवाक्येऽपि योज्यम्[2] ॥ १२ ॥

"अथ याः प्रोक्षण्य इति[3]। "शुन्धता मिति[4] मन्त्रेण प्रोक्षणी-शेष मवटेऽवनयेत्। पितरः सीदन्त्येषु इति 'पितृषदना.' भूम्यधो-वर्त्तिनो लोका। प्रायेण गर्त्तस्य पित्र्यकार्येषु दर्शनात् अवटस्य पितृसदनत्वम् तदेवाह—"पितृदेवत्यो वै कूप' खात' इति ॥१३॥

"अथ बर्हीषीत्यादि[5]। सुविशदम्[6]। "स यथानिखाता ओषधिषु मिता स्यात्, एव मेतास्वोषधीषु मिता भवतीति। वने 'अनिखाता' दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना 'यथा' 'ओषधिषु' सदोत्पन्नेषु तृणगुल्मादिषु मध्ये 'मिता' भवति, सबर्हिष्के गर्त्ते 'मिता' शाखापि 'एव' भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

"तां मुच्छ्रयतीति[7]। 'उच्छ्रयति' ऊर्द्धं स्थापयेत्। तन्मन्त्र-

---

१—का० श्रौ० सू० ६ २ १६।
२—वा० स० ५ २६ २, ३, ४ त्रयो मन्त्राः।
३—का० श्रौ० सू० ६ २ १७।
४—वा० स० ५ २६ ५।
५—का० श्रौ० सू० ६ २ १८।
६—अत्र मन्त्र — वा० स० ५ २६ ६।
७—का० श्रौ० सू० ८ ५ २४। 'ऊर्द्धां करोतीति'।

स्थाय मर्थः[1]— हे उदुम्बरशाखे ! तवाग्रभागेन 'दिवम्' 'उत्तभान' उत्तम्भन कुरु, शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिक्ष' 'पृण' पूरय, 'पृथिव्या' 'दृंहस्व' दृढा भव, पृथिवीमपि दृढां कुर्वित्यर्थः, पृथिव्या ग्रैथिल्ये शाखाया अपि दाढ्यायोगात्। जगूपस्यौदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि सम्बन्धात् लोकेषूर्ग्संस्थापनं कृतं भवति। स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ मिनोतीति"। औदुम्बरीमानमन्त्र[2]— 'धुतान' दीप्यमान, एतन्नामको वायुर्देव, 'मारुत' मरुता देवाना वायूना सम्बन्धी, स 'मिनोतु' अवटे प्रक्षिपतु। तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ 'ध्रुवेण' अविचलितेन 'धर्मणा' धारणेन मिनुताम्। स्पष्टमन्यत्। मित्रावरुणशब्दयोरर्थं माह— "प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति। एतदधिदैवतम् अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति[3] अध्यात्मम्॥१६॥

समन्त्रक पर्यूहणं विधत्ते— 'अथ पर्यूहति[4] ब्रह्मवनि त्वेति[5]। हे शाखाद्रव्य ! 'ब्रह्मवनि ब्रह्मणः सम्भक्तृ 'त्वा' त्वाम् 'पर्यूहामि' प्रक्षिपामि। एवमुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि॥

मन्त्र व्याचष्टे— "वज्री वा इति। प्रायेण 'यजुःषु' मन्त्रेषु 'आशी' वज्री परिदृश्यते। अतोऽत्र ब्रह्मक्षत्रोभयरूप फल माशास्यते। "भूमा वै रायस्पोष इत्याद्यमद्द्र्गतम्[7] ॥ १७ ॥

१— वा॰ स॰ ५ २० १।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ६ १४। अवटमध्ये प्रक्षिपति।
३— वा॰ स॰ ५ २७ २। ४— ऐ॰ ब्रा॰ ४ २ ४ द्रष्टव्यम्।
५— का॰ श्रौ॰ सू॰ ८ ६ १०। यूपावट पूरयति।
६— वा॰ स॰ ५ २७ ३। ७— पुरस्तात् २८८ ३०३ पृ॰।

"अथ पर्यूषतीति"[1]। 'पर्यूषति' परितः सङ्कृषेत्। "ऋषी गतौ"-इति[2] धातुः। "अग्ना इत्येत्यादिर्दृंहणमन्त्रो"[3] यजमानापेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— "आशीरेवैतस्य कर्मण इति। 'एतस्य' शाखादृंहणकर्मणः फलरूपाशीः प्रतिपादन इत्यर्थः। परिघट्टन = पर्यषणम्, भूमिप्रमाण मद्भिः कर्त्तव्य मित्याह— "समभूमि पर्यषेण मिति। भूम्या सम 'समभूमि', 'पर्यषणं' भूमिसमं 'करोति'। व्यतिरेक माह— "गर्त्तस वा इति। "अथैवं देवत्रेति। 'अथ'-शब्दः उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः। एवं साम्ये सति 'देवत्रा' देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः। "तथा हागर्त्तमिद् भवतीति। 'तथा ह' तथा सति, भूमिसाम्ये सति 'अगर्त्तमित्' अगर्त्तमिता भवति। मिनोतेः कर्मणि क्विप्॥ १८॥

"अथाप उपनिनयतीति"[4]। 'उपनिनयति' मृत्परमाणूनां संश्लेषाय 'अस्ये खनन्तः' अस्याः भूम्याः भाग दारयन्तः, ता नैव भूमिम् अक्रूरां 'क्रूरीकुर्वन्ति'। 'आपः' तु शमनहेतुत्वात् 'शान्तिः', अतः 'तत्' तेन 'अद्भिः' 'शान्त्या' शान्तेरेकत्वादेकवचनम्। क्रौर्यशमन मदृष्ट प्रयोजनम्, अद्भिः सन्धानं तु संहतिहेतु दृष्ट प्रयोजनम्॥ १९॥

१— का० श्रौ० सू० ६ ३. ११। "परित कुट्टेन पास्रवध प्रवेशयति, पिण्डयतीत्यर्थ"– इति तत्र या० दे०।

२— तु० प० ७ धा०।　　　　३— वा० स० ५ २०. ८।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३ १२।

"अथैव समभिपद्येति[1]। 'अभिपद्य' शाखा मालभ्य, एवं 'वाचयति' ध्रुवासीत्येतत्प्रकारेण[2]। हे शाखे। त्व मिदानीं इतप्रकारेण 'ध्रुवा' अविचला 'असि'। 'अथ' 'यजमानः' अपि 'अस्मिन्' स्वकीये एव गृहे 'प्रजया' 'पशुभिः' सहित' सन् 'ध्रुवः' भवतु। न केवलं 'प्रजया पशुभिः' इत्यभिधानेन तद् द्वयं प्रार्थ्यते, किन्तर्हि? प्रजापशुव्यतिरिक्त मन्यच्च धनादिकं 'यं यं कामं कामयते' स सर्वोऽप्युभयकामनयैव प्रार्थ्यते। अत्र 'पशुभिरिति वा' इति 'वा'-शब्देन 'प्रजया'-इत्यनेन मन्त्रपदेन 'पशुभिः'-इत्यस्य विकल्पः[3] ॥ २० ॥

औदुम्बरीशाखाग्रे होम विधत्ते– "अथेति। "विटप मभि जुहोतीति। 'विटप' विशाखम् 'अभि' विटपस्याग्रभागस्याभित', यथा शाखाया अग्रमूलभागौ मध्यदेशश्च सक्ता भवन्ति, एव माज्यं 'जुहोति' ॥

तन्मन्त्रस्याय मर्थ[4]– 'द्यावापृथिवी' हे द्यावापृथिव्यौ। शाखाग्रमूलभागवर्त्तिन्यौ युवां 'घृतेन' हूयमानेन 'पूर्येथाम्' पूर्णौ भवत। अत्र सूत्रम्– "स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवी इति भूमिभागे स्वाहा करोति"– इति[5] ॥

द्यावापृथिवीपूरणाभिधानस्य प्रयोजन माह– "तदिमे द्यावा-

१– का० श्रौ० सू० ८ ५. ६६।
२– वा० सं० ५, २८. १।
३– का० श्रौ० सू० ८. ५. ६७।
४– पाठस्वरः– वा० सं० ५ २८. २।
५– का० श्रौ० सू० ८. ५, ६८, ६६।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना। ऊर्ध्वपौदुम्बरयुक्तेनाञ्जेन यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्षेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं भवति। तेन तयोः किङ्कृतं भवति? "अनयोरूर्जं रसं दधाति"। स्पष्ट मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— "अथ छदिरधिनिदधातीन्द्रस्य छदिरसीति[१]। इन्द्रदेवत्यत्वात् सदोऽपीन्द्रः, तस्याच्छादक मसि। तथा 'विश्वजनस्य छायासि' विशेषां सदसि स्थितानां जनानां छायाकारी असि। एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे[२] ॥

"उभयतश्छदिषी उपदधातीति[३]। मध्यमस्य छदिष. 'उभयतः' दक्षिणोत्तरयोः, — तानि मध्यमच्छदींषि त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम् 'उत्तरतः त्रीणि' छदींषि उपदध्यात्, तथा 'परः' परस्तादपि दक्षिणतोऽपि 'त्रीणि' 'उपदधाति'[४] ॥

छदिषां नवत्वं प्रशंसति— "तानि नव भवन्तीति। त्रिवृत्-स्तोमसाध्यत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम्। स च 'त्रिवृत्' स्तोमो 'नव वै' नवस्तोत्रियात्मकः खलु; "तिसृभ्यो हिङ्करोति स एकयेत्यादि-सामब्राह्मणोक्तप्रकारेण त्रिवृत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवत्वसम्पाद-नात्[५]। तस्मात् छदिषां नवत्व युक्तम् ॥ २२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १०। छदिरुद्गमय कट।
२— मन्त्रपाठस्तु वा० स० ५ २८. ३।
३— का० श्रौ० सू० ८. ६ ११।
४— "अन्त पश्चिच्छदिरावर्तनीय"—इति का० सू० ८. ६ ११ या० दे०।
५— सा० ता० ब्रा० ३ अ० १ ख०।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते— "तदुदीचीनवंशं सदो भवतीति। सदस उदीचीनवंशत्वं प्रशंसितुं हविर्द्धानस्य सदोवैलक्षण्यं दर्शयति— "प्राचीनवंशं हविर्द्धान मित्यादिना । 'एतत्' हविर्द्धानं 'देवानां निष्केवल्यम्' मनुष्यलक्षणाभावेन निःशेषेणैव देवानां केवलं भवति। "भवे छन्दसि"–इति[1] यत्। "तस्मात् तत्र नाश्नन्ति, न भक्षयन्तीति। 'नाश्नन्ति' पुरोडाशादिकम्, 'न भक्षयन्ति' सोमम्। प्रमादात् भक्षणे दोष माह–"मूर्द्धा हास्य विपतेदिति। तद्वैपरीत्य मार्गोभसदसोर्दर्शयति— "अथैते मिश्र इति। 'एते मिश्रे' स्तोत्रशस्त्रादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुषं चेति 'मिश्रे' भवतः। "उदीची वै मनुष्याणां दिगिति। प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः॥

सदोनिर्माणप्रकारं सूत्रकार आह— "नाभिदघ्नं सदः, सत्या वा, उदग्वंशम् अष्टादशारत्नि, एकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा, नव तिर्यक्, अष्टांयामो वा, औदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या सेके[2], इन्द्रस्य छदिरिति[3] मध्यमं छदिरारोप्यापरपूर्वं च, त्रिवर्गो चोत्तरतः"— इति[4]। अष्टादशारत्न्यादयस्त्रयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पिताः, तिर्यक्प्रमाणविषये नवारत्नित्व मष्टांयामत्व च विकल्पितम्।

१— पा० सू० ४ ४ ११०।
२— "सके यवस्य पूजार्थम्"–इति पाठ मा० टि०।
३— वा० सं० ५ ०८ ३।
४— का० श्रौ० सू० ८ ६ १–११।

उक्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरी मध्या भवति, पृष्ठ्या[1] दक्षिणत स्थिता वेत्यर्थः[2] ॥ १३ ॥

सदस परिश्रयण समन्त्रक विधत्ते— "तत् परिश्रयन्ति[3] परि त्वा गिर्वण इतीति[4]। मन्त्रस्याय मर्थ — हे 'गिर्वण' गोर्भि वननीय इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'इमा' अस्माभि प्रयुज्यमाना 'गिर' स्तुतिरूपा वाच 'विश्वत' सर्वत 'परिभवन्तु'। किञ्च 'वृद्धायुम्' वृद्धा आयवो मनुष्या, ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य स तथोक्त, तादृशम् 'अनु' 'वृद्धय' समृद्धिमत्यो भवन्तु। तथा 'जुष्टय' प्रीणयन्त्यो वाच 'जुष्टा' प्रीता 'भवन्तु'। तव गिरा च वृद्धिजोषावुपर्युपरि वर्द्धेता मित्यर्थ ॥

प्रथमपाद व्याचष्टे—'इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिर इत्यादिना। इन्द्रस्य देवेषु मध्ये क्षत्रियजातित्वात् गिराञ्च स्तोत्वाद् बहुत्वाच्च विशा रूपत्वम्, अतो गोर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् क्षत्रियस्यो-भयतस्तत्त्वेनार्थ प्रजा कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रभृतीनां छविरूर्तिश्च दर्भैराच्छाद्य सीवना-दिक[5] विधत्ते— "अथ लस्पूजन्येनावमादिनार्[6]। सीवनयन्योकर-

---

१— एयाग्रन्धार्थे ३९४ पृ० २ टी० द्रष्टव्य ।
२— "पूर्वनिखाता मौदुम्बरी स्पृष्ट्वा सदसो मध्ये कुर्यात्" –इति या० दे०।
३— का० औ० सू० ८ ६ १२ क।
४— या० स० ५ २६ १।
५— सीवनञ्च छविमञ्चनामीवय ।
६— का० औ० सू० ८ ६ १२ ख।

याभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्धानवद् व्याख्येयानि, मन्त्रेष्वैन्द्रत्व विशेष[1] ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थान माह— 'अथ हविर्द्धानयोरित्यादिना[2] । हविर्द्धानशकटयो पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो देश, तत्र 'आग्नीध्रम्' आग्नीध्रीय मण्डप कुर्यात् । तत्रापि त्रय पक्षा । आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाण तस्यार्द्ध सोमिकवेद्या उत्तरभागे स्त्रीकुर्यादित्येक पक्ष । अर्द्धादधिक मग्न वेद्या स्त्रीकुर्यादिति द्वितीय । सर्वं मपि सोमिकवेद्या मिति तृतीय । तदेतत् पक्षत्रयम् "तस्यार्द्ध मन्तर्वेदीत्यादिनोक्तम् । 'निमित' निष्पन्न माग्नीध्रीयम् 'वैश्वदेव मसि"—'इति'[3]-मन्त्रेण अभिमृशेत्[4] । अस्य वैश्वदेवत्व कारणद्वयेन । तत्र प्रथम कारण माह— "यद्-स्मिन् पूर्वेद्युरिति । 'वसतीवर्य' सोमाभिषवार्था आप, तासु विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वेद्युरधिवसन्ति अतो वैश्वदेवत्वम् । तथा चोपरिष्टादाम्नास्यते— ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषा देवाना भागधेयी स्थेति — इति[5] । तदात्र विश्वान् देवान् सदेभ्यतीत्यतो विश्वेषा देवाना माश्रयभूताना मपा माधारभूतत्वात् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० सं० ५ क० १-२
२— का० श्रौ० सू० ८ ६ १३ ।
३— वा० सं० ५ क० ३ ।
४— का० श्रौ० सू० ८ ६ १४ ।
५— उपरिष्टात् ७ प्र० ३ ब्रा० १९ क० ।

द्वितीयं कारणं माह— "देवा ह वा इत्यादिना । "तान्स-दसो जिग्युरिति । 'तान्' सदोनिविष्टान् देवान् 'सदस' सकाशात् जितवन्त', ततो निष्काषितवन्त इत्यर्थः । न केवल तानेव देवान्, अपि तु 'अन्तस्सदस' सदोमध्येऽवस्थितान् 'धिष्ण्यान्' अग्नीन् नाशयन्, तेषां मग्नीनां तत्र सद्भाव एव नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथ ज्वलन्तीत्याह— "सर्वे ह स्म वा एत इति । "तानाग्नीध्र मभि सदहधुरिति । सदसो निष्का-षिता आग्नीध्रप्रविष्टा', तत्रासुरैः सदृष्टा', ते देवा आग्नीध्रधिष्ण्य-गतस्याग्नेः 'अर्द्धं' समीपं प्राप्य 'तान्' असुरान् 'जिग्युः' । 'ततः' *आग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्याद् 'विश्वे देवाः' 'अपहतम्' असुरकृतहिंसा-*रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । 'तस्मात्' विश्वेषां देवानां माश्रयत्वाद् 'वैश्वदेवम्' वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

"तान् देवा इति । 'तान्' उद्घाटितान् धिष्ण्यान् 'देवाः' 'प्रतिसमैन्धत' पुनरदीपयन् । 'यथा' येन प्रकारेण 'प्रत्यवस्येत्' प्रतितिष्ठेत् । यद्वा प्रत्यवसान भोजनम्, यथा आहुत्याधारो भवेत्, तथा समैन्धन । "तस्मादेतानिति । स्पष्टम् । "तस्माद् य इति । 'तस्मात्' आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् 'य' सम्रद्धः', 'स' 'आग्नीध्र' आग्नीध्रस्य कर्म 'कुर्यात्' । "यो वा इति । 'यो वै 'ज्ञात' अयं सदाचारीति विदित', 'अनूचान.' साङ्ग-प्रवचनाध्यायी 'सम्रद्धः' । आग्नीध्रस्य शैघ्र्य दक्षिणाप्राथम्यभाक्त्वेन समर्थयते— "तस्मादग्नीध्रे प्रथमायेत्यादि ॥

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कञ्चिदपूर्वनियम माह— "तस्माद् य दीक्षितानां मवद्य विन्देदिति । 'दीक्षितानां' मध्ये 'य' दीक्षितम्, यदा तेषां मध्ये कश्चिद्दुर्विज्ञम् 'अवद्य' दौर्बल्य 'विन्देत्' लभेत, तद्दौर्बल्यपरिहाराय "एनम् आग्नीध्र नयत"— 'इति' ब्रूयात् । एवं वदतः मभिप्राय माह— "यत्तदनार्त्त तन्नार्त्स्यतीति । लोके 'यद्' भयादिरहितम्, 'तत्' 'नार्त्स्यति' आर्त्तिं न लभेत, अत एतस्याग्नीध्रस्य देवानां मार्त्तिपरिहारसाधनत्वात् अस्मात्स्थानादार्त्तो भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः । "तद् यदत इत्यादि' । उक्तार्थोपसंहारः[1] ॥ २८ ॥ ५ [६ १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— तै० स० ६का० २प्र० ४अं मेतत विहितम् तत्रैव १का० ७,१ प्र० मन्त्राश्चाम्नाताः अपि सायणीय तद्भाष्य मुल्लिखितम् ।

२— "कण्डिकाः १३२'-इति क ख, 'कण्डिकासंख्या १३२'-इति ग घ । तत्र १ब्रा० ३६क०, २ब्रा० १८क०, ३ब्रा० २५क० ४ब्रा० २४क०, ५ब्रा० २८क० सङ्कलनया १३२ इति सिद्धम् ।

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्विशामानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समद्धा ये वै समद्धास्ते व्विशामान एतु उ हैवास्यैतु आत्मनः* ॥१॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति त एते माये ऽस्रजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्वागेव सुपर्णीयं कद्रूस्ताभ्याꣳ समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुऽऽर्त्तीयमाने ऽऊचतु । यतरा नौ दवीय परापश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रूरुवाच परेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

* 'ऽध्यात्मानः'—इति सा०-सम्मत पाठ इति डा० वेबरः ।

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कञ्चिदपूर्वनियम माह– "तस्माद् दीक्षितानां मवन्य विन्देदिति । 'दीक्षितानां' मध्ये 'य' दीक्षि-तम्, यदा तेषां सम्बन्धिनं कञ्चिद्दुर्ब्विजम् 'अमर्त्यं' दौर्बल्य 'विन्देत्' लभेत, तद्दौर्बल्यपरिहाराय "एनम् आग्नीध्र नयत"– 'इति' ब्रूयात् । एव वदता अभिप्राय माह– "यत्तदनार्त्ते तन्ना-रिष्यतीति । लोके 'यद्' भयादिरक्षितम्, 'तत्' 'नारिष्यति' आर्त्तिं न लभेत, अत एतस्याग्नीध्रस्य देवानां आर्त्तिपरिहार-साधनत्वात् अमावयनार्त्तौ भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः । "तद् यदत इत्यादि" । उक्तार्थोपसंहारः[1] ॥ २८ ॥ ५ [६.१.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— तै० स० ६का० २प्र० सर्वं मेतत् विहितम्, तथैव १का० ७,६ प्र० मन्त्राम्नाता , अपि सायणीय तद्भाष्य मुद्धृततरम् ।

२— "कण्डीसङ्ख्या १६२"–इति क, ख, "कण्डिकासङ्ख्या १३२"–इति ग, घ । तत्र १ब्रा० ३६क०, २ब्रा० १८क०, ३ब्रा० ४५क०, ४ब्रा० ४३क०, ५ब्रा० २८क०, सङ्कलया १३२ इति विज्ञयम् ।

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्विज्ञामानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समक्षा ये वै समक्षास्ते व्विज्ञामान एत ऽउ हैवास्यैत ऽआत्मनः* ॥१॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति त ऽएते माये ऽअसृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्वागेव सुपर्णीयं कद्रूस्ताभ्याꣳ समदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हार्त्तीयमाने ऽऊचतु । यतरा नौ दवीयः परापश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रूरुवाच पुरेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

* 'ऽध्यात्मानः'–इति हा०–सम्मत पाठ इति डा० वैबर ।

सा ह सुपर्ण्युवाच। अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेत स्थाणौ सेवते तमहं पश्यामीति तमेव त्वं पश्यसीति तर्हीत्यथ ह कद्रूरुवाच तस्य व्वालो न्यषञ्जि तममुं वातो धूनोति तमहं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा यत् सुपर्ण्युवाच। अस्य सलिलस्य पार इति व्वेदिर्व्वै सलिलं व्वेदि मेव सा तदुवाचाश्वः श्वेत स्थाणौ सेवत इत्यग्निर्व्वा अश्वः श्वेतो यूप स्थाणुरथ यत् कद्रूरुवाच तस्य व्वालो न्यषञ्जि तममुं व्वातो धूनोति तमहं पश्यामीति रशना हैव सा† ॥ ५ ॥

सा ह सुपर्ण्युवाच। एहीदं पताव व्वेदितुं यतरा नौ जयतीति सा ह कद्रूरुवाच त्व मेव पत त्वं वै न आख्यास्यसि यतरा‡ नौ जयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपर्णी पपात। तद्ध तथैवास यथा कद्रूरुवाच ता मागता मभ्युवाद त्व मजैषी३ मिति त्व मिति होवाचैतद्ध्याख्यानं सौपर्णीकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूरुवाच। आत्मानं वै त्वाजैषं दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

---

* 'अस्य'—इति ग, घ। † 'सा'—इति ग, घ।
‡ 'पतरा'—इति ग, घ।

घेति* तथेति सा छन्दांꣳसि ससृजे सा गायत्री दिवः सोम माहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्मय्योर्ह कुश्योरन्तरवहित आस। ते ह स्म क्षुरपवी निमेषं निमेष मभिसन्धत्तो दीक्षातपसौ हैव ते ऽआसतुस्त मेते गन्धर्व्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्या इमा होत्राः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरां कुशी माचिच्छेद। तां देवेभ्यः प्रददौ सा दीक्षा तया देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद। तां देवेभ्यः प्रददौ तत्तपस्तया देवास्तप उपायन्नुपसदस्तपो ह्युप-सदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोम माचखाद। तस्मात् खदिरो यदे-नेनाखिदत् तस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिर स्फ्योऽच्छावाकस्य हैनं गोपनायां जहार सोऽच्छावाको ऽहीयत ॥ १२ ॥

त मिन्द्राग्नी ऽअनुसमतनुताम्। प्रजानां प्रजात्यै तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

---

* 'तुष्क्रिणीमिति'-इति पाठश्च दृष्टो डा॰ वेबरेण।

† 'इमे होत्रका'-इति सा॰-सम्मत इति डा॰-वेबर।

‡ 'क'-इति ग घ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति। नेन्नोऽप-हरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षन्त्यस्य ह गोपनाया मपहरन्ति हीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति। गृहान् पशून्नेन्नोऽपहरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षन्त्यस्य ह गोपनाया मपहरन्ति हीयते ह। तेनैतेन सुपर्णी देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान इति ॥ १५ ॥

ऋणꣳ ह वै पुरुषो जायमान एव। मृत्यो-रात्मना जायते स यद्यजते यथैव तत् सुपर्णी देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीतैव मेवैष एतन्मृत्योरात्मानं निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त। त एते गन्धर्वाः सोमरक्षा अन्वाजग्मुस्तेऽभ्यागत्याब्रुवन्ननु नो यज्ञ आभजत मा नो यज्ञादन्तर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः। किं नस्ततः स्यादिति यथैवास्याममुत्र गोप्तारोऽभूमैव मेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अब्रुवन्। सोमक्रयणा व इति तानेभ्य एतत् सोमक्रयणाननुदिशत्यथैनामद्ध्वर्युस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति नु सौम्यापहृतो हि युष्मत्सोम-पीथस्तेन सोमाहुतिं नार्हथेति सैनानेषा तृतीयसवन् एव घृत्याहुतिः प्राप्नोति नु सौम्या यच्छाखाकैर्हि-ष्ण्यान् व्याघारयति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नौ होष्यन्ति। तद्वोऽविष्यतीति स यदग्नौ जुह्वति तदेनानवत्यथ यद्वः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स यदेनान्त्सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरन्ति तदेनानवति तस्मादध्वर्युः समया धिष्ण्यान्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं बिभर्त्ति न मेते ह्यात्तेन प्रत्यासते स एतेषां व्यात्त मापद्येत न मग्निर्व्वाभि-दहेद्यो वायं देवः पशूना मीष्टे स वा हैन मभिमन्येत तस्मादुदध्वर्योः शालाया मर्थः स्यादुत्तरेणैवाग्नीध्रीयम् सञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते*। सोमस्यैव गृहे न्युप्यन्त आहवनीयः पुरस्तान्मार्जालीयो दक्षिणत आग्नीध्रीय उत्तरतोऽथ ये सदसि ते पश्चात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा अर्द्धानुपकिरन्ति। अर्द्धाननुदिशन्त्येत उ हैवैतदभिरेऽर्द्धान्न उपकिरन्त्वर्द्धाननुदिशन्तु तथा यस्मा-

---

* 'ते'-इति ग, घ।   † 'पश्चात्'-इति ग, घ।

ल्लोकादागताः स्मो दिवस्तथा तं लोकं प्रति प्रज्ञा-
स्यामस्तथा नु जिह्मा* एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरन्ति। तेनास्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ
याननुदिशन्ति तेनामुष्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति। एत ऽउ हैवैतद्दधिरे न
वा ऽएभिर्नामभिररात्स्म येषां नः सोम मपाहार्षुर्हन्त
द्वितीयानि नामानि करवामहा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्वत तैरराध्नुवन् यानुपहृतसोमपीथान्सतो-
ऽथ यत्र ऽआभजंस्तस्माद् द्विनामानस्तस्माद्ब्राह्मणो
ऽन्हाराने द्वितीयं नाम कुर्व्वीत राध्नोति हैव य एवं
व्विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स यदमी जुहोति। तद्देवेषु जुहोति तस्माद्देवाः
सन्त्यथ यत्सदसि भक्षयन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्यथ यद्धविर्द्धानियोर्नाराशंसाः सीदन्ति
तत्पितृषु जुहोति तस्मात्पितरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः। पराभूता वै ता एव
मेवैतद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्याननु पशवो देवाननु वयांस्योषधयो व्वन-

---

* 'जिह्माः'–इति क ङा० वेबरेणाप्येवात दृष्टं।
† 'ते'–इति ग, घ।

सुतयो यदिदं किञ्चैव सु तत्सर्व्वं यन्न ऽआभक्तं ते ह समैतु ऽउभये देवमनुष्याः पितरः सम्पिबन्ते सैषा सम्पा ते ह स्म दृश्यमाना एवु पुरा सम्पिबन्त ऽउतैतर्ह्यदृश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्ण्यपदार्थविधानार्थ[1] माख्यायिका माह– "विजामानो हैवास्येत्यादिना। ये 'धिष्ण्याः', ते 'अस्य' यज्ञस्य 'विजामानः' भ्रातरः, बान्धवाः। कुत इत्यत आह– 'इमे' 'समङ्काः' समानचिह्नाः, यत एव मतो विजामान इत्यर्थः। समानचिह्नानां भ्रातृत्वे व्याप्तिं दर्शयति– "ये वै समङ्कास्ते विजामान इति। 'एत उ' एते खलु 'अस्य' यज्ञस्य 'आत्मानः'[2], अतो विजामान इत्येतदुपपन्नम्। तस्मात् सोमयागे धिष्ण्याः[3] कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥१॥

सुवर्णत्वेनोक्तं विशदयितु माह– "दिवि वै सोम आसीदथेह देवा इत्यादिना। 'इह' भूलोके 'त एते मायै' वस्तुतो भ्रतयाभूते। सुपर्णीकद्रूाख्ययोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति– "वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति। 'समद चक्रुः' परस्परं कलह मुदपादयन् ॥ २ ॥

१— 'धिष्ण्योपधानपदार्थविधानार्थं'—इति ख।

२— 'आत्मानः'—इति ख।

३— पुरस्तात् १०६ पृ० ३ टीप्पणी द्रष्टव्या।

"ते ह्रणीयमान इति। 'ऋतीयमाने' परस्पर कलहायमाने। 'ऋति' मोचौ धातु[१]। 'ऊचतु'। कथम्? 'नौ' आवयोर्मध्ये 'यतरा' 'दवीय' अत्यन्त दूर 'परापश्यात्' पश्येत। 'सा' दूरदर्शिनी सुपर्णी दूरम् 'ईयत्'- इति' 'उवाच ॥ ३ ॥

"सा हेति। 'सा' दूर पश्यन्ती 'सुपर्णी' 'उवाच। किमिति, उच्यते— "अस्य सलिलस्य पारे अश्व श्वेत स्थाणौ सेवते, त मह पश्यामि इति"। अस्यार्थं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति। 'त मेव' मया दृष्ट श्वेताश्व मेव हे कद्रु![२] 'त्वम्' अपि 'पश्यसि'—'इति', न तु ततोऽतिरिक्तम्। सा 'कद्रू' दूर विलोक्य 'त हि—'इति' 'उवाच'। त मश्व खलु त्व पश्यसीत्यर्थं। ततोऽधिक मपि दृष्ट्वा कद्रू पुनर्ब्रूते। कि मिति, उच्यते— "तस्य वालो न्यषञ्जि, त ममु वातो धूनोति, त मह पश्यामि इति"। 'वाल' पुच्छ 'न्यषञ्जि' स्थाणौ मिषक्त मभूत्, 'त वाल 'वात' वायु 'धूनोति' कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपर्ण्याभिहितस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह— 'सा यत् सुपर्ण्युवाचेति। 'अस्य सलिलस्येत्यादि। 'सलिल' सागरादिसम्बद्ध यथा अनतिलङ्घ्या भवति एव वेदिरपीति सलिलत्वेन निरूप्यते। अश्वे शुक्लभास्वरत्वात् सर्वाश्रनत्वाच श्वेतरूपत्वम्। यूपस्य स्थाणुत्व तु साक्षादेव। कद्र्वा यदुक्त तस्य वाल इत्यादिकम् तदभिप्राय दर्शयति— 'अथ यत् कद्रूरित्यादिना।

१— पा० सू० ३ १ २९ द्रष्टव्यम्।

२— 'अकृतमधक्तो‍च्छन्दसि —इति पा० सू० ७ १ ७१।

"रशना ह्येव मेति । वालवदतिदैर्घ्यादुपवेष्टिता रशना वाल मित्युच्यते ॥ ५ ॥

"सा ह सुपर्णीमुवाचेति । "सा ह कद्रूरित्यादि । सुपर्णी श्वेता-श्वादेर्दर्शनार्थं माह्वता कद्रूः, सुपर्णी-स्वदृष्टस्य वालस्य प्रसिद्धत्वात् 'त्व मेव' द्रष्टावयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

"सा ह सुपर्णी पपातेति । एवं मुक्त्वा सुपर्णी गत्वा कद्रूक्तं वालत्व मवगत्य पुनः 'आगतां' 'तां' सुपर्णीं कद्रूः 'उवाद'— "त्व मजैषीरुताहा३ मिति"। प्रश्ने प्लुतिः[1]। तया पृष्टा सुपर्णी 'त्व मजैषीः'—'इति' उवाच। विहितस्याख्यानस्य प्रसिद्धत्वाविष्कर-णाय नाम करोति— "एतद्व्याख्यान मिति। 'एतत्' "दिवि वै सोम आसीदित्यादि, "होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः[2] ॥ ७ ॥

"सा ह कद्रूरुवाचेति। पराजितया सुपर्ण्या गायत्र्यादि-च्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माहृत्य देवेभ्यः सकाशात् आत्मनिष्क्रयण कृत मित्यर्थः "सा ह कद्रूरुवाच आत्मानं वै त्वाजैष मित्यादिनोक्त' ॥ ८ ॥

"सा गायत्री दिवः सोम माहरत्"—इति यत् मन्त्रवर्णेनोक्तम्, तद् विस्पष्टयति— "हिरण्मयोर्ह कुश्योरित्यादिना । 'हिरण्मय्योः

१— पा० सू० ८.२.१०० ।

२— द्वितीयकाण्डीय सप्तमकाण्डान्त मिति यावत् । श० ब्रा० ३ ३.१.२, ६.६.६ इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । "इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेया"-इत्यादि च तै० सं० ६.१.६.१। महाभारतेऽप्यादि-पर्वण्येषा कथा दर्शिता, तथा भागवतेऽपि ६.६.२१ ।

कुम्भ्यौ' आयुधयो 'अन्त' 'अवहित' आच्छन्न सोमो ऽभूत। "जानपद इत्यादिना अयोविकारार्थात् कुशशब्दात् ङीष्[1]। 'ते' कुम्भ्यौ 'क्षुरपवी' क्षुरधारे इव[2] तीक्ष्णाग्रे 'निमेष-निमेष' सर्वदेत्यर्थ। 'अभिमन्यक्त' यथान्यो नापहरेदेव रक्षत इत्यर्थ। कुम्भ्योर्वास्तवस्वरूप माह— "दीक्षातपसाविति। "त सेते गन्धर्वा इति। 'सोमरक्षा' सोमरक्षका एते गन्धर्वा' 'त' सोम 'जुगुपु'। ते के? ये 'इमे' सदसि वर्त्तमाना 'धिष्ण्या', ('इमा होत्रा') इमे होत्रका, होतृवर्जमैत्रावरुणादय[3] ॥ ९ ॥

"तयोरन्यतरा कुम्भी माचिच्छेदेति। गायत्री 'ता' छित्वा च 'देवेभ्य' 'प्रददौ'। 'तया देवा अदीक्षन्त' ॥ १० ॥

'अथ द्वितीया मिति। गायत्र्या छिन्ना द्वितीया कुम्भी देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपसद इत्याह— 'तपो ह्युपसद इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४ १ ४२।

२— मात्र्येतत पद ह पुस्तके।

३— 'होत्राशब्द स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान् होत्रकानभिधत्ते — इति ऐ० ब्रा० ६ प० ३अ० ६क० सा० भा०। 'होत्रकाणां— मैत्रावरुण ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानाम् — इति ऐ० ब्रा० ६ ७ ५ सा० भा०। "मुख्यवर्जिता द्वादशिनो होत्रका '— इति च्यान्द० श्रौ० सू० १ २ २६ सू०। इति परिभाषया प्रतिपद त्रयो होत्रका भवन्ति, चतुर्षु वरेषु चतुर्णां होतृभ्यएद्राह्मणस्याः मुख्यत्वात्। च्यान्द० श्रौ० ४ १ २ सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

"खदिरेण हेति। सोमाहरणसमये खदिरस्यातिसारत्वात् तं साधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर इति नाम सम्पन्नम्। अत. खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे यूपः स्फ्यश्च खादिरौ कर्त्तव्यौ। 'अच्छावाकस्य' 'सोपनायाम्'। होत्र-काणा मेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वात् अच्छावाकाख्यो होत्रका यदा सोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री 'जहार'; अतः 'अच्छावाकः' 'अहीयत' हीनो निकृष्टोऽभूत्। अतएवेतरहोत्रकावत् प्रथमत एव सदःप्रवेश मपि [नो] समालभत॥ ११॥

"त मिन्द्राग्नी इति। 'तं' हीन मच्छावाकम्, 'इन्द्राग्नी' ऐन्द्राग्नशस्त्रपाठेन सन्तुष्टौ, 'अनुसमतनुताम्' सन्तान मनुप्रवेश मकुरुताम्। अतः 'अच्छावाकः' 'ऐन्द्राग्नः' इन्द्राग्निदेवताकः। तथा चोत्तरत्र अच्छावाकहोमकाले[1], आम्नायते[2]— "अहीयत वा अच्छावाकस्त मिन्द्राग्नी"-इत्यादिना॥ १३॥

"तस्माद् दीक्षिता राजान मित्यादि, औपोद्घातिकं वाक्यम्। स्पष्टम्। 'अपहरान्' अपहरेयुः॥ १४॥　　॥ १५॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यता माह— "ऋण ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना। 'जायमान एव मृत्योः' ऋण-भावे जनन मेवोपाधिरित्यर्थः। इद मृणं प्रातिभाव्यवदन्यत

१— 'अच्छावाकचमसहोमकाले'-इति ङ।
२— उपरिष्टाद् (६ ९ १.१, २.) द्रष्टव्यम्।

आयातं न भवति, किन्तु स्वत एवायात मिव्येव सर्वं माह—'आत्मना'—इति ॥ १६ ॥

"तेन देवा अयजन्तेत्यादि। 'तेन' गायत्र्याहुतेन। "अनु नो यज्ञ आ भजतेति। 'नः' अस्मानपि अस्मिन् 'यज्ञे' 'अन्वाभजत' अन्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत। उक्तैर्परीत्यप्रतिषेध.— "मा नो यज्ञादिति। 'अन्तर्गाता.' अन्तरितान् मा कार्ष्ट। "इणो गा लुङि"-इति[1] गादेशे, "गातिस्था"-इति[2] सिचो लुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

"तयेतीति। "सोमक्रयणा व इतीति। सोमः क्रीयते, यैर्गन्धर्वादिभि, ते 'सोमक्रयणा.', 'वः' युष्माक 'तान्' भागान् एतस्मिन् सोमक्रयकाले 'एभ्यः' गन्धर्वेभ्यः, धिष्ण्यरूपेणावस्थितेभ्य. 'अनुदिशति' अनुदिशेत्, एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात्। 'एतया' एतमाथा, 'मा' 'इतीयमदने' युष्मान् 'मास्थाति', 'न सोम्या', 'अपदतो' ऽपि युष्मत्सोमपीथ.' इति। पातव्यः सोम 'सोमपीथ.' सोमस्यापहन्तादित्यर्थः। "यच्छालाकैर्धिष्ण्यान् व्याघारयतीति। 'यद्' यथा आङ्‌ल्या 'शालाके' इध्मसमूहैः विहृतान् 'धिष्ण्यान्' एतेन 'व्याघारयति' मैषा इतेति ॥ १८ ॥

"अथ यदग्नौ घोष्यन्तीति। 'अथ' प्रदीपनानन्तरम, 'अग्नौ' प्रदीप्ते, अग्निस्थित्यर्थ.। 'घोष्यन्ति', 'तद्' आज्यं 'व.' युष्मान् 'अवि-

---

१— पा० सू० २. ४ ४५।
२— पा० सू० २ ४ ७७।

ष्यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम् । तत्तात्पर्यं श्रुतिः स्वय मेव दर्शयति— "स यदग्नौ जुहोतीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तत्राह— "अथ यद् वः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्ट मन्यत् । सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्ण्याति-क्रमं प्रसक्तं निषेधति— "तस्मादध्वर्युः समया धिष्ण्यान्नातीया-दिति । "त सेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि । 'तम्' अध्वर्युम् 'एते' सोमरक्षकाः धिष्ण्याग्नयः 'व्यात्तेन' विवृतेनास्येनोपलक्षिताः सन्त', प्रतीक्ष्य निषीदन्ति । 'स' अपि धिष्ण्यानतिक्रामन् 'एतेषां' 'व्यात्तं' विवृतं मुख प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह— "न मग्निर्वाभिदहेद् यो वाय देव' पशूना मिति । "स वा हैन मभि मन्येतेति । अभिमानो हिंसेच्छा । तर्हि सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति त दर्शयति— "तस्माद् यदध्वर्यो' शालाया मिति । 'यदि' 'अर्थः स्यात् शालायां' प्राग्वंशे प्रयोजन भवेत् ॥ २० ॥

धिष्ण्याना सोमरक्षकत्व मभिधातुं सर्वेषां तद्रक्षकत्व माह— "ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरक्षकत्वे समाने सदोगतानां धिष्ण्याना मिव कथ मितरेषा मनुदेशन मासीत्याह— "तेषां वा अर्द्धानुपकिरन्नर्द्धा-न्नुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एव भव-तीति निर्देशः । अत एवाहवनीयादौ तत्तद्गन्धर्वात्मना "अस्माऽभि कृशानु"—[1]इत्याद्यनुदेश क्रियते । अर्द्धा धिष्ण्या कर्त्तव्या, केवल

१— शा॰ भ॰ ५ १२ ८ ।

अनुद्देश्या इति विधिरुच्यीयते[१]। द्वैरूप्ये कारण माह— "तथा यथाऽदिति। 'तथा' सति, धिष्ण्यनिवापाभावे सति यस्तोक पूर्वं मवस्थित द्युलोक 'प्रति प्रजास्याम' जानीम इति, "तथा न जिह्मा एथाम इतीति। द्युलोक सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासाना पुनर्द्युगमने सति जिह्मता स्यात्। सर्वथा केवल मनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात्। अत उभयार्थ मुभयथाकारणम ॥ ११, १२ ॥

यथा स्थानद्वैविध्यम्, एव नामद्वैविध्य मपि, तत्तु सङ्केतपूर्वक मित्याह— "ते वै द्विनामानो भवन्त्येत उ द्वैवैतद्धिर इति। नामान्तरधारणविषये सति चक्रुरित्यर्थ। पूर्वेषां नाम्ना मपरितोषे, कारण माह—"न वा एभिर्नामभिरराल्सेति। 'न अराल्स' समृद्धा न भवामि। "येषा मित्यादि स्पष्टम्। "विभुरसि प्रवाहण"[२]— इत्याद्यन्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि द्विनामानि। द्वितीयनाम्ना मात्मा समृद्धि दर्शयति— "यानपहृतसोमपीथान्सतोऽथ यज्ञ आभ- जन्निति। यज्ञभागन्तु "इतीयपवने वो इत्याऽऽहुति माप्स्यती- त्युक्त मित्यर्थ"[३] ॥ १४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयाग देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थिति- हेतुरिति प्रशंसति— "स यदग्नौ जुहोतीति। अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति। 'तस्मात्' यज्ञभागलाभात्

१— "यद्येवं सत्यं वाजसनेयिन समामनन्ति, यद्यं सन्त्रौ ...
मवधोपगगौ"-इति कात्या० श्रौ० सू० ११ १४ ७।

२— शा० अ० ५. ३१, २। ३—पुराणात् (११४ पृ० २० पं०) द्रष्टव्यम्।

'देवाः' 'सन्ति' आत्मानं लभन्ते; इदानीमपि 'अपराभूताः' अविनष्टा वर्त्तन्त इत्यर्थः। एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि योज्ये। "अथ यद्धविर्धानयोर्नाराशंसाः सीदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति। हविर्धानशकटस्य दक्षिणभागे चमसेषु[1] ये सोमा हुतावशिष्टा भक्षिताः पुनराप्यायिताश्च वर्त्तन्ते, ते नाराशंसाः; तेन पितृदेवत्याः। तत्र स्थापनेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

"या वै प्रजा इति। 'या वै प्रजाः' देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रभृतिकाः, 'ताः' 'पराभूताः' विनष्टा अभवन्। यथेदं पूर्वमासीत् परस्तात् च। 'एतद्' इदानीमपि, 'अपराभूताः' 'याः' सन्ति, 'ताः' देवाद्याः 'यज्ञे' 'आभजति'। ननु तेषां यज्ञभागः तदितरेषां पशुपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति, तत्प्रकार आह— "मनुष्याननुप्रभव इति। वयसां मन्त्रादिसमुच्चार-सामर्थ्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्, ओषध्यादीनां स्वकाभावेन देवाधीना स्थितिः। "उभये देवमनुष्याः पितर इति। देवमनुष्य एको राशिः, पितरश्चैकः, ईदृश्या व्यापत्या उभयेऽपि 'सम्पिबन्ते' साहित्येनैकीभावेन पानं कुर्वन्ति। 'सैषा' 'सम्पा' सह पीतिः। "सम्पापीपसर्गं"-इति[2] भावे अङ्। अयमा देवैरविद्रुगेन पानम्,

१— "अत्र यवमयो देवाभ्यक्षिन् देवा अमृता मादयन्ते"-इति ऋ० सं० १०, १६ ८। "औदुम्बरेण चमसेन चतुःस्रक्त्या"-इति तैत्ति-रीयश्रुत्यात् (क० ३ ११. २) च्यवगम्यते।
२— पा० सू० ३, ३ १०४।

पश्चान्मनुष्यैः सद्भिः सोमपानम्, पश्चाच्चाराधनेन पितृणाम्, इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः। तेषा मागमन मेव न दृश्यते, कुतः सद्यपान मिति, तत्राह— "ते ह स्म दृश्यमाना एवेति[1] ॥ १६ ॥
१ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीयं ब्राह्मणम्]

सुर्वं वा ऽएषोऽभि दीक्षते। यो दीक्षते यज्ञुꣳ ह्यभि दीक्षते यज्ञुꣳ ह्येवेदꣳ सुर्वं मुनु तं यज्ञुꣳ सम्भृत्य यु मिमु मभि दीक्षते सुर्वं मिदं व्विसृजते ॥ १ ॥

युद्वैसर्जिनानि जुहोति। स युदिदꣳ सुर्वꣳ व्विसृजते

१— "धिष्ण्यान् निवपति"—इत्यादीनि का० श्रौ० सूत्राणीह समीक्षितव्यानि (८ ६. १४-२२.)। "सायमाग्निहोत्रकालाद्यनुवर्तते"—इत्यादीनि आप० श्रौ० ११ १४. १-८ सूत्राणि चैतदर्थकानि।

तस्माद् वैसर्जिनानि* नाम तस्माद्योऽपिव्रतः स्यात्सोऽन्वारभेत यद्यु ऽअन्यश्च्चरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति तदेवेदꣳ सर्वं विसृजते ॥ २ ॥

यद्वेव वैसर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्तिरिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्तमेनैताम्वेवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते यज्जुहोति तस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपराह्णे वेदिꣳ स्तीर्त्वा । अꣳशव्रतं प्रदाय सम्प्रपद्यत ऽइध्म मभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मधिश्रयति स्रुचः सम्मार्ष्ट्युपस्थे राजानं यजमानः कुरुतेऽथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरति पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या एव‡ ॥ ४ ॥

तद्धैके । चतुर्द्धा कुर्वन्ति यथाहवनीय मुद्धरन्ति तास्वुपयमनीषु चतुर्भाग मुद्धं चतुर्भागेणोपाञ्जन्त्येतास्वुपयमनीषु चतुर्भागं जघनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं परिकिरति ॥ ५ ॥

---

* 'वैसर्ज्जनानि'-इति स्यात् सायणसम्मत । एवं मिश्रोतरत्रापि । भाष्य (३८२ पृ० ६ प०) द्रष्टव्यम् ।

† 'ति'-इति ग, घ ।   ‡ 'व'-इति ग, घ ।

तदु तथा न कुर्य्यात्। सार्द्ध मेव परिकिरेज्जघनेन गार्हपत्य मथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्वरूपं विश्वेषां देवानाᳫं समिदिति वैश्वदेवᳫं हि पृषदाज्यं धारयन्ति स्रुचो यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति। त्वᳫं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूथᳫं स्वाहेति तदेतेनैवास्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमं लोकᳫं स्पृणुते*॥७॥

अथास्रुवे द्वितीया माहुतिं जुहोति। जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेत्येष उ हैवैतदुवाच रक्षोभ्यो वै बिभेमि यथा मान्तरा नाष्ट्रा रक्षाᳫंसि न हिनसन्नेवं मा कनीयाᳫंस मेव व्वधात्† कृत्वातिनयत स्तोक मेव स्तोको घ्नासदिति त मेतत् कनीयाᳫंस मेव व्वधात् कृत्वात्यनयन्त्स्तोक मेव स्तोको घ्नास् रक्षोभ्यो भीषा तस्मादस्रुवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीध्मम्‡। उपयच्छन्त्युपयमनीरथाग्नये

---

* 'ते'-इति ग, घ।

† 'मधात्'-इति पर्यायादिपाठ इह, उपरत्र च सर्वत्र ग, घ पुस्तकयोः।

‡ 'ध्मम्'-इति ग, घ।

प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वाग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते ग्रावणः। द्रोणकलशं वायव्यान्यौधं कार्ष्मर्यमयान् परिधीनाश्ववालं प्रस्तरं मैक्षव्यौ विधृती* तदर्हिरुपसन्नद्धं भवति वपाश्रपण्यौ रशने ऽअरणी ऽअधिमन्थनः शकलो वृषणौ तत्समादाय प्राञ्च आयन्ति स एष यज्ञो यन्नु एति ॥ १० ॥

तदायत्सु वाचयति। अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्†। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमेत्यग्निं मेवैतत्पुरस्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षाᳬस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त माग्नीध्रे निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति। अयं नो ऽअग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन्। अयं वाजान् जयतु‡ वाजसातावयᳬ शत्रून् जयतु§ जर्हृषाणः स्वाहेति तदेते-

---

* 'विधृतौ'-इति ग, घ।　　† 'विद्वान्'-इति ग, घ।

‡ 'वाजं जयतु'-इति क, ख।　　§ 'शत्रु जयतु'-इति क, ख।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतंल्लोकꣳ* स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदेव निदधाति ग्राव्णः । द्रोणकलशं वायव्यान् यथेतर मादायायन्ति तदुत्तरेणाहवनीय मुपसादयन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्म मेवाग्रे प्रोक्षत्यथ वेदिं सथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरस्तादग्रन्थ्यासादयति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय विस्रꣳस्य ग्रन्थि माश्ववालः प्रस्तर उपसन्नद्धो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तर मेकादर्हि स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्ष्मर्यमयान् परिधीन् परिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्यादधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति । उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति तदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैत लोकꣳ स्पृणुते यदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कनीयाꣳस वा एष मेतदधात् शत्वात्यनैषु स्लोक मेव स्लोको ह्यासस्त मेतदुभयं

---

* 'स लोकꣳ'-इति क, ख ।

प्राप्य य एवैष तं करोति यज्ञ एव यज्ञो हि विष्णु-
स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य स्रुचः । अप उपस्पृश्य राजानं प्रपा-
दयति तद्यदासाद्य स्रुचौ ऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपाद-
यति वज्रो वा ऽआज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः
सोमꣳ हिनसानीति तस्मादासाद्य स्रुचौ ऽप उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिन मास्तृ-
णाति । तदेन मासादयति देव सवितरेष ते सोमस्तꣳ
रक्षस्व मा त्वा दभन्निति तदेनं देवायैव सवित्रे परि-
ददाति गुप्त्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो
देवाꣳ॥ऽउपागा* इदु महं मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणे-
त्यग्नीषोमौ वा ऽएत मन्तर्जम्भ† ऽआदधाते यो दीक्षते
ऽग्नावैष्णवꣳ ह्यदो दीक्षणीयꣳ हविर्भवति यो वै
विष्णुः सोमः स हविर्वा ऽएष देवानां भवति यो दीक्षते
तदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते तत्प्रत्यक्षꣳ सोमान्निर्मुच्यते
यद्वैतत् त्वं देव सोम देवो देवाꣳ॥ऽउपागा इदु महं

---

* 'देवांऽउपागा'–इति क, ख । एव मुत्तरत्र च ।

† 'मन्तर्जंभ –इति घ पाठभेदस्तेन लोप्तस्म श्रा० दे० । एव मुत्तरत्र च ।

मनुष्यान्त्सह रायस्पोषेणेति भूमा वै रायस्पोषः सह भूम्नेत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

अथोपनिष्क्रामति। स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य ऽइति व्वरुणपाशे वा ऽएषो ऽन्तर्भवति योऽन्यस्यासंस्तत्यथ व्वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य ऽइति* ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधाति। अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियᳪ सा मयि। यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमᳪस्तानु तपस्तपस्पतिरिति तत्प्रत्यक्ष मग्नेर्निर्मुच्यते स स्वेन सतात्मना यजते तस्मादस्याचाश्नन्ति मानुषो हि भवति तस्मादस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा नाश्नन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्नीयादेवं तत्तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयादग्नावाग्नलौर्व्विसृजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

---

* 'इति –इति ग, घ।

वैसर्जनीयानि विधातुमाह—"सर्वं वा एषोऽभि दीक्षत इति। यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः। कथं सर्वं मभीति, तत्राह—"यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति। यज्ञस्य कथं सर्वत्व मिति, तत्राह—"यज्ञं ह्येवेद सर्वं मन्विति। 'इदं सर्वं' 'यज्ञम्' 'अनु'सृत्य उत्पन्नम्; कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः। 'स भिम' सर्वं भूतं 'यज्ञम्' 'अभि'-लक्ष्य 'दीक्षते', 'तं' यज्ञं 'सम्भूत्य' वैसर्जनहोमान्तं प्राचीन मङ्गजातं हत्वेत्यर्थः। कृष्णाजिनमेखलादिकं तदिद 'सर्वं' 'विसृजते'। पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः॥ १॥

"यद् वैसर्जिनानि जुहोतीति। विसर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जनानीति[1] नाम सम्पन्नम्। 'तस्माद्' विसर्जनसम्बन्धित्वाद् 'योऽपिव्रतः स्यात्' व्रतं भोजनं, यजमानेन सह व्रतभोजन' स्याद्, बन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः। "स मपिव्रतान् क्षयश्च मिति सम्भेक्ष्यति"—इत्यापस्तम्बेनोक्तम्[2]। 'सः' यजमानः 'अन्वारभेत'। यद्यपि कश्चिद् 'अन्यत्र' देशान्तरे वर्त्तते, 'तस्माद्रियेत'; सर्वथाऽऽज्ञातव्य इति बुद्धिं न कुर्यात्। तथाच कात्यायनः— "अपिव्रतायान्वारभन्ते यजमानं वाघमाच्छादयत्येनाथरत्नु माद्रियेत"—इति[3]। 'यद् वै' यदेव जुहोति वैसर्जनानि, 'तदेवेदं' 'सर्वं' यत 'विसृजते' विसर्जयेत्॥ २॥

१— तदेव 'वैसर्जिनानि'-इतीकारमध्यं पदं न स्यात् सायणस्य।

२— आप० श्रौ० सू० ११ १९ २१।

३— का० श्रौ० सू० ८. ९. १९, १०, २८। येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्व मस्ति, दायादेनाविभक्ता इति पितृभूति। अपिव्रता गोत्रजा इति

वैसर्जनहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "द्वे वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना[1] विक्रान्ति विशिनष्टि— "येषा मिय विक्रान्तिरिति। येयमिदानीं परिदृश्यमानप्रकारा स्वाधीनलोकत्रयरूपा 'विक्रान्ति' इति, एष यज्ञाख्यो 'विष्णु' 'एतस्मै' यजमानाय 'विक्रमते'। विष्णोर्विक्रमणं श्रुतौ सम्भृत इति तद् दर्शयति— "यज्जुहोतीति। आहवनीयाग्नीध्रोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम एवास्य यज्ञाख्यस्य विष्णोर्यजमानार्थं भूरादिलोकत्रयव्याप्तिरित्यर्थं। तस्माद् वैसर्जनहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थं[2] ॥ २ ॥

इत्थं वैसर्जनानि[3] विधाय तद्धोमकालं मन्त्रं च विधास्यन् अनन्तरभाविनं अग्नीषोमीयप्रयोगमाह— "सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्त्वेत्यादिना[4]। दिनस्यापराह्णकाले सौमिकवेदिं स्तीर्त्वा। "अर्द्धव्रतं प्रदायेति[5]। तस्मिन् दिने एकाशनम्[6], व्रतार्द्धस्य प्रातर्व्रतार्थं सुपयुक्तत्वादर्द्धव्रतं प्रदायेत्युक्तम्। स्पष्टमन्यत्। "अथ सोमक्रयण्यै पदं जघनेन गार्हपत्यं परिश्रितौति। सोमक्रयकाले च

कर्त्तोपाध्याय। समष्ट साधारणं कर्म येषां ते ह्यभिमता दायादा, ते लोकेऽपि कृष्यादि कर्म कृत सर्वं उपजीवन्तीति हरिस्वामिनः।

१— "द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति"—इत्यादि च तै० स० ६ ३ २ २।

२— "सुवर्गाय वा एतानि"—इत्यादि तै० स० ६ ३ २ १।

३— 'वैसर्जिनानि'—इति क। एवमन्यत्रापि सर्वत्र।

४— का० श्रौ० सू० ८, ६ १८, २०।

५— "अर्द्धव्रत मत्र वाजसनेयिन समामनन्ति —इति आप० श्रौ० सू० ११ १५ ७।

६— 'एकस्नानम्'—इति क।

एकहायन्याः सप्तमपदपांसुं[1], तं[2] प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्य पश्चाद्भागे प्रक्षिपेदित्यर्थः । प्रक्षेपं प्रशंसति— "पदा वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या एवेति । पदसम्बन्धपांसौ[3] प्रतिष्ठारूपाया आहवनीयजघनार्द्धप्रदेशलक्षणपृथिव्यां स्थापने यजमानस्य 'पदा' प्रतिष्ठितिर्भवति, अतः स क्षेपः 'प्रतिष्ठित्यै' सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपांसोः[4] चतुर्द्धा विभज्य विनियोगं केषाञ्चित् पक्षं, तमुदाहृत्य निराचष्टे— "तद्धैके चतुर्द्धा कुर्वन्तीत्यादिना । "तानुपवपनीष्विति । अग्नीषोमीयप्रणयनकाले तान्निदध्यर्थं । अनेनैवाभिप्रायेण जघनेन सोमक्रयणीपदपांसोर्विनियोगो भोक्तः कात्यायनेन । अथ "अग्नीषोमीयवेदिं स्तरणं सग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णे कुरुते"— इत्यादि, "शालाद्वार्यं गपरेण सोमक्रयणीपदं प्रकिरति चतुर्द्धैके"— इत्यन्तं सूत्रजातं[5] द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

"तदु तयेति । अग्नीषोमीयार्थं माज्यपृषदाज्ययोर्ग्रहणं विधत्ते— "अथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीत मिति[6] । पृषदाज्यग्रहणमन्त्र माह— "ज्योतिरसीति[7] । हे पृषदाज्य ! त्वं 'ज्योति' द्योतमानो द्योतको

१— पुरस्तात् ३ १ ३-१० द्रष्टव्यम् ।

२— 'सप्तमपदपांसुम्'-इति क ।

३— पांसुशब्दस्य दन्त्योपान्तपाठोऽप्यनेकत्र ।

४— 'पदपांसु'-इति क ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ६ २८-३३ ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ६ ३४ । ७— वा० सं० ५ ३५ १ ।

वा भवति । ज्योतिर्विशेष्यते— "विश्वरूप मिति । वैचित्र्याद् विश्वरूपत्वम् । आज्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतत्वाभावात् पृषदाज्य मपि विश्वेषां देवानां समिदित्युच्यते । अनेकद्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम्[1] ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रकं माहवनीये वैसर्जनहोमं विधत्ते— "अथ जुहोति त्वं सोम तनूकृद्भ्य इति[2] । जुह्वा व्याप्तत्वात् प्रचरणीहोमः[3] ।

मन्त्रस्याय मर्थः— हे 'सोम !' 'त्व' 'तनूकृद्भ्यः' तनूः शरीरं कृन्तति तुन्दतीति तनूकृन्ति रचांसि, दिपन्तीति द्वेषांसि, अन्यैरस्मद्विरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो नियन्तासि । यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयसि । तस्मात् त्व मेवास्माकम् 'उरु' प्रभूतं 'वरूथ' बलम् 'असि' । तस्मै तुभ्य मिदं सुहुत मस्तु ॥

तद्देतेनेत्यादि । वैसर्जनानां लोकत्रयजयरूपत्वलोकत्वात् गार्हपत्यहोमः पृथिव्याः प्रतिष्ठारूपः । अस्याः जायापत्योश्च प्रतिष्ठोपपद्यत इति तदर्थ माह— 'एतेनेमं लोक मुजत इति[4] ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्त्रकं विधत्ते— 'अथाग्नये द्वितीयां माहुतिं

१— "ध्रुवाया पुरस्तात् पृषदाज्य दधिमिश्रं मथाग्रहीत ज्योतिरसीति समिदन्तेन"-इति का० श्रौ० सू० ५ ४ २६ ।

२— वा० सं० ५, ३५, २ । ३— का० श्रौ० सू० ८ ७ १ ।

४— 'वैसर्जनानि जुहोति रक्षसा मपहत्यै '-इत्यादि तै०सं० ६ ३ २ ३।

मिति[1]। 'अस्तु' सुश्लोक्य' सोम। स 'अस्तु', आज्यस्य 'जुषाण' मीयमाण 'वेतु' भक्षयतु आज्यम्, 'स्वाहा' सुहुत मस्तु॥

मन्त्रतात्पर्य माह[2]— "एष उ हैवेति। 'एष' मन्त्र एव, 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच'। एतच्छन्दार्थं माह— "रक्षोभ्यो वा इत्यादिना। "यथा मान्तरेति। प्रणयनकाले मध्यमार्गे शालामुखीयहविर्द्धानयोरन्तराले इत्यर्थः। "कनीयाश्च सेव वधात् कृत्वेति। रक्षकृताद् 'वधात्' हेतो 'कनीयाश्च कृत्वा'। कनीय-शब्दार्थं माह— "स्तोक मेवेति। "स्तोको ह्यगुरित्यादि स्पष्टम्॥ ८॥

"उद्यच्छन्तीध्म मिति[3]। "उपयच्छन्त्युपयमनीरिति। इध्मा-धानोपयमन्युपकल्पादीनां तु कर्मे[4] प्रदीप्तेष्मागतम् अग्निम् 'उद्य-च्छन्ति' ऊर्द्धं धारयेत्। तदाधारेषु नीयमाना सिकता अपि 'उपयच्छन्ति' अधो धारयेत्।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपक्ष निराकृत्य 'अग्नये प्रह्रिय-माणाय'-इति पक्ष सिद्धान्तयति— "अथाहाग्नय इत्यादिना[5]॥९॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ७ २।

२— तत्पाठस्तु— वा० स० ५ ३५ ३।

३— ३०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्।

४— ५ प्र० २ ब्रा० १ क० (२९५, २९६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

५— का० श्रौ० सू० ८ ७ ३, ४।

"आदद्ते ग्राव्ण इत्यादि[1]। 'ग्राव्णः' सोमाभिषवार्थान् पाषाणान्[2]। 'द्रोणकलशः' सोमाधारः, प्रभूतः पात्रविशेषः[3]। 'वायव्यान्' ग्रहान्,[4] वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि[5]। "ग्राव्णो वायव्यानि"—इत्यादि श्रुतेरेव[6] पात्राणां वायव्यत्वम्। 'इध्मम्'[7]। काष्मर्यपरिध्याधाः[8] पर्यर्थाः[9]। "तद्बर्हिरुपसन्नं भवतीति"[10]। आतिथ्याया मास्तीर्ण मित्यर्थः; "यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदस, तदग्नीषोमीयस्य"—इति श्रुतेः[11]। 'वपाश्रपण्यौ' पशुवपाश्रपणसाधने

१— "आहवनीय गच्छत्यादाय ग्राव्णोद्रोणकलशसोमपात्राणीध्मचतुष्टयञ्च सन्नद्ध वपाश्रपण्यौ रशने शकलसूषमा मदशी च"—इति का० श्रौ० सू० ८. ७. ५।

२— यत्र ग्रावाणोऽभिषवार्था पाषाणा।

३— द्रुममयो वैकङ्कत, यत्रोपरिधारायच्चा गृह्यन्ते।

४— 'वायव्यानि ग्रहा'—इति क।

५— नव महापात्राणि, दश चमसा, परिप्लवा, ऋतुपात्रे, ऊर्णापात्रे, स्थाल्यचनश्च, पूतभृदाधवनीयौ, उदञ्चन, सोमासन्दी इत्येवमादीनि।

६— तै० स० ६. ४ २ १०।

७— "इध्म विंशतिकाष्ठकम्"—इति का० श्रौ० ८ ७. ५ सू० वृ०।

८— 'परिध्याधा'—इत्येव क।

९— "काष्मर्यमया परिधय"—इति का० श्रौ० सू० ८ १ १२। "काष्मर्य श्रीपर्णी, तन्मया" इति तत्र या० दे०।

१०— का० श्रौ० सू० ८ १ १५ वृत्तिर्द्रष्टव्या।

११— ऐ० ब्रा० १ ४ ८ सा० भा० द्रष्टव्यम्। जै० सू० ४ २. २९, ३० १४ अधिकरण मेतद्विचारार्थक मेव। तत्रैव १२. १. ४२, ४३. १९ अधिकरण मपि।

कार्श्मर्य्यशाखे[1]। 'रशने' यूपपशव्यें दे[2]। 'अरणी' द्वे[3]। 'अधिमन्थनः शकलः' उत्तरारणेरधस्तात् स्थाप्यः। 'वृषणौ' वृषणस्थानीयौ दर्भौ। एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थांश्च 'समादाय' 'प्राञ्चः' 'आयन्ति' गच्छेयुः। "स एष ऊर्द्धो यज्ञ एतीति। अध्वर्यु-प्रमुखैर्यज्ञाह्वाना मुद्यमनाद् 'यज्ञः' एव 'ऊर्द्धः एति' ऊर्द्धं गतो भवति ॥ १० ॥

"तदायत्सु वाचयतीति[4]। तेषु सर्वेषु 'आयत्सु' "अग्ने नय"—इति[5] 'वाचयति' अध्वर्युः।

तस्याय मर्थः।— हे 'अग्नेः। 'देव।' 'नय' प्रापय 'अस्मान्' 'राये' धनार्थं 'सुपथा' शोभनेन मार्गेण। त्वं 'विश्वानि' 'वयुनानि' मार्गान् 'विद्वान्' जानन्। किञ्च 'जुहुराणं' कौटिल्यम्, आचरतः 'एनः' पापं कुटिलं चेत्युभयम् 'अस्मत्' अस्मत्तः 'युयोधि' पृथक् कुरु। 'ते' तुभ्यं 'भूयिष्ठां' अतिप्रभूतां 'नम उक्तिं' 'विधेम' करवामेति ॥

"अग्नि मेवेत्यादि। स्पष्टम्। "त आयन्तीति। प्राञ्चो गता आगच्छेयुः। कुत्रागच्छेयुः ? आग्नीध्र मागच्छन्ति। सौमिकवेदे-रुत्तरेण मार्गेणागतम् 'आग्नीध्रे निदधाति' तं प्रणीत मग्निम्[6] ॥ ११ ॥

१— "विशाखाविशाखे द्वे"—इति या० दे०।
२— "द्विगुणरशना पशव्यां, यूपार्थां त्रिगुणरशना च"—इति या० दे०।
३— अधरारणिरुत्तरारणिश्चेति। ४— का० श्रौ० सू० ८. ७ ६।
५— वा० सं० ५. ३६ १। ६— का० श्रौ० सू० ८. ७ ७-८।

"स निहिते जुहोतीति। 'स' अध्वर्युः 'निहिते' अग्नौ स्थापिते। तत्र होममन्त्रोऽयम्— "अय नो अग्निरिति[1]।

तस्यायमर्थः—'अयम्' 'अग्निः' 'नः' अस्माकं 'वरिवः' धनं 'कृणोतु'। तथा 'अयम्' एव 'मृधः' सङ्ग्रामान् 'प्रभिन्दन्' 'पुरः एतु'। तथा 'अयं' 'वाजसातौ' सङ्ग्रामे 'शत्रून्' 'जयतु' अस्मदर्थम्। 'अयं' 'जर्हृषाणः' पुनः-पुनः हृष्यन् 'शत्रून् जयतु'। 'स्वाहा' सुहुतमस्तु, इदमाज्यम् ॥

"तदेतेनेत्यादि। शालामुखीयाग्नीध्रीयोत्तरवेदीनां क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् 'अन्तरिक्षे' 'स्पृणुते' पालयति[2] ॥११॥

"तदेव निदधातीति[3]। स्थापयेद् यावादिकम्। 'इतरम्' इध्मबर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम्। "उत्तरेणाहवनीयमुपसादयन्तीति[4]। उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥१२॥

"प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति[5]। प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिध्ममेव पूर्वं प्रोक्षेत्[6]। "प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इध्ममेव पूर्वं प्रोक्षतीत्यादिना प्राकृतः प्रयोगः पुनरभिधीयते तत्र विशेषविधानार्थं प्रस्तरं पृथक् गृहीत्वा बर्हिरेकाष्टन्येव स्तृणीयात्। "स्तरोत्तरार्द्धं एकवृत् स्तरणं पश्चाद्वोत्तरवेदे" इति[7] हि सूत्रम् ॥१३॥

१— आम्नातस्त्वयम्— वा० स० ५ ३७ १।

२— का० श्रौ० सू० ८ ७ १०। ३— का० श्रौ० सू० ८ ७ ८।

४— का० श्रौ० सू० ८ ७ १०। ५— का० श्रौ० सू० ८ ७ ११।

६— का० श्रौ० सू० ८ ७ १२।

७— का० श्रौ० सू० ८ ७ १३ १४। एकवृत् = एकावृत्ति।

"अथ जुहोतीति[1] । 'अथ' आधानसमिदाधानपर्यन्तं[2] पश्चर्यं मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैसर्जनीयं होमं तृतीयं 'जुहोति', "उरु विष्णो"—इति मन्त्रेण[3] ।

अथ मन्त्रार्थः ।—हे 'विष्णो ।' यज्ञात्मक ! त्वम्, 'उरु' प्रभूत द्युलोकपर्यन्तं 'विक्रमस्व' विक्रमणं कुरु । विक्रमणप्रयोजनमाह— 'क्षयाय' अस्माकं निवासाय 'उरु' विस्तीर्णं 'कृधि' कुरुत । 'घृतयोने' अग्ने । 'घृतं' क्रत 'पिब' । 'यज्ञपतिं' यजमानं 'प्रतिर' प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । 'स्वाहा' सुहुतं मस्तु ॥

"तद्देतेनेत्यादि । पूर्ववत्[4] ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवत्वं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्याल्पत्वपरिहारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति— "यद्वेव वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादिना । "न मेतदभयं प्राप्य य एवैष न करोतीति । 'एतत्' एतेन, वैष्णवत्वकरणेन 'अभयं' नाशकरक्षोभयरहितं कृत्वा 'एष' सोमः पूर्वं 'य एव' यादृग्यज्ञरूपः, 'तं' तादृग्रूपं 'करोति' । विष्णुत्वमापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तत्राह— "यज्ञो हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

"अथासाद्य स्रुचोऽप उपस्पृश्य राजानं प्रपादयतीति । 'आसाद्य' उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि 'स्रुच' आसाद्य 'राजानं' सोमं

१— का० श्रौ० सू० ८ ७ १५, १६ ।

२— 'आधानसमिद्याधानपर्यन्तं'–इति च ।

३— वा० स० ५ ३८ १ ।

४— ३८६ पृ० १४ पं०, ३६१ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

'प्रपादयति' हविर्द्धानं प्रवेशयति[१]। उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति— "तस्मा दामाघेत्यादिना। "वज्रो वा इत्यादि। प्राग् व्याख्यातम्[२] ॥१७॥

"स दक्षिणस्येति। 'दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य' 'नीडे' परिवृते मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनोपरि सोमं निदध्यात्। "दक्षिणे इनसि कृष्णाजिन मासीर्य तस्मिन् सोमं निदधाति"—इति[३] सूत्रम्। 'देव सवितरेष ते'—इत्यादिर्नमन्त्र[४]। स्पष्टोऽर्थः। हे सोम! त्वां 'मा दभन्' मा हिंसिषुः ॥ १८ ॥

"अथानुस्पृश्योपतिष्ठत इति। 'अनुस्पृश्य' विस्पृश्येत्यर्थः। तथाच कात्यायनः— "एतत्त्व मिति विस्पृश्योपतिष्ठते"—इति[५]।

मन्त्रस्यार्थः[६]।— हे 'सोम देव!' 'त्वम्' इदानीं 'देवान्' 'उपागाः' प्राप्तोऽसि, 'अहम्' अपि मनुष्यः सन् 'एतत्' इदानीं 'मनुष्यान्' अस्मदीयान् 'उपागाः' प्राप्तोऽस्मि। न केवलं अहं मेव किन्तु 'रायस्पोषेण सह' धनपोषणसहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्वाऽनुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि प्रत्युप्रवेशात्, इदानीं निर्गमणाहित्य सपेक्षितम्। 'अग्नीषोमौ वा एत मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम् "अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तत्र सोमानयनं यजमानकर्त्तृकं ब्रह्मकर्त्तृकं वा भवति। का० श्रौ० सू० ११, १, १३, १४ द्रष्टव्यम्।

२— पृ० २५० पं० १७ द्रष्टव्यम्। ३— का० श्रौ० सू० ८, ७, १७।

४— वा० सं० ५, ३९, १। ५— का० श्रौ० सू० ८, ७, १८।

६— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५, ३९, २।

अग्रेण प्राञ्चा अग्नीषोमीयेण पशुना"—इत्यत्र[1] व्याख्यातम्। तत् "एतत्त्वं देव सोम देवो देवाँ उपागा इदं मह मनुष्यान्"— इत्यभिधानेन[2] 'मनुष्यम्' एव 'सोमाद्' विमुच्यते ॥ १९ ॥

हविर्धानात् समन्त्रकं निष्क्रमणं विधत्ते— "अथोपनिष्क्रामतीति। "स्वाहा निर्वरुणस्येति। "स्वाहा निरिति निष्क्रम्य"— इति सूत्रम्[3]। मन्त्रे[4] वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति— "वरुणपाशो वा एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

"अथैत्याहवनीये समिधमभ्यादधातीति[5]। समिधमेवाभ्यादधद्वाग्यतदीक्षा उपैति 'अग्ने व्रतपा"—इति[6]। तत्र स्वशरीरं सप्तावेव संस्थाप्य अग्निशरीरस्य धारणमुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः। "स स्वेन सतात्मना यजत इति। पूर्वं अन्यात्मना सता, इदानीं 'स्वेन' यजमानात्मना 'सता' 'यजते', स्वशरीरस्य पुनःप्राप्तत्वात्। दीक्षितान्ननिषेधभावाभावयोरप्ययमेवाभिप्राय इत्याह— "तस्मादस्याश्नन्तीति। तस्मादिति हेतुं विवृणोति— "मानुषो हीति। नामग्रहणस्यापि मानुषभाव एव, अतोऽर्वाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न गृह्णीयादिति विधिरुन्नीयते। "यथा हविषोऽक्रतस्य नाश्नीयादेव तदिति[7]। 'अक्रत' देवातिथिषु मनुष्यो 'नाश्नीयात्', 'एव तत्'

१— २०९९० ७प० द्रष्टव्यम्। २— वा० स० ५ ३९ २।
३— का० श्रौ० सू० ८ ७ १९। ४— वा० स० ५ ३९ १।
५— का० श्रौ० सू० ८ २ ४। ६— वा० स० ५ ४० ११।
७— ऐ० ब्रा० २ १ ३ द्रष्टव्यम्।

अपि भवति धनस्यापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्राय । "नामग्रहणभोजने अभ्यास कुर्वन्तीति[1] सूत्रम् ॥२१॥ २ [६ २]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

यूपं वृश्चन् वैष्णव्यर्चा जुहोति। वैष्णवो हि यूप-स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

यद्वेव वैष्णव्या जुहोति। यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैत-द्यूप मच्छैति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि स्रुचा जुहोति। चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति यद्यु स्रुवेण स्रुवेणैवोपहत्य जुहोत्युरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्र प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यद्वाज्यं परिशिष्टं भवति। तदादत्ते यत्तक्ष्णः शस्त्रं भवति तत्तक्ष्णादत्ते त आयन्ति स यं यूपं जोषयन्ते ॥ ४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ७ २२।

तु मेवु मभिमृश्य जपति। पश्चादेव प्राङ् तिष्ठन्नभि-मन्त्रयतेऽत्यन्यॉ२॥*ऽग्रगां नान्यॉ२॥ऽउपागा मित्यति ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तस्मादाहात्यन्यॉ२॥ऽग्रगां नान्यॉ२॥ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा परेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति। अर्वा-ग्घ्येनं परेभ्यो ह्यश्चति यु ऽएतस्मात्पराञ्चो भवन्ति परो ऽवरेभ्य इति परो ह्येन मवरेभ्यो ह्यश्चति यु ऽएतस्माद-र्वाञ्चो भवन्ति तस्मादाहार्वाक् त्वा परेभ्यो ऽविदं परो-ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्याया ऽइति। तद्यथा बहूनां मध्यात्साधवे कर्मणे† जुषेत स रातमना-स्तस्मै कर्मणे स्यादेव मेवैन मेतद्बहूनां मध्यात्साधवे कर्मणे जुषते स रातमना यज्ञाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ता मिति। तद्वै समृद्धं यं देवा साधवे कर्मणे जुषान्तै तस्मादाह देवास्त्वा देव-यज्यायै जुषन्ता मिति§ ॥ ८ ॥

अथ स्रुवेणोपस्पृशति। विष्णवे त्वेति वैष्णवो

---

* 'न्यां२' इति क, ख। इहोत्तरत्रापि च एवम्।

† 'ऽग्रगाम्' इति घ पाठो डा॰ वेबरस्य दृष्ट।

‡ 'कर्मणे'—इति ग, घ।   § 'मति' इति घ।

हि यूपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायु ह्येनं वृश्चति तुस्मादाह विष्णवे त्वेति* ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणकमन्तर्दधाति। ओषधे त्रायस्वेति वज्रो वै परशुस्तथो हैनमेष वज्रः परशुर्न हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीरिति वज्रो वै परशुस्तथो हैनमेष वज्रः परशुर्न हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमꣳ शकलमपच्छिनत्ति। तमादत्ते तं वा अनक्षस्तम्भं हरेदुत ह्येनं मनसा व्यृहन्ति तथानो† न प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत्। प्राची हि देवानां दिगथो उदञ्चमुदीची हि मनुष्याणां दिगथो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै त्वेवैनं दिशः परिवि‡बाधिषेतैषा वै दिक् पितॄणां तस्मादेनं दक्षिणायै दिशः परिबिबाधिषेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयते। द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिꣳसीः पृथिव्या सम्भवेति वज्रो वा एष भवति यं यूपाय वृश्चन्ति तस्माद्वज्रात् प्रच्यवमानादिमे लोकाः

---

* 'त्वेति'-इति ख। 'त्वमि'-इति ग, घ।

† 'तथानो'-इति च पाठो डा॰ वेबरेण दृष्टः।

‡ 'वि'-इति क। एवं मिह्नीतारम च।

सुदूरेजन्ते तदेभ्य एवैन मेतल्लोकेभ्यः शमयति तथेमां-
ल्लो*काञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह। द्यां मा[†] लेखीरिति दिवं मा हिंसी-
रित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिंसीरिति नात्र तिरोहित
मिवास्ति पृथिव्या सम्भवेति पृथिव्या सञ्जानीष्वेत्येवै-
तदाहायं हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय
महते सौभगायेत्ययं ह्येनं स्वधितिस्तेजमानः प्रण-
यति[§] ॥ १४ ॥

अथाग्रश्चन मभिजुहोति। नेदतो नाष्ट्रा रक्षांऽ-
स्यनूत्तिष्ठानिति वज्रो वा ऽआज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा
रक्षांऽस्यवबाधते तथातो नाष्ट्रा रक्षांऽसि नानूत्तिष्ठ-
न्त्यथो रेतो वा ऽआज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतद्रेतो दधाति
तस्मादेतस्य आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

स जुहोति। अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो[||]
विरोह सहस्रवल्शा[¶] वि वयं रुहेमेति नात्र तिरोहित
मिवास्ति ॥ १६ ॥

---

* 'मांल्लो'-इति ख, 'माल्लो'-इति घ।

† 'मा'-इति ग, घ। ‡ 'दिव'-इति ग, घ।

§ 'प्रणयति'-इति घ।

|| 'शतवल्टशो'-इति ष पाठो डा०-वेबरेण दृष्ट।

¶ 'सहस्रवल्टशा'-इति च डा०-वेबर-दृष्ट पाठ'।

तं परिवासयति । स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत् तावान्त्स्यात् ॥ १७ ॥

पञ्चारत्निं परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरस्य तस्मात् पञ्चारत्निं परिवासयेत् ॥ १८ ॥

षडरत्निं परिवासयेत् । षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरो वज्रो वज्रो यूपस्तस्मात् षडरत्निं परिवासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नवारत्निं परिवासयेत् । त्रिवृद्वै यज्ञो नव वै त्रिवृत् तस्मान्नवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब् वज्रस्त्रिष्टुब् वज्रो यूपस्तस्मादेकादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो वज्रो वज्रो यूपस्तस्माद् द्वादशारत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो व्वज्रो व्वज्रो यूपस्तस्माच्चयोदशा-रत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पञ्चदशारत्निं परिवासयेत्। पञ्चदशो वै व्वज्रो व्वज्रो यूपस्तस्मात् पञ्चदशारत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशारत्निर्व्वाजपेययूपः। अपरिमित एव स्या-दपरिमितेन वा ऽएतेन व्वज्रेण देवा अपरिमित मजयं-स्तथो ऽएवैष एतेन व्वज्रेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति तस्मादपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति। अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्ध एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते— "यूप मच्छ्यन्नित्यादिना। 'अच्छ्यन्' छेत्स्यन्। 'वैष्णव्यर्चा' आहवनीये जुहुयात्[1]। "साम्य देवता"-इत्यण्[2]। "दिव मा लेखीरन्तरिच मा हिंसी पृथिव्या सम्भव-ति"-इतिमन्त्रेण[3]। मन्त्रादौ लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णु-साम्याद् वैष्णवत्व मतस्तदर्थत्वादृचो वैष्णवत्व युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ १ १६। २— पा० सू० ४ २ २४।
३— वा० स० ५. ४३ १। तत्र "द्यां मा लेखीरिति पाठ।

ऋचो वैष्णवत्वं प्रथयति— "यद्देव वैष्णव्या जुहोतीति। "यज्ञेनैवैतद्यूप मच्छैतीति। यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान् भवति ॥ १ ॥

"स यदि स्रुचेत्यादि। स्पष्टम्। "उरु विष्णविति। एष मन्त्रो वैसर्जनीहोम मधिकृत्य व्याख्यातः[1], अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः। अत्र सूत्रम्— "यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीत स्रुवेण वोरु विष्णविति[2] ॥ २ ॥

"यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति। अवशिष्ट माज्य मध्वर्युरादत्ते। "यत्तक्ष्ण इति। 'यत्' तक्षकस्य 'प्रशस्तं भवति' वाशीनिशानं, शिलादौ। ,ओषधयस्ते यं यूपायास्त मिति, न स्वायन्तीति सम्बन्धः[3] ॥ ४ ॥

"त मेव मभिमृश्य जपतीति"। 'तम्' यूपम् 'एनम्' 'अभि-मृश्य जपति' "अत्यन्यानगाम्"-इत्येवंरूपेणेत्यर्थः। अथवा अभिमर्शनं न कर्त्तव्यम्, 'पश्चात्' 'प्राङ्' 'तिष्ठन् एव' 'अभिमन्त्रयते'। अत्र "यूप मभिमृशत्यत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पालाशं बङ्कलपर्णम्"-इत्यादि[4] सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्यायमर्थः[5]।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृक्ष! तव प्राप्तेः पूर्वम् 'अन्यान्' यूप्यानपि नानाजातीयान् वृक्षान् 'अत्यगाम्'

१— पुरस्तात् ५ प्र॰ २ ब्रा॰ १५, १६ का॰ (२८०, २८१ पृ॰) द्रष्टव्यम्।
२— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ १ ४। ३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६.१.५।
४— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ १ ६ क। ५— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६.१.६–१०।
६— व्याख्यातमेव — वा॰ स॰ ५. ४२. १।

अतिक्रम्य त्वा प्राप्तोऽस्मि । एवम् 'अन्याम्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तामपि 'नोपागाम्' नापगच्छामि । 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्यः' त्वत्तोऽप्युपरि वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्यः 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम् 'अविदम्' । तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः' परस्तात् वर्त्तमानम् 'अविदम्' । आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-तपादिकृतदोषसम्भवात् निकृष्टत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमान त्वा मेव निर्दिश्य मविद मित्यर्थः । हे 'देव ! वनस्पते !' 'तं' तादृश 'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्य्य माह— "तद्यथेति । 'यथा' 'बहूनां' पुरुषाणां 'मध्यात्' एकं मनुष्यं 'साधवे' शोभनीये 'कर्मणे' 'जुषेत' सेवेत, 'स' जुष्टः 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्थं सङ्कोचित-मनस्कः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्त्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे एतमनाः स्यात्' कर्म कर्त्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेत्यर्थः । 'एव मेवैतत्' इति दार्ष्टान्तिकाभिधान मुक्तार्थम् ॥ ५—७ ॥

"देवास्त्वेति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजन माह— "तद्दे सदृद्ध य देवाः साधवे कर्मणे जुषान्तेति ॥ ८ ॥

"अथ स्रुवेणेति[१] । "विष्णवे त्वा"—'इति'[२] मन्त्रेण 'स्रुवेण' 'उपस्पृशति' । 'विष्णवे' यूपायेत्यर्थः । स्पृशामीति शेषः । कथ यूपस्य विष्णुत्व मिति, तत्राह— "वैष्णवो यूप इति । 'यूपः' 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवत्यः खलु । तदेव कथ मिति, तत्राह—

१— का० श्रौ० ६० ६ । १ । ११ ।   २— वा० सं० ५ ४२ २।

५१

"यज्ञो वै विष्णुरिति। यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं मायातमित्यत आह– "यज्ञाय त्वेन वृश्चतीति ॥ ९ ॥

"अथ दर्भतरुणक मिति[1]। "ओषधे त्रायस्व"–'इति'[2] कुश-तरुणेन यूप व्यवहित कुर्यात्। हे 'ओषधे!' त्व प्रहारव्ययातो 'एन' वृक्ष 'त्रायस्व'। 'वज्रो वै परशु' छेदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम्। "स्वधिते मैनम्"–'इति'[3] छेदनमन्त्र स्पष्ट एव ॥ १० ॥

"स य प्रथम मिति। प्रथमच्छिन्न शकल यूपावटे प्रक्षेपार्थमाददीत[4]। "त वा अगचस्तम मित्यादि[5]। न विद्यते 'अवस्य' शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् मथनकर्मणि, 'तम् अनवस्तम्भम्'; अव-मर्शो यथा न स्यात्, एव सर्वे वृश्चेदित्यर्थः[6]। तत्प्रयोजन माह– "उत ह्येन मनसेति। अर्चो ह्यनसा यूप नयेयु, तदा अव भा वधिष्टेति ॥ ११ ॥

यूपस्याथ पातनविषये प्रागादिदिक्चय विकल्पयति– "न प्राञ्च पातयेदित्यादिना। अन्यस्या दिशि पातन निषेधति। "दक्षिणायै त्वेन दिश. परिविवाधिषेतेति[7]। 'एन' यूप 'दक्षिणायै'

१— का० श्रौ० सू० ६ १ १२। २— वा० स० ५ ४२ ह।
३— वा० स० ५ ४० ४। ४— का० श्रौ० सू० ६ १ १३।
५— का० श्रौ० सू० ६ १ १४।
६— 'स्थाणुरनसोऽस्य ... , स ... , यथा ... शकटस्य ... , तथा ... '–इति भाष्य पा० टि०।
७— का० श्रौ० सू० ६ १ १०। 'परिविवाधिषेतेति'–इति च

'दक्षिणस्या' 'दिशः' परिबाधकं कारयितुमिच्छेदित्यर्थः, तस्याः पितृदेवत्यत्वात् ॥ १२ ॥

"तं प्रच्यवमानमनुमन्त्रयत इति। तत्प्रयोजनमाह— "वज्रो वा एष भवतीति। "स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति-श्रुतेः[1] वज्रावयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम्। अतो वज्रपात इव यूपार्थवृक्षपातः। "लोका समरेजन्त इति। "भ्यसते रेजत इति भयवेपनयो"-इति[2] यास्कः ॥ १३ ॥

"स यदाहेति। "पृथिव्याः सम्भव"-इत्यस्य[3] तात्पर्यमाह— "सञ्ज्ञानीष्वेत्येवैतदाहेति। समति मैकमत्यं प्राप्नुहीत्यर्थः। "अयं हि त्वेति[4]। 'अयं' खलु 'स्वधितिः' छेदनसाधनपरशुः 'तेतिजानः' निशितो भवन् 'महते' 'सौभगाय' सुभगत्वाय, अष्टाश्राद्याकाराश्रयणाद्धि सुभगवते अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थत्वात् प्रणयनस्य। 'प्रणिनाय' प्रणयनं कृतवान् पृथक् कृतवानित्यर्थः। छेदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वशेषत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं छिन्नस्त्वं लोकत्रयमपीडयन्नेव पतेत्यर्थः। पृथग्विनियोगपक्षे अच्छिन्नस्त्वा शोधयामीत्यर्थः[5] ॥ १४ ॥

आव्रश्चनहोमं विधाय प्रशंसति— "अथाव्रश्चनमभिजुहोति

१— तै० सं० ५ २६ ४। इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरदित्यादि द्रष्टव्यम्।

२— निरु० ३ ४ ४। ३— वा० सं० ५ ४३ १।

४— वा० सं० ५ ४३ २।

५— "अयं हि त्वेति शोधनम्"-इति का० श्रौ० सू० ६ १ १८।

नेदतो नाष्ट्रेत्यादिना। आ समन्तात् मथनम् 'आमथनम्', तदभि तस्मिन् जुहोति। उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास— "अतस्त्व मित्यामथनेऽभिजुहोति, यूपे वा तत्संस्कारात् स्थाणौ श्रुतेश्चेति[1]। होमसाधनस्याज्यस्य द्वे सामर्थ्ये, वज्ररूपेण रक्षकत्वम्, रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति। अत आमथनप्रदेशहोमो वज्र। तस्मात् स्थानाद्राक्षसादिकं मुत्थाय न भवेत्, उत्पन्नश्च परिक्षत भवति, तथा तत्र आमथनप्रदेशे रेतःस्थापनात् शाखा बहुधा जायन्ते[2] ॥ १५ ॥

स जुहोतीति। आमथनहोममन्त्रस्यायमर्थः[3]।— हे 'वनस्पते!। देव!' 'त्वम्' 'अतः' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्शः' अपरिमिताङ्कुरः सन् 'विरोह' प्रादुर्भव। 'वयं' च 'सहस्रवल्शाः' सन्तः 'विरुहेम' विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

"तं परिवासयतीति[4]। 'तं' यूपं वक्ष्यमाणेन छला 'परिवासयति' आच्छिनत्ति। परिवासने विशेषमाह— 'स यावन्त मेवाग्र इति। 'अग्रे' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्तं' यावत्परिमाणं 'परिवासयेत्', 'तावानस्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्वापेक्षित-प्रमाणाय न पुनश्छिन्द्यादित्यर्थं ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चारत्निप्रभृतिपञ्चदशारत्निपर्यन्तान् यद्यन्

१— का० श्रौ० सू० ६ १ २०-२२।
२— 'आमथनात् शाखाया भूयांस उत्तिष्ठन्ति' तै० सं० ६ ५ १ ४।
३— वा० सं० ५ ४३ ३। ४— का० श्रौ० सू० ६ १ २२।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— "पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना[1]। "यो वै यज्ञे हविष्पङ्क्तिं वेद"-इत्यादिना[2] यज्ञस्य हविरादिपञ्चसङ्ख्यायोगात् पशोः पाङ्क्तत्वम् ॥ १८ ॥

"षडरत्निं मिति। "संवत्सरो यज्ञ इति। संवत्सरस्य, वृत्रप्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्याद्वा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्यस्यासुरघातकत्वाद्वा, सारभूतत्वाद्वा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

"अष्टारत्निं परिवासयेदिति। "पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्रीति। साक्षादवयवत्वेन 'गायत्री' प्रातस्सवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य 'पूर्वार्द्धः', एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मीयमानत्वात् 'पूर्वार्द्धः' ॥ २० ॥

"नवारत्निं मिति। "त्रिवृद्वै यज्ञ इति। त्रिवृदादिस्तोमसाध्यत्वात्, सवनभेदेन त्रित्वाद्वा, 'यज्ञस्त्रिवृत्'। स च 'त्रिवृत्' स्तोमः 'नव वै', स्तोत्रियनवकरूपत्वात्[3] ॥ २१ ॥

"एकादशारत्निं मिति। "वज्रस्त्रिष्टुबिति। त्रिष्टुभा सह प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नत्वात्। स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या[4] ॥ २२ ॥

"द्वादशारत्निं मिति। उक्त संवत्सरस्य वज्रत्वम्[5] ॥ २३ ॥ २४ ॥

"पञ्चदशारत्निं मिति। "पञ्चदशो वै वज्र इति। एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६ १ २४-२६। २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १-३ खण्डा द्रष्टव्या।

४— "प्रजापति —०त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत, त्रिष्टुप् छन्दो बृहत् साम"-इत्यादि तै० स० ७ १ १. ७।

५— ऊनविंशकण्डीयाख्याने (४०५ पृ० ४ प०) द्रष्टव्यम्।

"उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, त मिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यन्त"-इति श्रुतेः[१] पञ्चदशस्येन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

"सप्तदशारत्निर्वाजपेय यूप इति[२]। अतोऽत्र स न गृह्यते ॥

इत्थं वदन् पक्षान्तरमप्यतोऽप्यधिक मप्युन्मान मनुजानाति—"अपरिमित एव स्यादिति। तत्र कारण माह— "अपरिमितेन वेति। तत्तस्याचिन्त्यमहिमत्वात् देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्प्रमाणस्वीकारात् यूपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थ ॥ २६ ॥

"स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि[३]। स्पष्टम्। कात्यायनोऽपि पञ्चारत्न्यादिपक्षान् विकल्पयामास— "पञ्चारत्नि. पञ्चदशपर्यन्तः सोमे, दशमप्रत्यर्दशवर्जं मपरिमितो वा"-इति[४] ॥ २७ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

१— तै० सं० ७, १ १. ४।

२— "सप्तदश वाजपेये, एकविंशतिरश्वमेधे"–इति का० श्रौ० सू० ६. १. ३२, ३३। वाजपेयाङ्गभूतेऽग्नीषोमीये इति यावत्।

३— का० श्रौ० सू० ६ १. ३०।

४— का० श्रौ० सू० ६ १ ३१, ३२।

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषो स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोधीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रा रुक्माश्वाजिद्द्विपसहितरथौ सायण सिङ्गनार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणज मनृण शार्कर चारुतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मतनुत मुदा पाञ्चसात्सिङ्गनार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

अभ्रिमादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्य्यसीति समान एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा एषा यदभ्रिस्तस्मादाह नार्यसीति* ॥ ॥ १ ॥

अथावटं परिलिखति। इदमहꣳ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीति वज्रो वा अभ्रिर्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तति ॥ २ ॥

अथ खनति। प्राञ्चमुत्कर† मुत्किरत्युपरेण सम्मायावटं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि बर्हीꣳष्युपरिष्टादधिनिदधाति तदेवोपरिष्टाद्यूपशकलमधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वत आस्यपात्र मुपनिदधात्यथ यवमत्य प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसावेव बन्धु‡ ॥ ३ ॥

स यवानावपति। यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

---

* 'सीति'-इति ग घ। † 'मत्कर'-इति ग, घ।
‡ 'बन्धुः'-इति ग, घ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति वज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिगुप्त्या ऽएषां त्वा लोकाना मभिगुप्त्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटे ऽवनयति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः खातस्त मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बर्हिषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि चावस्तृणाति पितृषदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्यै तद्भवति यन्निखातं स यथानिखात ओषधिषु मित' स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतद्वनस्पतीनां यद् बाह्याशकलं* तस्माद्यदा बाह्याशकलु मपतक्ष्णुवन्त्यथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यद्यूपशकलं प्रास्यति सतेजसं मिनवानीति तद्वेषु एव भवति नान्यु एप हि युजुष्कृतो मेध्यस्तस्माद्यूपशकलं प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतॄणा मिति पुरस्ताद्वा ऽअस्मादेषोऽपच्छिद्यते तस्मादाहाग्रेणीरसि

---

* अत्र, इत उत्तरत्र च 'बाह्याशकल'-इत्येव सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेबरः । पर मस्ति तत्र तत्र च पाठभेद ।

स्वावेश उन्नेतणामित्येतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यतीत्यधि ह्येनं तिष्ठति तस्मादाहैतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यतीति ॥ ९ ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। अवटमभिजुहोति नेदधस्तान्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्युपोत्तिष्ठानिति वज्रो वा आज्यं तद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपबाधते तथाधस्तान्नाष्ट्रा रक्षाꣳसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्ङासीनो* यूपमनक्ति स आह यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति† ॥ १० ॥

सोऽनक्ति। देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति सविता वै देवानां प्रसविता यजमानो वा अस्य निदानेन यद्यूपः सर्वं वा इदं मधु यदिदं किञ्च तदेनमनेन सर्वेण सꣳस्पर्शयति तदसौ सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति‡ ॥ ११ ॥

अथ चषालमुभयत प्रत्यज्य प्रतिमुञ्चति। सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति पिप्पलꣳ हैवास्यैतत्तद्यन्मध्ये सङ्गृहीतमिव भवति तिर्यग्वा इदं वृक्षे पिप्पलमाहितꣳ स यदेवेदꣳ सम्बन्धनं चान्तरोपेनितमिव तदेवैतत्करोति तस्मान्मध्ये सङ्गृहीतमिव भवति ॥ १२ ॥

---

* 'दङ्ङासीनो'-इति क, ख।   † 'ति'-इति ग, घ।
‡ 'क्त्विति'-इति ख।

आन्तु मग्निष्ठा मनक्ति । यजमानो वा ऽअग्निष्ठा रस आज्यꣳ रसेनैवैतद्यजमान मनक्ति तस्मादान्तु माग्निष्ठा मनक्त्यथ परिव्ययणं प्रति समन्तं परिमृशत्यथाहो-च्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति । द्या मग्रेणास्पृक्ष ऽआन्तरिक्षं मध्ये-नाप्राः पृथिवी मुपरेणादृꣳहीरिति वज्रो वै यूप एषां लोकाना मभिजित्यै तेन वज्रेणेमांल्लोकान्स्तृणुत ऽएभ्यो लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति । या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरि शृङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पद मव भारि* भूरीत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति वज्रस्त्रिष्टुब् वज्रो यूपस्तस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति । यजमानो वा ऽअग्नि-ष्ठाग्निरु वै यज्ञः स यदग्नेरग्निष्ठाꣳ ह्वलयेद्ध्वलेद्ध यज्ञाद्यज-मानस्तस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्यथ पर्यूहत्यथ पर्यूपत्यथाप उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैव मभिपद्य वाचयति । विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति वज्रं वा

---

* 'भाति'-इति सा॰ सम्मतः। स च ऋक्पाठे २ २ २४ ६ (निरु॰ २ २ ३)। मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यन्येन पाठभेदः ऋग्यजुःसंहितयोः।

ऽएष प्राहार्पोद्यो यूप मुदशिश्रियद्विष्णोर्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह विष्णोः कर्म्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे*। इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता वैष्णवो यूपस्तः सेन्द्रं करोति तस्मादाहेन्द्रस्य युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चषाल मुदीक्षते। तद्विष्णोः परमं पदः सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततमिति व्यज्ञं वा ऽएष प्राहार्पोद्यो यूप मुदशिश्रियत्तां विष्णोर्विजितिं पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदः सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततमिति‡ ॥ १८ ॥

अथ परिव्ययति। नग्नतायै न्वेव परिव्ययति तस्मादन्येव परिव्ययत्यनेव हीदं वासो भवत्यन्नाद्य मेवास्मिन्नेतद्दधात्यनेव हीद मन्नं प्रतितिष्ठति तस्मा-दन्नेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

त्रिवृता परिव्ययति। त्रिवृद्धान्नं पशवो ह्यन्नं पिता माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मात्त्रिवृता परि-व्ययति ॥ २० ॥

---

* 'पस्पर्श'-इति ग घ पुस्तकयोरशुद्ध।

† सखेति'-इति ख 'सखेति'-इति ग, घ।

‡ 'मिति -इति ख, 'मिति'-इति ग, घ।

स परिव्ययति। परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां पुरीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणा मिति तद्यजमानायाशिष माशास्ते यदाह पुरीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल मवगूहति। दिवः सूनुरसीति प्रजा हैवास्यैषा तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् स्वꣳ स्व मेवावगूहेदविपर्यासं तस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा जायतेऽथ यो विपर्यास मवगूहति न स्वꣳ स्वं तस्य हैषा मुग्धाननुव्रता प्रजा जायते तस्माद् स्वꣳ स्व मेवावगूहेदविपर्यासꣳ† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते। यद्यूपशकल इयꣳ रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकलाच्चषालं चषालात् स्वर्गं लोकꣳ समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ यस्मात्स्वरुर्नाम। एतस्माद्वा एषोऽपाच्छिद्यते तस्यैतत्‡ स्व मेवारुर्भवति तस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निखातम्। तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वं निखाताद्वा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वꣳ रशनाया आ चषालात्तेन देवलोकं जयत्यथ यदूर्द्ध्वं

---

* 'मिति'-इति ग, घ। † 'सम्'-इति ख।

‡ 'तदस्यैतत्'-इति क।

चषालाद् द्व्यङ्गुलं वा त्र्यङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन तेषां लोकं जयति सलोको ह* वै साध्यैर्देवैर्भवति य एवं मेतद्वेद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्व्वार्द्धे मिनोति । वज्रो वै यूपो वज्रो दण्डः पूर्व्वार्द्धं वै दण्डस्याभिपद्य प्रहरति पूर्व्वार्द्धं एष यज्ञस्य तस्मात्पूर्व्वार्द्धे मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः स्यादिति ते यज्ञस्य रसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नथ यदेनेनायोपयं-स्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मा-त्पूर्व्वार्द्धे मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति। अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्व्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्व्वार्द्धं एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-र्भवति ॥ २८ ॥

तद्ध ह स्मैतं देवा अनुप्रहरन्ति । यथेद मप्येतर्ह्येके-ऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्व्वन्निति ततो रक्षांसि यज्ञ मनूदपिबन्त ॥ २९ ॥

---

* साध्यैरेव इत्यपि पाठः ।

ते देवा अध्वर्युं मब्रुवन् । यूप शकलु मेव जुहुधि तदु ह्यैष स्वगाकृतो भविष्यति तथो रक्षाःसि यज्ञं नानूत्पास्यन्ते ऽयं वै वज्र उद्यत इति[*] ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । यूपशकलु मेवाजुहोत्तदु ह्यैष स्वगाकृत आसीत्तथो रक्षाःसि यज्ञं नानूदपिबन्तायं वै वज्र उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथो ऽएवैष एतत् । यूपशकलु मेव जुहोति तदु ह्यैष स्वगाकृतो भवति तथो रक्षाःसि यज्ञं नानूत्पिबन्त्ययं वै वज्र उद्यत इति स जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

"अभि मादत्ते देवस्य त्वा (१क०)"-इत्यादिकम्, "स यथा-निखात ओषधिषु मित स्यादेव मेताखोषधिषु मितो भवति (७क०)"-इत्यन्तम् ग्रन्थजातं औदुम्बर्या' अवटनिर्माणविधानेनैव

* 'इति'–इति ग, घ ।

व्याख्यातप्रायम्[1]। "उपरेण सम्मायेति। यूपस्यातष्टो मूलभाग उपरः; तावत्परिमितं यूपावटं कुर्यात्। "एतावन्मात्राणीति। मुष्टिपरिमितानि यूपाग्रे निदध्यात् यूपशकलं च[2] ॥ १—७ ॥

यूपशकलस्य गर्त्ते स्थापनं सार्थवादं विधत्ते— "अथ यूपशकलं प्रास्यति" तेजो ह वा एतदित्यादिना। तत्तेजस्त्वं निदानीमनन्तरविद्या समर्थयते— "तस्माद् यदा वाक्षशकल मित्यादिना। 'अपतक्ष्णुवन्ति' तक्षणेन लघूकुर्वन्ति। "तनूकरणे तक्षः"-इति[3] स्मृः। "एष एव भवतीति। यूपत्वगात्मक एव भवेत् 'नान्यः' शकलः। अत्र कारण माह— "एष हि यजुष्कृतो मेध्य इति। यजुषा "स्वधिते मैनम्"-इतिमन्त्रेण निष्पादितः[4], अत एव मेध्यः ॥ ८ ॥

शकलप्रासनं समन्त्रकं विधत्ते— "स प्रास्यति[5] अग्रेणी-रसीति[6]। छिद्यमानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्रे नीयत इति 'अग्रेणीः', यूपावयवभूत इत्यर्थः। यद्वा अग्रेऽवस्थितो यूपोऽवटं प्रति नीयत इति 'अग्रेणीः', पुरस्सर इत्यर्थः। यस्त्वम् 'अग्रेणीरसि', स त्वम 'उन्नेतृणां' ऊर्द्ध्वं नेतृणा मध्वर्यूणां 'स्वावेशः' यूपावटे सुखेन वेश-

---

१— पुरस्तात् (३७८ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।

२— "दिवस्त्वा तेनाभि मादाय"-इत्यादीनि सूत्राणीह्वानीत्यादि (सू० ६. ३. ८—१२)। "दिवस्य त्वा"-इति समस्तु वा० सं० ६. १. १।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १३। ४— पा० सू० ३. १. ७६।

५— अनुपद मेवोक्तम् (४०२ पृ० ५ पं०)।

६— का० श्रौ० सू० ६ २. १६। ७— वा० सं० ६. २. १।

विश्रुत इति स्रावेणः। स त्वं हे यूपशकल। 'एतस्य' कर्मणः 'वित्तात्'। "विद ज्ञाने"[1]। कर्मणि षष्ठी। विद्धि, विदितार्था भवति, कर्म कृतवान् न भवति। "अधि त्वा स्थास्यतीति। अधीत्युपरिभावे। हे यूपशकल। 'त्वा मधि' तवोपरि यूपः स्थास्यति, तस्यावस्थानं वित्तात्। अग्रेणीरित्यस्य तात्पर्य माह— "पुरस्ताद्धा अस्मादिति। यस्मादेव शकल' 'अस्माद्' यूपात् 'पुरस्तात्' अपि क्रियते, अस्य प्रथमशकलत्वात्, यूपात् प्रथमं नीयमानत्वात् 'अग्रेणी' स्रावेण इत्यर्थ। 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ९ ॥

"अथ स्रुवेणोपहत्याज्य मिति। 'आज्यम् उपहत्य', 'स्रुवेण' आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति'। "तूष्णीम्"-इति[2] सूत्रम्। आवश्यनहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिक व्याख्यातम्[3]। "अथ पुरस्तात् परीत्येति[4]। अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परिक्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुख, 'आसीन' अध्वर्युर्यजमानो वा 'यूपम् अनक्ति', "अध्वर्युर्यजमानो वा यूप मनक्ति"-इति[5] सूत्रकारवचनात्। स्पष्टार्थो यूपाञ्जनप्रैष ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति[6]। "देवस्त्वा"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य[7] तात्पर्य माह—

१— आदा० प० ५४ धा०।

२— "स्रुवेणावटे जुहोति तूष्णीम्"-इति का० श्रौ० सू० ६ २ २०।

३— पुरस्तात् (४०४ पृ० १ प०) द्रष्टव्यम्।

४— का० श्रौ० सू० ६ २ २१ क। ५— का० श्रौ० सू० ६ २.२१ ख।

६— का० श्रौ० सू० ६ ३ १। ७— वा० सं० ६ २ २।

"सविता वै देवाना मित्यादिना। यजमाननिष्पाद्यस्य यागस्य यूपेनापि निष्पाद्यत्वात्, तत्सिद्धिन्यायात् यजमान एव यूपत्वेनोपचर्यते। "इयं पृथिवी सर्वेषां भूताना मधु"-इत्याद्युक्तप्रकारेण[1] 'सर्वं मिदं मधु'। 'तत' 'एनम्' यूप मेव, यूपद्वारेण 'अनेन सर्वेण' मधुभूतेन चराचरेण आज्यद्वारेण 'समर्थयति' ॥ ११ ॥

"अथ चषाल सुमयत. प्रत्यञ्चेति[2]। चषालो यूपस्योपरि प्रतिमोक्तव्योऽष्टाश्रि मध्ये संनतो वलय[3]। तम् 'उभयत' आज्येन 'प्रत्यञ्च' 'प्रति मुञ्चति' उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्त्वेव.[4] :— हे चषाल ! त्वा 'सुपिप्पलाभ्य' शोभनफलाभ्य 'ओषधीभ्य' तासा मर्थाय, प्रति मुञ्चामीति शेष। अस्य यूपस्य चषाल सुपिप्पल खलु, तच्चषालं मध्ये सङ्कृहीत मिव कुर्यात् ॥

उक्त यूपफलरूपत्व लौकिकदृष्टान्तेन दृढयति— "तिर्यङ्वा इद मिति। 'आहत' सम्बद्धम्, 'यदेवेद सवन्धन' सम्यक् बन्धनसाधन वृन्त फल च, 'अन्तरा' वृन्तफलयोर्मध्ये "उपेनित मिव" 'उपेनितम्' अल्पपरिमाण विद्यते, 'तदेव' 'एतत्' एतेन चषालोपेनितेन कृतवान् भवति। 'तस्मात् मध्ये' इद मित्युपसंहारः ॥१२॥

१— इहैवोपरिष्टात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ६ २ ३, ४।
३— "चषालचषाल एष्टमाश्र मष्टाश्रि मध्यसङ्गृहीतम्, ऊर्द्धमग्रे प्रति मुञ्चति"-इति का० श्रौ० सू० ६ १. २८, २९।
४— वा० स० ६ २ १।

पुनराञ्जनं विधत्ते— "आन्त मग्निष्ठा मनक्तीति[1]। 'अग्निष्ठाः' अग्नेरभिमुखाश्रिः, तम् 'अग्निष्ठाम्', 'आन्तम्' उपरिप्रदेशपर्यन्तम् 'अनक्ति'। "सोपर मग्निष्ठादेश मक्त्वा"-इत्यादि[2] च सूत्रम्। 'सोपरम्' उपरसहितम्। अग्निसन्निधिमाम्यात् 'अग्निष्ठाः' यजमानः। "अथ परिव्ययण मित्यादि। 'परिव्ययणं' परिव्ययणो रशनावेष्टनप्रदेशः, तं 'प्रति' 'समन्तम्' आव्येन 'परिस्तृणाति' परिस्तृणेत्। "उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहि"-'इति'[3] मन्त्रैप सूक्ता— ॥ १३ ॥

"स उच्छ्रयति द्या मग्रेणेत्यादि[4]। "द्या मग्रेण"-इति मन्त्रेण[5] उच्छ्रयणं कुर्यात्। हे यूप! 'द्याम्' अन्तरिक्षम् 'अग्रेण' अग्रभागेन 'अस्पृक्षः' स्पृष्टवानसि, तथा तव 'मध्येन' मध्यभागेन 'अन्तरिक्षम् आ अप्राः' आपूरितवानसि, 'पृथिवीम् उपरेण' भूमौ स्थाप्यो भाग उपरः, तेन भूलोकम् 'अदृंहीः' दृढ मकरोः। "वज्रो वै यूपः"—इत्यादि अतमन्त्रार्थम् ॥ १४ ॥

"अथ मिनोतीत्यादि[6]। "या ते"-इति मन्त्रेण[7] यूपं मिनुयात्। हे विष्णो। 'ते' 'या' यानि 'धामानि' स्थानानि 'गमध्यै' गमनाय प्राप्तये 'उश्मसि' कामयामहे, 'यत्र' येषु धामसु 'गावः' रश्मयः 'भूरिशृङ्गाः' प्रभूतोर्द्धप्रदेशाः 'अयासः' अयनाः गन्तारो रश्मयः, तं परिवेष हे विष्णो! 'अत्र' एषु स्थानेषु 'उरुगायस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५। २— का० श्रौ० सू० ६ २ ५।
३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६। ४— का० श्रौ० सू० ६ ३. ७।
५— वा० सं० ६. २. ४। ६— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८।
७— वा० स० ६ ३ १।

प्रभूतवाग्गीयमानस्य, 'विष्णोः' व्याप्तस्य, तत् श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धं 'परमम्' उत्कृष्टं 'पदम्' 'भूरि' प्रभूतम् 'अवभाति' सर्वदा प्रकाशते, प्रार्थयामहे इति शेषः । अथ मधिदैवतं सङ्क्षेपेणोक्तार्थः ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे 'विष्णोः' सवनत्रयव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत् । अतोरुगायस्य विष्णोस्ते 'परमं' पराद्धं 'पदं' यूपाख्यं मवभातीति[1] ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुप्त्वं यूपमानस्योचित मिति प्रशंसति— "एतया त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेष माह— "सम्प्रत्यग्नि मिति[2] । 'अग्निष्ठाम्' 'सम्प्रत्यग्निम्' अग्न्यभिमुखं 'मिनोति' प्रक्रमार्थम् । विपक्षे दोषप्रदर्शनेन दृढयति— "यजमानो वा अग्निष्ठाग्निरिति । 'स' अध्वर्युः 'यद्' यदि 'अग्ने' मन्त्राम्नात् 'अग्निष्ठां' 'कलयेत्' चालयेत्, 'यस्मात्' 'यजमान' अपि 'ह्वलेत्' पश्येत्, 'तस्मात्' सम्प्रत्यग्नि' मिनुयात् ॥

"अथ पर्यूहतीति[3] । पर्यूहणादिमन्त्राणा मौदुम्बर्या मुक्तत्वात्[4] अत्र ब्राह्मणे उपेक्षिता ॥ १६ ॥

'अथैव मभिपद्यतेति[5] । एवं कर्मकलापं कृत्वा यूप मन्वारभ्य

१— एतन्मन्त्रस्य यास्कीय व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् (१२ २ ३ निरु०) ।

२— का० श्रौ० सू० ६ ३ ८ । ३— का० श्रौ० सू० ६ ३ १० ।

४— पर्यूहणम् पर्यूषणम्, अप उपनिनयन मिति त्रीणि कर्माणि ३ प्र० ५ ब्रा० १७ १८ १९ कण्डिकासु (३४४ पृ०) विहितानि । तत्र द्वावेव मन्त्रौ । तौ त्विह वा० स० ६ १ २ ३ पुनराम्नातौ ।

५— का० श्रौ० सू० ६ ३ १२ ।

'वाचयति' "विष्णो कर्माणि"-इत्यमुं[1] मन्त्रम्। "विष्णो कर्माणीति वाचयति यूप मन्वारब्धम्"-इति[2] हि सूत्रम्॥

अथ मर्थ :— 'विष्णो' यज्ञात्मन 'कर्माणि पश्यत' हृह नरा। 'यत' यस्माद् 'व्रतानि' कर्माणि जायन्ते, यानि च 'पस्पशे' स्पृष्टवान्। यो विष्णु 'इन्द्रस्य' च यज्ञाभिमानिनो देवस्य 'युज्य' योग्य 'सखा' सखिभूत॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— "वज्र वा एष इत्यादिना। 'उद्श्रियत्' इति, "श्रिञ् सेवायाम्[3]"-इत्यस्य लुङि रूपम्। कर्मणो बहुत्वेऽपि विजितैरेकत्वात् एकवचनान्त निर्दिष्टम्। चतुर्थपादे इन्द्रश्रवण सङ्गत मित्याह— "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति॥ १७॥

"अथ चषाल मुदीक्षते[4] तद्विष्णोरित्यादि[5]। 'उदीक्षते' ऊर्द्ध मीक्षेत। 'विष्णो' यज्ञस्य 'तत्' 'परम पदम्' पद्यत इति पद यूप, त 'सदा पश्यन्ति' 'सूरय' विद्वांस। कीदृशम्? 'दिवि' आकाशे निरावरणे 'आतत' प्रसृतम् 'चक्षुरिव'।

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थं मुद्यतवज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन, यज्ञविघातकाना मसुराणा पलायनात्, उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिस्त 'पश्यत'— 'इति' शब्द 'आह' इत्यर्थ॥ १८॥

१— वा० स० ६ ४ १।　　२— का० श्रौ० सू० ६ ३ १२।
३— धा० उ० ८८७ धा०।　　४— का० श्रौ० सू० ६ ३ १३।
५— तन्मन्त्रपाठस्तु— वा० स० ६ ४ २।

रशनापरिव्ययनं विधाय प्रशंसति— "अथ परिव्ययतीति[1]। परिव्ययनप्रदेशमभिनयेन निर्दिशति— 'अत्र'[2] नाभिप्रदेश इत्यर्थः। "नाभिदघ्ने परिव्ययति"-इति तैत्तिरीयकम्[3]। उक्तार्थे लोकस्थितिं हेतूकरोति— "अत्रैव ह्वीति। लोके हि मध्यदेशे खलु 'इट्' अशनं 'भवति', तस्मादित्यर्थः। "अस्माद्ध मेवेत्यादि। रशनाया अन्नसम्बन्धिविकारत्वेनान्नरूपत्वात् अत्र मेवाग्निमुप-स्थापितवान् भवति ॥ १९ ॥

रशनायास्त्रिगुणत्व[4]माह— "त्रिवृतेति"। अन्नस्य त्रिवृत्त्वं कुत्र दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— "पशवो ह्यन्न मिति। कथं तेषु त्रिवृत्त्व मिति तदुपपादयति— "पिता मातेत्यादि। दधिपयोरूपस्यान्नस्य त्रयाणा मपि कारणत्वात् तेषा मन्नत्वोपचारः ॥ २० ॥

"स परिव्ययतीति। परिव्ययने मन्त्र माह— "परिवीरसीति[5]। हे यूप! त्वं 'परिवीरसि' परितो रशनया वेष्टितोऽसि। 'दैवी विशः' देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः त्वा 'परिव्ययन्ताम्' वेष्टयन्तु। तथा 'इमं यजमानम्' एव 'मनुष्याणाम्' इतरेषां मध्ये 'रायः' धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

"अथ यूपशकल मवगूहतीति[6]। 'यूपशकलं' स्वरुम् अवगूहेत् रशनामध्ये। 'तस्मात्' स्वरोर्यूपरूपत्वात्। एव मवधावगूहनीयत्वात्

१— का० श्रौ० सू० ६. ३ १४ ख।
२— 'मध्य'-इति क। ३— तै० सं० ६. ३ ४, १६।
४— "त्रिवृता त्रिवृता कौशी रशना" का० श्रौ० सू० ६ ३ १४ क।
५— मा० सं० ६ ६ १। ६— का० श्रौ० सू० ६ ३ १०।

यूपैकादशिनिपक्षेऽपि स्वस्वयूपान्तिकमेणैवावगूहेत्[1]। 'अविपर्यासं' विपर्यासमयाः क्रमेणावगूहणात्। दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति— "तस्य द्वैषासुग्धानुमतेत्यादिना। असुग्धा माह— 'अनुमता' यजमानव्यापारानुकूला। विपर्यासपक्षे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २२ ॥

यूपशकल-रशना-चषालानां क्रमेणोर्द्धभावित्वात् स्वर्गारोहणसोपानत्वेन प्रशंसति— "स्वर्गस्यो द्वैष लोकस्य समारोहण इत्यादिना ॥ २३ ॥

यूपावयवत्वेन स्वरोः सर्वथावगूहनं प्रशंसितु तन्नाम निर्वक्ति— "अथ यस्मात् स्वरुर्नामेति। 'एतस्मात्' एव 'एषः' यूपशकलः 'अपच्छिद्यते'। तत् 'एतत्' छिन्न द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः 'स मेव' स्वकीय मेव 'अरुः' गन्ता भवति। 'तस्मात्' स्व मियर्त्तीति 'स्वरु' 'नाम' सम्पन्नम्[2] ॥ २४ ॥

यूप लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— "तस्य यन्निखात मिति। निखन्यत इति निखातो गर्त्तान्तरालः। "तेन पितृलोकं जय-

---

१— का० श्रौ० सू० ६. २ १८।

२— "त एत स्वरु मभवन् यूपशकलम्"–इति श० ब्रा० ३. १. ३। "यूपशकल मेत— स्वरुनामकं स्वस्य काष्ठखण्डम्"–इति तत्र सायणः। "स्वरुणा पशु मनक्ति"–इति मै० स० ५ ५ ७ १। तै० ब्रा० २. ४. ७ १०, ११। "स्वरु मन्त्रार्थोय स्वधितिना पशु समनक्ति, घृतेनाक्तौ पशुं त्रायेथा मिति शिरसि। न वा स्वधितिना, स्वरुणैव"–इति आप० श्रौ० सू० ७ १४ ११, १२। मीमांसादर्शने च मी० सू० ४ २ १-७, अधि० १ स्वरुविचारो द्रष्टव्यः।

यूपे[1] निगूढस्य स्वरोस्तरत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिधा-त्मना होम मभिधातु माह— "त ह स्मैत मित्यादिना। "यथेद मप्येतर्ह्येक इति। 'अप्येतर्हि' इदानी मपि, 'एके' अनुष्ठातार, 'इदम्'-इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम्। देवा यथा, तथा अनु-प्रहरन्तीत्यर्थ। इदानी मपि अनुप्रहरण मेव कुर्वन्ति। "देवा अकुर्वन्निति। न तावद् यज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधका-भावात् यथाकामम् 'उदपिबन्त' ॥ २९ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति। देवा 'तत्' तेनैव खलु 'एष' यश्च 'स्वगा-कृत' स्व स्थान प्राप्त, कृतप्रतिपत्तिक 'आसीत्'। स्पष्ट मन्यत्[2] ॥ ३१, ३२ ॥ ४ [७ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

१— "यस्याग्नि करोत्युपरवर्जम्"-इति का० श्रौ० सू० ६ १ २७। 'चषालस्य— चषालकीयम्। उपरोऽवट, तत्सम्बन्धिन निखनत्ार्ह यूपस्य प्रदेश मूलत पद्ममात्र वर्जयित्वा'-इति तत्र या० दे०।

२— सर्व मेतद् यूपप्रकरण तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण व्यक्त व्याख्यातम्, तै० स० ६ ३ ३, ४ द्रष्टव्यम्।

सिक्तᳪ रेतो व्रिकरोति तद्देष एवैतत्सिक्तᳪ रेतो व्रि-
करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता यन्मुष्कारस्तस्मान्
मुष्करो भवति तन्न* सᳪस्थापयेत्पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत्
स यत्सᳪस्थापयेत् प्रजायै ह्यन्त मियात्तत् प्रजा मुत्सृ
जति तस्मान्न सᳪस्थापयेत्पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोमीययूपप्रसङ्गात् यूपैकादशिनीं[1] विधातु मुपोद्घात-यति— "यावती वै वेदिरिति। 'इय वेदि परो अन्त पृथिव्या[2]', "वेदि माहुः पर मन्त पृथिव्या[3]"—इत्यादिश्रुते। 'इमा' पृथिवीम् 'एतै' यूपै 'वज्रै' 'स्पृणुते' बलवतीं करोति। अतोऽस्यन्तदाढ्र्याय यूपैकादशिनी कर्त्तव्या। अत्र यूपैकादशिनी-विधान "यूपैकादशिनी चेत् रथाक्षमात्राण्यन्तराणि"—इत्यादि-

---

* 'त न'-इति ग, घ।

१— अग्निष्टोमे आग्नेय सारस्वत सौम्य पौष्ण बार्हस्पत्य वैश्वदेव ऐन्द्र मारुत ऐन्द्राग्न-सावित्र वारुणा इत्येकादशपशवोऽग्नीषोमीयपश्वन्तका' सव नीया पशवो भवन्ति। एषा मेकादशानां नियोजनार्थ मेक एव यूप, प्रतिपशु एकैको वेति नियमात् यूपा अस्मिन् पक्षे एका दशैव भवन्ति। एकादशानां वर्गं एकादशिनीति सञ्ज्ञेया। तै० स० ६ ६ ५ द्रष्टव्यम्। तदेतत् सर्वं वा० स० ३० अध्याये स्पष्टम्।

२— ऋ० सं० १ १६४ ३५। ३— तै० सं० ७ ४ १८ ६।

सूत्रेषु[1] द्रष्टव्यम्। तस्मिन् पक्षे 'उपशय' यूपानां समीपे शेते इत्युपशयोऽन्यो यूप[2], स 'द्वादश भवति'। स च 'वितष्ट' विशेषेणोपरप्रदेशेऽपि तष्ट । 'त' यूपाना दक्षिणदेशे भूमौ निखात कृत्वा तूष्णीं स्थापयेत्[3] ॥ १ ॥

उपशय रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति— 'देवा ह वै यज्ञ तन्वाना इत्यादिना। यथा सुक्षेषु प्रहृतो दन्तिदण्डो वा यदा छत्तु-र्गच्छति, तदा लक्ष्य विध्यति, न चेत्, एव यूपोऽपि उपशय-सहित स्थापित, तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसा यूप-विषय भय नोदियादित्यर्थ। अतो यूपस्य सोपशयत्वे सति सुक्षेषुवत् यद्रोपशयाख्य वज्र सुद्यच्छतीति रक्षसा भय सुत्पद्यते। तस्मादुपशय कर्त्तव्य इत्यर्थ ॥ २ ॥

निधानमन्त्र माह— "त निदधात्येष ते पृथिव्या लोक आरण्यस्ते पशुरितीति[4]। हे उपशय! यूप! यूपाना दक्षिणप्रदेश' 'पृथिव्यां' 'ते' तव 'लोक' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्त्रमिनामीत्यर्थ'। तत्रास्य क पशु ? इत्याकाङ्क्षाया दर्शयति— "आरण्यस्ते पशु-रिति। अरण्ये भव 'आरण्य' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, पृथिव्या स्थापयेत्। तथाच सूत्रम्— "वितष्ट द्वादश निदधात्येष त इतीति[5]। यूपस्य सर्वथा पशुसम्बन्धोऽपेक्षित इत्याह— "पशुस्व वै

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ६-१२।

२— तै० स० ६ ६ ४ ६ द्रष्टव्यम।

३— का० श्रौ० सू० ८ ८ २३। ४— वा० स० ६ ६ १।

५— का० श्रौ० सू० ८ ८ २३।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी । वज्रो वै यूपास्तदिमामेवैतत् पृथिवीमेतैर्वज्रैस्तृणुतेऽस्यै सपत्नान्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनी भवति द्वादश उपशयो भवति वितष्टस्तं दक्षिणत उपनिदधाति तद्यद् द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्तद्य एत उच्छ्रिता यथेपुरस्ता तथा वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै स्तृणुते वा न वा स्तृणुतेऽथ य एष द्वादश उपशयो भवति यथेपुरायतानस्ता यथोद्यत प्रप्रहृत मेवमेष वज्र उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणाः रक्षसा मपहत्यै तस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा आरण्य मेव पशूनामनुदिशति तेनो एष पशुमान् भवति तद् द्वयं‡ यूपैकादशिन्यै सम्ययन माहुः श्वःसुत्यायै ह्येवैके

---

* 'ना'–इति ग, घ।   † 'तन्निदधाति'–इति ख।

‡ 'तद् वय'–इति घ।

समिन्धन्ति प्रकृततायै* चैव स्वःसुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु च ॥ ३ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। अग्निष्ठ मेवोच्छ्रयेदिदं वै यूप मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्नान्वर्जत्यपरिवीता वा ऽएत ऽएतां रात्रिं व्वसन्ति सा न्वेव परिचक्षा पशवो† वै यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै पशूनालभन्ते तस्मादु प्रातरे-वोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्‡। त मेवाग्र ऽउच्छ्र-येदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणार्ध्य मुत्तमं तथोदीची भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः। दक्षिण मेवाग्नेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथो-त्तर मथ दक्षिण मुत्तरार्ध्य मुत्तमं तथो ह्यस्योदगेव कर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति§ ॥ ६ ॥

स यो व्वर्षिष्ठः स दक्षिणार्ध्यः स्यात्। अथ ह्रसीया-नथ ह्रसीयानुत्तरार्ध्यो ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति। सर्वत्राय न्वेव॥ पत्नीयूप उच्छ्रीयते तत् त्वाष्ट्रं पशु मालभते त्वष्टा वै

---

* 'प्रकृतताये'–इति ख, डा०–वेबरेण ॥ पुस्तके दृश्यते।

† 'पशवो'–इति क।   ‡ 'स्यात्'–इति ग, घ।

§ 'इति'–इति ग, घ।

॥ 'न्वेव'–इति पाठ सायणसम्मत ? पुस्तके दृश्यते च इति डा०–वेबरः।

यूपस्येति। अविनाभूतावित्यर्थः। 'वै'-शब्दः इतरयूपाणां पशु-सम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थः। 'तत्' तस्मादव्यभिचारात्। "तद् द्वय मिति। यूपैकादशिन्याः 'समायन' 'द्वयं' द्विविध मित्यर्थः। 'आहुः' विवदन्ते अभिज्ञाः ॥

तत्रैकेपाश्रित् पक्ष माह— "श्वःसुत्यायै ह त्वेवैके मिन्वन्तीति। 'श्व' परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायाः पूर्वस्मिन् दिने अग्निष्ठप्रमुखान्[1] सर्वान् यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

तं पक्ष निराचष्टे— "तदु तथेति। तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम्' एकम् 'एव' उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थम् अग्नीषोमीयपश्वर्थम् 'उच्छ्रयेत्'[2]। इतरेषा मपि पूर्वेद्युरुच्छ्रयणे दोष माह— "इदं वा इत्यादिना। 'इदं' वक्ष्यमाणं भवतीत्यर्थ.। 'आ परिव्ययणात्' रशनापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्युः' 'नाम्पर्जति' नैव हस्तस्पर्शं परि-त्यजेत्। अतोऽग्निव्यतिरिक्तानां परिव्ययणस्य 'प्रातः' परेद्युः पशू-पकरणकाले कर्तव्यत्वात् कृत्स्नां 'रात्रिम्' 'अपरिवीताः' नग्ना वसन्ति। 'सा न्वेव' सैव, उत्तरलक्षणैव 'परिचर्या' पूर्वेद्युरुच्छ्रयमाण-पक्षस्य निन्दा।

स्वपक्षे युक्ति माह— "पशवे वै यूप मुच्छ्रयन्तीति। 'तस्मात्' 'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति निगमनम्[3] ॥ ४ ॥

एकादशिनीपक्षे केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "स य

१— यस्मो व्यग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठः प्रथमो यूप।

२— का० श्रौ० सू० ६ २ ५।

३— का० श्रौ० सू० ८ ८ १५।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति। अग्निष्ठमथ मवधिं कृत्वा तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतश्चतुर्थ मित्येव मुभयोः पार्श्वयोरुत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च यूपा उच्छ्रिताः। एवं क्रमेण दक्षिणार्द्धे भवम् 'उत्तमं' कुर्यात्। 'तथा' सन् 'उदीचो भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः[1] ॥ ५ ॥

"अथो इतरथाऽऽहुरिति। "दक्षिण मेवाग्र इत्यादिकं पूर्ववाक्य-वैपरीत्येन व्याख्येयम्। तथो द्वास्येति। एवं कुर्वतः कर्म 'उदगेव' आनुपूर्व्येण 'सन्तिष्ठते' समाप्यते। पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः, द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

"स यो वर्षिष्ठ इति। तेषां मुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः दक्षिणार्द्धः स्यात्'। "अथ ह्रसीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम मुदगपवर्गम्। प्रथमं वर्षिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, तत' पर मीषदुच्छ्रित मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत्। तथा सति सर्वेषा मुत्तरस्तु 'ह्रसिष्ठः' अतिशयेन ह्रस्वो भवति[2] ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पात्नीवत पशुप्रयोग माह[3]— "अथ पत्नीभ्यः पत्नी-यूप मुच्छ्रयन्तीति[4]। 'पत्नीयूपम्'-इति पात्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं 'पत्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत्। एतत् प्रशंसति—"सर्वत्वाय मिति। "तत्ताष्ट्र मित्यादि[5]। 'तत्' तत्र यूपे 'त्वाष्ट्रं' त्वष्टृदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्रौ० सू० ८, ८, १८–२१।

२— का० श्रौ० सू० ८, ८ १९।

३— 'पशुप्रयोजन माह'–इति क।

४— का० श्रौ० सू० ८, ८, ४१।　　५— का० श्रौ० सू० ८, ९, १।

आलभेत। देवता प्रशंसति— "त्वष्टा वै सिक्तं रेत इति। 'वै'-शब्देन "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति, तावच्छो वै तत् प्रजायते"—इत्यादि[1]श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते। विशेष माह— 'शुष्करो भवतीति। 'मुष्कर' प्रवृष्टमुष्कः। 'ऊषसुषि-त्यादिना र-प्रत्ययः[2]। इतरपशुवत् संज्ञपनप्रसक्तावाह— "तन्न संज्ञापयेत्, पर्यग्निकृत मेवोत्सृजेदिति। 'संज्ञापन' पशुसंज्ञपनम्। 'एव' शब्दो भिन्नक्रमः। उत्सृजेदेव, न संज्ञापयेत्। संज्ञापनपक्षे दोष माह— "स यत् संज्ञापयेदिति। 'प्रजायै' प्रजायाः पुत्रपौत्रादि-रूपायाः 'अन्तम्' अवसानम् इयात्' प्राप्नुयात्। मुष्करस्य प्रजन-नेन पितृत्वोपन्यासात् संज्ञपन मयुक्तं[3] ॥ ८ ॥ ५ [७ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तै० सं० १ ५ ८ ५ मनुच्चम्।
२— 'ऊषसुषिमुष्कमधो रः'—इति पा० सू० ५ २ १०७।
३— तै० सं० ६ ६ ४, ५ अनुवाकावलोच्यौ। तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुत मिदं सामाजिकं वचनम्— "यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति, तस्मादेको द्वे जाये विन्दते, यन्नैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति, तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दत' इति (६ ६ ४ ७)।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

पशुश्च वै यूपश्च। न वा ऽऋते यूपात्पशु मालभन्ते कदा चन तद्यत्तथा नु ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशव- श्चक्षमिरे यदन्न मभविष्यन् यथेद मन्नं भूता यथा हैवायं द्विपात् पुरुष उच्छ्रित एवꣳ हैव द्विपाद उच्छ्रिता- श्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत वज्रं ददृशुः। यद्यूपं त मुच्छिश्रियु- स्तस्माद्भीषा प्राक्षीयन्त* ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्न मभवन् यथेद मन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त तस्माद् यूप ऽएव पशु मालभन्ते नर्त्ते यूपात् कदा- चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम्। अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य- त्तथा नु ह वा ऽएतस्मा ऽअग्रे पशवश्चक्षमिरे यद्धविर्भवि- ष्यन् यथैनानिदꣳ हविर्भूतानग्नौ जुह्वति तान् देवा उपनिरुरुधुस्त ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः। न वा ऽइमेऽस्य यामं‡ विदुर्यदग्नौ हविर्जु- ह्वति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुद्धैव पशूनग्निं मथित्वाग्नावग्निं

---

* 'प्राक्षीयन्त'-इति सा० सम्मत इति डा० वेबर ।

† 'चन'-इति ग, घ ।

‡ 'याम'-इति सा० सम्मत इति डा०-वेबर ।

जुहवाम ते व्वेदिष्यन्त्येव वै किल हविषो ग्राम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽश्युवैष्यन्ति ततो रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

त उपरुध्यैव पशून् । अग्निं मथित्वाग्नावग्निं मजुहवु-स्तेऽविदुरेव वै किल हविषो ग्राम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽश्युवायंस्ततो रातमनस आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

तयो न्वेवैष एतत् । उपरुध्यैव पशु मग्निं मथित्वा-ग्नावग्निं जुहोति स व्वेदैव वै किल हविषो ग्राम एषा प्रतिष्ठाग्नौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽश्युवैति ततो रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशु मग्निं मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तदाहु* । नोपाकुर्यान्नाग्नि मन्थेद्रशना मेवादाया-श्वसोपपर्येत्याभिधाय नियुञ्ज्यादिति तदु तथा न कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदेवा-नुपरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादायोपाकरोति । द्वितीयवान्विरगधा ऽइति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते । उपावीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति

---

* 'ऊ'–इति ग, घ।

तस्मादाहोपावीरसीत्युप देवान्* दैवीर्विंशः प्रागुरिति दैव्यो वा एता विशो यत्पशवोऽस्थियत देवेभ्य इत्येवै-तदाह यदाहोप देवान्† दैवीर्विंशः प्रागु‡रिति ॥ ९ ॥

उशिजो वह्नितमानिति। विद्वांसो हि देवास्त-स्मादाहोशिजो वह्नितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति। त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशवो वसु तानेतद्देवा श्रतिष्ठमानांस्त्वष्टार मब्रुवन्नुपनिमदेति यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति। यदा वा एत एतस्मा ऽश्रुध्रियन्त युद्धविरभविष्यंस्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता मिति ॥ १२ ॥

रेवती रमध्व मिति। रेवन्तो हि पशवस्तस्मादाह रेवती रमध्व मिति बृहस्पते धारया वसूनीति ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा श्रतिष्ठमानान् ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदधुस्तन्नात्यायंस्तथो ऽएवैनानेष एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तस्मा-दाह बृहस्पते धारया वसूनीति पाशं कृत्वा प्रति-मुञ्चत्यग्राती नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

---

*, ‡ 'देवां'–इति ग, घ। †, § 'प्रागु'–इति ग, घ।

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यमु मर्थ माख्यानसुखेनोपपादयति– "पशुश्च वै यूपश्चेत्यादिना । अविनाभूतावित्यर्थ । व्याप्तिं दर्शयति– "न वा ऋत इति । यतो यूपं विना पश्वालम्भो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा पशोर्यूपेन, अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थ । तत् प्रदर्श्यते– "न ह वा इत्यादिना । 'एतस्मै' वक्ष्यमाणाय देवाना मन्नमावाय 'न' 'चक्रमिरे' क्षममाणा भवन्ति, 'अन्न मभविष्यन्निति' 'यत्' अस्ति, तस्या मित्यर्थ । 'यथा' 'इदम्' इदानीं यूपनियुक्ता 'अन्न भूत' अन्न मभवन्, तथा यूपाख्यवज्रोद्यतात्पा रहिते काले इत्यर्थ । अन्नभावाभावे कारण माह– "यथा हैवाय द्विपात् पुरुष इति ॥१॥

"ततो देवा इति । 'त यूपम्' 'उच्छिश्रियु' उच्छ्रयण मकुर्वन् । 'तस्मात्' भयात् हेतो 'प्राश्लीयन्त[1]' प्रकर्षेण क्षीना[2] अवचनीया[3] अभवन् । 'तत' हेतो. मनुष्यवद् द्विपादा सन्त पश्चात् 'चतुष्पादा अभवन्' ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपैकादशिनीपक्ष परिसमाप्य प्रकृत मग्नीषोमीयपशुप्रयोग माह– 'अथोपाकृत्य पशु मिति[4]' । पशूपाकरणानन्तरम्[5] अग्निमन्थनानन्तर मेव पशु यूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

---

१, २, ३— 'प्राश्लीयन्त'–इति, 'क्षीना'–इति, 'अवनता'–इति च क्व ।
४— 'अग्नीषोमीयोऽत्र पशु'–इति का० श्रौ० सू० ८ ७ २१ ।
५— 'उपावर्त्तध्व मित्यय प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्व्यतिरिक्त किमपि न ब्रूयात्, तेनोपाकरणेन चाध्वर्युरुद्गातृभ्यो यत्र प्रयच्छति'–इति श्रा० दे० (का० श्रौ० सू० ३ ३ १०) । १ भा० ३५६ पृ० २ टीप्पणी च द्रष्टव्या ।

जनस्य अग्निमन्थनानन्तरकालं प्रशंसति— "तद्यत्तया न ह वा एतस्मा अग्रे पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् । 'नोपावेयु' नोपगता पशव ॥ ३ ॥

"ते होचुरिति । 'न वा' 'इमे' पशव 'यदग्नौ जुह्वति' । यत 'अस्य' नियोजनस्य 'याम' प्रायनम्,[1] अग्नौ होमलक्षण 'न विदु' न ज्ञातवन्त । तदेव विशिनष्टि— "नैता प्रतिष्ठा मिति । 'एता' होमलक्षणा 'प्रतिष्ठाम्' अन्यास्यपरमपदरूपितिम् 'अग्नौ' उत्तरवेदिस्थे 'अग्निम्' मन्थनजन्यम् । 'एष वै किल'—इत्येतच्छ्ब्दार्थं माह— "अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । 'अभ्यवैष्यन्ति' अवगति प्राप्स्यन्ति । 'आलब्धाय' 'रातमनस' इत्तमनस्का 'भविष्यन्ति' 'इति' । शिष्ट स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— "तद्धाङ्गोपाकुर्यादिति । उपकरणाद्यकृत्वा प्रथमत एव 'रशना मादाय' सामर्थ्येन यूपसमीप गत्वा 'अभिधाय' पशु बद्ध्वा 'नियुञ्ज्यात्' नियुञ्जीत ॥ ७ ॥

क्रम मुक्त्वा इदानीं सार्थवाद मुपाकरण विधत्ते— "अथ तृण मादायेति[2] । तृणादानस्य प्रयोजन माह— "द्वितीयवानिति। 'निरुणधे निरोध[3] करवाणि । तावता किं मायात मित्यत आह—

१— 'यान (?) प्राशम'–इति छ ।

२— आपस्तम्बसूत्रे उपाकरणप्रकार सूत्यत (७ १६ २–१) ।

३— 'पशोर्निरोध –इति छ ।

"द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति। अमहायस्य व्यापाराक्षमत्वं लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

"स त्वष्ण मादत्त इति[1]। तृणादानमन्त्रस्याय मर्थः[2]— हे तृण! त्वम् 'उपावीरसि' समीपे स्थित्वा रक्षकोऽसि, एवं कार्यकरोऽसीत्यर्थः। "अविहृम्'-इति ई-प्रत्ययः[3]। 'दैवी विश' पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजा 'देवान्' 'उपप्रागु' प्राप्ता देवतार्थं मुपस्थिता इत्यर्थः[4] (९)। "उशिजो वह्नितमानितीति। देवान् विशिनष्टि— उशिज' मेधाविनामैतत्[5], विद्वांस इत्यर्थः। 'वह्नितमान् वोढृतमान् (१०)। 'देव त्वष्टरिति। 'त्वष्ट' देव! पशुस्वामिन्! 'वसु' वस्त्राख्यं धनं 'रम रमय निधोजयेत्यर्थः (११)॥

'हव्या ते स्वदन्ता मितीति। हे पशो! 'ते 'हव्या' हवींषि 'स्वदन्ताम्'। 'रेवती रमध्व मितीति[6]। 'रेवती' रेवत्यो गावः पशव 'रमध्व सङ्क्रीडध्वम्। हे 'बृहस्पते!' बृहत परिरक्षणकर्मणः स्वामिन्! त्व 'वसूनि' पशुलक्षणानि 'धारय' अत्र स्थापय॥

१— का० श्रौ० सू० ६ ३ १९ क।
२— सोऽयं मन्त्र— वा० स० ६ ७ १।
३— शाक० उ० सू० ३ १५८।
४— पशु गुपस्थग्रयुप देवानिति'-इति का० श्रौ० सू० ६ ३ १९ ख। मन्त्रस्तु— वा० स० ६ ७ २। ५— निघ० ३ १५ १९।
६— वा० स० ६ ८ १। यद्यपि संहितायामयं पृथगेवेष मन्त्र, परं मिह पूर्वमन्त्रशेषत्वेन स्वीकृत इति ध्येयम्।

मन्त्रं व्याचष्टे— "उप हि द्वितीयोऽस्तीत्यादिना । 'हि'-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोक एकं कर्म कर्त्तुं मशक्तः, द्वितीयं तत्साहाय्यकरणेन तु भवतीति प्रसिद्धम् । "देवीर्विश इत्यस्य तात्पर्यं माह— 'देव्यो वा एता विशो' यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिनं पुष्यन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्णन्तीति तेषां प्रजारूपत्वोपचारः । "अस्थिषत देवेभ्य इतीति । तेषां कर्या-यात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । "प्रकाशनस्थेयाख्ययोः"-इत्यात्मने-पदम्[१] । उशिक्शब्दार्थं माह— "विद्वांसो हि देवा इति । त्वष्टुः प्रार्थनायाः कारणं माह— "त्वष्टा वै पशूनां मित्यादिना । 'वै' शब्दः 'त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्' इत्यादि[२]-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'देव त्वष्टर्वसु'-'इति' मन्त्रभागो 'यदाह', 'अतिष्ठमानान्' पशून् प्रति 'त्वष्टारं' 'देवा' 'उपनिमद' 'इति' यत् 'अब्रुवन्', 'एतत्' एव 'आह' इत्यर्थः । 'उपनिमद' अस्मत्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा 'यत्' अध्वर्युणा 'देव त्वष्ट' इत्यभिधानम्, तत्, पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं त्वष्टृप्रार्थनं सुकृतम्, तत्स्थानीय मित्यर्थः ॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैव व्याख्येयम् ॥

"हव्या ते स्वदन्ता मिति । अस्याभिप्राय माह— "यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा मनिष्पत्तेः स्वदनं नोप-पद्यते, तथापि पलायनमकृत्वा यदाहुता अभवन्, तदेव हविर्भवि-ष्यतीत्यर्थः । अत एव मभिधान मुपपद्यते (१२) ॥

१— पा० सू० १ ३ २३ ।

२— उपरिष्टात् १३ का० १ प्र० ८ ब्रा० ७ क० । तै० स० २ १ ८ ३ ।

"रेवन्तो हि पशव इत्यादि । ब्राह्मण सुष्टम्[1] ॥

'ब्रह्मणैव' 'परस्तात्' परे द्वे 'पर्यदधु' परितो अधारयन् । "अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति शेष ॥ ८–१२ ॥ ६ [७ २] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः[2] ॥

१— सर्वं ह्येतत् तै० स० ६ ३ ६ द्रष्टव्यम् ।

२— "कण्डीसङ्ख्या १२७'–इति क, "कण्डिका १२७'–इति ख, "कण्डिकासङ्ख्या १२७"–इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा० २१ क०, ३ ब्रा० २० क०, ४ ब्रा० ३२ क०, ५ ब्रा० ८ क०, ६ ब्रा० १२ क०, सङ्कलनया १२७ इति सिद्धम् ।

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति* । ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामीति वरुण्या वा एषा यद्रज्जुस्तदेनमेतदृतस्यैव पाशेन प्रतिमुञ्चति तथो हैनमेषा वरुण्या रज्जुर्न हिनस्ति ॥ १ ॥

धर्षा मानुष इति । न वा एत मग्रे मनुष्यो ऽधृष्णोत् यद्देवत्तंस्य† पाशेनैतद्देवहविः प्रतिमुञ्चत्यथैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धर्षा मानुष इति‡ ॥ २ ॥

---

* 'प्रतिमुञ्चति'–इति क ।

† 'यद्देवत्तंस्य'–इति क पाठः, डा॰ वेबरेण दृष्टश्च ।

‡ 'इति'–इति ख, 'इति'–इति ग, घ ।

अथ नियुनक्ति। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियु-नज्मीति* तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव मेवैतद्देवताभ्या मादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति। अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव सम्भवति तत एवैतन्मेध्यं करोतीदꣳ हि यदा वर्षत्य-थौषधयो जायन्त ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति रसाद्रेतो रेतसः पशवस्तद्यत एव सम्भ-वति यतश्च जायते तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्यता मनु पितेति। स हि मातुश्चाधि पितुश्च जायते तद्यत एव जायते तत एवैतन्मेध्यं† करोत्यनु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्य इति स यत्ते जन्म तेन त्वानुमत मारभ इत्येवैतदा-हाग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देव-ताभ्या मारभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति। अपाम्पेरुरसीति। तदेन मन्तरतो

---

* 'नियुनज्मीति'-इति क, ख।

† 'तन्मेध्य'-इति ग, घ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं चित्सद्देवहविरिति तदेनꣳ सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहाग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति। स उत्तर माघार माघार्यांसꣳस्पर्शयन्स्रुचौ पर्य्येत्य* जुह्वा पशुꣳ समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार एष वा ऽअत्र यज्ञो भवति यत् पशुस्तद्यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति तस्माज्जुह्वा पशुꣳ समनक्ति ॥ ७ ॥

स ललाटे समनक्ति। सन्ते प्राणो वातेन गच्छता मिति स मङ्गानि यजत्रैरित्युꣳसयोः सं यज्ञपतिराशिषेति श्रोण्योः स यस्मै कामाय पशु मालभन्ते तत् प्राशु-ह्दीत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्ज्ञाप्यमानस्य। प्राणो वात मपि†-पद्यते तत् प्राशुहि यत्ते प्राणो वात मपिपद्याता ऽइत्येवैतदाह स मङ्गानि यजत्रैरित्यङ्गैर्वा ऽअस्य यजन्ते तत् प्राशुहि यत्ते ऽङ्गैर्य्यजान्ता ऽइत्येवैतदाह सं यज्ञपति-राशिषेति यजमानाय वा ऽएतेनाशिष माशासते तत् प्राशुहि यत्त्वया यजमानायाशिष माशासान्ता ऽइत्येवैतदाह सादयति स्रुचावथ प्रवरायाश्रावयति सो-ऽसावेव बन्धुः ॥ ९ ॥

* 'पर्य्येत्य' – इति ग, घ।　　† 'व्यपि' – इति स्यात् सा० स०।

अथ द्वितीय माश्रावयति। द्वौ ह्यत्र होतारौ भवतः स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयति यजमानं त्वेव प्रहणीते ऽग्निर्हं दैवीनां विशां पुर एतेत्यग्निर्हि देवतानां मुखं तस्मादाहाग्निर्हं दैवीनां विशां पुर एतेत्ययं यजमानो मनुष्याणा मिति तद्ध हि सोऽन्वर्द्धो भवति यस्मिन्नर्द्धं यजते तस्मादाहायं यजमानो मनुष्याणा मिति तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतः हिमा द्वायू* इति तयोरनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्त्वित्येवैतदाह ॥ १० ॥

राधाःसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति। राधाःस्येव सम्पृञ्चाथां मापि† तनूरित्येवैतदाह तौ ह यत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां मामियुर्जमानं ह्वेत्सयदग्नौ जुहोति तद्देयोऽग्नये प्रयच्छत्यथ या मेवात्रर्त्विजो यजमानायाशिष माशासते ता मस्मै सर्व्वा मग्निः समर्द्धयति तद्राधाःस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मादाह राधाःसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

* 'हिमा ब्याय्'-इति ख, 'हिमा दा य्'-इति ग।

† 'मापि'- इत्येव पाठ स्यात् सायण सम्मत।

समन्त्रक बन्धन माह—"पाश कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति[१]। पाशाय-पन्थ्या सुविर कृत्वा, तस्मिश्छिद्रे मय बहि प्रसार्य, बहिर्गत पाश माकृष्य, यथा शिरो न गलति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

'ऋतस्य त्वेति'[२]। हे 'देवहवि!' पशो। त्वाम् 'ऋतस्य पाशेन' 'प्रतिमुञ्चामि'। 'मानुष' अह केवल 'धर्षा' धर्षणधर्मा। "वरुणेत्यादि। बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात् तत्साधनभूताया वरुणसम्बन्धिरज्जो तत्त्वम्, त मपि परिहाय मन्त्रेण बन्धे सति ऋतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

"धर्षा मानुष इतीति। मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "न वा इत मय इत्यादिना। यस्मात पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृत-पाशविमोकायत्तम, अतो मन्त्रो 'धर्षा मानुष" 'इति' ब्रूते इत्यर्थ ॥ २ ॥

"अथ नियुनक्तीत्यादि। स्पष्टम्। देवतानिर्देशस्य प्रयोजन माह— "यथैवाद इति। 'यथैव' 'अद' अमुष्मिन् दर्शपूर्णमासयागे हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, 'एवम्' इदानी मपि प्रोक्षतीति। "एको वा इत्यग्रहट् गतम् ॥ ३ ॥

"स प्रोक्षतीति[१]। "अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इतीति[४]। 'अद्भ्य' च 'ओषधीभ्य' च सम्भृत त्वा 'प्रोक्षामि'। "मेध्य करोतीति। सम्-ज्ञपनार्थं वाह्यमान त्वा मात्रादिरनुमन्यताम्। 'सगर्भ्य' समाने

१— का० श्रौ० सू० ६ ३ २७।
२— वा० स० ६ ८ २।
३— का० श्रौ० सू० ६ ३ ३१।
४— वा० स० ६ ९ १।

उदरे भव, 'अनुसख' समानख्याने, 'सयूथ्य' समानयूथे भव, सर्वैरनुमत त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजन माह— "तद् यत एवेत्यादिना । कथ ताभ्य सकाशात् पशोसम्भव इति, तदुपपादयति— "इद हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपश्चौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशान्मेध्य करोति । सगर्भ्यादीना अपि जन्मसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भ्यादिनानुमन्यत इत्युक्त भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

"अथोपगृह्णातीति[1] । प्रोक्षणशेष[2] पानार्थं मुखसमीपे धारयेत् । हे 'पशो !' त्वम् 'अपा' जलाना 'पेहु' पानशीलोऽसि । 'तत्' तस्योदकस्यान्त-प्रवेशात् 'एन' पशुम् 'अन्तरत मेध्य करोति[3] ॥

"अथाधस्तादिति[4] । अधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्याय मर्थ— हे 'आपो देवी' आपो देव्य । 'स्वदन्तु' स्वादयन्तु । तथा स पशु 'स्वात्त' सुष्ठु स्वीकृत भवतु । पशुर्विशेष्यते— 'देवहवि' देवतयोर्हविर्भूत मिति[5] ॥ ६ ॥

"अथाहाग्नये समिध्यमानायेति[6] । सामिधेन्यर्थं सम्प्रैष कुर्यात् । "स उत्तर माघार माघारयेति[7] । द्वितीय मित्यर्थ । 'स्रुचौ'

१— का० श्रौ० सू० ६ ३ ३२। २— 'प्राक्षौशेष'–इति च।
३— वा० स० ६ १० १। ४— का श्रौ० सू० ६ ३ ३३।
५— वा० स० ६ १० २। ६— का० श्रौ० सू० ६. ४. १।
७— का० श्रौ० सू० ६ ४ २।

जुहूपभृतौ 'अभ्यसर्प्यन्', पुनरुत्तरत: 'पर्यत्य' 'जुह्वा' उत्तराघारावशिष्टेनाज्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आर्द्रीकरोति । तत् प्रशंसति— "शिरो वै यज्ञस्योत्तराघार इति । प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञ.', तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरस्त्वम् । अत आघारशेषेणाञ्जनेन 'यज्ञे' 'शिर' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयववाक्यविभेदेन मन्त्रभेद माह— "स ललाटे समनक्ति[1] सन्ते प्राण इति[1] । वाह्यवातस्यैव शरीरान्त प्रवेशेन प्राणत्वात् तस्य वातप्राप्तिर्थुक्ता । 'अङ्गानि' 'यजत्रे' यागैः 'सङ्गच्छन्ताम्' । तथा 'यज्ञपतिः' यजमानः 'आशिषा' 'सङ्गच्छताम्' । एतेन 'श्रोण्योः' अनक्ति । अथ कृत्स्नतात्पर्यं यज्ञविषया आशीरेवेत्याह— "स यस्मै कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे— "इदं वै पशोरित्यादि । 'इद' वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः । सामान्येनोक्त विशेषेण योजयति— "तत् माप्नुदीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत, तत् माप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः । गतमाय मन्यत् । अत्र सूत्रम्— "आ प्रयाजेभ्य उत्तराघार माघार्य पशु पूर्व समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम्"— इति[3] ॥

"सादयति स्रुचावथ प्रवराया श्रावयतीति । जुहूपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ४ २ ।
२— वा० स० ६. १०. २, ३, ४ ।
३— का० श्रौ० सू० ६ ४ ३ ।

प्रवरायाश्रावयेत् । आश्रावणार्थवादं प्रकृतिगतं मन्वादिर्यति– "सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ ८ ॥

"अथ द्वितीय माश्रावयतीति[1] । मैत्रावरुणस्यापि हौत्रकर्तृत्वाद् "द्वौ ह्यत्र होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाश्रावणं किमर्थमित्याह– "स मैत्रावरुणायाहैवाश्रावयतीति । 'स,' अध्वर्युः । "यजमानं वेवेति । 'एव'-कारेणर्त्विजां प्रवरा निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याय मर्थः– 'अग्निः' खलु 'दैवीनां विशां' देवसम्बन्धिनीनां प्रजानां 'पुर एता' मुख्य इत्यर्थः । तथा 'मनुष्याणां विशां' 'यजमानः' 'पुर एता' मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिनस्तं मनुष्टत्य भवन्तीत्यर्थः । 'तयोः' अग्नियजमानयोः 'गार्हपत्यं' गृहपतिकर्म 'अस्तूरि' अनाश्यम् । शतवर्षपर्यन्तं हि दीर्घकालानुवृत्त्याग्नेस्तस्य यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । 'राधांसि इत्' अन्नान्येव 'सम्पृञ्चानौ' मिश्रयन्तौ । 'तन्वः' तनूः 'असम्पृञ्चानौ' शरीरसम्पर्कौ यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे– "अग्निर्हेत्यादिना । "तं हि सोऽनड्वीं भवति, यस्मिन्नर्द्धे यजत इति । 'यस्मिन्' 'अर्द्धे' राष्ट्रे अथ यजमानो 'यजते', 'सोऽन्वर्द्धः', 'न हि' न मनु । "हीने"-इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्[2] । 'अस्तूरि'-शब्दार्थं माह– "अनार्त्तानि गार्हपत्यानीति । 'राधांसि'–इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे–"राधांसीवेत्यादिना । इच्छन्द एवार्थे[3] । तेन निरसनीय माह–"नापि तनू-

१— का० श्रौ० सू० ६. ४ ४ द्रष्टव्यम् ।
२— पा० सू० १. ४. ८६ । ३— मक्ते इति शेषः ।

रिति । विपक्षे बाधक माह— "तौ ह यत्तनूरपीति । ननु "स राधामि सम्पृचानौ"-इत्युक्तम्, सम्पर्कश्च परस्परप्रदानमन्यथैव कथ मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति— "स यदाग्नौ जुहोतीति । यदग्नौ प्रदानम्, यच्च तदग्नौ सम्पर्कं, ऋत्विग्भि यजमानार्थ माशास्यमानानां फलाना तुष्टेनाग्निना दान मस्ति, तदेवाग्नेर्यज-मानसम्पर्कः । 'तत्' तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ 'राधामि सम्पृचाते' इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोर्वां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि श्रिङ्गमार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणज मनृण शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि महत मुदा पात्रमात्रिङ्गनार्थं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

तद्यत्रैतत् प्रचरतो होता होतृषदन उपविशति ।*
तदुपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः स्रुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाप्रीभिश्चरन्ति । तद्यदाप्रीभिश्चरन्ति सर्व्वेणैव वा एष मनसा सर्व्वेणेवात्मना यज्ञꣳ सम्भरति सञ्जिहीर्षति यो दीक्षते तस्य रिरिचान इवात्मा भवति त मेताभिराप्रीभिराप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तस्मादाप्रियो नाम तस्मादाप्रीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा एत एकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तदस्य सर्व्व मात्मान माप्याययन्ति तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

स आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे चतुर्थे प्रयाजे समानयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति दश प्रयाजानिष्ट्वाह शास माहरेत्यसिं वै शास इत्याचक्षते ॥ ४ ॥

* नास्त्येतच्छेदचिह्न मुद्रितपुस्तकादन्यत्र ।

अथ यूपशकल मादत्ते। तावग्रे जुह्वा अक्त्वा पशो-र्ललाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेथा मिति वज्रो वै यूपशकलो वज्र आसो वज्र आज्यं त मेवैतत् कृत्स्नं वज्रꣳ सम्भृत्य त मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि हिनसन्निति पुनर्यूपशकल मवगूहत्येषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्वित्याह शासं प्रयच्छन्सादयति स्रुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पर्य्यग्नयेऽनुब्रूहीति*। उल्मुक मादायाग्नी-त्पर्य्यग्निं करोति तद्यत्पर्य्यग्निं करोत्यच्छिद्र मेवैन मेतदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रक्षाꣳसि प्रमृशानित्यग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता तस्मात्पर्य्यग्निं करोति तद्यत्रैनꣳ श्रपयन्ति तदभिपरिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः। पुनरेतदुल्मुकꣳ हरेद्यथाचान्य मेवाग्निं निर्म्मथ्य तस्मिन्नेनꣳ श्रपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा ऽएष तस्मै यदस्मिन्नशृतꣳ श्रपयेयुस्तस्मै वा ऽएष यदस्मि-ञ्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात्। यथा वै ग्रसित मेव मस्यैतद्भ-वति यदेनेन पर्यग्निं करोति स यथा ग्रसित मनुहाया-

* वीति'–इति ग घ।

च्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत् तस्मादेतस्यैवोल्मुकस्याङ्गारान्निमृद्य तस्मिन्नेनं श्रपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्मुकमादायाग्नीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते। अग्निमेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाष्ट्रा रक्षांस्यपघ्नन्नेत्यथाभयेनानाष्ट्रेण पशुं नयन्ति तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं यजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः*। नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्यवे ह्येतं नयन्ति तस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा एतं मृत्यवे नयन्ति यं यज्ञाय नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत यज्ञाद् हैवात्मानमन्तरियाद्यन्नान्वारभेत तस्मादन्वेवारभेत तत्परोक्षमन्वारब्धं भवति व्वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं यजमान एतद् परोक्षमन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तौर्णायै व्वेदेः। द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते स आश्राव्याहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्येतद् वैश्वदेवं पशौ† ॥ ११ ॥

अथ वाचयति। रेवति यजमान इति वाग्वै रेवती

* 'ह'-इति ग, घ। † 'शौ'-इति ग, घ।

श्रोणि । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रसौति' "अग्निर्होता वेतु"— इत्यादि[1] स्रुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— "घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्यस्व"—इत्येव क्रमेण[2] ॥ १ ॥

'अथाप्रीभिश्चरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा आप्रिय[3] । नामनिर्वचनेनाप्रिय प्रशंसितु तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यायनस्य सम्भावना आह— "सर्वेणेव वा एष मनसा सर्वेणेवात्मना यज्ञ सम्भरतीत्यादिना । 'एष' दीक्षित 'सर्वेणेव मनसा' 'सर्वेणात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वेषा तथैवोपजीव्यत्वात् । अत 'सञ्चिहीर्षति' सहर्तु मिच्छति । ततो 'रिरिचान इव' रिक्त शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आप्यायनसाधनत्वात् 'आप्रिय' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनत्व मेवोपजीव्यैकादशत्व विधाय प्रशंसति— "ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्या, द्वावपानौ, नाभिर्दशमी, तेषा साधारो देह एकादश इति विवेक[4] ॥ ३ ॥

"स आश्राव्याहेत्यादि । समिधाग एव 'समिध प्रेष्य' 'इति' एव ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेष्य-प्रेष्य' 'इति' एव नाम निर्दिशेत् । "चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमान इति । जुह्वगतेन

१— का० श्रौ० सू० ६ २ १५ । १मा० ३५०पृ० १पङ्क्तिस्थ द्रष्टव्यम् ।
२— १का० १प्र० २ब्रा० १कण्डिका माधात एवैष मन्त्र ।
३— 'घ्यात आप्रिय' इत्यादियास्कोऽप्याह (निरु० ८ २ १-७) ।
४— १भा० ३७१पृ० इतोपा टीयणी द्रष्टव्या ।

आज्येन प्रयाजत्रयं कृत्वा, पुनरुपभृति स्थित माज्य मध चतुर्थादि-सप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनीय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-चतुष्टयार्थं मष्टम मवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तर 'शासम्' असिम् 'आहर' इति ब्रूयात् । "शसु हिंसायाम्"[१] । शस्यते हिंस्यते अनेनेति 'शास असि'। शासमित्युक्त्याप्रसिद्धस्य मसिद्धार्थता मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति । यूपशकलौ जुह्वा अग्रगतेनाज्येन समज्य, ताभ्यां मकाभ्यां 'पशोर्ललाट मुपस्पृशति[२] । तन्मन्त्रस्याय मर्थः— हे घृतेनाक्तौ स्वरुस्वधिती ! युवां 'पशून्' त्रायेथाम्[३] । अत्र सूत्रम्— "स्वरु मादायाक्तोभौ जुह्वा ताभ्यां पशोर्ललाट मुपस्पृशति[४] घृतेनाक्ताविति[५]"-इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि । यूपशकलादीनां वज्रत्व प्रागुक्तम्[६] । "एषा ते"-इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय 'प्रायच्छन्' । 'एषा' अष्टाश्रि हे शमित । 'ते प्रज्ञाता अस्तु'— 'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति[७] । 'अथ' स्रुचो मादनानन्तरम्, 'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नीकरोति' पशो परित अग्नि

१— आ० पृ० ७२७ धा० ।
२,४— का० श्रौ० सू० ६ ३.१२ ।
३,५— वा० सं० ६ ११ १ ।
६— पुरस्तात् ७.१ १०, ११ (४२५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।
७— का० श्रौ० सू० ६.५ १ ।

सा यद्वाग् बहु वदति तेन वायुवती प्रियं धा आविशेत्यनार्त्तिं माविशेत्येवैतदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु रक्षश्चरत्यमूलमुभयतः परिच्छिन्नं यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षमनुचरति तद्वातेनैनत् संविदानान्तरिक्षाद्गोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविषस्त्मना यजेति । वाच मेवैतदाहानाऽऽस्यास्य हविष आत्मना यजेति समस्य तन्वा भवेति वाच मेवैतदाहानार्त्तस्यास्य हविषस्तन्वा सम्भवेति ॥ १३ ॥

तद्यचैनं विशसन्ति । तत् पुरस्तात् तृण मुपास्यति वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा ऽएतत् स्तृणात्यस्कन्नं हविरसदिति तद्यदेवास्यात्र विशस्यमानस्य किञ्चित् स्कन्दति तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठति तथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्यावृत्यासते । नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानस्याध्यक्षा असामेति तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति मानुषं हि तत्नो ऽएव पश्चात्कर्णं पितृदेवत्यं हि तदपिगृह्य चैव मुखं तमयन्ति वेष्कं वा कुर्वन्ति तथा

ह जहि मारयेति मानुषः हि तत्सुञ्ज्ञपयान्वगन्निति तर्हि देवत्रा स यदाहान्वगन्नित्येतर्हि ह्येष देवाननुगच्छति तस्मादाहान्वगन्निति ॥ १५ ॥

तद्यत्रैनं निविध्यन्ति । तत्पुरा सञ्ज्ञपनाज्जुहोति स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरित्यथ जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा ऽअन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत् प्रीणाति त ऽएन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोक* मभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपशव्ये ऽइत्याहुतौ स यदि कामयेत जुहुयादेते यद्यु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होत्रादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह— "तद्यत्रैतत्प्रवृत्तो होता होतृषदन उपविशतीत्यादिना"[1] । होतृषदनं वेदेरुत्तरा

---

* 'स्वर्गंल्लोक'-इति, 'स्वर्गंल्लोकं'-इति च पाठौ दृश्येते ।

१— का० श्रौ० सू० ९. २. १ । १भा० ३०५१९० १पङ्क्तितश्च द्रष्टव्यम् ।

करोति, उल्मुकेनाग्नीध्रः। "अच्छिद्रमेवैन मित्याद्यर्थवादः स्पष्टार्थः। अत्र तत्र धारयित्वा स्रुचोद्वालाल मुत्तरेण शमिता श्रपयिष्यति, पर्यग्निं तु वाचयति, आहवनीयादुल्मुक मादाय अग्निभिः समन्तं पर्येति, पश्चात् शामित्रदेशयूपचालालादाहवनीयाद्यपशुशामित्रो वेति। "तद् यत्रैनं श्रपयन्ति, तदभिपरिहरतीति। 'यत्र' शामित्रोत्तरभागे 'एन' 'पशुं 'श्रपयन्ति', 'तत्' स्थानम्[1] 'अभि' लक्ष्य 'एनम्' उल्मुक पाकार्थं माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्मुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षम्, तद्युक्तिञ्चोपन्यस्य निराकृत्य स्वपक्षं स्थापयति— "तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं हरेदथान्य मेवाग्नि निर्मन्थ्य तस्मिन्नेनं श्रपयेयुरित्यादिना। 'पुनः' पर्यग्निकरणानन्तरम् 'एतत् उल्मुकम्' 'हरेत्' आहवनीये स्थापयेत्। "आहवनीयो वा एष इति। यतोऽय माहवनीयः, अतः शृतहोमार्थ एषः, शृतश्रपणाय नार्हतीति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

"तदु तथा न कुर्यादिति। पर्यग्निकरणादेवायं पशुस्तेनाग्निना परिगतोऽभूत्; अतो मुखस्य हवि' पुनराहृत्य पुनर्मन्थनाग्नौ श्रपणादन्यस्मै प्रदानं कृत भवति। तस्मात् तेषा मतो न युक्त इत्यर्थ. ॥ ८ ॥

अथाग्नीध्रप्रतिप्रस्थात्रध्वर्युयजमानानां[2] शामित्र प्रति गमन माह— "अथोल्मुक मादायाग्नीदित्यादिना[3]। उल्मुकस्य पुरो-

---

१— 'तत्स्थानम्'— इति क। २— 'वाच तेषां'— इत्येव क।

३— का० श्रौ० सू० ६ ५ ७, ८, ९।

गमनप्रयोजन माह— "अग्नि मेवैतदिति। ततश्च किमित्याह— "अग्निः पुरस्तादिति। अन्वनुगमनं न युक्त मिति ॥ ८ ॥

"तदाहुरिति। नैषा अभिप्राय मन्ययति— "न वा एत मिति। केवलहननार्थं नयन चेत् 'मृत्यवे नयति'। यज्ञार्थं नयनं पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् न मृत्यवे नयन मिति स्वपक्षे शङ्कित बाधं परिहृत्य विपक्षे बाध माह— "यज्ञाद् हैवात्मान मिति। तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्या कार्श्मर्यमयीभ्या[१] पशुम् अन्वारभते, त मनु अध्वर्युश्च, अतस्ताभ्यां व्यवधानात् म्रियमाणस्य पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति। अतोऽपि नोक्त दत्यर्थं ॥ १० ॥

"अथ स्तीर्णायै वेदेर्द्वे तृणे अध्वर्युरादत्त इति[२]। अन्वारम्भ-समये वेद्यास्तीर्णं वर्हिषि, तृणद्वय मादाय अन्वारभते। 'सः' तृणग्रहीता अध्वर्युः आश्रावण मुक्त्वा, प्रपद्य, "होतर्यक्ष्या देवेभ्यः"— 'इति' आह। होतुर्यव्यानुद्दिश्य, देवेभ्य उपदिश्य, मैत्रावरुणप्रैषादनन्तर मग्निप्रैषं पठतीति तस्यार्थः। अत्र 'देवेभ्य.'— इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

"अथ वाचयतीति[३]। "रेवतीति[४]। हे 'रेवति' रयिमति धनवति वा देवते 'यजमाने' 'प्रियम्' अभिमतम् अनार्त्ति-लक्षणं 'धाः' धेहि। दधातेर्लुङि सिचो लुकि रूपम्। यद्वा दधातेः क्विप्। धारयित्री त्वम् आविशदिन्द्रिय मिति सम्बन्धः,

---

१— नैतत् पद क-पुस्तके।　　२— का० श्रौ० सू० ६.५ १०।
३— का० श्रौ० सू० ६.५ ११।　　४— वा० सं० ६.११.२।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यद्वा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्यमाणत्वात्[1] 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्त्तुं पशुनाविशेत्यर्थः । हे वाग्देवि ! 'उरोः अन्तरिक्षात्' विस्तीर्णादन्तरिक्षात् 'वातेन' 'सजूः' समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिक्षाद्, 'गोपाय'— इति शेषः । किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'त्मना' आत्मना, स्वरूपेण 'यज' । 'अस्य' पशोः 'तन्वा सम्भव' शरीरेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशौ च सम्भूय यागं साधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्व मुपपादयति— "सा यद् वाग् बहु वदति, तेन वाग् रेवतीति । तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थ माह— "अनार्त्तिं माविशेति । न विद्यते आर्त्तिर्यस्मिन्नित्यनार्त्तिः, प्रियः पदार्थः । उरोरन्तरिक्षादित्यभिधानस्य प्रयोजन माह—"अन्तरिक्षं वा अनु रक्षश्चरतीत्यादिना । 'अमूलं' मूलसम्बन्धरहितम् । न केवल ममूल मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्' संश्रयरहितं यद्रक्षश्चरति । तत्र दृष्टान्तः— "यथायं पुरुष इति । 'तत्' तेन, अन्तरिक्षे रक्षःसञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरिक्ष्याद् गोपायतीत्याह मन्त्रः । "अस्य हविषस्त्मना यज"—इत्यस्याभिप्राय माह— "वाचा मेवैतदाहेति । एतत्स्य मेव विशदयति— "अनार्त्तस्यास्येति । एतद्धवीरूपः सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एव मुत्तरवाक्य मपि व्याख्येयम् ॥ १०, १२ ॥

१— इहैवोत्तरस्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यम् ।

"तथैवैन विशसन्तीति[1] । "वर्षीयसीति[2] । विशसनप्रदेशेऽध्वर्युं तृण मपास्यति— हे तृण । 'वर्ष' वर्षीय प्रवृद्ध त्व 'वर्षीयसि' प्रवृद्धे 'यज्ञपति' 'धा' स्थापय । एतद्बर्हिस्तरणेन स्थापनीय मिति स्तौति— "बर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना । 'असौ पशवे । तदपि किमर्थं मित्यत आह— "अस्कन्न हविरसदिति । तद् विशदयति— "तद् यदेवेति । 'तत्' अन्यत्र पतित मपि 'एतस्मिन्' केवलबर्हिषि 'प्रतितिष्ठति' । 'तथा नामुया भवतीति 'तथा' कृते सति अन्यत्र पतित मङ्गम् 'अमुया' अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे 'न भवति' न विनश्यतीत्यर्थं । १४ ॥

"अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय मभ्यावर्त्तनस्याभिप्राय माह— 'नेदस्येति । 'अध्वरा' न भवामेति, मन्निहिता मन्तो वारयितारो न भवामेति । 'न कूटेनेति । 'कूटेन' शृङ्गेण साधनेन, शृङ्ग गृहीत्वा, न हन्यात् । नैव कर्णस्य पश्चाद्भाग मग्रभाग वा गृहीत्वा । तर्हि कथम्? 'मुख मपि गृह्य' स्वान कुर्यात् । 'वेष्क' मुखवेष्टन च शब्दाभावाय कुर्यात्[3] ॥

सञ्ज्ञपनप्रकार सूत्रे दर्शित— "तमग्निनेन निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरस मुदक्पाद, प्राक्शिरस वा, सङ्गृह्य मुख तमयन्त्यवाश्यमानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय मावृत्याभते, सञ्ज्ञपयान्वगन्नित्येव

१— का० औ० सू० ६ ५ १५ । २— वा० स० ६ ११ ३ ।

३— 'वेष्को गलावेष्टक गल रावद्य तमयन्ति सञ्ज्ञपयन्ति मारयन्ति' —इति का० औ सू० ६ ५ १५ सू० भा० दे० ।

ब्रूयात्"-इति[1] । 'जहि', 'मारय' इत्यादि मानुषवधवत् क्रूरवचन न ब्रूयात्, किन्तु हे शमित । 'सञ्ज्ञपय', असौ तु[२] 'अन्वगन्' अनुगतोऽभूत् । "तद्वैत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

"तद्धैतेन निविद्धन्तीति । 'सञ्ज्ञपनात्' प्राक् "स्वाहा देवेभ्य" 'इति' जुहुयात् । सञ्ज्ञपनानन्तर 'देवेभ्य स्वाहा" 'इति' जुहुयात्[3]। होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम। प्रयोजनाभिधानेन प्रशंसति– "पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना । एतयोराहुत्योर्नाम करोति– "ते वा एते परिपशव्ये इत्याहुती इति[4] । उक्ते द्वे आहुती 'परिपशव्ये' परित आज्य तयो पशो- र्हित यत, अत 'परिपशव्ये' इति नामधेये इत्यर्थ । "उग- वादिभ्यो यत्" इति[5] यत् 'ओर्गुणे'-इति[6] अ सञ्ज्ञकस्य गुण ।

१— का० श्रौ० सू० ६ ५ १९--२१ । 'श्वासरोधो यथा स्यात् तथा दृढ मुखस्य रज्ज्वा कृत्वा श्वासग्रमान यथा मायुमाय शब्द न करोति तथा तमयन्ति मनु श्वाकाङ्क्षायाम् । पशुर्हिं निरुद्धप्राणः सन श्वास माकाङ्क्षति ताम्यति । ताम्यन्त प्रयुङ्क्ते तमयन्ति । तथा कुर्वन्ति यथा स ताम्यति । श्वासरोध कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थं' -इति तत्र या० दे० ।

२— नैतत् पदद्वय क पुस्तकादन्यत्र ।

३— का० श्रौ० सू० ६ ५ २३, २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ ५ २५ ।

५— पा० सू० ५ १ २ ।

६— पा० सू० ६ ४ १४६ ।

एतयोरनुष्ठाने ऐच्छिकत्व माह— "स यदि कामयेतेति ॥ १६ ॥ २ [८. १] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीय ब्राह्मणम्]

यदा प्राह सुञ्ज्ञप्तः पशुरिति*। अथाध्वर्युराह नेष्टः पत्नी मुदानयेत्युदानयति नेष्टा पत्नी पान्नेजनं बिभ्रतीम् ॥ १ ॥

तां व्वाचयति। नमस्त ऽआतानेति यज्ञो वा ऽआतानो यज्ञꣳ हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो ऽअधनार्ढो वा ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी ता मेतत्प्राची यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवति तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निह्नुते तथो हैना मेष यज्ञो न हिनस्ति तस्मादाह नमस्त ऽआतानेति ॥ २ ॥

अनर्व्वा प्रेहीति। असपत्नेन प्रेहीत्येवैतदाह घृतस्य कुल्या ऽउपऽऋतस्य पथ्या ऽअन्विति साधूपेत्येवैतदाह

---

* 'रिति'—इति ग, घ।

देवीरापः शुद्धा व्वोढ्ꣳ सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा व्वयं परिव्वेष्टारो भूयास्मेत्यप एवैतत्प्रावयति ॥ ३ ॥

अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्न्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानाꣳ हविरमृत ममृताना मथैतत् पशुं घ्नन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति यद्विशासत्यापो वै प्राणास्तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तथैतज्जीव मेव देवानाꣳ हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्न्युपस्पृशति । योषा वै पत्नी योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेन मेतस्यै योषायै प्रजनयति तस्मात् पत्न्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सोपस्पृशति । व्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते शुन्धामीति नासिके चक्षुस्ते शुन्धामीत्यक्ष्यौ श्रोत्रं ते शुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽयमनिरुक्तः प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्समीरयत्यथ सꣳहृत्य* पद्भ्यश्चरित्रांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव तदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आप परिशिष्यन्ते । अर्द्धा वा यावत्यो वा

* 'सꣳहृत्य'—इति च पाठो डा० वेवरेण धृतः ।

ताभिरेनं यजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुषिञ्चतस्तन्प्राणां-श्चैवास्मिंस्तौ धत्तस्तथैन मतः समीरयतः ॥ ७ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति। यदास्थापयन्ति शान्तिराप-स्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावनुषिञ्चतः। मनस्त आप्यायतां वाक्त आप्या-यतां प्राणस्त आप्यायतां चक्षुस्त आप्यायता श्रोत्रं त आप्यायता मिति तत्प्राणान् धत्तस्तत्समीरयतो यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त आप्यायतां निष्ट्यायता* मिति ॥ ९ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्व्वन्ति। यदास्थापयन्ति शान्तिराप-स्तदद्भिः शान्त्या शमयतस्तदद्भिः सन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति तन्मेध्यं कुरुतः श महोभ्य इति जघनेन पशुं निन-यतः ॥ १० ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्व्वन्ति। यदास्थापयन्ति नेदेतदनुशा-न्त्यन्यहोराचाख्य†सन्निति तस्माच्छ महोभ्य इति जघ-नेन पशुं निनयतः‡ ॥ ११ ॥

अथोत्तानं पशुं पर्य्यस्यन्ति। स तृण मन्तर्दधात्योपधे

---

* 'निध्यायता'–इति ख।

† 'व्याख्य'–इति ख, 'भाख्य'–इति ग, घ, 'भाख्ये'–इति च दृष्टो वेबरेण।

‡ 'निनयतु'–इति ख।

च्छायस्वेति व्वज्रो वा ऽअसिस्तथो हैन मेष व्वज्रोऽसिन्न हिनस्त्यथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनᳩ हिᳩसी-रिति व्वज्रो वा ऽअसिस्तथो हैन मेष व्वज्रोऽसिन्न हिनस्ति ॥ १२ ॥

स वा मुञ्जालाग्निः। तयाभिनिदधाति सा हि यजुष्कृता मेध्या तद्यदग्रं तृणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ यद्बुध्नं तद्दक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स यद्वाच्छिनत्ति। यत एतल्लोहित मुत्पतति तदुभय-तोऽनक्ति रक्षसां भागोऽसीति रक्षसां ह्येष भागो यद-सृक् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति। इदᳩ महᳩ रक्षोऽभितिष्ठामीद-महᳩ रक्षोऽवबाध ऽइदᳩ महᳩ रक्षोऽधमन्तमो नयामीति तद्यन्त्रैवैतन्नाष्ट्रा रक्षाᳩस्यवबाधते तद्यदमूल मुभ-यतः परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइद मुभयतः परि-च्छिन्नᳩ रक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषो ऽमूल उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तस्मादमूल मुभयतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ व्वपा मुत्खिदन्ति। तया व्वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति एतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी ऽऊर्ज्जा रसेन भाजयत्यनयोरूर्जᳩ रसं

दधाति ते रसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्ष्मर्य्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः । यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिरे तदुदीचः कृष्यमाणस्यावाङ् मेधः पपात स एष वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्यावाङपतत्तस्मात् कार्ष्मर्य्यस्तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात् कार्ष्मर्य्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतः ॥ १७ ॥

तां परिवासयति । तां पशुश्रपणे प्रतपति तयो हास्याद्यापि शृता भवति पुनरुल्मुक मभीद्धादत्ते तं जघनेन चात्वालं यन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याहवनीयꣳ स एतत्तृण मध्वर्युराहवनीये प्रास्यति व्वायो व्वे* स्तोकाना मिति स्तोकानाꣳ हैषा समित्† ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति । अत्येष्यन्वा ऽएषोऽग्निं भवति दक्षिणतः परीत्य अपपर्य्यंस्तस्मा ऽएवैतन्निह्नुते तथो हैन मेषोऽतियन्त मग्निर्न हिनस्ति तस्मादुत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रतपति ॥ १९ ॥

ता मन्तरेण यूपञ्चाग्निं च हरन्ति । तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवीꣳष्यपि हरन्ति नेदशृतया सम-

---

* 'वै'—इति ख ।

† 'समित्'—इति ग, घ ।

था यत्तुं प्रसुज्ञामेति यदु बाह्येन न हरन्त्यग्रेण यूपं बहिर्ध्दा ह* यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयति ॥ २० ॥

अथ स्रुवेणोपहत्याज्यम्। अध्वर्युर्व्वपा मभिजुहो-त्यग्निराज्यस्य व्वेतु स्वाहेति तथो हास्यैते स्तोकाः शृताः स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति। स आग्नेयी स्तोकेभ्यो-ऽन्वाह तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतःप्रदाना वै वृष्टि-रितो ह्यग्निर्व्वृष्टिं व्वनुते स एतै स्तोकैरेतान्त्स्तोकान् वनुते त इएते स्तोका व्वर्षन्ति तस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्यो-ऽन्वाह यदा शृता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता शृता प्रचरेति। स्रुचावादायाध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व्वषट्कृते जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्वपा मेवाग्रेऽभिघारयति। अथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिघारयन्ति प्राणः पृषदाज्य मिति व्वदन्तस्तदु ह याज्ञवल्क्यं चरकाध्वर्युरनु-व्याजहारैवं कुर्व्वन्तं प्राणं वा ऽअयं मन्तरगादध्वर्युः प्राण एनं हास्यतीति ॥ २४ ॥

---

* भाष्येतम् पदं ग घ पुस्तकयोः।   † 'भवति'—इति ख।

सु ह स्म बाहू ऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहू क स्विद् ब्राह्मणस्य व्रचो बभूवेति न तद्रादियेतोत्तमो वा ऽएष प्रयाजो भवतीदं वै हविरयंत्तु उत्तमे प्रयाजे ध्रुवा मेवाग्रेऽभिघारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ होष्यन् भवति व्वपां वा ऽअत्र प्रथमाऽ होष्यन् भवति तस्मादपा मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्य मथ यत्पशुं नाभिघारयति नेदुत्तम मभिघारयाणीत्येतद्वेवास्य सर्व्वः पशुरभिघारितो भवति यदपा मभिघारयति तस्मादपा मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकल मवदधात्यथ व्वपा मवद्यन्नाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य व्वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकल मवदधात्यथोपरिष्टाद् विराज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्धिरण्यशकलावभितो भवतः । घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुं यदसौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सञ्जीवति तस्माद्धिरण्यशकलावभितो भवत आश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य व्वपां मेदः प्रेष्येति न प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति व्वपदकृते जुहोति ॥ २७ ॥

हुत्वा व्वपाऽ समीच्यौ । व्वपाश्रपण्यौ कृत्वानुप्रास्यति

स्वाहाकृते ऽऊर्द्ध्वनभसम्मारुतं गच्छत मिति नेदिमे ऽअमुया सतो याभ्यां त्वपा मुशिअपामेति ॥ २८ ॥

तद्युदपुया चरन्ति । युस्यै वै देवुतायै पशु मालुभन्ते ता मेुवैतद्देवुता मेतेन मेुधेन प्रीणाति सैुषा देवुतै- तेन मेुधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवीᳬषि अप्यमाणा- न्युपरमति तुस्माद् वपुया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्ज्जयन्ते । क्रूरं वा ऽएतत् कुर्वन्ति युत् सञ्ज्ञपयन्ति युदिशुासति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयन्ते तुदद्भिः सुन्दधते तुस्माच्चात्वाले मार्ज्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्ज्ञपनानन्तरप्रयोग माह— "यदा प्राह सञ्ज्ञप्त पशुरित्य- ध्वर्युरा"इत्यादिना ॥ १ ॥

"तां वाचयतीति[1]। 'तां' पशुं प्रति आगच्छन्तीं पत्नीं 'वाचयति' "नमस्त आतान"-'इति'[2]। आ समन्तात् तन्यत इत्यातानो 'यज्ञ'। हे 'आतान' 'ते' तुभ्यं 'नमः'। यज्ञ! त्वम् 'अनर्वा' अप्रत्यृत सन् प्रेहि। 'घृतस्य कुल्या', शुक्रादिषु घृताज्यप्रश्रयात्।

* 'चरन्ति'-इति ख।

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १। २— वा० सं० ६ १७ १, ११।

ता विशिनष्टि— 'घृतस्य पथ्याः' इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः कुल्याः 'अनु'(लक्ष्य) 'उप' प्रेहीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य, अथापः प्रसाधयति— 'सुपरिविष्टाः' पात्रेषु परिपूरिताः 'देवीः' द्योतमानाः 'आपः' 'शुद्धाः' स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो यूयं 'देवेषु' विषयभूतेषु पशुम् 'वोढ्वम्' अपहत । 'वय' च 'देवेषु' मध्ये 'सुपरिविष्टाः', देवानां 'परिवेष्टारः' ॥

नमस्कारवचन यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति— "जघनार्द्धं इति । यज्ञस्य जघनार्द्धं पत्नीशालाया मवस्थिता पत्न्यपि जघनार्द्धं इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघननिह्नवन-कृता भवति । एतत्कुल्याद्युपन्यास आगमनानुकूल्यप्रदर्शनायेति व्याचष्टे— "साधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् ·एतीति क्रिया सम्बध्यते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य[1] तात्पर्यं माष्टे— "अप एवैनत् पावयतीति । अत्र 'शुद्धा वोढ्वम्'—इति शुद्धि-विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ १, २ ॥

"अथ पशोरित्यादि[2] । प्राणमुख्यानामाच्चुरादीनि अद्भिः पत्नी 'उपस्पृशति' प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपां सुपस्पर्शनं पशोः सञ्जीवन-कारणात्मना प्रशंसति— "जीवो वै देवाना मित्यादिना । पदद्वयं व्याचष्टे— "अमृत ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः, जीवन मप्यमृतं सुचिरस्थितम्, अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं युज्यते । मन्त्रपदविग्रहणे उभे अपि जलमात्मके, अतो हेतोरस्य

१— ता० सं० ६. १४, १ द्रष्टव्यम् ।

२— आ० श्रौ० सू० ६. ६. ८, १ ।

पुनः-प्राणापेक्षत्वात्, अपां च "आपोमयः प्राणः"-इति श्रुतेः प्राणरूपत्वात्, छिद्रेष्वपां प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थः। ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपा मुपस्पर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्तृकत्वं प्रशंसति– "अथ यत् पत्न्युपस्पृशतीति। "योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अवयवावयविभेदेनोपस्पर्शनमन्त्रभाग माह– "सोपस्पृशतीति। "वाचं ते शुन्धामीति[1] मुख मिति। 'मुखं' वदनम्। हे पशो! 'ते' 'प्राणं' प्राणनम्, नासिकाभ्या मुत्पद्यमानं प्राणवायुम 'शुन्धामि' विशुद्ध करोमि। एव मुत्तरत्रापि योज्यम्। चक्षुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये। "नाभिं ते शुन्धामि"—इति 'अनिरुक्तम्' असभिव्यक्तप्राणम्, अथवा कि मनिरुक्तेन प्राणेन? "मेढ्रं ते"—इति ब्रूयात्। 'पश्चात्प्राणः' अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपान', तं तत्र पायौ स्थापितवान् भवति। 'अथ संहृत्य पद.' पादानेकीकृत्य "चरित्रांस्ते शुन्धामि"— 'इति' पादानपि शोधयेत्। पादशोधनं शंसति– "पद्भिर्वा इति ॥ ६ ॥

"अथ या आपः परिशिष्यन्त इति[2]। परिशिष्टाभिः अद्भिरिभिरस्त्रीपर्शीभिर्वा यजमान' पत्नी च पशोः शीर्षादिं प्रथमं तदारभ्य निषिञ्चतः। 'तौ' पत्नीयजमानौ 'तत्' तेन निषिञ्चनेन 'पशोः' 'प्राणान्' 'धत्तः' धारयतः। 'तत्' तेन 'एनं' पशुम् 'अतः' अस्मात् स्थानात् 'समीरयतः' ॥ ७ ॥

१— वा० स० ६.१४ १। २— का० श्रौ० सू० ६.६.४।

"तद् यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । 'आस्थापयन्ति' संज्ञपयन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

"तावनुषिञ्चत इत्यादि । तदेव क्रूरीकरणं 'तौ' पत्नीयजमानौ 'अनुषिञ्चतः' शिरसि अवशिष्टोदकस्यैकदेशेनानुषिञ्चनं कुर्याताम् । शिरःसेचनमन्त्र माह— "मनस्त इति[1] । मनआदिपञ्चकस्य शिरस्स्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रै[2] शिरो निषिञ्चतः । "तत् प्राणान् धत्तस्तत् समीरयत इति आप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । "इतराङ्ग-निषेकमन्त्र माह— "यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति[3] । "यत्ते क्रूरम्"—इत्यस्य[4] व्याख्यानं 'यदास्थितम्' इति । आस्था— संज्ञपनं इत्युक्तम् । न हि संज्ञपनादन्यत् क्रूर मस्ति । "तत् ते आप्यायताम्", कोऽर्थः ? 'निष्ठ्यायताम्' सहत भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

"सघत् क्रूरीकुर्वन्तीति । 'ते' तव 'तत्' निश्चित मङ्गं 'शुद्धत्' मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

"तघत् क्रूरीकुर्वन्तीति । पशोर्जघनार्द्धस्य समन्त्रकं निनयनं विधत्ते— "सद्योऽथ इतीति[5] । "जघनेनेति । पशोर्जघनप्रदेशं निनयतः स्थानभेदेन मन्त्रभेदं सूत्रकार आह— "शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चत', मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूर मित्यङ्गानि, शं सद्योऽथ इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चतः"— इति[6] । मन्त्रे अत्र-

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ ५।

२— वा० सं० ६ १५ १-२।

३— का० श्रौ० सू० ६ ६ ६।

४— वा० सं० ६. १५ ६।

५— वा० सं० ६ १५ ७।

६— का० श्रौ० सू० ६. ६ ४-७।

विषय यत् सुखप्रार्थन मस्ति, तत्र कारण माह– "यत् क्रूरीकुर्व-न्तीति ॥ ११ ॥

विशसनप्रयोग माह–"अथोत्तान मिति[१]। "असिनाभिनिद-धातीति। अत्रापि कर्मभूतस्य कारणत्वोपचारेण तृतीया॥१२॥

"मा या प्रज्ञातायिरिति। 'या' पूर्व पशञ्जनायामीत्, याभिर्निदध्यात्, सा यथा पशोरुपरि भवति, तथा स्थापयित्वा विन्द्यादभिनिधान छेदनोपलक्षणतया भवितव्य मिति। अत्र हेतु माह– "सा हि पशुम्रृतेति ॥ १३ ॥

"स यत्राच्छ्यतीति। "तदुभयतोऽनक्तीत्यादि[२]। 'तत्' तस्य छिन्नस्य दर्भस्य यत् अग्रम् तत् सव्ये पाणौ गृहीत्वा, यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादाय, 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'आच्छ्यति' आच्छिनत्ति,[३] तत्र प्रदेशे 'यत' यस्मात् 'लोहित मुत्पतति', 'तत्' तत्र मूललक्षणस्य 'उभयत' मूल मग्रञ्च 'अनक्ति' "रक्षसां भाग मिति मन्त्रेणेति[४] ॥ १४ ॥

"तदुपास्याभितिष्ठतीति[५]। 'तत्' दर्भाग्रम् "इद मह मिति[६] यजमानोऽतिक्रामति। 'इदम्' इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ ८।
२— का० श्रौ० सू० ६ ६ ९।
३— एतदनन्तरं 'तत् तथम्'–इति पदद्वय मधिकं छ पुस्तके।
४— वा० स० ६ १६ १।
५— का० श्रौ० सू० ६ ६ ११।
६— वा० स० ६ १६ २।

व्याजेन 'रच' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि । तथा 'अधम तम' निकृष्ट मन्धकार भूमेरधस्ताद्वर्त्तमानं तम एव प्रापयामि । गत मन्यत् ॥ १५ ॥

"अथ वपा मुत्खिदन्तीति[1] । "तया वपाश्रपण्यौ प्रोर्णौतीति । 'तया' उद्धृतया वपया वपाश्रपण्यौ शाखयोरुपरि 'प्रोर्णौति' प्रच्छादयेत् । "घृतेनेत्यादि[2] तत्र मन्त्र । हे 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यौ । युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा 'घृतेन' दीप्यमानेन वपापदार्थेन 'प्रोर्णुवाथा' मकर्षेणाच्छादयेथाम् । यद्वा विस्तृतत्वात् वपाश्रपण्यावेव द्यावापृथिव्युपचर्यते । "तदिमे द्यावापृथिवी"—इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्[3] ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्यो' कार्ष्मर्यमयत्व विधाय प्रशंसति— "कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना । पशो कर्षणादध पतितस्य मेधस्य कार्ष्मर्यरूपेणोत्पत्ते तस्य पशो सम्बन्धेन यज्ञ कृत्स्नो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्ष्मर्य इति नाम सम्पन्नम् । पशो कर्षणादपि कार्ष्मर्य प्रशस्त मित्यभिप्राय ॥ १७ ॥

"ता परिवासयतीति । 'ता' तयोरुपसृता 'परिवासयति' पशो सकाशात् छिनत्ति । छिन्नां 'ता' 'पशुश्रपणे' पशु श्रप्यते यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपण तत्र, 'प्रतपति' । 'तथा' सति 'अस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १२ । २— वा० स० ६ १६ ४ ।
३— पुरस्तात् ३५४ पृ० १८ प० मद्रष्टव्यम् ।

पशोर्वपा 'अत्रापि' 'शृता' स्यादित्यभिप्रायः। "अत्रापि"-इत्यपि शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः। "पुनरुल्मुकमग्नीदादत्त इति। प्रागाहृत मुल्मुक श्रपणार्थं सपचनाङ्गार पुनरग्नीदादाय सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्भागादाहवनीयं प्राप्नुयु। तत्राध्वर्यु-रेतत्पुरा मध्ये धृत तृणाग्र माहवनीये "वायो वेः"—इति प्रास्येत्। अत्र कात्यायन,— "परिवाप्य चात्वालेऽवसिच्य शामित्रे प्रतपति, शामित्रैकदेश माहवनीये प्रास्यत्यग्नीत्, तृणाग्र चाध्वर्युर्वायोवे-रिति"-इति[1]। हे 'वायो!' 'स्तोकानाम्', वपाया उपरि आज्या-भिधारणकालेऽधपतिता विन्दव स्तोका, तेषाम्, आधारत्वेनेदं तृणाग्रं समित्स्थानीय 'वे' विद्धि, अग्नि गमय वा[2] ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतस्त्रिप्रतित्यादि[3]। एतत् उत्तरतः प्रतितपनम्, उपरि दक्षिणत प्रतितपनार्थो य प्रतिप्रस्थातुरप्येति क्रमः, सम्यमाधानार्थ मित्यर्थ. ॥ १९ ॥

दक्षिणत प्रतिताप्य गमनमार्गं दर्शयति— "ता मन्तरेण यूप मिति। "तद्यदिति। 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न हरन्ति'। केनाभिप्रायेण? अस्य पशोस्तया वपया 'समया' सामु-ख्येनैव सामीप्येन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रसजाम' सकर्षेण संरा-धुम 'इति'। प्रसञ्जनं चेष्टनम्। आहवनीयात् पुरोदेशतो हरणेऽपि यूपाद् बहिर्न हरेत्, 'यज्ञात्' सकाशात् 'बहिर्द्धा' कुर्यात्।

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १३, १४, १५।

२— शा० स० ६ १६.५।

३— का० श्रौ० सू० ६ ६ १६।

यूपस्यापि यज्ञावयवत्वात् उत्तरत प्रतपन मध्वर्युकर्तृकम् विशेषाश्रवणात् ॥ २० ॥

"अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमिति[1]। तथाध्वर्यु प्रतिप्रस्थात्रा वपायां तप्यमानायां स्रुवेणाज्य मुपहत्यादाय वपोपरि मध्वर्युर्जुहुयात् "अग्निराज्यस्य वेतु"—इति[2]। 'आज्यस्य' आज्यं 'वेतु' भक्षयतु, 'स्वाहा' इदं सुहुत मस्तु। "तथो हेत्यादि। 'अस्य' वपाद्रव्यस्य, वपाद्वारा पशोर्वा। "स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं हूयते"—इति श्रुते[3] 'स्वाहाकृता' स्वाहाकारेण दत्ते सति 'आकृतय' भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

"अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति[4]। होता स्तोकेभ्योऽनूच्यमानानां मन्त्राणां मान्येयत्व वृष्टिसाधनत्वेन प्रशंसति— "तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना। 'इत प्रदाना वै वृष्टि' अस्माद् भूलोकात्[5] प्रजाता प्रसाधयति। 'इतो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते"—इति मन्त्र-हेणोक्त विशदयति— "स एतैरिति। 'एतै' घृतस्तोकैः 'एतान्' वृष्ट्यवयवभूतान् 'वनुते', 'ते' अग्निना भक्षिता 'एते' घृतस्तोका[6]

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १७।   २— वा० स० ६ १६ ६।

३— "स्वाहाकृत हविरदन्तु देवा'-इति ऋ० स० १० ११० ११ = ऐ० ब्रा० २ २ ९ = निरु० ८ ३ ६। "उपविष्टहोमा स्वाहाकारप्रदाना जुहोतय'-इति च का० श्रौ० सू० १ ८ ७।

४— का० श्रौ० सू० ६ ६ १८।

५— 'अस्माल्लोकात्'-इति क।

६— नेतत् प० क पुस्तकादन्यत्र।

"हुत्वा वपां शमीध्यौ वपाश्रपण्यौ प्रास्यतीति"[१] । 'शमी ध्यो' परस्पराभिमुखे, प्राचीं विशाखां प्रतीचीं मितरां मिति । 'स्वाहाकृते स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हुविषीत्यर्थः ॥

अस्य प्रासने मन्त्र — 'ऊर्द्ध्वनभस मिति'[२] । 'ऊर्द्ध्वम्' उपरिभूत 'नभ' अन्तरिक्ष यस्य वायो स तथोक्त, तम् ऊर्द्ध्वनभसम्, त 'मारुत' वायुम्, हे वपाश्रपण्यौ ! युवा 'गच्छतम्' । याभ्यां युवाभ्यां 'वपाम् अग्निश्रपाम' वपाश्रपण मकार्ष्म ते इमे 'अमुया अमुत्र, पशुच्छ्रयरहिते अनभिमते देशे प्रणष्टे न' भवत इत्यभि प्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ १८ ॥

वपायाग प्रशंसति— तद् यद् वपया चरन्तीति । अवयव यागविप्रकृष्टकालीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन क्षुधार्त्ताया देव ताया अवान्तरक्षुन्निवर्त्तकत्वेन साधयाप्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

'अथ चात्वाल इत्यादि'[३] । स्पष्टम् ॥ २० ॥ २ [८ १]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ २० । अत्र मन्त्र —वा० सं० ६ १९ ७ ।
२— वा० सं० ६ १९ ८ ।
३— का० श्रौ सू० ६ ६ २८ । अत्र मन्त्र — वा० सं० ६ १ ० १ ।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम् .)

यद्देवत्यः पशुर्भवति । तद्देवत्यं पुरोडाश मनुनिर्व्वपति तद्यत्पुरोडाश मनुनिर्व्वपति सर्व्वेषां वा ऽएष पशूनां मेधो यद् व्रीहियवौ तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मात् पुरोडाश मनुनिर्व्वपति ॥१॥

अथ वपया प्रचर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति* मध्यतो वा ऽइमां वपा मुत्खिदन्ति मध्यत एवैन मेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्माद्वपया प्रचर्य्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येष न्वेवैतस्य बन्धुर्य्यत्र क चैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं विशास्ति । त्रिः प्रच्यावयता त्रिः प्रच्युतस्य हृदय मुत्तमं कुरुतादिति त्रिरद्धि यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारᳲ संशास्ति । यत्वा पृच्छाच्छृतᳲ हविः शमिता३रिति शृत मित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतᳲ हीतिई§ ॥ ४ ॥

---

* 'प्रचरति'–इति ग ।
† 'प्यते'–इति ख । 'पाते'–इति ग, घ ।
‡ 'यज्ञ '–इति क, 'यच'–इति ग, घ ।
§ 'होति'–इति ख, 'हीति'–इति ग, घ ।

पुनरुदकात्मना परिणता पृथिव्या 'वर्षन्ति'। 'तस्मात्' उक्तप्रकारेण वृष्टेरग्न्यायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्य' अनुब्रूयात् 'यदा' वपा 'शृता' 'भवति' ॥ २२ ॥

"अथाह प्रतिप्रस्थातेति[1]। अनन्तर 'प्रतिप्रस्थाता' तद्वपा परिपक्वासीत् अत 'अध्वर्यो! प्रचार कुरु' इति ब्रूयात्। 'प्रेष्य' प्रयोगप्रकार, स्वाहाकृतयोऽन्यप्रयाजदेवता सन्ति[2] ॥ २३ ॥

"कृत्वा वपा मेवेति[3]। प्रयाज कृत्वा 'अग्रे' पृषदाज्यात् प्राक् 'वपा मेव' प्रयाजशेषेणाभिघारयेत्। 'अथ' पश्चात् अनूयाजार्थं 'पृषदाज्यम्'। चरकशाखोक्ता"[4]ऽध्वर्यवप्रयोगकर्त्तार 'चरकाध्वर्यव'। 'पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिघारयन्ति'। दधिमिश्र माज्य पृषदाज्यम्। प्राणवत् गवा मन्तर्वर्त्तमानत्वात्, प्राण पुष्टि, तद्धेतुत्वाद्वा पृषदाज्यस्य प्राणत्वम्। 'तदु' तस्मिन्नभिघारणप्राथम्यविषये 'याज्ञवल्क्यम्' 'अनु' लक्ष्यीकृत्य 'व्याजहार' उक्तवान्। याज्ञवल्क्य विशिनष्टि— "एव कुर्वन्त मिति। पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवाभिघारयन्तम् 'अथ मध्वर्यु' 'प्राण' खलु 'अन्तरगात्', अत 'एनम्' अध्वर्यु 'प्राणो हास्यति'—'इति' याज्ञवल्क्य सम्बोध्य वक्ता अध्वर्यु माधारण्येनाह ॥ २४ ॥

"स ह स्मेति। एव मधिक्षिप्त 'स' याज्ञवल्क्य 'ह' 'बाहू' 'अन्ववेक्ष्य' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय 'इमौ बाहू' 'पलितौ'

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १८। २— का० श्रौ० सू० ६ ६ २०।
३— का० श्रौ० सू० ६ ६ २१। ४— 'चरकशाखोक्ता'—इति क०।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य । अध्वर्युरुपनिष्क्रम्य पृच्छति शृतꣳ हविः शमितारिति शृत मित्याह तद्देवाना मित्युपाꣳश्वध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतं वै देवानाꣳ हविर्नाशृतꣳ शमिता वै तद्वेद यदि शृतं वा भवत्यशृतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतेन प्रचराणीति तद्यदशृतं भवति शृत मेव देवानाꣳ हविर्भवति शृतं यजमानस्यानेगा ऽअध्वर्युर्भवति शमितरि तदेनो भवति त्रिष्कृत्वः पृच्छति त्रिवृद्धि यज्ञोऽथ यदाह तद्देवाना मिति तद्धि देवानां यच्छृतं तस्मादाह तद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्रेऽभिघारयति । आत्मा वै मनो हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति तथैतज्जीव मेव देवानाꣳ हविर्भवत्यमृत ममृतानाम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिघारयति । सं ते मनो मनसा सं प्राणः प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुतिरुद्वासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

---

* 'ध्व'—इति ग, घ। † 'नाम्'—इति ग, घ।

‡ 'पशुम्'—इति ग, घ।

तं जघनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति। तद्यत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवींष्यपि
हरन्ति ऋतः सत्यं नेदञ्जसो विकृतेन क्रूरीकृतेन
समया यज्ञं प्रसजामेति यदु बाह्येन न हरन्त्यग्रेण
यूपं बहिर्द्धा ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं
च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति
प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ता अध्यवद्यति तद्यत्
प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः* । अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्ष-
तोऽग्रेऽभ्युवामोत्थं चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशवः
स एष शीर्षन्मस्तिष्कोऽनूक्यश्च मज्जा तस्मात् स वान्त
इव त्वष्टा ह्येत मभ्यवमत्तस्मात्तं नाश्नीयात् त्वष्टुर्ह्येत-
दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्यावाङ् मेधः पपात। स एष वनस्पतिरजायत
तं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रक्षः प्रक्ष्यो ह वै नामैतद्यत्
प्लक्ष इति तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति
तस्मात् प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते। जुह्वां चोपभृति च वसाहोम-

---

* 'वा'-इति ग, घ।

हविन्याऽ समवत्तधान्या मथ हिरण्यशकलावुवदधाति जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह सर्वा ह वै देवताः पशु मालभ्यमान मुपसङ्गच्छन्ते मम नाम ग्रहीष्यति मम नाम ग्रहीष्यतीति सर्व्वासाऽ हि देवतानाऽ हविः पशुस्तासाऽ सर्व्वासां देवतानां पशौ मनाऽस्योतानि भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तथो हामोघाय देवतानां मनाऽस्युपसङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषोऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतः सतो हृदयस्याग्रेऽवद्यति प्राणो वै हृदय मतो ह्यय मूर्द्ध्वं प्राणः सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोनर्थ्यं† शेते ॥ १५ ॥

हृदय मु वै पशु‡। तदस्यात्मन एवाग्रेऽवद्यति

---

* 'सम्भरति'–इति सायणसम्मत इति डा० वेबर ।

† 'नथ्या –इति, 'भर्थ्यं'–इति च पाठद्वय दृष्ट डा वेबरेण ।

‡ 'पशु इति ग, घ ।

तस्माद्यदि किञ्चिदवदानः हीयेत न तद्द्रियेत सर्वस्य हैवास्य तत्पशोरवत्तं भवति यद्धृदयस्याग्रेऽवद्यति तस्मान्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै। सा हीयं पूर्वार्द्धात् प्रतिष्ठत्यथ वक्षसस्तद्धि ततोऽथैकचरस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ वृक्कयोः ॥ १७ ॥

गुदं त्रेधा करोति। ष्ठुविमोपयद्भ्यो† मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वावद्यत्यणिम च्यङ्गे प्रथैकचरायै श्रोणेरेतावन्नु जुह्वा मवद्यति‡ ॥ १८ ॥

अथोपभृति। त्र्यङ्गस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति त्र्यङ्गायै श्रोणेरथ हिरण्यशकलावुवदधात्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति ॥ १९ ॥

अथ वसाहोमं गृह्णाति। रेडसीति लेलयेव हि यूस्तस्मादाह रेडसीत्यग्निष्ट्वा श्रीणात्वित्यग्निर्ह्येतच्छ्रपयति तस्मादाहाग्निष्ट्वा श्रीणात्वित्यापस्त्वा समरिणन्नित्यापो ह्येत मङ्गेभ्यो रसः सम्भरन्ति तस्मादाहापस्त्वा समरिणन्निति ॥ २० ॥

---

* 'वैम्'–इति ग, घ। † स्थुविमोमयुद्भ्यो'–इति घ।

‡ 'द्यति'–इति ग, घ।

व्यात्तस्य त्वा भ्राज्या ऽइति। अन्तरिक्षं वा ऽअथ मनुपवते योऽयं पवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तस्मादाह व्यात्तस्य त्वा भ्राज्या ऽइति ॥ २१ ॥

पूष्णो र॒ꣳह्या ऽइति। एष वै पूष्णो र॒ꣳहिरेतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह पूष्णो र॒ꣳह्या ऽइति ॥ २२ ॥

ऊष्मणो व्यथिषदिति। एष वा ऽऊष्मैतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहोष्मणो व्यथिषदित्यथोपरिष्टाद् हिरण्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति। प्रयुतं द्वेष इति तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षाꣳस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्वप्यरिशिष्यते। तत्समवत्तधान्या मानयति तद्धृदयं ग्रासयति जिह्वां वृक्षस्तनिम मतस्ने वनिष्ठु मथोपरिष्टाद् हिरण्यस्याभिघारयति ॥ २५ ॥

तद्धिरण्यशकलावभितो भवत। शति वा ऽएतत् पशुं यदग्नौ जुहोत्यमृत मायुर्हिरण्यं तदमृत ऽआयुषि प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सञ्जीवति तस्माद्धिरण्यशकलावभितो भवत ॥ २६ ॥

अथ यदक्ष्णयावद्यति। सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणायाश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तस्माद्‌यं पशुरक्ष्णया पदो हरत्यथ यत्सम्यगवद्येत्समीचो

हैवायं पशुः पद्यो हरेत्तस्मादद्धायावद्यत्यथ यन्न श्रोण्यौ ऽवद्यति नांऽसयोर्नानूकस्य नापरसक्थयोः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा ऽअग्रे पशुमालेभिरे। तद्देवा भीषा नोपावेयुस्तान् हेयं पृथिव्युवाच मैतदादृढ्‌वमहं व एतस्याध्यक्षा भविष्यामि यथा यथैत ऽएतेन चरिष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच। अन्यतरामेवाहुतिमहौषुरन्यतरां पर्यग्निमनिति स यां पर्यग्निऽपंस्तानीमान्यवदानानि ततो देवाः स्विष्टकृते त्र्यङ्गाण्युपाभजंस्तस्मात् त्र्यङ्गाण्यथासुरा अवाद्यञ्छ्रोण्यौऽसयोरनूकस्यापरसक्थयोस्तस्मात्तेषां नावद्येदन्वेव त्वष्टारन्नूकमभ्युवमत्तस्मादनूकस्य नावद्येद्‌यथाहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति न प्रस्थितमित्याह प्रसुते प्रस्थितमिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणाङ्क्षौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति। इतो वा ऽअय मूर्द्धा मेध उत्थितो य मस्या इमऽरसं प्रजा उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रसो वै व्वसाहोमो रसो मेधो रसेनैवैतद्रसं तीव्रीकरोति तस्मादयऽ रसोऽद्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

---

* 'मिति'-इति ग घ।

तद्यदन्तरेण। अर्द्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोतीयं वा ऽअर्द्धर्चोऽसौ द्यौरर्द्धर्चोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्ष मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्द्धर्चौ याज्यायै वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

स जुहोति। घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्वदेवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्येनेनेमाः प्रजाः प्राणत्यश्चोदनत्य*श्चान्तरिक्ष मनुचरन्ति। तेन वैश्वदेवं वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मवदानानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह। वनस्पतयेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येत मेवैतद्वज्रं यूपं भागिनं करोति सोमो वै वनस्पतिः पशु मेवैतत्सोमं करोति तद्यदन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति तथोभयं व्याप्नोति तस्मादन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति। तानि समा-

---

* '०दानत्य०'–इति घ-पाठः। पुरस्तात् २. ५. २. ९ कण्डी मदृश्या, उपरिष्टाच्च ४. १. २. २६।

नयमान आहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहाग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति वषट्कृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ यद्वसाहोमस्य परिशिष्यते। तेन दिशो व्याघारयति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहेति रसो वै वसाहोमः सर्वास्वेवैतद्दिक्षु रसं दधाति तस्मादयं दिशि दिशि रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुꣳ सम्मृशति। एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ यत्पुरा सम्मृशति य इमꣳ उपतिष्ठन्ते* ते विमथिष्यन्त इति शङ्कमानो यद्यु विमाथान्न शङ्केतादैव सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रः प्राणः†। अङ्गे ऽअङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो ऽअङ्गे ऽअङ्गे निधीत इति यदङ्गशो विशस्तो भवति तत्प्राणोदानाभ्याꣳ सन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳसमेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवातीति कृत्स्नमेवैतत्करोति देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्त्विति तद्यथैनं मातापितरावनुमदेयातामेवमेनमेतदनुमदत्यतो यस्याहवनीये हविर्भवत्यनु हैनं मातापितरौ मन्येते सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिंल्लोके‡ ऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

---

* 'ये म उउपतिष्ठन्ते'–इति सायणसम्मत पाठ इति डा॰ वेबरः।

† 'प्राः'–इति ग, घ।

‡ 'मुष्मिल्लोक'–इति, 'मुष्मिल्लोक–इति, 'मुष्मिन् लोक'–इति च पाठाः।

अथानुनिर्वाप्यं पुरोडाशं तद्देवतां च विधत्ते— "यद्देवत्य इति[1]। या देवता पशोः, पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकः कर्त्तव्यः। पुरोडाशानुनिर्वापं पूर्यमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति— "सर्वेषां वा एष पशूनां मेध इति। सर्वपशूनां मेधरूपत्वं मैतरेयब्राह्मणे "पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त, तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत्"—इत्यादिना[2] प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्ये प्रशंसति— "अथ यद् वपया प्रचर्यति। पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रपूर्तिरूपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वतिदिशति— "एष ह्येवैतस्य वस्तुरिति ॥ २ ॥

"अथ पशुं विशास्तीति[3]। शमिता[4]। तदा शमितुरेव शासनं कुर्यात्— हे शमित। 'त्रि प्रच्यावय[5] प्रधानत्रिविधदुपपश्चभेदेन त्रिविधाङ्गानि[6] त्रिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६ । ७ । १६ द्रष्टव्यम्।

२— ऐ० ब्रा० २ । १ । ८ द्रष्टव्यम्।

३— 'शमितारम् (आ०प० ०२०)"—इति का०सू०वृत्तौ या०दे०।

४— का० श्रौ० सू० ६ । ७ । १। "हविर्भ्योऽन्यः कश्चित् शमितेदेन-सम्बद्धः पशुं विशास्ति छिनत्ति मारयतीत्यर्थः"—इत्यादि च तत्र का० श्रौ० ६ । ७ । १ । २ । ३ । ४-सूत्रोपर्युक्तिषु द्रष्टव्यम्।

५— 'त्रि प्रच्यावयतात्'—इति क।

६— तत्र, गुदा मध्यदेशानि 'औद्धानि' प्रधानभागाद्यानि कुष्ठादीनि पदाङ्गानि, उपरवदेशानि दक्षिणश्रोण्यादीनि 'औपशयानि' निकृष्टमांसानि त्रिण्यानि, वसाहोमशेषवत्या मध्यदेशानि वनिष्ठादीनि पार्श्वादीनि होत्रार्थानीति विवेकः।

प्रच्यावय[1]। 'चिः प्रच्युतस्य' पशोः 'हृदयम्' अवयवम् 'उत्तमम्' उपरिभावं 'कुरुतात्' 'इति'[2]। यदा 'चिः प्रच्यावय' यथाङ्गानि चिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु। 'प्रच्युतस्य' पशोः 'हृदय' शूलाग्रेण पशुम् 'उत्तमम्' उपरिवर्त्तमानं कुरु। प्रच्यावनस्य त्रित्वं प्रशंसति— "त्रिवृद्धि यज्ञ इति। उक्तं त्रिवृत्त्वम्[3] ॥ ३ ॥

"अथ शमितारं संशास्तीति"। अनुशासनं कुर्यात्। शृत-त्वाभिधानभीत्या प्रथमत एव संशासनम् ॥ ४ ॥

"अथ जुह्वेति। पाकानन्तरं 'जुह्वा पृषदाज्यस्योपहत्य' जुह्वां पृषदाज्यं हृदयावदानार्थमादाय शामित्रं प्रति गत्वा 'शमितारं' 'शृतं हविः ?' 'इति' पृच्छेत्। 'शृतम्' 'इति' प्रत्युक्ते 'तत् देवानाम्' 'इति' 'उपांशु' जुहुयात्[4] ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजनमाह— "तद् यत् पृच्छतीति। प्रश्नाभावपक्षे 'अशृतम्' इति। 'शृतं वा' स्यात्। तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्, न दैवम्, "यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवः"—इति हि तैत्तिरीयकम्[5]। अतः शृताशृतविभागं शमिता जानातीति "शृतं हविः शमितः ?"-इति प्रश्नो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— "प्रच्यावय = उत्पाटय"—इति का० सू० वृ०।
२— का० श्रौ० सू० ६. ८ २। ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५।
४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १५। "शास्ति = शिक्षयति"—इति तत्र वृ०।
५— का० श्रौ० ६. ८ १ स, ९, १ सूत्राणि द्रष्टव्यानि।
६— तै० सं० ६. ६. ९. ७।

"तद्यत् पृच्छतीति। अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् अशृत-मपि भवेत्। 'यजमानस्य शृतं भवति' शृते यत् फलं तदविकलं भवतीत्यर्थः। अत एव प्रश्नादेव 'अध्वर्युः' 'अनेनाः' अपापः 'भवति'; शमितार मेव 'तदेनः' आगच्छति। "त्रिः स्म इत्यादि। स्पष्टम् ॥ ७ ॥

"स हृदय मेवाग्रेऽभिधारयतीति[1]। हृदयाभिधारणं प्रशंसति— "आत्मा वै मन इत्यादिना। यदेतत् हृदयाख्य मन्नम्, तत् मन-आख्यकः 'आत्मा' खलु; "एत मनोमय मात्मान मुपसंक्रामति"-इत्यादौ[2] आत्मत्वव्यवहारात्। अथवा मन-उपाधिकः 'आत्मा' खलु, परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस उपाधित्वात्। सर्वं पृषदाज्यस्य प्राणत्वम्। अतः एतेन हृदयाभि-घारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति। तथा सति हृदयद्वारा प्राणमनसोः स्थापितत्वात् 'देवानाम्' इदं सजीवं 'हविः' सम्पद्यते। अग्रशब्दश्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पृषदाज्ये-नाभिघारयेत् ॥ ८ ॥

"सोऽभिधारयतीत्यादि[3]। मन्त्रस्यार्थः[4]।— हे अभिघार्यमाण हृदय! 'ते' 'मनः'। मनःप्राणयोर्हृदयस्थानात् आश्रयाश्रयिणो-रभेदात् 'ते मनः' इति स्वस्वामिसम्बन्धोपचारः। 'मनसा' पृषदाज्य-

---

१— का० श्रौ० सू० ६.७.६।

२— तै० उप० २.८। अन्यान्यप्यत्र च बहूनि। तद्यथा— इहै-वोपरिष्टात् १४.४.१.१०, १४.८.८.१, छा० उप० ३.१४.२।

३— का० श्रौ० सू० ६.८.६। ४— वा० सं० ६.१८.१।

लक्षणेन। पृषदाज्यस्य मनोलक्षणत्वेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवि- योगात् पृषदाज्य मपि मन इत्युच्यते। तेन 'सङ्गच्छताम्' सङ्गतं भवतु। तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाज्यलक्षणेन 'सङ्गच्छताम्'। यद्वा हे 'पशो!' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छता मित्यर्थः। "न स्वाहाकृतिरिति। अभिघारणरूपत्वेनाहुतिसंस्कारत्वात् अत आहुतित्वाभावात् न स्वाहा कुर्यात् ॥ ९ ॥

"तं जघनेनेत्यादि[1]। पूर्ववद् व्याख्येयम्। संमर्जनस्य निषेधो- पयोगसिद्धये हविषः क्रूरता माह— "नेदङ्गश इति। अङ्गादङ्गात्। "संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्"-इति[2] शस्। दक्षिणत आहृतं हविः 'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत्। "प्लक्षशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्तीति। बर्हिष उपरिभूताः स्युः। बर्हिष उपरि हविषा मवदानार्थ माच्छादयेत्, तासा मुपरि अवद्येत्। प्लक्षशाखाः प्रशंसति— "तद् यत् प्लक्षशाखा इत्यादिना[3] ॥ १० ॥

"यत्र वै देवा इति। पुरा देवानां पश्वालम्भनसमये 'त्वष्टा' देवः, पशुस्वामी। एव मेवोत्तरकाले आलम्भनं करिष्यति, पशुशिरसि च मन्थः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभवत्। अथवा शिरसः उच्छिष्टसंस्पर्शनात् 'स एषः' शिरःसम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालस्थः, 'अनूक्यश्च' ग्रीवास्थम्, 'मज्जा' तदाश्रितः सारः, इत्यभक्ष्योऽभवत् ॥ ११ ॥

१— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६. ७. १०।　२— पा॰ सू॰ ५. ४. ४३।
३— का॰ श्रौ॰ सू॰ ६. ८. ७। तै॰ सं॰ ६. ३. १०. ६ द्रष्टव्यम्।

"तस्यावाङ् मेध इति। 'तस्य' देवैरालभ्यमानस्य पशोः सकाशादेव 'मेधः' तु अधः 'पपात'। पतितो वृक्षोऽभूत्। वृक्षत्वेनाभ्युत्पन्नं 'त' 'देवाः' 'प्रायश्चन्'; अतो देवैः प्रकर्षेण स्थानात् 'प्रक्ष.' इत्युच्यते। इदानीं यः 'प्लक्षः इति' उच्यते, स वस्तुतः 'प्रख्यः' इत्यर्थः ॥ १२ ॥

"अथाज्य मिति। जुह्वादिषु 'उपस्तृणीते'[1]। 'जुह्वाम्' प्रधानावदानार्थम्[2]। 'उपभृति' स्विष्टकृदर्थम्[3]। वपाहोमार्थं 'वपाश्रपण्योर्हवन्याम्'[4]। 'समवत्तधान्याम्' समवत्तधान्यां इडापात्रम्[5]।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८ ८।

२— "हृदय जिह्वा क्रोड सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौह्वानि"—इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ६। हृदय मांसपक्वसदृशम्, जिह्वा रसना, क्रोड वक्षो मुखान्तःम्, सव्यस्य वामस्य सक्थ्नो पूर्वनडक संघातधो वर्तमानम्, द्वे अपि पार्श्वे, यकृत् कालेयम्, वृक्कौ कुक्षिस्थौ गोलकौ मृद्दामलकतुल्यौ, गुदमध्य येन मलम् निर्गच्छति, तद् त्रिधम त्रेधा कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न स्थूणो न च कृशः तम्, दक्षिणा श्रोणि दक्षिणपादस्य उपरि वर्तमानो मांसप्रदेशः दक्षिणा स्फिक्।

३— "दक्षिणसक्थिपूर्वनडकं गुदस्थवीयापिष्ठं सव्या श्रोणिरित्यौपभृतानि"—इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ७।

४— "वर्षिष्ठ सपपड़प"—इति का० श्रौ० सू० ६. ७. ८। अतिशयेन स्थूल वर्षिष्ठम्, यद् गुदस्थवीय अतिस्थूलं तत्।

५— "गुदमस्तोवयपस्तोति वपाश्रपणिमहवन्यां पाययाद"—इति का० श्रौ० सू० ६. ८. ८। "समवत्तं धीयते यया सा समवत्तधानी इडापात्री"—इति च तत्रैव का० हि० व०।

गुह्यपृष्ठतो हिरण्यशकलमवधायावदीयमानस्य हविषः सम्बन्धिन्यै मनोतादेवतायै[1] अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयात् ॥

मनोताख्यमन्त्रनिर्वचनेन तदनुवचनं प्रशंसति— "तद्यन्मनोताया इत्यादिना। 'श्रोतानि' सम्बद्धानि मनांसि यस्याम्। अत्र "त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता"—इति मन्त्रवर्णात्[2] 'अग्निः' 'मनोता' पशोर्मन-स्सम्बन्धः। सम्बन्धस्य निमित्तमाह— "सर्वासां देवानामिति। 'पशौ' आज्यवल्प्रियत्वसाधारण्यात् 'तानि' 'मनांसि' 'श्रोतानि'। 'एतत्' एतेन, आग्नेयेनानुवचनेन। स्पष्टमन्यत् ॥ १३, १४ ॥

प्रधानार्थावद्यमानाङ्गानि तत्क्रमं च प्रशंसति— "स हृदयस्यैवाग्र इत्यादिना। हृदयस्यावदानप्रदेशं विशिनष्टि— "तद्यन्मध्यतः सत इति। देहमध्यप्रदेशे वर्त्तमानस्य हृदयस्य प्राणत्वं तदुत्पत्तिस्थानत्वे-नेत्याह— "अतो ह्ययमूर्द्ध्वः प्राणः सञ्चरतीति। प्राणपशुत्वब्राह्मणं प्राग् व्याख्यातम्। अत एव प्राणस्याभावे पशुत्वाभावात् हृदयस्य प्रथमं समवदाने सति हृदयव्यतिरिक्तानामङ्गानामवदानमपि सम्पन्नम्, यदि प्रमादात् किञ्चिदेवाङ्गहीनमपि स्यात्, तथापि कृत्स्नपश्ववदानं सम्पद्यत इत्यर्थः। तस्मात् हृदयमेवाग्रेऽवद्येत्। 'यथापूर्वं' पशौ पूर्वमङ्गमनतिक्रम्य ॥ १५, १६ ॥

सङ्क्षेपेणोक्तं विवृणोति— 'अथ जिह्वाया इति। जिह्वाया अवद्येत्। 'तद्धि ततोऽथ' अथापि जिह्वानन्तरम्, 'पूर्वाङ्गात् प्रतिष्ठति'। 'एकचरस्य दोष्णः' सव्यादित्यर्थः। 'अथ' 'तनिम्नः' यकृत इत्यर्थः। तस्य चातिकोमलत्वात् तनिमत्त्वम्। 'वृक्कयोः'

१— का० श्रौ० सू० ६ ८.८। २— ऋ० सं० ६ १ १।

वृक्कौ[1] कुक्ष्युभयपार्श्वस्थमाम्राकारं मांसद्वयम् । एवं हृदयादीनि नव सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तुमाह— "गुदं त्रेधेति[2]। त्रिधाकृतेषु गुदाङ्गेषु यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थं मवद्येत्; मध्यमं जुह्वां प्रधानहोमार्थं द्विधाकृत्वावद्येत्, यच्चाणुतरं त्र्यङ्गेषु, तन्मध्ये[3] मवद्येत्[4] ॥

एकादशं दर्शयति— "गुदं त्रेधा करोतीति । "अथैकतरायै श्रोणेरिति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्विष्टकृदर्थं माह— "अथोपभृति त्र्यङ्गस्येति । त्रीणि अङ्गानि यस्येति त्र्यङ्गम्, सौविष्टकृतं हविः । तान्येवाह— "दोष्ण इति । सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्[5] दक्षिणस्य दोष्णः सकाशादित्यर्थः । 'गुद' गुदस्याणुभागं 'द्वेधा कृत्वा' उपभृति स्विष्टकृदर्थम् 'अवद्यति' अवद्येत् । 'अङ्गायै श्रोणेः' स्विष्टकृदर्थायाः श्रोणेः सकाशात् सव्यायाः श्रोणेरित्यर्थः । प्रधानस्य इडायाश्चावदानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात् । "सुवोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः"—इतिसूत्रात्[6] ॥

"अथ हिरण्यशकलाविति[7]। जुह्वा मुपभृति चावत्तस्योपरि हिरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१— 'वृक्कं (? वृक्का ?)'—इति क ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० ।   ३— 'त्र्यङ्गेषु मध्ये'—इति क ।

४— पूर्वं मिद वर्णित टीप्पन्याम् (१३ क० ३, ४, ४.) ।

५— 'प्रधानार्थं मभिहितत्वात्'—इति क ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ८ १० (६. ६. ३४, ३५ सू०) ।

"अथ वसाहोमं गृह्णातीति[1]। रेडसीति[2] वसाहोमं गृह्णीयात्, हूयत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्यां गृह्णीयादित्यर्थः॥

मन्त्रस्याय मर्थः— हे वसाद्रव्य! त्वं 'रेडसि' हिंसक मसि। "रिषेर्हिंसार्थस्य[3] क्विपि लघूपधगुणे रेडिति रूपम्, ब्राह्मणानुगुणं लत्वादिकं कृत्वा 'लेलया'-रूपम्। "लेलयेवेति। द्रवद्रव्यत्वात् इतस्ततश्चलनं विवक्षिता[4] व्याख्यातम्[5]। तादृशं 'त्वा' त्वाम् 'अग्निः' 'श्रीणातु' अपयतु, तेन सह मिश्रयतु। 'आपस्त्वा समरिणन्'। "री गतिरेषणयोः"-इत्यस्य[6] लुङि रूपम्। उदकानि त्वां सम-तरन्नित्यर्थः; उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निरसृतत्वात्। 'वातस्य' वायोः 'ध्राज्यै' गत्यै गृह्णामि। तथा 'पूष्णः' 'रंह्यै' वेगाय गृह्णामि। वाय्वादित्ययोरन्तरिक्षाश्रयत्वात् ध्राजिरंह्योरन्तरिक्षपरतया ब्राह्मणे व्याख्यातम्। "ऊष्मणो व्यथिषत्"-इति वसाविशेषणम्। ऊष्मा, ततः सकाशात् व्यथयतीति व्यथिषत्, तादृक् त्व मसि। तादृशं त्वां गृह्णामि॥

'रेट्'-शब्दं व्याचष्टे— "लेलयेव हि यूरिति[7]। यौति मिश्र-यतीति यूः, सा 'लेलयेव'; चलनेन चेतस्ततो गमन मुपनीयते।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ क। २— वा० सं० ६. १८. २।
३— श्रा० प० ६६४ भा०। ४— 'विवक्षितत्वात्'-इति क।
५— "लेलयाशब्दस्याल्पवाचक"-इति महीधरः। "कङ्केन पृथिवी, लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवासौ द्यौ"-इति श्रुत मिहैव पुरस्तात्, २. २. १. १६ द्रष्टव्यम्। ६— क्रया० प० २७ भा०।
७— "यूषशब्देन मांसेन सह पक्वं जलमुच्यते" तै० सं० १. ९ १० सा० भा०।

श्रीणानित्यस्य पाकार्थं इति व्याचष्टे— "अग्निर्ह्येतच्छ्रपयतीति। वातस्य भ्राजिः, पूष्णो रंहिश्यान्तरिक्षपराविति व्याचष्टे— "अन्तरिक्षं वा अथ मनुपवत इत्यादिना। ऊष्मशब्दोऽप्यन्तरिक्षपर इत्याह— "एष वा ऊष्मैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

"अथ पार्श्वेनेत्यादि[१]। "प्रयुत द्वेषः"-'इति'[२]मन्त्रेण 'पार्श्वेन' पार्श्वास्थिना 'असिना वा' गृहीतां वपां विभजति। 'द्वेष.' अनिष्टेभ्यः सकाशात् 'प्रयुतं' पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

"अथ यद् यूप परिग्निश्चत इति। गृहीतावग्निष्टां वपां 'समवत्तधान्याम्' इडापात्र्याम् आनयेत्[३]। इडार्थं तत्र प्रधाना-वशिष्टानि पृषदादीनि प्रास्य पुनर्दिरभिघारयति। 'मतन्ने' शक्लौ। तन्निमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अथ सूत्रकारेण "वपावद्धिरण्यम्"-इति[४] हविषा सुभयतो हिरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति— "तद्धिरण्यशकलावभितो भवत इति। एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्विष्टकृदर्थं यदवदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति— "अथ यदह्लयावद्यति मध्यस्य च दोष्ण इत्यादिना। 'मध्यस्य' 'दोष्णः' भुजस्य 'दक्षिणायाः श्रोणेः च' प्रधानावदानसमये, 'दक्षिणस्य च दोष्णः' मध्यायाः श्रोणेरिति स्विष्टकृतीत्येवं सम्पद्यते। उक्तलक्षण मवदान प्रसिद्धपशोर्यदह्लया पादप्रसारणं तन्मूल मिति प्रशंसति—

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १२।
२— वा० सं० ६. १८. ३।
३— का० श्रौ० सू० ६. ८ १३।
४— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २७, २५ सू०)।

"तस्मादयं पशुरह्णया पदो हरतीति। अह्णया पादयोर्ष्णो-र्व्यत्यासेन[1]। उक्तं दृढयति— "अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो हैवायं पशुः पदो हरेदिति। अथ शिरआदीना मनवदेयत्वोपपत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— "अथ यस्य शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोरित्यादिना। अंसौ बाह्वोरुपरिप्रदेशौ। अनूको वक्त्राधारः, आयतः पृष्ठास्थिविशेषः। तदत्य मपि मांसं नावदेयम्। तथा 'न अपरसक्थ्योः' ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्थ्यौ[2] ॥ २७ ॥

"असुरा ह वा इति। असुरा' किल पशु मालभन्ते, त मालभन्त देवा' 'नोपावेयु.' नापगता', तदा 'पृथिवी' 'एतम्' अथ मासुरं 'मा दृढम्' आदर मा कार्षीः, 'अह' 'व' युष्मदर्थम् 'एतस्य' पश्वालम्भस्य 'अध्यचा' उपद्रष्टा 'भविष्यामि', 'यथा' येन प्रकारेण 'एते' असुराः 'एतेन' पशुना 'चरिष्यन्ति'-'इति' उक्त्वा, तथैव सम्यगवगता ॥ २८ ॥

"सा होवाचेति। तेऽसुराः 'अन्यतरा मेवाऽऽहुति जह्रुः' प्रधान मेव हुतवन्त', 'अन्यतरां' स्विष्टकृतं 'पर्यग्निषण्' परित्यक्तवन्त.। परिशिष्टा का? इति, तां प्रदर्शयति— "तानीमानीति। दक्षिणं दो', सव्या श्रोणि', गुदस्तृतीयं सेति त्रीणि। 'तत.' तस्मात् असुरपरित्यक्तत्वेन दुष्टत्वात् 'यङ्गाणि' 'देवा'' प्राप्ताः। अथ यस्मात् शिरआदीनि 'अवाद्यन्', 'तस्मात्' नैरवद्यत्वेन दुष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्य ङ-च-पुस्तकयोः। "तवादय प्रधानकाले यङ्गानि पादान् 'अह्णया' अमात्वेनावदानपयन्ति"—इति तै० भा० १ प्र १० या० भा०।

२— का० श्रौ० सू० ६ ८. १३।

तानि 'नावद्येत्'। अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति— "त्वष्टेति। एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात्॥

इत्थं सवदानप्रकार मुक्त्वा प्रदानप्रकार माह— "अथाग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्यादि[1]। वपाप्रैषवदग्नीषोमीयहोमप्रैषेऽपि प्रस्थित-पदं निषेधति— "न प्रस्थित मित्याहेति[2] ॥ २९ ॥

वपाहोमस्य काल माह— "अन्तरेणार्द्धर्चाविति[3]। प्रधानाहुति-याज्याया पूर्वार्द्धविमाने प्रतिप्रस्थाता 'वपाहोमं जुहोति'। अर्द्ध-र्चयोमूर्द्धभावित्वं प्रशंसति— "इतो वा अय मूर्द्ध इत्यादिना। पूर्वोत्तरार्द्धर्चौ द्युपृथिव्यात्मकौ, तथा सति 'इत' पृथिव्याः सका-शात् उत्पन्नो 'मेध', 'य' माराङ्गवमेत्यादिरूपं मूर्द्धं सुद्गतं मनुष्या उपभुञ्जते, तथा 'दिव' सकाशात् उत्थित मुदकात्मकं मधो निर्गत मुपभुञ्जते। एवं च लोकद्वयसारस्यान्तरिक्षे उपभोक्तव्य-त्वेनावस्थानादर्द्धर्चयोरन्तरालहोमेन द्यावापृथिव्यो 'रसेन' 'एतत्' वपाख्य 'रस' 'निर्मीकरोति'। होमस्यान्तरिक्षार्पणाद्धर्द्धर्चयोरन्त-राल हुतवान् भवति। अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होमं कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥

वपाहोममन्त्र माह— "स जुहोति घृतं घृतपावान इति[4]। 'घृत' क्षरणरूपं रसात्मक मिदं हवि 'घृतपावान' एतस्य रस-द्रव्यस्य पातारं सर्वे देवा यूयं 'पिबत'। एतदेव विविनक्ति—

१, २— का० श्रौ० ६ ८ १५.१६ सूत्रे द्रष्टव्ये।
३— का० श्रौ० सू० ६ ८ १७।

"वसा वसापावान इति। हे वसाद्रव्य! त्वम् 'अन्तरिक्षस्य हविरसि'। अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्तरिक्षस्य देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविरिदम्। अत्र सूत्रम्— "अर्द्धर्चान्तरे धाम्नाये वसैकदेशं जुहोति' -इति[1] ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गत मित्याह— "एतेन वैश्वदेवेनेति। अत्र बहुत्वलिङ्गाद् वैश्वदेवत्वं यजुष 'अन्तरिक्षम्' अपि सर्वांसां देवानां प्राणोदानव्यापारयोराश्रयत्वेन 'वैश्वदेवम्', अन्तरिक्षार्थस्य वसाहोम, 'तेन' होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्वदेव यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः। मध्ये होतव्य वसाहोम माह— "वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मित्यादि ॥ ११ ॥

"अथ जुह्वेति[2]। 'अथ' वसाहोमानन्तर 'जुह्वा' जुहूद्वारा 'पृषदाज्यस्य' एकदेशम् 'उपघ्नन्' अवद्यन् 'वनस्पतयेऽनुब्रूहि"- 'इति[3] होतारं ब्रूयात्। वनस्पतिर्यूपाभिमानी देवः। एतद् मन्यत् ॥

वनस्पतियागं यूपद्वारा पशो सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति— "तद्वनस्पतय इत्यादिना[4]"। सोमस्याभावस्थायां वनस्पतिषु वासात् सोमस्थानिकत्वात् वनस्पति सोम, अतस्तत्सम्बन्धिन पशु सोम कृतवान् भवति। 'तत्' तस्मात् 'यत्' यथा 'अन्तरेण उभे आहुती' उभयोर्दैवतयोर्विहृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुति 'जुहोति', 'तथा' 'उभय' दैवत यौविहृतं च यूपाहुत्या 'व्याप्नोति' ॥ १२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ ८ १७। २— का० श्रौ० सू० ६ ८ १८ क।
३— का० श्रौ० सू० ६ ८ १८ ख। ४— का० श्रौ० सू० ६ ८ १९।

स्विष्टकृत्प्रयोगप्रकारमाह— 'अथ यान्युपस्तृत्यवदानानि भवन्ति, तानि समानयमान आहेत्यादिना'[1]। अङ्गापेक्षया बहुवचनम्। 'समानयमान' जुह्वा प्रक्षिपन्॥ २४॥

वपाहोमशेषेण दिग्व्याघारणं विधत्ते— 'अथ यद् वपाहोमस्य परिशिष्यते, तेन दिशो व्याघारयतीति'[1]। वपाहोमस्य द्रव्यस्य 'दिश, प्रदिश'–इत्यादिका मन्त्रा[2]। दिशो व्याघारयतीति श्रुतेरेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः। 'दिश' प्राग्दिग्भ्य स्वाहा, 'प्रदिश' दक्षिणदिग्भ्य स्वाहा, 'आदिश' पश्चिमदिग्भ्य स्वाहा, 'विदिश' उत्तरदिग्भ्य स्वाहा, उद्दिश' ऊर्ध्वदिग्भ्य स्वाहा, 'दिग्भ्य' सर्वाभ्यो दिग्भ्य 'स्वाहा'। वपाहोमो 'रसो वै' द्रवद्रव्यात्मकः खलु दिशि दिशि सम्भृतो रसोऽभिगम्यते॥ २५॥

प्रत्यङ्गतावयवस्य पशो समर्पणं विधत्ते— "अथ पशुं प्रमापयतीति। 'अथ' दिग्घोमानन्तरम् 'एतर्हि अस्मिन् काले पशुसमर्पणं कुर्यात्[3]॥

विशसनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्था दर्शयति— "अथ यत् पुरा सम्प्रमीति। ये च राक्षसा 'इमे'[4] मदीय यज्ञम् 'उपतिष्ठन्ति'

१— का० श्रौ० सू० ६ ८ २०।

२— का० श्रौ० सू० ६ ८ २१ (४ ४ १६, १७ सू०), २२।

३— वा० सं० ६ १९, २–७।

४— अत्र का० श्रौ० ६ ८ २२ सू० वृ० द्रष्टव्या।

५— 'मे' इति भाष्यपुस्तकेषु लिखितं। "य इमे उपतिष्ठन्ते सार्कोदास्य', ते विमथिष्यन्ते इति प्रश्नमानः"–इति हरिस्वामिनः।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिष्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले समश्नीत्; अतथाभूतश्चेत् अत्रैव दिग्घोमानन्तर-काले समश्नीत्। अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं समश्नाय-वदाय वेडां प्राक् प्रदानात्"-इति[1] ॥ १६ ॥

समर्शने मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीध्यदिति[2]। इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राणः'। हे पशो! ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेष्वङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीप्यतु वा। एवं व्यानोऽपि। अत्र सर्वत्र अपानस्थाने उदानव्यवहारः। हे 'त्वष्टः' पशुरूपकर्त्तः! 'देव!' "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्"-इति श्रुतिः[3]। 'ते' तव पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदनेन 'मलक्ष', अत एव 'विपुरूपं' 'भवाति' भवति, तत् 'ते' त्वत्सम्बन्धि 'मम' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु। पूर्वं यादृश-संवेशनविशिष्टम्, तादृशसंवेशनविशिष्टं भवेदिति, प्रवृद्धं भवत्वि-त्यर्थः। किञ्च 'देवत्रा' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम्। किमर्थम्? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये वा यन्तं त्वां मयि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु जात मिति कथयन्त्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य व्याचष्टे— "यदङ्गमो विछन्न इत्यादिना। "हन्त्वेतत् सेवैतत् करोतीति। 'एतत्' पद्यद्वयम्। यदा 'एतत्' एतेन "देव त्वष्टः"-इतिमन्त्रेण वागुच्चारणसामर्थ्येन हन्त्रीरङ्गैः शतं व्याप्तं करोति, 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'अश्नीयात्',

१— आ० श्रौ० सू० ६. ८. १।　　२— वा० सं० ६. २०. १।
३— तै० सं० ६. १. ११. ५।　　४— वा० सं० ६. २०. २।

'तत्' तेन 'एन हतन हत्वा' विकर्त्तं सकाश हत्वा 'अस्तु समस्यति' गतमात्रेन त्वगस्थिमांसेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सहैव हतवान् भवति। तेन 'स' पशु 'अमुष्मिन्' स्वर्गे लोके 'सात्मा' सजीवो 'भवति'[1] ॥ २७ ॥ ४ [८ ३] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि। एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयजो दश पाद्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतावान्वै पुरुषो य पराद्धर्यं पशूनां यः सर्वेऽनु पशव ॥ १ ॥

तदाहुः। किं तदग्ने क्रियते येन प्राणः सर्व्वेभ्यो ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च यजमानानां यस्या मदितिर्भवति मध्य मिदैषोक्तम् (का० श्रौ० सू० ६, ६ २६, २७, ६ ८ ४, ५, ६)। वनिष्ठु मध्योपि, अणूर्मी चोभे, क्लोम मतस्ने, पुरीतत मध्यतः, श्रोणि यजमानाय। सर्वत्र इदामीति मत्र। कात्यायने तु "अणूर्मी मेषाय च वसा मतस्ने, पनिष्ठुना सह "—इति।

यदेव गुदं त्रेधा करोति। प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गाततस्तु मयं प्राणोऽनुसञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं त्रेधा करोति। तृतीय मुपयड्भ्यस्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

स ह त्वेव पशु मालभेत। य एनं मेध मुपनयेद्यदिकृशः स्याद्यदुदर्य्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यूपेत् प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गानतस्तु मयं प्राणोऽनुसञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतोऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः†। मेदो वै मेधस्तदेनं मेध मुपनयति यद्यु ऽअऽसलो भवति स्वय मुपेत एव तर्हि मेधं भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति। द्वयं वा ऽइदऽ सर्पिश्चैव दधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति। पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो

---

* 'शिव'–इति ग, घ।

† 'शु'–इति ग, घ।

'तत्' तेन 'एवं ह्यत्र कृत्वा' विकृतं सकर्म कृत्वा 'अनु समष्यति' गतप्राणेन त्वगस्थिमात्रेण सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्गते कृतवान् भवति। तेन 'सः' पशुः 'अमुष्मिन्' स्वर्गे लोके 'सात्मा' सजीवो 'भवति'[1] ॥ १० ॥ ॥ [८. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि। एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयजो दश प्राण्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतावान्वै पुरुषो यः पराद्ध्यः पशूनां यं सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

तदाहुः। किं तद्यज्ञे क्रियते येन प्राणः सर्व्वेभ्यो ऽङ्गेभ्यः श्रिय इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च यजमानानां मस्या ऋत्विजां भक्षण मिदेवीतम् (का० श्रौ० सू० ५, ५ २६, २७, ६ ८ ४, ५, ६)। तनिष्ठ समीपे, अध्वर्यौ होत्रे, सौम ब्रह्मणे, इडीतत मध्वर्यवे, शीघ्र यजमानाय। सर्व्वेत्र दद्यातीति ध्येय। आपस्तम्बे तु "उपहूतां मैत्रावरुणषष्ठा भक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तम"—इति ॥

यद्देव गुदं त्रेधा करोति। प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गाततस्तु मयं प्राणोऽनुसञ्चरति ॥ ३ ॥

स यद्देव गुदं त्रेधा करोति। तृतीय मुपयड्भ्य-स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्यो ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

स ह त्वेव पशु मालभेत। य एनं मेध मुपनयेद्यदि-कृशः स्याद्यद्युदर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यृपेत् प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गाततस्तु मयं प्राणोऽनु-सञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावद्ध्येव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतो-ऽनर्थ्युः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः†। मेदो वै मेधस्तद्देनं मेध मुपनयति यद्य ऽअंऽसलो भवति स्वय मुपेत एव तर्हि मेधं भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति। द्वयं वा ऽइदऽ सर्पिश्चैव दधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुन मेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति। पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः पृषदाज्यं तत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो

* 'श्रिवः'–इति ग, घ।   † 'शु'–इति ग, घ।

हितं प्राणो हि पृषदाज्यं मनः हि पृषदाज्यं मनः हि प्राण"* ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति। स योऽयं पुरस्तात् प्राणस्तमेवैतद्दधाति तेन पश्चादुपयजति स योऽयं पश्चात् प्राणस्तमेवैतद्दधाति ताविमा उभयतः प्राणौ हितौ यश्चायमुपरिष्टाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा एतदेको द्वाभ्यां व्यपदकरोति। अध्वर्युर्वे च यज्ञैषु उपयजत्यथ यद्यजन्तमुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयति पश्चाद्ध्युपयजति पश्चाद्धि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयजति। समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र आपो रेतो रेत एवैतत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति। अन्तरिक्षं वा अनु प्रजाः प्रजायन्तेऽन्तरिक्षमेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवं सवितारं गच्छ स्वाहेति। सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति। प्राणोदानौ वै मित्रा-वरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

---

* 'ण'–इति ग घ।

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽअनु प्रजाः प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽएवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छन्दांसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छन्दांसि सप्त-ग्राम्याः पशवः सप्तारण्यास्तान्येवैतदुभयान् प्रजन-यति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात्ता इमा द्यावा-पृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथो ऽएवैष एतत्प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स यन्नात्युपयजेद् यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्टास्तावत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नथ यदत्युपयजति प्रैवैतज्जनयति तस्मादिमाः प्रजाः पुन-रभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणाभिमुखेन गुदस्य प्रधानस्विष्टकृदुपयडिष्यर्थं त्रेधा विभज्य विनियोग प्रशंसन् प्रयाजादीनां मितराङ्गत्व माह— "त्रीणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च

* 'न्ते'—इति ख, 'न्त'—इति ग, घ ।

एकादशैकादश प्रसिद्धा अनुयाजानन्तरं यष्टव्या एकादशोपयाजा¹ उपरिष्टादाघ्नन्ति² एकादशचय मिलिता चयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते। पद्मपूत्प्रस्य पुरुषस्य द्विपाश्वयोरपि शीर्षण्या प्राणा सप्त, अवाञ्चौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणा'। ते च पाणिपादगत-विंशत्यङ्गुलिभि सहिता त्रिंशद् भवन्ति प्राण उदानो व्यान इति चयो मुख्यप्राणा, इति चयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञाङ्गानि ॥ १ ॥

'तदाङ्गरिति । 'शिव' श्रेष्ठ । पुरुषपशोर्हस्तपादाङ्गुलय प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति, तथा च मुख्यप्राणस्यापीतराङ्गुलिवत् साधारण्य मेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्, अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्व केन प्रकारेण कृत मिति प्रश्न ॥ २ ॥

तस्योत्तर मुच्यते— 'यदेव गुद चेधा करोतीत्यादि। तस्मात् प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् 'प्राण' एव 'गुद' (॥३॥) तस्य प्रधान-स्थिष्टकृदुपयड्भेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्यो-ऽङ्गेभ्य श्रेष्ठत्वकारण मित्यर्थ ॥ ३, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कथञ्चित् तत्पशो स्रामत्व स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णताय उदर्यं मांस तेन

१— 'एकादशोपयज -इति क्व

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्डिका "समुद्र गच्छ" -इत्यादि मन्त्रोक्तिरिति भाव यत एवोक्तं मैतरेयभाष्ये "समुद्र गच्छ स्वाहेत्यादि मन्त्रोक्ता समुदाय एकादशोपयाजमन्त्रा -इति (२ २ ८)।

अथ नियमेनैव निन्दति— "न ह वेव पायुं मासभितेत्यादिना। 'स' एव 'पायुं मासभीत', 'यः' यजमानः 'एनं' 'मेधं' मेधार्हम् मध्यमं पायुम् 'उपगच्छेत्' उपगच्छेत्, प्राप्नुयात्। अथ मेव मुख्यः पशुः। 'यदि' पशुः 'कृशः स्यात्' तदा अकरणात् करणम् अवैद्यात् यद्यमावप्रकारं कुर्यात्। 'उदर्यम्' उदरे भव मुदर्यम्, तस्य 'मेदसः' मकाशात् इदानीं गृहीत्वा वपामं 'परिषिच्येत', 'तत्' आदाय वस्त्योपरि 'गुदे' 'न्यूवेत्' गमयेत्, तेन तं मध्यं कुर्यादित्यर्थः। "प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

"गुदो वै पशुरिति। 'यदु' यद्यपि पशुः 'अंसलः' मांसलः प्रवृद्धांसः, पुष्टाङ्गो भवेत्, 'तर्हि' 'स्वयम्' एव 'मेधं' मांसलम् 'भवति' ॥ ६ ॥

अनुयाजार्थे पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति— "अथ पृषदाज्यं गृह्णातीत्यादिना। 'इदं' वक्ष्यमाणं द्वयं खलु 'द्वयम्'। इदं शब्दार्थं माह— "सर्पिश्चैव दधि चेति। अस्तु द्वयम्, ततः किमित्याह— "द्वन्द्वं वै मिथुन मिति। तच्च 'प्रजननम्' जन्मस्योत्पादकम्। अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुन मेव कृतवान् भवति ॥ ७ ॥

"तेनानुयाजेष्विति। 'तेन' पृषदाज्येन 'अनुयाजेषु चरति' अनुयाजान् यजेदित्यर्थः। तदुभयं प्रशंसति— "पशवो वा अनुयाजा इति। अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयोविकारत्वात् 'पृषदाज्यम्' एव 'पयः'; 'तत्' तेनानुयाजानुष्ठानेन 'पशुषु' 'एव' पयःस्थापनम् 'भवति' ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयड्भिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशंसति— "प्राणो हि पृषदाज्य मिति। 'हि'-शब्दघोत्यां प्रसिद्धि मुपपादयति— 'पृषदाज्य तावत् 'अन्नम्', तत् 'अन्न' व्यतिरेकामविधायित्वात् 'प्राण', अत 'पृषदाज्य प्राण'। ८ ॥

'तेन पुरस्तादिति। उपयदय 'पुरस्तात् अनुयाजेषु' पृषदाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राण मुखस्य मयान पशौ निहितवान् भवति, 'पश्चात्' उपयड्नुष्ठानस्य पश्चात्-'प्राणम्' उदानाख्य पशौ स्थापितवान् भवति। मिलित्वा 'अ' 'अयम्' 'उपरिष्टाचाधस्ताच' प्राण, तत् प्राणद्वय स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

"तदा एतदित्यादि। 'एक' होता, 'दाख्याम्' 'अध्वर्यव' 'उपयष्टे' प्रतिप्रस्थात्रे[1] 'च, प्रयाजार्थम् उपयड्यागार्थं च 'वषट्' कुर्यात् ॥

उपयाज नामनिर्वचनेन प्रशंसति— 'अथ यत् यजन्तम् उपयजति, तस्मात् उपयजो नामेति। 'यजन्तम्' अध्वर्युम् 'उप'शब्द्य एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता 'यजति' इति पश्चाद्दृष्ट्या उपयज इत्यर्थ[2] ॥

"अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति। पृषदाज्यरूपैरनुयाजै प्रजननस्य कृतत्वात् उपयङ्भिर्जनयति। कथ मेतेन प्रजनयति? उच्यते— 'पश्चाद्युपयजतीति। योषाया पश्चाद्भागेन प्रजा उत्पद्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा – प्रतिप्रस्थाता।

२— "विजुषे छन्दसि'-इति पा० सू० ३ २ ७१।

"स उपयजतीति[1]। "समुद्रं गच्छ"-इत्याद्य उपयड्याग-मन्त्राः[2]। हे गुदावयवरूप, इति। त्वं 'समुद्रं' समुद्राभिमानिनं देवं 'गच्छ', 'स्वाहा' इदं द्रव्यं सुहुतं मस्तु। एवं मुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् अनुकूलप्रयत्नपरतया मन्त्रान् व्याचष्टे— "आपो वै समुद्रं आपो रेत इति। पदार्थस्तु स्पष्ट एव॥

अत्र कात्यायनः— "आमिवाहृद्वारानादत्य वेदिश्रोण्या निवपत्युत्तरस्याम्, आग्नीध्रीयादा सोमे होत्रधिष्ण्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदं मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्[3] प्रतिवषट्कारम्"—इति[3]॥ ११—१७॥

अनुयाजान् विधत्ते— "अथानुयजतीति। अनुयाजनामका-द्यलात् उपयागा मन्त्रकाणा मनन्तरं माधिक्येन यष्टव्या[4]। विहितानानुयाजानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

---

१— वा० श्रौ० सू० ६ ६ १०।
२— वा० स० ६ २१ १–११।
३— का० श्रौ० सू० ६ ८ ८–११।
४— 'अनुयाजहोमाकाद्यलात् उपयागसप्तकाना मनन्तरं माधिक्येन यष्टव्या'—इति ख।

हेतुतया प्रशंसति— "स यन्नात्युपपद्येत यावत्यो हैवाग्रे प्रजाः सृष्टा इत्यादिना"[1] ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः[2] ॥

१— तै०सं० ६. ३. ११. १५–१७, ७. १. १–१४; २. ३ १०, ११।

२— "कण्डीसङ्ख्या ११२"–इति क, "कण्डिका ११५"–इति ख; "कण्डिकासङ्ख्या ११२"–इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ कं०, २ ब्रा० १६ कं०, ३ ब्रा० ३० कं०, ४ ब्रा० ३७ कं०, ५ ब्रा० १८ कं०, सङ्कलनया ११२ इति सिद्धम्।

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्।

॥ हरिः ॐ ॥

सोऽत्युपयजति। यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति। रेतो वै सोमो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नभो गच्छ स्वाहेति। आपो वै दिव्यं नभ आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति। इयं वै पृथिव्यग्नि-र्वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभिप्रजन-यति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे। मनो मे हार्दि यच्छेति तथो होपयष्टात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति। जघनार्द्धो वै जाघनी जघनार्द्धाद्वै योषायै प्रजाः प्रजायन्ते तद्वेवै-तज्जनयति यज्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो ऽवद्यति। अन्तरतो वै योषायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपरिष्टादग्नये गृहपतय ऽउपरिष्टाद्वै वृषा योषा मधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्ति। पशोर्ह वा ऽआलभ्य-मानस्य हृदयꣳ शुक् समभ्यवैति हृदयाद्धृदयशूल मथ यच्छृतस्य परिहरन्ति तदलञ्जुपं तस्माद्‌ परिहृत्यैव शूलाकुर्यात् तत् चिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृह्योत्तसं प्रत्यवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयशूलं प्रयच्छति। तन्न पृथिव्यां परास्ये-न्नाप्सु स यत् पृथिव्यां परास्येदोपधीश्च वनस्पतींश्चैषा शुक् प्रविशेद्यदप्सु परास्येदप एषा शुक् प्रविशेत् तस्मान्न पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

अप एवाभ्यवेत्य। यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात् तदुपगूहेद् यद्यु ऽअभ्यवायनाय ग्लायेदग्रेण यूप मुदपात्रं निनीय यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति तदुपगूहति मापो मौषधीर्हिꣳसीरिति तथा नापो नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण नो

मुञ्च। यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति तदेनꣳ सर्व्वस्माद्वरुणपाशात् सर्व्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते। सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति यत्र वा एतेन प्रचरन्त्यापश्च ह वा अस्मात्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियते स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य वशाया एवानूबन्ध्यायै नाꣳ हि सर्व्वोऽनु यज्ञः सन्तिष्ठत एतदु ह्यस्याग्नीषोमीयस्य पशोराग्नेयस्य च हृदयशूलेन चरितं भवति यद्वशायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपयाजमन्त्रान् विधाय पुनः स्वाभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति—"सोऽत्युपयजति यज्ञ गच्छ स्वाहेत्यादिना। "यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश"-इति[1]-वक्ष्यमाणत्वात् यज्ञ-रसानुप्रवेशेन यज्ञस्याप्लवम् ॥ १ ॥

* 'ति'-इति ख।

१— सप्तमप्रपाठकीयद्वितीयब्राह्मणारम्भो द्रष्टव्यः।

"सोमं गच्छेति। सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिविकारत्वाद्वा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नभ इति। 'दिव्यं नभः' लोकः; ततो वृष्ट्युत्पत्तेस्तस्यामूपत्वम्; अधिष्ठानाधिष्ठात्रोरभेदोपचारात् ॥ ३ ॥

"अग्निं वैश्वानर मिति। पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते[१], तस्य सर्वगतत्वेन प्रतिष्ठारूपत्व स्पष्ट मेव ॥ ४ ॥

"अथ मुख विमृष्टे[२] मनो मे हार्दीत्यादि[३]। मुखविमर्शनमन्त्रस्याय मर्थः।— हे प्राणरूप गुद! 'मे' 'हार्दि' हृदयसम्बन्धि 'मुखं' 'यच्छ'। यदा 'हार्दि' हृदये स्थापितम्। यद्वोः प्राणरूपस्य गुदस्य विच्छिद्य होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणविनाकृतं गच्छति, अत एवं प्रार्थ्यते। "तथा होपयष्टेति। स्पष्टम् ॥ ५ ॥

"अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति[४]। जाघनी वालदण्डः, तया[५] 'पत्नीः' पत्न्युपलक्षिताः सोमत्वष्ट्राद्या देवताः संयाजयेत्। "जघनार्द्धो वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

१— यत्र "वैश्वानर' कस्मात्?"–इत्यादि, "सोऽग्निर्वैश्वानरो यिमान् लोकौ उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते"–इत्यन्तं (७.२१-२१.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम्। २— का० श्रौ० सू० ६.८.११।
३— वा० सं० ६.२१.१२। ४— का० श्रौ० सू० ६.८.१४।
५— "जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण हविषा"–इति का० सू०। अन्यत्र च तत्रैव "जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छस्थ इत्यर्थः। अधिकरणमात्रया मप्येव मेव (३.६.१८.सै०)। "जाघनी कटी"-इति पितृभूतिकर्किदत्तौ, तदिह न सङ्गच्छते, कटिपर्यायस्तयोः प्राप्तासत्वात्।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— "अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो-ऽवद्यतीति[१]। देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, तासां मर्थाय। 'अन्तरतः' ऊर्द्ध मुत्थितस्य वालस्य 'अन्तरतः' अलोमक-प्रदेशादित्यर्थः। "उपरिष्टादग्नये गृहपतय इति। सरोमके बाह्यप्रदेशे[२] ॥ ७ ॥

"अथ हृदयशूलेनेत्यादि[३]। हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्द्दने 'तत्' जोषाय भक्षणाय 'अल' पर्याप्तं भवति, शूलानुविद्धत्वात् न यागार्हं स्यादित्यर्थः। तस्मात् पाकात् पूर्वं शूल 'परिवृह्य' पाकं कुर्यात्। "शूलात् पाके"-इति[४] ङाजन्त। पाकात् पूर्वं शूलेन परितर्द्दनात् 'शुक्' हृदयशूल माप्नोतीत्यर्थः। 'त्रिः प्रच्युते पशौ' पाकोत्तरकाल 'हृदय' शूलात् 'प्रवृह्य' 'उत्तम प्रत्यवदधाति' इतरावयवाना मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

"अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति[५]। परिकर्मिणे प्रयच्छति। स 'तत्' शूल 'पृथिव्याम्' 'अप्सु' च 'न परास्येत्'। परास्यतो दोष माह— "ओषधीश्चेति। 'ओषधीश्च वनस्पतींश्च एषा शुक् प्रविशेत्', 'यत्' यदि 'पृथिव्या परास्येत्'। तस्मा सुत्पन्नेष्वोषधिवनस्पतिषु प्रवेशो युक्त ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६.८.२५।

२— सूत्रेऽस्त्यस्ति विशेषावधिस्त्र का० श्रौ० सू० ६.९ १४-२०।

३— का० श्रौ० सू० ६ १०.१,२।

४— पा० सू० ५.४.६५। ५— का० श्रौ० सू० ६ १०.४।

उक्तदोषाभावोपाय माह— "अप एवेति"[1]। 'अप' अस्याप 'यत्र' देशे अतीवारम सरसश्च न भवति, 'तत्' तत्र 'अपगूहेत्'। अपां सेवातिदूरत्वे उपायान्तर माह— "यद्यु इति। यदाप्सुविषये ग्लानिं प्राप्नुयात्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपात्रनिनयनं कृत्वा, तत्रापीषदार्द्रदेशे उपगूहेत्। तत्र मन्त्रः[2]— "मापो मौषधी-र्हिंसी"—इति"[3]। हे शूल! अपां मोषधीनाञ्च हिंसां मा कुरु। ईषदार्द्रे उपगूहनादपां हिंसाप्रसङ्ग, पृथिव्या मुपगूहनात् तदीयौषधीनां बाधप्रसङ्ग, अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहार प्रार्थ्यते॥

तत्र मन्त्र— "धाम्नो धाम्नो राजन्निति"[4]। निगूहनस्य बन्धनरूपत्वात् तस्य वरुणाधिष्ठातृकत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्— हे 'राजन्' वरुण! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धाः स्म, 'तत' तस्मात् बन्धस्थानाद् 'नः' अस्मान् 'मुञ्च' पापेन विमुक्तान् कुरु। 'यत्' यस्मिन् आगसि सम्भाविते, आगस्कर्त्तारोऽपि 'अघ्न्या' अहन्तव्या, रक्षणीया इति' 'आहु' मनुष्या[5]॥ १०॥

१— का० श्रौ० सू० ६ १० ३,४।

२— अत्र मन्त्रद्वयं दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽपरः प्रतीकग्रहणेन विहितः। तद्यथा— 'शुगसि त मभिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति'-इति। महीधरेणाप्युक्तम् "शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति"-इति।

३— वा० सं० ६ २२ १। ४— वा० सं० ६ २२ २।

५— 'अघ्न्या इति गोनाम प्रकरणादिष्टानूबन्ध्याविषयम्। बहुवचनमनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत्। एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्'-इतीह महीधरः।

प्रार्थ्यते— "अथाभिमन्त्रयन्त इति[1]। अध्वर्युप्रभृतयः। "सुमित्रिया न इति[2]। 'नः' अस्मदर्थम् 'आपः ओषधयः' च 'सुमित्र्याः' शोभनमित्रेषु साधवः 'सन्तु' हितकारिण्यो भवन्तु। 'यः' 'अस्मान् द्वेष्टि' अस्मासु द्वेष माचरति, 'यं च वयं द्विष्मः', 'तस्मै' तदर्थं 'दुर्मित्र्याः सन्तुः' द्वेषिण्यो भवन्तु॥ अत्र सूत्रकारः— "सुमित्रिया न इत्युपस्पृश्याप्यपः, उपगूहनशेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वोत्तरेण"-इति[3]॥

एतत् प्रशंसति— "यत्र वा एतेनेति। 'एतेन' हृदयशूलनिगूहनेन 'आपश्च' 'ओषधयश्च' 'अस्मात्' स्थानात् 'अपक्रम्य' अपसृत्य 'इव' 'तिष्ठन्ति'। 'तदु' तस्मादेव कारणात् 'ताभिः' सह "सुमित्र्या"-इतिपाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति। स्पष्ट मन्यत्॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे[4] निषेधति— "स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोतीत्यादिना। 'स वै' सोऽध्वर्युः। "न सोमेऽनुबन्ध्यावर्जम्"-इति[5] सूत्रम्॥ ११॥ १ [८. ५.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५।　　२— वा० सं० ६. २२. २।
३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।
४— 'शूलोपगूहने विषयविशेषे'-इति क।
५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमथितरथौ माधविः सिद्धनार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मगडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिद्धनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचान इवामन्यत। तस्मात्पराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय तस्थिरे ॥ १ ॥

स ऐक्षतारिच्यइदम् । यस्माऽउ* कामायासृक्षि न मे स कामः समार्द्धि पराच्यो मत्प्रजा अभूवन् न मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायास्थिषतेति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मान माप्याययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रियेऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । स एता मेकादशिनी मपश्यत् स एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसीयानेवेष्ट्वाभवत् ॥ ४ ॥

तस्मै क मेकादशिन्या यजेत । एवꣳ हैव प्रजया पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वसीयानेवेष्ट्वा भवत्येतस्मै क मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

* 'यस्माऽउ'-इति ग, घ।

स आग्नेयं प्रथमं पशुमालभते। अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता स प्रजापतिः स उ एव यजमानस्तस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्†। वाग्वै सरस्वती वाचैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत वागेन मुपसमावर्त्तत वाच मनुकामात्मनोऽकुरुत वाचो एवैष एतदाप्यायते वागेन मुपसमावर्त्तते वाच मनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡। अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मनुक मात्मनोऽकुरुतान्नेनो एवैष एतदाप्यायतेऽन्न मेन मुपसमावर्त्ततेऽन्न मनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् यत् सारस्वत मनु भवति। वाग्वै सरस्वत्यन्नः सोमस्तस्माद्यो वाचा प्रसाम्यन्नादो हैव भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम्। पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत पशव एन मुपसमावर्त्तन्त पशूननुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्व्वैष एतदाप्यायते पशव एन मुपसमावर्त्तन्ते पशूननुकानात्मनः कुरुते§ ॥ १० ॥

---

* 'ति'–इति ख। † 'तम्'–इति ग, घ।

‡ 'म्यम्'–इति ग, घ। § 'ते'–इति ख। एव मुत्तरत्र च।

अथ बार्हस्पत्यम्। ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तत ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणो ऽएवैष एतदाप्यायते ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मनु भवति। पशवो वै पूषा ब्रह्म बृहस्पतिस्तस्माद् ब्राह्मणः पशूनभिष्ठप्णुतमः पुराहिता* ह्यस्य भवन्ति मुख ऽआहितास्तस्माद् तत्सर्व्वं दृग्वाजिनवासी चरति† ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम्‡। सर्व्वं वै विश्वे देवाः सर्व्वेणैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत सर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तत सर्व्व मनुक मात्मनोऽकुरुत सर्व्वेणो ऽएवैष एतदाप्यायते सर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सर्व्वं मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवति। ब्रह्म वै बृहस्पतिः सर्व्व मिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत् सर्व्वस्य ब्रह्म मुखं करोति तस्मादस्य सर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

---

* 'पुरोहिता'–इति स्यात् सायण-सम्मत।

† 'ति'–इति ख।

‡ 'वैश्वदेव'–इति क, ख, 'वैश्वदेवं'–इति ग, घ।

अथैन्द्रम्। इन्द्रियं वै वीर्य्यमिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण प्रजापतिः पुनरात्मानमाप्याययतेन्द्रियमेनं वीर्य्यमुपसमावर्त्ततेन्द्रियं वीर्य्यमनुक मात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो ऽएवैष एतद्वीर्येणाप्यायत ऽइन्द्रियमेनं वीर्य्यमुपसमावर्त्तत ऽइन्द्रियं वीर्य्यमनुक मात्मन' कुरुते ॥ १५ ॥

तद्वद् वैश्वदेव मनु भवति। क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा अन्नाद्य मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात् करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्*। विशो वै मरुतो भूमो वै विड् भूम्नैव तत्प्रजापति· पुनरात्मान माप्याययत भूम्नैन मुपसमावर्त्तत भूमान मनुक मात्मनोऽकुरुत भूम्नो ऽएवैष एतदाप्यायते भूम्नैन मुपसमावर्त्तते भूमान मनुक मात्मन' कुरुते ॥ १७ ॥

तद्वदैन्द्र मनु भवति। क्षत्रं वा ऽइन्द्रो विशो विश्वे देवा विशो वै मरुतो विशैवैतत् क्षत्रं परिवृंहति तदिदं क्षत्र मुभयतो विशा परिवृढम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्नम्†। तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं वीर्य्य मिन्द्र उभाभ्या मेव तद्वीर्याभ्यां प्रजापति पुनरात्मान माप्याय-

---

* तम्-इति ग, घ। † 'ग्नम्'-इति ग, घ।

यतोभे एनं व्वीर्ये उपसमावर्त्तेता मुभे वीर्ये अनुके आत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्वैवैप एतद्वीर्याभ्या माप्यायत उभे एनं वीर्ये उपसमावर्त्तेते उभे वीर्ये अनुके आत्मनः कुरुते* ॥ १९ ॥

अथ सावित्रम्† । सविता वै देवानां प्रसविता तथो हास्मा एते सवितृप्रसूता एव सर्व्वे कामाः समृद्ध्यन्ते॥२०॥

अथ व्वारुण मन्तत आलभते । तदेनं सर्व्वस्माद्वरुण-पाशात् सर्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् । आग्नेय मेवाग्निष्ठे नियुञ्ज्यादथेतरान्युपनयेयुर्यथापूर्व्वम्‡ ॥ २२ ॥

यद्यु पत्नेकादशिनी स्यात् । आग्नेय मेव यूप आल-भेरन्नथेतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यद्वोदीचो नयन्ति । आग्नेय मेव प्रथमं नयन्त्यथे-तरान्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्युच निविध्यन्ति । आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणार्द्धे निविध्यन्त्यथेतरानुदीचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र व्वपाभिः प्रचरन्ति । आग्नेयस्यैव प्रथमस्य व्वपया प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

---

* 'ते'-इति ख ।　　† 'त्रुम्'-इति ग, घ ।

‡ 'र्व्वम्'-इति ग, घ । एव मिद्दोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

तैर्युच प्रचरन्ति। आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथे-तरैर्यथापूर्व्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [९. १०] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चैकादशिनीं[1] विधातुमाख्यायिकामाह— "प्रजापतिर्वै प्रजा असृजत इत्यादिना। 'रिरिचान इवामन्यत' आत्मानं रिक्तमिवाबुध्यत। कुत इत्यत आह— "तस्मात् पराच्य प्रजा आसुरिति। 'तस्मात्' प्रजापतेः सकाशात् 'प्रजाः' 'पराच्यः' एव अभवन्। रिक्तमेव विशदयति— "नास्य प्रजा इति। लोके यथा बहुप्रजः कश्चित् ताभिरर्जितैर्धनादिभिः श्रीयुक्तोऽन्नादिमांश्च भवति, एवमस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

"स ऐक्षतेति। विचारं कृतवान्। 'अरिचि' अतिरिक्तोऽभूवम्। रिचेर्लुङ्युत्तमे रूपम्। तदेव विशदयति— "अह मस्मै कामायासृक्षीति। 'असृक्षि' प्रजासृष्टिं सकार्याम्। 'स कामो न

---

* 'र्वम्'-इति ग घ।

1— "पञ्चैकादशिनी द्विविधा। प्रतिपत्सुरूपा सङ्करूपा च"-इत्यादि का० श्रौ० ८ ८ १० सू० कर्की द्रष्टव्यम्।

मे' 'समाद्धिं' समृद्धियुक्तोऽभूत् । त मेव विशिनष्टि— "न मे प्रजा श्रिये चान्नाद्यायेति ॥ १ ॥

"स ऐक्षत इति । विचारविषया बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

"सोऽर्चन्निति । वाह्यव्यापारेणैव 'अर्चन्', 'श्राम्यन्' तप 'चचार' इत्यर्थः । "स एता मिति । 'स' च वक्ष्यमाण पश्वेकादशिनीम् 'अपश्यत्' प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् । "एकादशिन्येष्ट्वा प्रजापतिरित्यादि, स्पष्टम् । "वसीयानेवेश्वाभवदिति । 'वसीयान्' वसुमत्तर ॥ ४ ॥

न केवल प्रजापतेरेवैकादशिनीप्रयोगादितदुक्त फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फल तदनुष्ठानाद् भवतीत्याह— "तस्मै क सैकादशिन्या यजेतेत्यादिना । क मिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजते, 'तस्मै' आप्यायनादिकामाय । स यजमान 'प्रजया पशुभि' 'आप्यायते' प्रवर्द्धते । आप्यायनेन 'एन' यजमान 'प्रजा' पुत्र-भृत्यादिरूपा 'समावर्त्तन्ते' प्रतिनिवर्त्तन्ते । आगम्य च तदाश्रयणाय 'श्रिये अन्नाद्याय' च 'प्रजा' 'तिष्ठन्ते' आत्मान प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्य सामान्येनैकादशिन्या फल मभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फल च विभज्य दर्शयति— "स आग्नेय प्रथम पशु मालभत इत्यादिना[१] । अग्निर्देवता अस्य, स आग्नेय पशु, तम्, 'प्रथम मालभते' । अस्त्वनेकदेवताकेषु प्रथम माग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थे कारण माह— "अग्निर्वै देवताना मुख प्रजनयितेति । स परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्नि, स

१— का० श्रौ० सू० ८ ८ २८।

'देवतानां मुखम्' खलु। देवानां मुखत्वम् "अग्निर्वै देवानां मुखम्"[1], इति, "अग्निमुखा वै देवा"-इति-श्रुत्यन्तराच्च[2] सिद्धम्। देवानां मध्ये अग्निरेव 'मुखम्' प्रजा-जनयिता, मुखत्वेनोत्पादक, "ता अग्निरित्यते, सोमो रेतो दधातन, सविता प्राजनयत्"-इत्यादौ अग्नेरेवैन्मकत्वदर्शनात्। 'स' अग्नि प्रजापतिना समत्वात् 'प्रजापति'। 'स एव' अग्नि 'यजमान' च गार्हपत्य सन् जयमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम्। तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेय पशु कर्त्तव्य ॥ ६ ॥

"अथ सारस्वत मिति[3]। आलभत इति शेष। या 'सरस्वती' अस्ति, सा 'वाग्वै' वाग्रूपा खलु। 'वाचैव' द्वितीयपशोर्देवतया रिक्त स्वात्मान 'पुनराप्याययत'। 'वाग्' वाग्रूपा प्रजा 'एव' प्रजापतिम् उपादत्ततया 'समावर्त्तत'। 'वाचम्' 'अनु' 'एव' 'एष' यजमान 'आत्मन' कामनादिक करोति ॥

एव मुत्तरेषां पशूनां लाक्षणानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशो सारस्वतानन्तर्ये प्रशमति— "तद् यत् सारस्वत मनु भवतीति। 'वाग्वै सरस्वत्यस्य मिति। सौमस्यौषध्यधिपतित्वात् तदन्नरूपत्वम्। 'तस्माद्' 'य' पुमान 'वाचा' 'प्रवामि' अत्यस्य[4], स 'अन्नादो भवति'। वाचोऽन्नसाधनत्वात् सारस्वतानन्तर सौम्य उक्त ॥ ८ ॥

१— ऐ० ब्रा० १, १, १। २— ता० ब्रा० २५ १४ ४।
३— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६। ४— 'वदत्य'—इति क्व।

"अथ पौष्ण मिति[१]। 'अथ' सौम्यानन्तरं 'पौष्णं' पूषदेवताकं पशु मालभते। "पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

"अथ बार्हस्पत्य मिति[१]। 'बार्हस्पत्यं' बृहस्पतिर्देवताकं पशु मालभते। बृहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वात् ब्रह्मत्वम्, अथवा 'बृहस्पतिः' 'ब्रह्म वै' ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्ये युक्ति माह— "तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति। पूष्णः पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् 'पूषा पशवः'। 'तस्मात्' बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः 'ब्राह्मणं' 'पशून्' 'अभिप्रप्लुतमः भवति' अत्यन्ताधर्षको भवति। 'अस्य' एवम्भूतस्य यजमानस्य ('पुराहिताः') पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः 'भवन्ति' पशवः। तदेव व्याचष्टे— "मुख आहिता इति। यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुषु स्वामित्व मस्ति, 'तस्माद्' तस्मादेव कारणात् 'सर्वं' ब्राह्मणेभ्यो 'दत्त्वा' 'अजिनवासी' अजिन माच्छाद्य 'सञ्चरति' ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवासधारण मामब्राह्मणे प्रपञ्चेनाम्नातम्[२]। आपस्तम्बोऽपि "उदवसाय रोहिणं दशच्छदी."-इति प्रकम्य, "बहिर्लोम परिधाय"-इति ॥ १२ ॥

"अथ वैश्वदेव मिति[३]। बार्हस्पत्यानन्तरं 'वैश्वदेवं' पशु मालभते। वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यानन्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

"तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवतीति। "अस्यैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० श्रौ० सू० ८ ८, २६।
२— शा० ता० ब्रा० १६ अ० ३, ५, ६ ख०।
३— का० श्रौ० सू० ८, ८, २६ क।

मुख करोतीति । 'अस्य' 'सर्वस्य' अपि जगत 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य वृहस्पतेः पुरोभावित्वप्रपादनेन 'ब्रह्म मुख करोति' ब्राह्मणजाति मेव मुख कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

"अथैन्द्र मिति[१] । 'ऐन्द्र' पशु मालभते । सप्तमस्य पशोर्येद्देवता इन्द्रोऽसि, तम् । "इन्द्रिय वै वीर्य मिति । इन्द्रेण इष्टम् 'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्य' वीर्यात्मकम्; इन्द्रियस्येन्द्रोरभेदात् 'इन्द्रः' एवेन्द्रियम, शक्तिशक्तिमतोरभेदादिन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

"तद्यदिति । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चत्रियजातित्व मप्रकृतम्, विशेषो देवानां तु तदधीनत्वाद् बहुत्वसाम्यात् विशां रूपत्वम्, अत ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ताद्भाविनो विशः कृतत्वाद् (कृत) भवति ॥ १६ ॥

"अथ मारुत मिति[२] । 'अथ' ऐन्द्रानन्तर 'मारुत' मरुद्देवताक पशु मालभते ॥ १७ ॥

"तद्यदिति । "तदिद चत्र मुभयतो विशा परिवृढ मिति । पूर्वेच विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरत्र मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥१८॥

"अथैन्द्राग्न मिति[३] । 'अथ' मारुतानन्तरम् 'ऐन्द्राग्नम्' इन्द्राग्निदेवताकम् ॥ १९ ॥

"अथ सावित्र मिति[४] । आलभते । सावित्रवारुणयोर्माह्मणे स्पष्टे ॥ २० ॥　॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६ ख ।
२, ३, ४— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६ ग ।

"तस्माद् यदीति[1]। 'तस्माद्' पशूना मेकादशत्वात् 'यदि यूपैकादशिनी' यदैकादशयूपसम्मानम्, तदा प्रतिपशुयूपसम्भवात् 'अग्निष्ठे' पूर्वंद्युर्निखाते मध्ययूपे 'आग्नेय मेव' प्रथम 'पशु' नियुञ्जीरन्, 'अथ' 'इतरान्' पशून्, 'यथापूर्वं व्युपनयेयु' यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूप पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्नित्यर्थः[1]। स च क्रम,— "स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्रे उच्छ्रयेदथ दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्ट[2] ॥ २२ ॥

"यद्यु पश्वेकादशिनीति[4]। 'यद्यु' यद्यपि 'पश्वेकादशिनी स्यात्', यूपस्त्वेक एव, तदा 'आग्नेय मेव प्रथम यूपे आलभेरन्, 'अथ' 'इतरान्' सौम्यादिकान् 'यथापूर्वम्' तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ २३ ॥

"तान्यचोदीचो नयन्तीति[5]। उदङ्नयनकालेऽपि 'आग्नेय मेव प्रथम नयेत्, 'अथेतरान्' इदानीमुक्तक्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

'तान्यच निविध्यन्तीति[6]। मन्त्र्यानय्य 'आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणार्द्धं' निविह्नीत, पीडयेत् ॥ २५ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीपनी द्रष्टव्या।
२— का० श्रौ० सू० ८ ८ २७ क।
३— इहैव पुरस्तात् ८ २ ५ ४२० पृ० द्रष्टव्यम्।
४— का० श्रौ० सू० ८ ८ २८।
५— का० श्रौ० सू० ८ ८ २० ख।
६— का० श्रौ० सू० ८ ८ २९।

"तेषां यच वपाभिः प्रचरन्तीति"[1]। वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपां प्रथमं प्रचरेत्। किं बहुना, अङ्गानां यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि प्रथमं यजेत्, 'अथेतरेषाम्' अङ्गानि 'यथापूर्वम्' ॥ १६,१७॥ २ [८. ९.]॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश तेनैवैतद्रसेनापः स्यन्दन्ते तं मेवैतद्रसᳬ स्यन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स यद्वसतीवरीरच्छैति। तं मेवैतद्रस माहृत्य यज्ञे दधाति रसवन्तं यज्ञं करोति तस्माद् वसतीवरी-रच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सर्व्वेषु सवनेषु व्विभजति। सर्व्वेष्वेवैतत्सवनेषु

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. १०। अत्र सर्वो यज्ञ तदथ भवति।

रसं दधाति सर्व्वाणि भुवनानि रसवन्ति करोति तस्मा-त्सर्व्वेषु भुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात्। ऐद्धि* स यज्ञस्य रसस्तस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीथाय वा एता गृह्यन्ते। सर्व्वं वा इदं मन्यु-दिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पवतेऽथैता एव नेलयन्ति तस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

दिवा गृह्णीयात्। पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णानीति तस्माद्दिवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवास्तस्माद्दिवा गृह्णीयाद्दिवेव वा एष तस्माद्दिव दिवा गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद्ध वै विश्वे देवाः†। यजमानस्य गृहानागच्छन्ति स यः पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवरीर्गृह्णाति यथा श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपक्लृप्तेनोपासीतैवं तत् एत-द्धविः प्रविशन्ति त एतास्वसतीवरीपूपवसन्ति स उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्त मियात्§। तच प्राय-

* 'एद्धि'-इति ख। † 'व'-इति ग, घ।
‡ 'थ'-इति ग, घ। § 'यात्'-इति ग, घ।

थित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाह्याद्गृह्णीया-द्दिवा हि तस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति यद्यु ऽअनीजानः स्याद्य एन मीजानु उपावसितो वा पर्य्-वसितो वा स्यात्तस्य निनाह्याद्गृह्णीयाद्दिवा हि तस्य ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्यु ऽएतदुभयं न विन्देत्† । उल्मुकी मेवादायो-पर्य्येयात्ता मुपर्य्युपरि धारयन् गृह्णीयाद्धिरण्यं वोपर्य्यु-परि धारयन् गृह्णीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य ह्यासु रसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा आप इति हविष्माँ२‡ ऽआविवासतीति हविष्मान् ह्येना यजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माँ२ ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञस्त-द्यस्मै यज्ञाय गृह्णाति तं हविष्मन्तं करोति तस्मादाह हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

---

* 'गृभीत'-इति ख। † 'विन्देत'-इति ख।
‡ 'हविष्मांस'-इति ग, घ। एवं निरोपरत्रापि सर्वत्र।

हविष्मां३ ऽअस्तु सूर्य्य इति । एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति व्विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य व्विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्माँ३ ऽअस्तु सूर्य इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघनेन गार्हपत्यꣳ सादयति । अग्नेर्वो-ऽपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सदसि सादयामीत्येवैतदाहाथ यदाग्नीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठते-ऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहायेण हविर्द्धाने यजमान आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दक्षिणेन निष्क्रामति । ता दक्षिणायाꣳ श्रोणौ सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेति व्विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि व्विश्वे देवास्ताः पुनरा-हृत्याग्रेण पत्नीꣳ सादयति स जघनेन पत्नीं पर्य्येत्य ता आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाꣳ श्रोणौ सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति नैवꣳ सादये-दतिरिक्ता मेतन्नैवꣳ सम्पत्सम्पद्यत ऽइन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेत्येव ब्रूयात्तद्देवानतिरिक्तां तथा सम्पत्सम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुप्यै वा ऽएताः परिह्रियन्ते । अग्निः पुरस्ताद्यैताः समन्तं पर्यञ्चन्ते नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपघ्नन्यस्ता आग्नीध्रे

सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्येति तदासु विश्वान् देवान्त्संवेशयत्येते वै वसतां वरं तस्माद्वसतीवर्यो नाम वसताᳲ ह वै वरं भवति य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त यजूᳲषि भवन्ति। चतुर्भिर्गृह्णात्येकेन जघनेन गार्हपत्यᳲ सादयत्येकेन परिहरत्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त यच वै वाचः* प्रजातानि च्छन्दाᳲसि सप्तपदा वै तेषां परार्ध्या शक्वर्येता मभिसम्पदं तस्मात्सप्त यजूᳲषि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

अथ सोमाभिषवार्थं वसतीवरीग्रहणं विधातुमाह— "यत्र वै यज्ञस्येत्यादि। यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णोः वधार्थं देवैः प्रेषिता उपदीका धनुर्ज्याच्छेदनेन तच्छिरो विच्छिन्नम्, स कालो "यत्र वै यज्ञस्य"-इत्यनेन परामृश्यते। तत्प्रकारः प्रवर्ग्ये प्रपञ्चित[1]। पुरा 'यत्र' यस्मिन् काले 'यज्ञस्य' 'शिरः' 'अच्छिद्यत' छिन्नमभूत्, तस्मिन् काले छिन्नशिरसो यज्ञस्य रसोऽद्रवत्। 'रसः'

---

* 'व्याच'-इति ख।

१— माध्यन्दिनपक्षेति ग्रन्थः। स च परस्तात् (१४. १. १.) द्रष्टव्यः।

'हुत्वा' धावित्वा यतः उदकानि 'प्रविवेश', 'तेनैव रसेन' 'एतत्' इदानीं मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्वभावा 'आपः' 'स्यन्दन्ते'। 'त मेव' छिन्नशिरस्कात् यज्ञात् उद्धृत मेव 'रसम्' इदानीं मप्सु 'स्यन्दमान' मवद्धन्तं 'मन्यन्ते' अभिज्ञाः[१] ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते— "स यद् वसतीवरीरच्छैतीति। 'अच्छैति' अभिमुखं गच्छति। 'त मेव रस पुनराहृत्य यज्ञे सन्दधाति'। वसतीवरीग्रहणकालः सूत्रे उक्तः— "अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्"-इति[२] ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— "ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

ग्रहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि— "ता वै स्यन्दमानाना मितिः[३]। 'हि' यस्मात् 'सः' यज्ञरसः 'ऐत्' अस्रवत्, अथ ततो गच्छन्तीना मेवापां सम्बन्धिनीः 'गृह्णीयात्' ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— "गोपीथाय वा इत्यादि। यज्ञरसानाम् 'अन्यत्' प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं 'सर्वम्' 'इलयति' इतस्ततश्चलति। 'इद'-शब्दार्थं विशिनष्टि— "यदिदं किञ्चेति। 'यत् किञ्च' 'इद' परिदृश्यमानं जगत्। इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किञ्चिदिहोदाहरति— "अपि योऽय पवत इति। 'योऽयं वायुः 'पवते' गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान्। 'एता एव' 'नेलयन्ति'

१— तदेतद्‌द्धृत पुस्तकात् ५३५ पृ० १५ पं०।
२— का० श्रौ० सू० ८.९.७ क।
३— का० श्रौ० सू० ८.९.७ ख।

न प्रतिबिम्बन्ते¹। यद्यपि स्यन्दमानाना मितरेषां च पदार्थानां चलनं साधारणम्, तथापि स्यन्दमानानां स्वाहन्तेरपेक्षितत्वात् स्खलन मितस्ततस्खलनं विवक्षितम्। 'स्यन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीना मपां तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीथाय रक्षीयात्' ॥ ५॥

विशेषां देवाना मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहण मस्ति, 'तत्' तत्स्थानीय मित्यर्थः। "एतद्धविः प्रविशन्तीति। सोमरसेष्वनुप्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरीषूपवसन्तीति। उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युपवसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपाय माह— "स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियत इति। प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्याभावोपायः क्रियत इत्यर्थः। तत्प्रकारः प्रदर्श्यते— "यदीति। स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः' इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' स्वगृहस्थितप्रभूतघटादेः सकाशात् 'गृह्णीयात्'; 'ताः' आप 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य 'गृहीता भवन्ति'; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादित्यभिप्रायः[1]। स्वयम् 'अनीजानः' चेद्, 'यः' 'एनं' यजमानम्[2] 'ईजानः' इष्टवान्, 'उपवसितः'[3] समीपे गृहे अवस्थित, 'पर्यवसितो वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद् 'गृह्णीयात्'। एवं सति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति"। "ब्राह्मणो यज्ञयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्"-इति[4] श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८।

२— 'एनम्—यजमानम्'-इति सूत्रविवरणम्, सङ्गोधरमतविरुद्धञ्च।

३— 'उपावसिते (?)'-इति क। ४— का० श्रौ० सू० ८. ९. ९।

५— तै० सं० ६. ४. २. ३।

न प्रतिविवर्त्तेते[1]। यद्यपि स्यन्दमानानां मितरेषां च पदार्थानां चलन साधारणम्, तथापि स्यन्दमानानां व्यावर्त्तेरपेक्षितत्वात् चलन मिलक्षितचलनं विवेचितम्। 'स्यन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीना मपां तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीथाय गृह्णीयात्' ॥ ५ ॥

विशेषो देवानां आगमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहणं भवति, 'तत्' तस्मानीय मित्यर्थः। "एतद्धविः प्रविशन्तीति। सोमरूपेण्वनु-प्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरीषू-पवसन्तीति। उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युप-वसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपाय माह— "स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियत इति। प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्याभावोपायः क्रियत इत्यर्थः। तत्प्रकारः प्रदर्श्यते— "यदीति। स यजमानो 'यदि' 'पुरेजानः' इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाह्यात्' स्वगृहस्थितप्रभूतघटादेः सकाशात् 'गृह्णीयात्'; 'ता' आप' 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य 'गृहीता भवन्ति'; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादि-त्यभिप्रायः[1]। स्वयम् 'अनीजान' चेद्, 'यः' 'एनं' यजमानम्[2] 'ईजानः' इष्टवान्, 'अपवसितः'[3] समीपे गृहे अवस्थित, 'पर्यवसितो वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाह्याद्' घटादेः सकाशाद् 'गृह्णीयात्'। एवं सति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति'[4]। "प्राह्णो यज्ञयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्"-इति[5] सूत्रान्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८।

२— 'एनम्—यजमानम्'-इति शुद्धविग्रहम्, मद्दोधप्रसविस्रष्ट।

३— 'उपावसिते (?)'-इति क। ४— का० श्रौ० सू० ८, ९, ९।

५— तै० स० ६. ४. २. ३।

तदुभयासम्भवे आह– "यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना। 'उल्कुषीम्' उल्का मित्यर्थः। 'एतस्य'-इत्यस्य व्याख्यानम्– "य एष तपतीति। उल्काया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णसाम्यात् तद्रूपकरणम्। अत्र सूत्रम्– "अस्तमितश्चेत् निनाह्यात् पुरेजानसंदनीशानो ऽन्यस्यापि समीपावमितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्कुषीं हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति"-इति[1] ॥ ९ ॥

मन्त्रं विधत्ते– "अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप इति[2]। 'इमाः' गृह्यमाणाः 'आपः' 'हविष्मतीः' अभिषूयमाणेन सोमरूपाख्येन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा तद्वत्यः। एताभिर्निष्पन्नेन सोमेन हविषा 'हविष्मान्', 'यजमानः' 'आविवासति' परिचरति एता वसतीवरीः ॥

"हविष्मान् देवो अध्वर इतीति। 'देवः' द्योतमानः 'अध्वरः' हिंसारहितः 'यज्ञः' गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैर्हविर्भिः 'हविष्मान्' भवति ॥

"हविष्माँ२॥ अस्तु सूर्य इतीति। यद्यप्यस्य देवार्थत्वात्, विश्वेषां देवानां रश्मिरूपत्वात्, तद्वान् सूर्योऽपि गृह्यमाणैर्वसतीवरीलक्षणैः हविर्भिः हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपादं विभज्य व्याचष्टे– "हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य ह्यासु रसः प्राविशत् तस्मादाह हविष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

"ता आहत्येति[3]। "अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्येति[4]। 'अपन्नगृहस्य'

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ८–१०। २— वा० सं० ६. २३. १।
३— का० श्रौ० सू० ८. ९. ११। ४— वा० सं० ६. २४. १।

अपतितगृहस्य, अग्नीध्रगृहस्येत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदसि' स्थाने 'सादयामि'। 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'सन्तिष्ठते' पत्नीसंयाजान्तः समाप्तो भवति। 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतीवरीभिर्वेदिः परितो नयेत्। वेदिमध्ये स्थिता दीक्षिताः। 'व्युत्क्रामत' 'इत्याह'। "त्रिरिति कात्यायनः[1]। 'हविर्द्धाने' हविर्द्धानस्य पुरोदेशे 'यजमान आस्ते'। "उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)"-इति[2] सूत्रम् ॥ १२ ॥

"स दक्षिणेन निष्क्रामतीति। 'ता' अध्वर्युरादाय, 'दक्षिणेन' द्वारेण प्राग्वंश मतिक्रम्य[3], उत्तरवेद्या दक्षिणश्रोण्यौ 'सादयति'[4] "इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ"-'इति'[5]। भागधेय्यौ। मन्त्रं व्याचष्टे— "विश्वेभ्यो ह्येना इति। "ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति" हि तैत्तिरीयकश्रुतिः[6]। अथैव काण्डे— "देवाना मुदु स दीक्षितानाम्"-इत्यत्र विदुरपथीर्विरयमाणैरस्यैव रूप मधासेति[7] देवाना मग्निरूपधारणमाधारण्याद्याग्नेः सर्व-

---

१— "व्युत्क्रमित्से सस्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः"-इति का० श्रौ० सू० ८, ९. १४। "व्युत्क्रामतेति त्रिर्वं त्रिर्ब्रूयात् ; त्रिवित्येतच्छाखान्तरात्"-इति तद्वृत्तौ या० दे०।

२— का० श्रौ० सू० ८ ९. १६। "उपस्थे सोमं धाता"-इति शाखान्तरीयो विधिश्च तत्सूत्रान्ते विद्यते।

३— 'प्राग्वंशमभिनिष्क्रम्य'-इति क।

४— का० श्रौ० सू० ८. ९. १८।

५— वा० सं० ६. ७। २।

६— तै० सं० १. ८. १ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

७— अन्यच्च तै० ब्रा० १. ९. ५. १० द्रष्टव्यम्।

देवमयत्वम्। इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्वं प्रसिद्धम्। अत इन्द्राग्न्यो-र्भागधेयी स्थेत्यभिधानम् ॥

"ताः पुनराग्नीध्रायेण पत्नी सादयतीति[1]। पत्न्याः पश्चाद्देशेन 'पर्येत्य' पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः 'ताः' वसतीवरीः, ('आदत्ते[2]' ॥ १४ ॥) आदाय, 'उत्तरेण' मार्गेण 'निष्क्रामति'। निष्क्रम्य, उत्तरवेदेरुत्तरश्रोण्यौ सादयेत्[3] ॥

उत्तरश्रोण्यौ[4] सादने कश्चिन्मन्त्रं निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्पदतिरेकेण प्रातिकूल्य मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिसादनमन्त्र मेव सम्पदनुकूलत्वात् सिद्धान्तयति—"मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थेति[5] नैव सादयेदित्यादिना[6]। 'एव' यस्मादयं मन्त्रः 'अतिरिक्तः' अधिकः, अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शक्वरीच्छन्द-प्राप्तिलक्षणा 'सम्पत्' 'न सम्पद्यते', "इन्द्राग्न्यो"-इत्यनेनैव[7] चेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरण मुत्तरवेदेरपरिहरणस्य प्रशंसति— "गुप्त्यै वा एताः परिह्रियन्त इति। अपां वज्रत्वेन रक्षोविघातकत्वात् सर्वतः परिहरणेन यज्ञस्य रक्षस्सकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति। साक्षाद्रक्षो-

१— का० श्रौ० सू० ८ ९. १९।
२— का० श्रौ० सू० ८ ९. २०, २१।
३— नास्त्येतत् पद क-पुस्तके।
४— नास्त्येतत् पद क पुस्तके।
५— वा० स० ६ २४ ३।
६— का० श्रौ० सू० ८ ९ २२।
७— वा० स० ६ २४ २।

दक्षिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परिहारापेक्षा नास्ति। 'पत्यञ्चन्ते' परितोऽञ्चन्ते, ह्रियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितस्त्वादाय आग्नीध्रमण्डपे "विश्वेषां देवाना मिति[1] मन्त्रेण सादयेत्[2]। 'तत्' तेन, "विश्वेषां देवानाम्"-इतिमन्त्रपाठेन ॥

सवेशनप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति-- "एते वै वसतां वरं तस्माद् वसतीवर्यो नामेति। 'वसतां' क्वचित् क्वचित् स्थानेषु निवसतां मध्ये 'एते' खलु देवाः 'वरम्', एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः। वसतां देवानां श्रेष्ठकलावेदकत्वात् वसतीवर्य इति नाम निष्पन्नम्। यद्वा एतेषु 'एताः' आपः 'वसतां' विश्वेषां देवानां 'वरम्' उत्कृष्टं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— "वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रभृतीना माग्नीध्रसादनान्तानां मन्त्राणां या सप्तसङ्ख्या, तां प्रकारीत्वसम्पत्त्या प्रशंसति— "तानि वा एतानि सप्त यजूंषीत्यादिना। "चतुर्भिर्ग्रहातीत्यादि। सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट एव[3]। "यत्र वै वाचः प्रजातानि छन्दांसीति। वाचः सकाशात् छन्दसा मुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे "वागेव सुपर्णी"-इत्युक्त्वा "तथेति सा छन्दांसि ससृजे"-इति प्राक् प्रतिपादिता[4]। 'तेषां'

१— वा० सं० ६. २४ ४।　　२— का० श्रौ० सू० ८ ६. २१।

३— न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविचार्यं इति ध्येयम्।

४— पुरस्तात् ५ प्र० १ ब्रा० २-८ क० (२६११पृ० ११पं०—२६२पृ० २पं०)। "छन्दांसि सौपर्णेया"-इति च तै० सं० ६. १. ६. १।

मध्ये 'परार्ध्या' परार्द्धे भवा श्रेष्ठा 'शकरी' सप्तपदशक्कावरूपा ऋक् निर्दिष्टा॰ ॥ १० ॥ २ [८. १] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

तान्त्सम्बोधयन्ति*। तेऽप्सु उपसृप्याग्नीध्र मुपसमायन्ति त ऽआज्यानि गृह्णते गृहीत्वाज्यान्यायन्त्या-साद्याज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजान मुपावहरति। इयं वै प्रतिष्ठा जनूरासां प्रजाना मिमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभ्युपावहरति त मस्यै तनुते त मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषे ऽउपावहरति। यज्ञो वा ऽअनस्तन्वेव यज्ञान्न बहिर्द्धा करोति ग्रावसु सम्मुखेष्वधिनिदधाति अर्चं वै सोमो व्रिशो ग्रावाण' अनु मेवैतद्विश्यध्यूहति

१— एतावदर्शोपवसथ मुपदिश्य सत्र पर सौम्य कर्मोपदिश्यते।
* 'नि'—इति ग, घ।

तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विशमेवैतत्सम्मुखां क्षत्रिय मप्यविवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

स उपावहरति। हृदे त्वा मनसे त्वेति यजमानस्यै-तत्कामायाह हृदयेन हि मनसा यजमानस्तं कामं कामयते यत्काम्या यजते तस्मादाह हृदे त्वा मनसे त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति। देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्ध्व मिम मध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ ऊर्द्ध्व मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति। तदेन मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुस्रज्योपतिष्ठते। विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-न्त्वित्ययथायथ मिव वा एतत्करोति यदाह विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तत्पापवस्यसङ्करोति तद्वेद मनु पापवस्यसङ्क्रियतेऽथात्र यथायथं करोति यथा-पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्त्विति तदेन माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्मादु क्षत्रिय मायन्त मिमाः प्रजा विशः प्रत्यवरोहन्ति त मधस्तादुपासत उपसन्नो होता प्रातरनुवाक मनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिधमभ्यादधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो-ऽनुब्रूहीति छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दांस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयाच्छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दांस्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ यत्समिधमभ्यादधाति । छन्दांस्येवैतत्समिन्धे-ऽथ यद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाह छन्दांस्येवैतत्पुनरा-प्याययत्ययातयामानि करोति यातयामानि वै देवै-श्छन्दांसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समा-श्नुवत न वा ऽअथ स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवै-तत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातया-मैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्धोता प्रातरनुवाकमन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रदे-वाध्वर्युरुपासीत स यन्निमिषति स हैवास्य प्रतिगरस्तदु तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामं स्वप्यात्स यत्र

---

* 'व'—इति ग, घ।

होता प्रातरनुवाकं परिदधाति तत्प्रचरणीति स्रुग्भवति तस्यां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश त मदः पूर्वेद्युर्वसतीवरीभिराहरत्यथ योऽत्र यज्ञस्य रसः परिशिष्टस्त मेवैतदच्छैति ॥ १२ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। एत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणीते त मारब्धे याश्च उ चैवैतां देवताश्च आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसꣳ सन्नमन्ति ॥ १३ ॥

स जुहोति। शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इति शृणोतु म इद मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु म इद मापोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञ मिति शृण्वन्तु म इदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञ मिति शृण्वन्तु म इदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह व्विदुषो न यज्ञ मिति विद्वाꣳसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहेति शृणोतु म इदं देवः सवितानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रस मच्छैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा*। उदङ् प्रपद्याहाप इष्य होतरित्यप इच्छ होतरित्येवैतदाह तद्यदतो होतान्वाहैत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिसंस्तृणीते त मारब्ध ऽएतान्† चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा‡ नाष्ट्रा रक्षांसि हिनसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति। मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीध्रात्वाले व्यसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैष एवैषः§ ॥ १६ ॥

त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति। जघनेन चात्वाल मग्रेणाग्नीध्रं स यस्यां ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ते वै सह पत्नीभिर्यन्ति तद्यत्सह पत्नीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश त मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा ऊचुः। इय मु न्वेवेह नाष्ट्रा यदिमे गन्धर्वाः कथं न्विम मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माहरेमेति ॥ १९ ॥

---

* 'त्वा'–इति ग, घ।

† 'ऽएता उ'–इति ख, डा०-वेबर-दृष्टश्च।

‡ 'नेदेना अन्तरा'–इति सायणसम्मत इति डा०-वेबरः।

§ 'ष'–इति ग, घ।

ते होचुः। योषित्कामा वै गन्धर्व्वाः सहैव* पत्नीभिरयाम ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा गद्धिष्यन्त्यथैत सुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पत्नीभिरीयुः। ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा जगृधुरथैत सुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माजह्रुः ॥ २१ ॥

तथो ऽएवैष एतत्। सहैव पत्नीभिरेति ते पत्नीष्वेव गन्धर्व्वा गृद्ध्यन्त्यथैत सुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रस माहरति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति। एताॅं ह वा ऽआहुतिॅं हुतामेष यज्ञस्य रस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति तु मेवैतदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। एत मेवैतद्यज्ञस्य रस मभिप्रस्तृणोते त मारब्धे त मपो याचति यान्य उ चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति ता ऽअस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रसॅं सन्नमन्ति ॥२४॥

स जुहोति। देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्याप-स्तस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व ऊर्म्मिर्हविष्य इति यो व ऊर्म्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रियावान्मदिन्तम इति व्वीर्यवानित्येवैतदाह यद्वाहेन्द्रिया-

* 'सह'-इत्येव ग, घ।

† 'ति'-इति ग, घ।

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ठ इत्येवैतदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ट यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रꣳ सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्थ स्वाहेति तेषां ह्येषु भागः* ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैता माहुति मुपप्लावयति। कापिरसीति यथा वा ऽङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेव मेषाहुतिरेतया देवतया प्साता भवति राजानं वा ऽएताभिरद्भिरुपसृक्ष्यन् भवति या एता मैत्रावरुणचमसे व्वज्रो वा आज्यꣳ रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमꣳ हिनसानीति तस्माद्वा ऽउपप्लावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति। समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽउन्नयामीत्यापो वै समुद्रोऽस्वेवैतदक्षितिं दधाति तस्मादाप ऽएतावति भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्यन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति। यत्र वै देवेभ्यो यज्ञोऽपाक्रामत्त मेतद्देवाः प्रैषैरेव प्रैष मैच्छन् पुरो-रुग्भिः प्रारोचयन्निविद्भिर्न्यवेदयंस्तस्मान्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ॥ २८ ॥

---

* ॰ग -इति ग, घ।

त ऽआयन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीच्चात्वाले वसती-वरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालꣳ संस्पर्शयति वसतीवरीश्च मैत्रावरुणचमसं च स मापो ऽद्भिरग्मत स मोषधीभिरोषधीरिति यश्चासौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्याहृतस्त मेवैतदुभयꣳ संसृजति ॥ २९ ॥

तद्धैके* । एषु मैत्रावरुणचमसे वसतीवरीरानयन्त्या मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवरीषु यश्चासौ पूर्वेद्युराहृतो यज्ञस्य रसो यश्चाद्याहृतस्त मेवैतदुभयꣳ संसृजाम इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यदा ऽआधवनीये समव-नयति तदेवैष उभयो यज्ञस्य रसः संसृज्यतेऽथ होतृ-चमसे वसतीवरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्यदुपर्युपरि चात्वालꣳ संस्पर्शयत्यतो वै देवा दिव मुपोदक्रामं†-स्तद्यजमान मेवैतत्स्वर्गं पन्थान मनुसंख्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽआयन्ति । तꣳ होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा३ ऽइत्युविदोऽयाइ ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यु-विद मुथो मेऽन्नꣳसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स यद्यग्निष्टोमः स्यात्‡ । यदि प्रचरण्याꣳ संस्रवः

---

* 'के'–इति ग, घ ।
† 'मुपोदक्राम'–इति ग, घ ।
‡ 'स्यात'–इति ग, घ ।

परिग्निष्टोऽलꣳ होमाय स्यात्तं जुहुयाद्यद्यु नालꣳ होमाय स्याद्दुपरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति यु मम्ने घृतु मुच्च मुवा व्याजेषु युं जुनाः* । स युन्ना शश्वतीरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोम-स्तद्ग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मुत्तवत्या पुरुषसम्मितो वा ऽअग्निष्टोम स्वं जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्त्रयः परिधयस्त्रीण्युक्थान्येतैरु हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति यद्यु ऽअतिरात्रो वा षोडशी वा स्यान्नैवु जुहुयान्नु मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्स मुवैवु तूष्णीं सेत्य मुपद्येत तद्यथा-यथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति । त्रयो वा पञ्च वा पञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्व मुह मिथुनं प्रजनन मुथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यज-मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएषाꣳ सधनं यो यजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्देषाꣳ सधनं तस्मा-देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'मा'–इति ग, घ ।

अथ सुत्यादिवसप्रातःकालीन सवनीयपशुप्रयोगमाह— "तान्समवबोधयन्तीत्यादिना। 'तान्' ऋत्विजः रात्रेरपरभागे प्रबोधयेयुरध्वर्यव। "अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति"-इति[1] सूत्रम्। उदकोपस्पर्शेन विहितकर्मणः उपलक्षणम्। "गृहीत्वाज्यान्याय-न्तीति। अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— "अप उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परि-स्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वासना-वेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उत्पूय पश्वाज्यग्रहणम्, आज्यान्यादाय सोम सार्यंत्राहवनीय इध्मप्रोक्षणादि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्, आज्यासादनात् कृत्वैषान्तरेणार्द्रंसोमं मद्रिषु समुखेषु निदधाति हृदे त्वेति"-इति[2]॥ १ ॥

त मिमं सोमोपावहरणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ राजान-मुपावहरतीति। अधिषवणचर्मोपरिप्रदेशं प्रति अधो नयेत्। अध-पातनं प्रशंसति— "इयं वै प्रतिष्ठा जनूरिति। 'आसाम्' उत्पत्ति-मतीनां सर्वासां परिदृश्यमानानां 'प्रजानाम्' 'इयं' खलु भूमिः 'प्रतिष्ठा'। अस्य इह 'जनूः' जन्मभूमिः। अस्यापि प्रजानां पाति-त्वात् 'इमां' 'प्रतिष्ठाम्' 'अभि' लक्ष्य 'एव' 'उपावहरति' उपा-वहरणं कृतवान् भवति। तथा सति 'तं' सोमम् 'अस्यै' अस्याः सकाशात् 'तनुते' विस्तारितवान् भवति, 'अस्यै' अस्याः सकाशात् उत्पादितवांश्च भवति॥ २ ॥

उपावहरणमार्गमाह— "अन्तरेणेव इति। ईषे आयतौ[3]

१— का० श्रौ० सू० ९ १ १।　　२— का० श्रौ० सू० ९ १. २-५।
३— 'आयते'-इति च, डा वेबरमुद्रत।

शकटदण्डौ। यज्ञसाधनसोमाश्रयत्वात् 'अनसः' शकटस्य यज्ञत्वम्। तयोरन्तरालादध सुब्रावरोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्द्धानात् वाक्यं न हतवान् भवति। यान्यां मध्ये स्थापनं विधाय प्रशंसति— "यावसु चक्षुखेष्विति। सोमस्य वेदेषु चचियशातिन्न ममरुदुक्रम्; यान्यां तु वक्रत्वात् ग्रेवत्तेनोपवर्जनताच्च विशो रूपत्वम्। मध्ये स्थापनेन यत् पर्वपावणामुखग्र, तत् प्रशसति— "तद्यत् सधुरा अश्नोति। 'चचियम्' 'अभि'शब्द 'अभिवादिनीम्' अभिवादनशीलां 'करोति' ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र माह— "स उपावहरति' हृदे त्वा मनसे त्वेति[१]। हे सोम! त्वां 'हृदे' हरति। दूरस्थं विषयाभिमुख स्वोपहित मात्मानं हरतीति वा। हृदय मन्तःकरणम्, तद्विशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानयम- भिनोस्तयोरुभयोर्विषयः कामः, तस्य लाभार्थम् 'उपावहरामि'। कर्मकारकस्य द्विरान्नामाद् उपावहरामीति द्विरभ्यासः; अतो वाक्यद्वयम्, न व्याख्यानव्याख्येयभावः (४)।

तथा 'दिवे' देवलोकाय त्वाम्। 'सूर्याय त्वा' एतद्द्रश्मिभूतानां देवाना मुपलक्षणम्। सर्वचोपावहरामीति योज्यम्। किञ्च हे सोम! 'ऊर्द्धम्' उपरि, तायमानलेनोन्नतम्, 'इमं' सोमयागं 'दिवि' द्युलोके 'देवेषु' 'यच्छ'; 'होत्रा:' होत्रकाय देवेषु यच्छ- त्वित्यर्थः (५)।

१— का० श्रौ० सू० ८. १. ४।

२— वा० सं० ४. २५. १।

तदर्थं हे 'सोम राजन्!' 'त्वं' 'विश्वाः प्रजाः' 'उप'लक्ष्य 'अवरोह' इति[1] (६)।

उपावरोहमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "इदं त्वा मनवे त्वेति यजमानश्चैतत्कामायेत्यादिना। सूर्याय त्वेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोपलक्षक इति व्याचष्टे— "देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहेति। "रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा"-इति[1] मायूखत्वादित्यभिप्रायः। "ऊर्द्ध्वमिम मित्यादेर्ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावहृतस्य सोमस्य समन्त्रक मुपस्थान माह— "अथानुसृज्योपतिष्ठत इति[2]। 'अनुसृज्य' वेदिं तत्र विसृज्येत्यर्थः। "विश्वास्त्वा मिति[4]। मन्त्रार्थः स्पष्टः। "अयथायथ मिव वा इत्यादि। उपावहरन्तो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः प्रजा उद्दिश्य तुच्छजनवत् प्रतिचारकपुरुषमिम्यादिनावरोहेत्य मन्त्रेण स्वस्य एवावरोहणाय प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च प्रतीति। तस्माच्च क्षत्रियभूतस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वास्त्वा मित्यभिधानेन 'अयथायथम्' यथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य तद् वैपरीत्यं कृतं भवति। 'तत्' च 'पापवस्यसम्' पापं च वसीयश्च पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम्। तन्मूलत्वेनेदानीमपि जने 'पापवस्यसं क्रियते'। अत उक्तवैलक्षण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा॰ स॰ ६ २६ १। एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रप्रसङ्गेन विवक्षितः।

२— ५६३ पृ॰ १॰ प॰ इत्यत्र मित्येव पुरस्तात्।

३— "विश्वास्त्वा मिति विसृज्योपतिष्ठते' -इति का॰ श्रौ॰ सू॰ ८, ६।

४— वा॰ स॰ ६ २६ ७।

मित्यभिधानाद् विशाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्, अवतरन्तं सति विशासां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा नोक्तदोषावकाशः । 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्त्वित्यर्थः । 'तस्मात्' त्वा मवरोहन्त्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना मुपवीणत्वसम्पादनात् इदानीमपि सम्पाद्यन्त मवरोहन्त 'यथेय' सर्वा 'प्रजा' परिवाररूपा 'अवरोहन्ति' । यद्वा 'आयन्तं' 'प्रति' सर्वा 'प्रजा' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदनन्तरं राजानमुपरि कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजा । यद्वेदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्' एव तीर्थम् 'अधस्तात् उपासते' ऋत्विजोऽध्वर्युप्रमुखा ॥

प्रातरनुवाकप्रयोग माह— "उपसन्नो होतेत्यादि । 'होता' 'उपसन्नः' स्वसूत्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः । होतर्युपसन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्प्रैषकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"अथ समिधमभ्यादधदिति[1] । "देवेभ्योऽनुब्रूहि" इत्येवालम्, किं "प्रातर्यावभ्य"-इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति— "छन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातः काले यान्ति यज्ञं गच्छन्तीति 'प्रातर्यावाणः' । ते चानुयाजदेवाश्चोभयेऽपि 'छन्दांसि' एव, गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाः । एवं सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचनसमये "देवेभ्यः प्रेष्य देवान् यज"-'इति' सर्वत्र देवशब्देन व्यवहारादत्रापि तथैव प्रैषे सति, अत्रापि "छन्दोदेवान् यज"-इति

१— "प्राग् वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिधमादधत्"—इति का० श्रौ० सू० ८ १ १० ।

प्रेषान् अनुयाजदेवताश्छन्दांस्यपि आगमिष्यन्तीति तद्व्यावर्त्तनाय "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः"-इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

"तदु हैक आहुरिति। अत्र देवेभ्य इत्येतावत् किं प्रातर्यावभ्य इति विशेषणेनेति 'एके' शाखिनो ब्रुवते। 'तदु' 'तथा' उक्तप्रकारेण 'न ब्रूयात्'। तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्तिसिद्धिरेवेत्याह— "छन्दांसि वै देवा इत्यादि। अथ सूत्रम्— "देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध मादधाति, देवेभ्य इत्येके"-इति[1] ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपक्रमाङ्गभूत समिदाधान छन्दोदेवतासमिन्धनरूपत्वेन प्रशंसति— "अथ यत् समिध मभ्यादधातीति[1]। होतृकर्त्तव्यं प्रातरनुवाकानुवचन छन्दसां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— "अथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाहेति। तेनाप्यायनेन 'छन्दांसि' एव 'अयातयामानि' अगतसाराणि 'करोति'। उक्तस्याप्यायनस्य सार्थकत्वाय गतसारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— "यातयामानि वा इति। देवै र्गतानीति शेषः। "छन्दोभिर्हि देवा' स्वर्गं लोक मिति। स्वर्गार्थ मुपयुक्तत्वात् तेषां यातयामत्वप्राप्तिः। तदेव यातयामत्व प्रातरनुवाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— "न वा अवेति। स्तौति शंसति वोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगमयति— "तस्माद्धोता प्रातरनुवाक मिति[2] ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ९.१.११। २— का० श्रौ० सू० ९.१.१० ख।
३— "मुक्तज्ञाख्याश्च प्रेष्यति"-इति चेह का० श्रौ० सू० ९.१ १२।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केषाञ्चिन्मतं प्राप्तिपूर्वक मुदाहृत्य निराचष्टे— "तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति। केचन महर्षयः एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः अनिमेषं करोति। अनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमाणत्वात्[1]) प्रतिगरस्थानीय इति। 'तदु तथा न कुर्यात्' निद्राभङ्गं निमेषं च न कुर्यादित्यर्थः। तर्हि किं कुर्यात्? 'यदि निद्रा आयात्' निद्रामात्मन इच्छेत्, 'अपि कामं' 'स्वप्यात्' स्वापं कुर्यात्। अत्र सूत्रम्— "प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः, स्वप्याद्वा"-इति[2] ॥

अत्र मध्ये "अग्नीदेन्द्र सैकादशकपाल मित्यादि[3]-सूत्रोक्तः सवनीयनिर्वापः, पञ्चमप्रपाठकोक्त आसादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः[4] ॥

एकधनाख्यानामुदकानामानयनार्थं यः प्रचरण्या होमोऽस्ति, तं विधाय प्रशंसति— "स यत्र होतेति। 'यत्र' यस्मिन् समये 'स होता' 'प्रातरनुवाक' 'परिदधाति', परिधानीयाम् "अभूदुषा"-इत्येताम्[5] ब्रूयात्, 'तत्' तदा 'प्रचरणी'। प्रचरन्त्यनया शुक्लपक्षतोर्व्यापारदशाया मिति 'प्रचरणी'। सा 'स्रुग् भवति'। 'तस्यां[6] चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा' 'जुहोति' जुहुयात्[7]। प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कालार्थसम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नाप्स्वेतत् परं छ-पुस्तके। २— का० श्रौ० सू० ९. ३. १३, १४।
३— का० श्रौ० सू० ९. ३. १५ (०लं निर्वपति)।
४— का० श्रौ० सू० ९. ३. १६–२. २३। ५— ऋ० सं० ५. ७५. ९।
६— 'तया'-इति छ। ७— का० श्रौ० सू० ९. ३. १ क।

होमं प्रशंसति— "यत्र वै यज्ञस्येति[1]। 'हुत्वा' गत्वा 'रसः' यज्ञरसः सः 'अपः' 'प्रविवेश'। यः प्रविष्टो यज्ञरसः 'पूर्णहुः' वसतीवर्यंरूपेणावशिष्टोऽस्ति, 'त मेव' रसम् 'अच्छ' अभिमुखीकृत्याभिगच्छति। पत्नीहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थंगमनासम्भवात् प्रचरण्यान्याहुतिहोम एव यज्ञरसाभिमुखगमन मित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आहुतिप्रकारणात्मनापि प्रशंसति— "यद्वेवैता माहुतिं जुहोतीति। 'यद्व एव' यदैव। 'एतत्' एतेन होमेन 'एत मेव' अवशिष्ट मेव 'यज्ञस्य रसम् अभिप्रस्तृणीते' रसस्य स्तरणं कृतवान् भवति। तेन च 'त मारम्भे' स्वाधीनं कृतवान् भवति। न केवल मेतदेव, अपि च 'याभ्यो देवताभ्य' अग्न्यादिभ्यः 'एता माहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन होमेन 'प्रीणाति'। 'सदमन्ति' प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानूद्य व्याचष्टे— "स जुहोति[2] शृणोत्वग्निरित्यादिना[3]। 'अग्निः', 'आपः', 'धिषणाः' वाचः, 'देवीः' देव्यः, 'विदुषो म ग्रावाणः', 'सविता' च, मे 'हवम्' आह्वानं 'यज्ञ मिमं शृण्वन्तु'— इति मन्त्रार्थः। अत्र सर्वत्र "शृणोतु" 'शृण्वन्तु'-इति, "अनुजानातु" 'अनुजानन्तु'-इति चार्थपरतया व्याख्यातम्। 'श्रोता ग्रावाणः'-इत्यत्र "द्रुघोऽतिङः"-इति[4] दीर्घः। 'विदुषः'-इत्येतद् ग्रावविशेषणतया व्याचष्टे— "विद्वांसो हि ग्रावाण इति। प्रथमा-

---

१— अत इदं माप्यान मिदेव प्रकरणात् (५४२ पृ० १० पं०)।

२— का० श्रौ० सू० ८ १, १ ख।

३— वा० सं० ६, २६, २।   ४— पा० सू ६, ३, १३३।

एव उदङ्नियमः। गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यानमुखेन प्रशंसति— "सह पत्नीभिर्यन्तीति[१]— ॥ १७ ॥

"यत्र वै यज्ञस्येत्यादि। पुरा किल देवैर्यज्ञशिरश्छेदादुद्गत रसं पलाय्य अप्सु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः सोमपालकाः ररक्षुः— ॥ १८ ॥

"ते ह देवा इति। 'ते देवा ऊचुः'— 'इमे गन्धर्वाः' एव 'नाग्नाः' नाग्नकल्पाः, 'कथम्' 'अनाग्ने' नाग्नरहिते देशे 'रस' यज्ञरसम् 'आहरेम' 'इति'— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— "ते होचुर्योषित्कामा इति। गन्धर्वाः योषित्प्रियाः, तदथ पत्नीभिः सहिता एव गच्छाम', ते च गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वय मभयेऽनाग्ने यज्ञरस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

"ते सह पत्नीभिरीयुरिति। ताभिः सह गताः', ते च तथैव तास्वाकाङ्क्षां कृतवन्तः'। तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम् 'आजह्रुः' ॥ २१ ॥

"तथो एवैष एतदिति। यथा पुरा, इदानी मपि तथैव। तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो भवन्ति, तथा अबाधितस्थले रस माह्रियमाणः भवति ॥ २२ ॥

अपरपोगृहीतस्याज्यस्याप्सु होम विधाय प्रशंसति— "सोऽपोऽभिजुहोतीति[२]। 'ऊता माहुतिम्' अनुदृत्य 'पय' अप्सुप्रविष्टः

१— "इदानीमनमान मत्र विधीयते"—इति षा० दे० षा० सू० ८. १. ७।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. ७।

'यज्ञस्य रसः' 'उपसमेति' अभिमुखं सम्प्राप्नोति । एतस्यैव व्याख्यानम्— "तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । 'स मेव' रसम् 'एतत्' एतेन होमेन 'आविष्कृत्य' उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— "यद्वेवैता माहुतिं जुहोतीति । न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्त रस माहृतवान् भवति । किञ्च 'तम्' अपेक्षितं यज्ञरसम् 'अपः' उदकानि 'याचति', 'उ' अपि च 'याभ्यः देवताभ्यः एताम् आहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन 'प्रीणाति' । 'तृप्ताः' 'प्रीताः' च 'ताः' 'अस्मै' यजमानाय 'एतं यज्ञस्य रसं' 'सन्नमन्ति' सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— "स जुहोतीति । "देवीराप इति[1] । हविष्य इति पदं व्याचष्टे— "यो व ऊर्मिर्हविष्य इति, यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेति । हविश्शब्देन तत्साध्यो यज्ञो लक्ष्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्थ इति व्याचष्टे— "इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदाहेति । स्पष्ट मेतत् । तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थं माह— "मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति । यत् स्वदन्त सुस्वादयतीति । "तं देवेभ्यः"-इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्य मिति व्याचष्टे— 'एतत्' एतेन 'अयाचिष्ट', 'यदाह त देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति' । "लोट् च"-इति[2] लोटो विध्यादर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा० सं० ६. २७ १ ।
२— पा० सू० ३ ३ १६२ ।

बहुवचने छान्दसं द्वितीयाबहुवचनम्। चरमपादे सवितृशब्दप्रयोगस्य तात्पर्य माह— "सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

"अथापरं चतुर्गृहीत मिति[1]। पूर्वं सेकवारग्रहणस्योक्तत्वादपर मित्युक्तम्। चत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम्। अपु होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुखं गच्छन् यजमानः प्रैषान् ब्रूयात् ॥

तत्र प्रथमप्रैष मुक्त्वा व्याचष्टे— "अप इष्य होतरिति"-इत्यादि[2]। हे 'होतः!' 'अपः' प्रति 'इष्य' इच्छ, अपः प्रतिगमनोचितं प्रदेवत्रेति[3] अपोनप्त्रीय[4] मनुब्रूहीत्यर्थः। इष्यतेरिच्छतिरर्थं इति व्याचष्टे— "अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति। पदं व्याख्याय तात्पर्य माचष्टे— "तद्यदसौ होताभ्याहेति। गतोऽर्थः। "एता उ चैवैतदाहेति। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थे। अपि च 'एताः' एकधनाख्या अप उद्दिश्य 'एतत्' अनुतिष्ठते। एतदित्युक्तम्, किं तदित्याह— "नेदेना इति। 'एनाः' अपः। 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'हिनसन्' हिंस्युः। नेदिति परिभवे। "नेत्येष इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे"-इति नैरुक्तम्[5]। अतस्तासां हिंसा माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २ क।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. २ ख। होतारं प्रत्यध्वर्युराह।

३— "प्रदेवत्रा"—इत्याद्यपोनप्तृदेवताकं सूक्तं अपोनप्त्रीयम् (ऋ० सं० १०. ३०.)। ऐ० ब्रा० ७. ३. १ द्रष्टव्यम्।

४— 'अपोनप्त्रीयम्'-इति क-पुस्तके।

५— निरु० १ अ०. ३ पा०. ६ ख०।

अन्यान् प्रैषान् दर्शयति— "अथ सम्प्रेष्यतीति । "मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहीति[1] । इय चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्बोध्यते । 'एहि' उदकानयनार्थं मागच्छेति ॥

"नेष्टः पत्नीरुदानयेति[2] । हे 'नेष्टः !' त्वं 'पत्नीः' पात्नेजनोद-भाराहरणार्थम् 'उदानय' ॥

"एकधनिन एतेति[3] । एकधना उदकानि, तेषां धारका कुम्भा वा ; अव्ययैकधनानयुग्मानित्यासादनाभिधानात् , तेषां यष्टो-नारः 'एकधनिन' 'एत' आगच्छत ॥

"अग्नीच्चात्वाल इति[4] । हे 'अग्नीत् !' त्वं पूर्वधुर्यहोताभिः हम-तीवरीभिः', 'होतृचमसेन' 'च' युक्तः सन्, चात्वालदेशे यावदागमनं 'प्रति' 'उपतिष्ठासै' उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्राश्चेद् व्याख्यातव्याः विधयश्चेत् स्तोतव्या इत्याशङ्कार— "सम्प्रैष एवैष इति । 'एष.' "मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो"–इत्यादिक कर्त्तव्य 'सम्प्रैष एव' विभ्रमपरिहारार्थं प्रेषण मित्यर्थः ॥ १९ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्ग माह— "त उदञ्चो निष्क्राम-न्तीति । आग्नीध्रचात्वालयोरन्तरालदेशेन उदग्देशेन । तत्र नोप-लभ्यन्ते कथ मित्यत आह— "स यस्यां ततो दिशीति । निर्गमने

१— का० श्रौ० सू० ८. ९. ९ । इति चमसाध्वर्युम् ।
२— का० श्रौ० सू० ८. ९. ४ । इति नेष्टारम् ।
३— का० श्रौ० सू० ८. ९ ५ । 'एकधनिन' इत्यत्र सर्वे ।
४— का० श्रौ० सू० ८. ९ ६ ।

एव चाद्‌ङ्‌नियमः। गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यान-मुखेन प्रशंसति— "सह पत्नीभिर्यन्तीति"— ॥ १७ ॥

"यत्र वै यज्ञस्येत्यादि। पुरा किल देवैर्यज्ञभिरस्थेदादुद्गतं रसं पलाय्य अप्सु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः सोमपालका ररक्षुः— ॥ १८ ॥

"ते ह देवा इति। 'ते देवा ऊचुः'— 'इमे गन्धर्वा' एव 'नाद्या.' नाशकरूपाः, 'कथम्' 'अनाष्टे' नाशरहिते देशे 'इमं' यज्ञरसम् 'आहरेम' 'इति'— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— "ते होचुर्योषित्कामा इति। गन्धर्वा योषित्प्रियाः, तदय पत्नीभिः सहिता एव गच्छामः, ते च गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वय मभयेऽनाष्टे यज्ञरस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

"ते सह पत्नीभिरीयुरिति। ताभिः सह गताः, ते च तत्रैव साक्षाकाङ्क्षां कृतवन्तः। तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम् 'आजह्रुः' ॥ २१ ॥

"तथो एवैष एतदिति। यथा पुरा, इदानीं मपि तथैव। तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वा' पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो भवन्ति, तथा अप्राधितप्यदे रस माहृतवान् भवति ॥ २२ ॥

अथ रत्नीमेष्टकोमध्याभ्याशु सोमं विधाय प्रशंसति— "सोऽपोऽभिजुहोतीति"। 'इमा याऽऽतिम्' अनुरोध 'पन.' अनुप्रविष्ट'

१— "अपहरामहात सप विपीदते"—इति मा० दि० का० सू० ८.१.८।
२— का० श्रौ० सू० ८.१.७।

'यज्ञस्य रसः' 'उपममेति' अभिमुखं सम्प्राप्नोति । एतस्यैव व्याख्यानम्— "तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । 'तं मेव' रसम् 'एतत्' एतेन होमेन 'आविष्कृत्य' उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ १३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— "यद्वेवैता माहुतिं जुहोतीति । न केवलं रसार्थं प्रसारणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्तं रस मारुद्धवान् भवति । किञ्च 'तम्' अपेक्षितं यज्ञरसम् 'अपः' उदकानि 'याचति', 'उ' अपि च 'याभ्यः देवताभ्यः एताम् आहुतिं जुहोति', 'ता एव' 'एतत्' एतेन 'प्रीणाति' । 'तृप्ताः' 'प्रीताः' च 'ताः' 'अस्मै' यजमानाय 'एतं यज्ञस्य रसं' 'सन्नमन्ति' सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— "स जुहोतीति । "देवीराप इति[1] । हविष्य इति पदं व्याचष्टे— "यो व ऊर्मिर्हविष्य इति, यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेति । हविश्शब्देन तत्साध्यो यज्ञो लक्ष्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्थ इति व्याचष्टे— "इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदाहेति । स्पष्ट मेतत् । तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थ माह— "मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति । यत् स्वदन्त सुस्वादय-तीति । "तं देवेभ्यः"-इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्य मिति व्याचष्टे— 'एतत्' एतेन 'अयाचिष्ट', 'यदाह तं देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति' । "शोद् च"-इति[2] शोटो विध्यार्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा० सं० ६. २७. १ ।
२— पा० सू० ३. ३. १६१ ।

प्रभवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेन 'एना' अप 'अयाचिष्ट' देवतार्थं याचितवान् भवति। "देवेभ्य" इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्य"-इति विशेषणम्, तस्य तात्पर्यं माह— "सत्यं वै शुक्रम्, सत्यपेभ्य इत्येवैतदाहेति। शुक्रं दीप्तम्, रसाख्यं वस्तु, तत् सत्यम्। सोमद्वारेण सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्य मित्युच्यते। तादृशस्य पातृभ्य इत्येतद्देवेतम् शुक्रपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थः। "येषां भाग स्थ स्वाहा"-इति चरमभागस्य तात्पर्यं माह— "तेषां सु ह्येष भाग इति। 'एष' अपां शुक्ररसरूपो भाग, 'तेषां सु' तेषां शुक्रपानां देवानां 'भाग' प्रतिनियतांश खलु, अतो येषा मिति मन्त्रे निर्दिष्ट इत्यभिप्राय ॥

मन्त्रस्यायमर्थः।— हे 'देवी.' देव्य ! 'आप !' हे 'अपा-नपात्' न पातयति तत्[1], 'य' अय 'व' युष्माक सम्बन्धी 'ऊर्मि' महद्ध 'हविष्य' रस, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेत्यादिना[1] दीर्घं, इन्द्रियवान् 'मदिन्तम' मादयितृतम, 'त' रस 'देवत्रा' "देवमनुष्येत्यादिना[2] सप्तम्यर्थे त्रा-प्रत्यय। देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो देवेभ्य' 'दत्त' प्रयच्छत। हे आपो यूय 'येषां' देवानां 'भाग' 'स्थ' भवथ, तदर्थं 'स्वाहा' इद द्रव्य स्वाहुत मस्त्विति ॥ १५ ॥

ऊताया आऊताया अपसारणा समन्त्रक विधत्ते— 'अथ मैत्रावरुणचमसेनेति[3]'। तत्र मन्त्र— 'कार्षिरसीति[4]'। हे ऊताऽ-

१— नि० ८ ९. ४, १०.२ ५, ऋ० स० १ १०३ सा० भा० द्रष्टव्यम्।
२— पा० सू० ६ ३ १३१।
३— पा० सू० ५ ४ ५६।
४— का० श्रौ० सू० ८ ३ ८।
५— वा० स० ६ २८ १।

पदार्थः। त्वं 'कार्षिः' कृषेर्देवतायाः, कर्षणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धी 'असि'। अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अक्षित्यै' अक्षीणतायै 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि[1]। उक्तस्याप-सारणस्य प्रयोजनं स्तौति माह— "यथा वा अङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादिति। 'प्सातः' भक्षितः, 'अग्निना' भक्षितः 'अङ्गारः' 'यथा' क्षरोपभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा आकृतिः' 'एतया' अद्देवतया 'प्साता भवति'। सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्याज्य मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति। 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः' 'एताः' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभिः' अद्भिः 'उपस्रक्ष्यन्' अभिषवकाले सोमस्य संसर्गं करिष्यन् 'भवति', अत एव "आधवनीये समवनयति"-इति वक्ष्यते[2], आधवनीये समुपृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात्। "वज्रो वा आज्यम्"-इत्यादि, प्रागसकृद् व्याख्यातम्[3], "एत खलु वै देवा वज्रं कृत्वे"त्यादिप्रदर्शनेन[4] ॥ २६ ॥

समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'अपनयामि' इत्येव मूलपाठः। 'गृह्णामि'-इति च तदर्थः पूर्वो मध्ये-परेण, सूत्रे विनियोगस्य तथाविध एव, तदनुपदं वक्ष्यति पैप्पलीयशाखा कण्डिकायां तथैव। नास्ति चैतन्मन्त्रस्येह व्याख्याने कश्चिदुपयोगः। कार्षिरसीत्येव श्लोको मन्त्र इह विनियुक्तः।

२— इहैव त्रिंशी कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (५५९ पृ० १० पं०)।

३— १का० ७प्र० ३ब्रा० ७क० (१ भा० १९० पृ० ७ पं०)।

४— तै० सं० ६. २ ७. ११।

समुद्रस्य त्वेति[1]। यद्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि "समुद्रस्य त्वेति तेन प्रस्तारि[2]"-इतिसूत्राद् गम्यते। अपां महात्मकत्वात् समुद्रस्य "आपो वै समुद्रः"-इत्येकदेशस्य प्रस्तुतात्मना स्तुतिः। 'एतत्' एतेन "समुद्रस्य त्वाचित्यै"-इतिपाठेन 'अप्सु एव' 'अचितिम्' अक्षय्यमक्षीणत्वं 'दधाति' स्थापितवान् भवति। 'तस्मात्' "अचित्यै"-इत्युक्तत्वात् 'एतावति भोगे भुज्यमाने' स्थावरजङ्गमात्मकजगत्पर्याप्तेऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि 'न चीयन्ते' क्षयं न प्राप्नुवन्ति, अक्षय्यं प्रवहन्त्येव। "तदन्वित्यादि। षोडशचमसोन्नयनानन्तरं मेकधनानां सुन्नयनम्[3], ततः पात्नेजनानां पत्न्या इति[4] ॥ २० ॥

यस्त्वितरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— "तद्यन्मैत्रावरुणचमसेनेति। यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन मैत्रावरुणाख्येनर्त्विजा 'प्रैषैः' तत्प्रतिगमनसाधनैः आह्वानवाक्यैः 'प्रैषं' यज्ञस्य गमनम् 'ऐच्छन्'; 'निविद्भिः' निवेदनसाधनैः "अग्निर्देवेद्धः"-इत्यादिभिः[5] वाक्यैः 'न्यवेदयन्' परस्परं निवेदितवन्तः; 'पुरोरुग्भिः' 'पुरः' याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् 'रुचिम्' इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो "वायुरग्रेगाः"-

१— वा० सं० ६. २८. २।

२— का० श्रौ० सू० ९ ७.६। 'तेन मैत्रावरुणचमसेन'-इति तत्र वृत्तिः।

३— का० श्रौ० सू० ९. ७. १०।

४— "पात्नेजनाद्य पत्न्यो द्वौ-द्वौ"-इति का० श्रौ० सू० ९. ७. ११।

५— निविद १-१७ पदानि, ऐ० ब्रा० ३. ५. ७ प्रपञ्च विहितानि।

इत्याद्या.[1], ताभिः 'प्रारोचयन्' प्ररोचना मजनयन्। अतो मैत्रावरुणस्य प्रैषादिसाधनत्वात् तदीयश्चमसः प्रशस्त इत्यर्थः। "तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

अपसरणानन्तरं अनुष्ठेयं विधत्ते— "त आयन्तीति। पुन-र्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः। 'अग्नीत्' च निर्गमनकाले समीपित-प्रकारेण 'चात्वाले' 'वसतीवरीभि' अद्भि' 'होतृचमसेन च' युक्तः सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात्। यदुक्तं सूत्रकृता— "प्रत्येत्य चात्वालस्यो-परि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च प्रसर्पयति समाप इति, इत-रस्मिन् व्याख्याने, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति[2], तदिदं सर्वं विधत्ते— "स उपर्युपरि चात्वालं सर्पयति, वसतीवरीश्च मैत्रा-वरुणचमसश्चेति। स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्रमाह— 'समापो अद्भिरिति[3]। 'आप' मैत्रावरुण-चमसगताः, 'अद्भिः' होतृचमसस्थाभिर्वसतीवरीभिः 'समग्मत' सङ्गता अभवन्। तथा 'ओषधीः' ओषध्यः, वर्द्धनीया, व्रीह्यादि-रूपा, 'ओषधीभि' व्रीह्यादिरूपाभि 'समग्मत'[4]। यद्वा, उभयत्र

१— पुरोरुच १-७ ऋच, वा० सं० १७. ३१-२७, ऐ० ब्रा० १ १ ८ नामोल्लेखमात्रेण विहिता।

२— का० श्रौ० सू० ९ ३ १२, १३, १४।

३— वा० सं० ६. २८ २।

४— "'ओषधी' ओषधयो मुद्गमसूरादिका, 'ओषधीभि' व्रीहियवादिभिः 'समग्मत' सङ्गच्छन्ताम्, यथा कारणभूतत्वात् ओषधीनामपि योगोऽस्तु"—इति महीधरः।

श्रोषधिशब्देन प्रकृता मैत्रावरुणचोदचमसगता श्रापो विवक्ष्यन्ते।
"यच्चामौ पूर्वेद्युरित्यादि, स्पष्टम् ॥ १८ ॥

अत्र केषाञ्चित् शाखात् उदकसमर्जनपक्ष मुदाहृत्य तदभि-प्राय मथाविष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धिलप्रदर्शनेन निराचष्टे— "तद्धैक इति। 'एवं नयन्ति'-इति सम्बन्ध, श्रानयन्त्येवेत्यर्थ । 'श्रा मैत्रा वरुणचमसाद् वसतीवरीषु' उपसर्गवशात् नयन्तीत्यनुपज्यते। एवं कुर्वता पूर्वेद्युराहृतस्य वस्तरमस्य, श्रद्याहृतस्य च ससर्ग एवो-ऽपेक्षित, स उपरिष्टात् श्राधवनीये समवनयनाद् भविष्यति, श्रत 'तत् तथा न कुर्यात्' इति ॥

यदुक्तं "होतृचमसे वसतीवरी कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्या इति, तदेतदाह— "श्रथ होतृचमस इति। श्राग्नीध्र-हस्तस्थ होतृचमस मध्वर्युरादाय पूर्वेद्युराहृता 'वसतीवरी' श्रध्वर्यु 'गृह्णाति'। कस्मै उपयोगाय? 'निग्राभ्याभ्य', होतृचमसे निगृह्य-माणत्वात् "निग्राभ्या"-इति सञ्ज्ञा, निग्राभ्यास्थावयति, निग्राभ्यास्थ मभिच्छति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्त "यच्चामौ पूर्वेद्युरित्यादि, समर्स्य चात्वालोपरि-भावित्वम्, तत् प्रदर्शति— "तद्दुपर्युपरि चात्वाल मिति। 'श्रत'

अस्मात् चात्वालोपरिप्रदेशात् 'देवा दिव मुपोदक्रामन्', 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चात्वालोपरिसर्पणेन 'यजमानम्' अथ स्वर्गस्य पन्था इति 'पन्थानम्' 'अनुसङ्ख्यापयति' अनुक्रमेण सङ्ख्यापयति, सम्यक् प्रख्यापयतीति यावत् ॥ २० ॥

"न आपन्नोति। अथाध्वर्यु मुद्दिश्याब्विषय होतुः प्रश्न मव-तारयति— "स होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इति। 'तम्' अध्वर्युं होता 'पृच्छति'; हे 'अध्वर्यो!' 'अप' उदकानि 'अवेः' लब्ध-वानसि। प्लुतिः प्रश्नार्थे[1]। "अवे"-इत्यस्य 'अविदः' इत्यर्थ इति व्याचष्टे— "अविदोऽपा ३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— "तं प्रत्याहोतेव नमसुरितीति[2]। वय मिदानीं न केवलं मयो लब्धार एव, अपि च 'नमसुः' अत्यर्थं मानता अभवन्। प्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह— "अविद मपो मेऽनंसतेत्येवैतदाहेति। 'अविदम्' अपो लब्धवानस्मि 'अपो' अपि च 'मे' आपः 'अनमत' आनता आगता अभूवन् 'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूपं वाक्यम् 'आह' ॥ २१ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "प्रचरणीमन्व मग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-र्गृहीतं च मम इति, उत्तरे प्रथम परिधि मालभते, प्रविशत्यश्चा-न्यत्र"-इति[3], तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोम माह— "स

१— पा० सू० ८.२.१००।
२— "होता एव"-इत्यादि का० श्रौ० सू० ८.३.१५।
३— का० श्रौ० सू० ८.३.१६, १७, १८।

यद्यग्निष्टोम स्यादिति। 'स' वर्त्तमान क्रतुरग्निष्टोमसंस्थश्चेत् 'अप-रस्या' च 'समव' अवशिष्ट' 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्त 'स्यात्', तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्', नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीत माज्य' 'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्सु"-इति¹मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः ।— हे 'अग्ने।' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्य 'पृत्सु' सङ्ग्रामेषु 'अवा' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अन्नेषु निमित्तभूतेषु 'यम्' मर्त्यं 'जुना' जवतिर्गत्यर्थः प्राप्तवानसि, 'स' उभयविषयो जन 'शश्वती' शाश्वती 'इष' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति। 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्व प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे— "आग्नेय्या जुहोतीति। "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति। यज्ञायज्ञीय-स्याग्निमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्² अग्निष्टोमोऽग्नि, ततोऽग्न्यात्मक मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति। मन्त्रे यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति— "मर्त्तवत्या, पुरुषसम्मितो वा अग्निष्टोम इति। 'द्वौ स्तोमौ प्रातस्सवन वहतो यथा प्राणश्चा पानश्च'-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञ इति³श्रुतत्वात् पुरुषसम्मितत्व मस्य यत, अत एवैतया मर्त्तवत्या

१— वा॰ सं॰ ६ ७८ १।

२— ता॰ ब्रा॰ ६ अ॰ १ ख॰—८ अ॰ ७ ख॰ पर्यन्त द्रष्टव्यम्। तथैतदन्त्य-खण्डस्य विशेषतो द्रष्टव्यः ।

३— तै॰ सं॰ ७ १ १ द्रष्टव्यम्।

होमो युक्त इत्यर्थं । निगमति— 'एव जुहुयाद् यद्यग्निष्टोम स्यादिति ॥ १२ ॥

'यद्युक्थ्य स्यान्मध्यम परिधि मुपस्पृशेदिति[1]। अग्नि परितो निधीयमाना परिधय । प्राच्या दिशि सूर्यस्येव परिधिलात् ते त्रय एव। 'उक्थानि अग्निष्टोमादुपरि उक्थसंस्थे कर्तौ स्तोतव्यानि 'त्रीणि उक्थस्तोत्राणि। अस्तु विलम्ब कि तत इत्याह— 'एतेह हि तर्हीति। यत 'एते' उक्थे यत्र 'प्रतितिष्ठति', अतस्त्रिषु परिधिषु 'मध्यम परिधि पश्चाद्गिमत प्रस्तरणा उपस्पृशेत् ।

अतिरात्रषोडशिनोस्तु कथ मित्यत आह— 'यदि अतिरात्रो वा षोडशी वा स्यादिति[2]। तत्रोभयत्र होम मुपस्पर्शन च न कुर्यात् किन्तु यजुरेव य अग्ने घृतु इति मन्त्र मुच्चैव 'तूष्णी मेत्य' देवयजन प्रपद्येत । 'तत्' तथा सति क्वचित् होम, क्वचित् परिधिस्पर्श क्वचित् तूष्णी मिति यथायथ पृथक्प्रकारेण 'यज्ञक्रतून् अग्निष्टोमादिकान् व्यावर्त्तयति परस्पर-व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्य परिधौ निर्मार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञक्रतूना व्यावृत्त्यै -इति[3]। कात्यायनस्तु अतिरात्रषोडशिनौ प्रति विकल्प

१— 'उक्थ्ये प्रथम परिधि मालभते -इति (श्रौ० ६ १ १७) विचार्यम् ।
२— "प्रविशत्येवान्यत्र -इति का० श्रौ० सू० ६ १ १८ ।
३— तै० स० ६ ४ ४ १४ ।

यद्यग्निष्टोमः स्यादिति। 'सः' वर्त्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंस्थश्चेत् 'प्रच-रण्यां' यः 'संस्रवः' अवशिष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्तः 'स्यात्', तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्'; नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीतम् आज्यं' 'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्सु"-इति¹मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः।— हे 'अग्ने!' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्यं 'पृत्सु' सङ्ग्रामेषु 'अवाः' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अन्नेषु निमित्तभूतेषु 'यम्' मर्त्यं 'जुनाः' जवतिर्गत्यर्थः प्राप्तवानसि, 'सः' उभयविषयो जनः 'शश्वतीः' शाश्वतीः 'इषः' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति; 'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे— "आग्नेय्या जुहोतीति। "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति। यज्ञायज्ञीय-स्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्² अग्निष्टोमोऽग्निः; ततोऽग्न्यात्मक मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति। मन्त्रे यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति— "मर्त्तवत्या; पुरुषसम्मितो वा अग्निष्टोम इति। "द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणश्चा-पानश्च"-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्मितो वा एष यज्ञ इति"³श्रुतत्वात् पुरुषसम्मितत्व मस्य यतः, अत एवैतया मर्त्तवत्या

१— वा॰ सं॰ ९. २९. १।

२— ता॰ ब्रा॰ ६ अ॰ १ ख॰—८अ॰ ७ख॰ पर्यन्त द्रष्टव्यम्। तत्रैतस्मद्-खण्डस्तु विशेषतो द्रष्टव्यः।

३— तै॰ सं॰ ७. १. १. १ द्रष्टव्यम्।

होमो युक्त इत्यर्थः। निगमति— "एवं जुहुयाद् यद्यग्निष्टोमः स्यादिति ॥ २२ ॥

"यद्युक्थ्यः स्यान्मध्यमं परिधि मुपस्पृशेदिति[1]। अग्नेः परितो निधीयमानाः परिधयः। प्राच्यां दिशि सूर्यस्यैव परिधित्वात् ते त्रय एव। 'उक्थानि' अग्निष्टोमादुपरि उक्थ्यसंस्थे क्रतौ स्तोतव्यानि 'त्रीणि' उक्थस्तोत्राणि। अस्तु नित्यम्, किं तत इत्याह— "एतैर्हि तर्हीति। यतः 'एतैः' उक्थैः यज्ञः 'प्रतितिष्ठति', अतस्त्रिषु परिधिषु 'मध्यम परिधि' पश्चाद्दिग्गतं प्रचरण्या 'उपस्पृशेत्' ॥

अतिरात्रषोडशिनोस्तु कथ मित्यत आह— "यदु अतिरात्रो वा षोडशी वा स्यादिति[2]। तत्रोभयत्र होम मुपस्पर्शनं च न कुर्यात्, किन्तु 'प्रसुप्तैव' "य मग्ने प्रस्तु"-इति मन्त्र मुक्त्वैव 'तूष्णीं सेत्य' देवयजन 'प्रपद्येत'। 'तत्' तथा सति क्वचित् होमः, क्वचित् परिधिसंस्पर्शः, क्वचित् तूष्णीं मिति 'यथायथं' पृथक्प्रकारेण 'यज्ञक्रतून्' अग्निष्टोमादिकान् 'व्यावर्तयति' परस्पर-व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— "यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्य परिधौ निमार्ष्टि, यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै"-इति[3]। कात्यायनस्तु अतिरात्रषोडशिनौ प्रति विकल्प

1— "उक्थ्ये मध्यमं परिधि मालभेत"-इति (कौ० ८. ९. १०) [illegible]
2— "अतिरात्रेऽप्येवम्"-इति का० श्रौ० सू० ८. ३ १८
3— तै० सं० ६. ३. १. [illegible]

मुक्तवान्— "रराव्यायामप्ता वा योऽग्निनि, छदिरतिरात्रे"- इति[1] ॥ २२ ॥

इदानीं मेकधननामघटाना मयुग्मसङ्ख्याविकल्प माह— "अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्तीति। वक्ष्यमाण त्रिपञ्चादिपञ्चदशान्ताभिप्रायेण वीप्सा। 'अयुक्ता' त्रि-पञ्चादय । तानेवायुग्मविकल्पानुदाहरति— "त्रयो वा पञ्च वेत्यादिना। त्रयो वा पञ्च वेत्येको ऽयुग्मविकल्प, पञ्च वा सप्त वेत्यपर। एव मुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्। तथा चासादनप्रस्तावे कात्यायन— "प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणात्त्रिप्रभृत्या पञ्चदशभ्य" इति[2] ॥

अथ युग्मसङ्ख्या एकधनशब्दनिर्वचन प्रदर्शयन् प्रशसति— "द्वन्द्व मद मिथुन प्रजनन मथ य एप एकोऽतिरिच्यत इत्यादिना। एपु विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयस्तदा द्वावेक द्वन्द्व स्तृतीयोऽतिरिच्यते, यदि पञ्च, तदा द्वे द्वन्द्वे पञ्चमोऽतिरिच्यते। एव सप्त-नवैकादश त्रयोदश पञ्चदशस्वपि योज्यम्। तत्र यत् 'द्वन्द्व' तत् 'मिथुनम्', तच्च यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननसरूपम्, 'य एपोऽतिरिच्यते' तृतीयादिक, 'स' सर्वोऽपि 'यजमानस्य' 'श्रियम्' 'अभि'लक्ष्य 'अतिरिच्यते'। 'स वै' सोऽतिरिक्त 'एषां' विकल्पितानां युग्मानां 'सधनम्' समान मेक मेव धनम्, तदन्तपातित्वात्। यस्मादेषां सधन मासीत् अतिरिक्त, 'तस्मात्'

१— का० श्रौ० सू० ८ ३ १८, २०।
२— का० श्रौ० सू० ८ २ २१।

अयुग्मसङ्ख्याका उदकविशेषा[1] एकधननामकाः सम्पन्नाः। अत एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याका एकधनाः प्रशस्ता इति[2] स्तुतिः ॥ २४ ॥ ४ [८. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथाधिषवणे पर्युपविशन्ति। अथास्याᳬ हिरण्यं बध्नीते द्वयं वा इदं न तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यᳬ सत्येनाᳬशूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानीति तस्माद्वा अस्याᳬ हिरण्यं बध्नीते* ॥ १ ॥

१— तावत्याससङ्ख्यायादुदहरण्या कलशाश्चैकधनशब्दप्रतिपाद्या भवन्ति।

२— तथाच अग्निष्टोमे त्रय पञ्च वा, उक्थ्येऽग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उक्थ्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिनि सप्त वा नव वा, वाजपेये नव वैकादश वा, अतिरात्रे एकादश वा त्रयोदश वा, अप्तोर्यामे त्रयोदश वा पञ्चदश वेति एकधनाख्या उदहरण्या कलशा भवन्तीति।

* 'बध्नीते'—इति ग, घ।

अथ ग्रावाण मादत्ते। ते वा ऽएतेऽश्ममया ग्रावाणो भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत्तस्यैतच्छरीरं यद्गिरयो यदश्मानस्तच्छरीरेणैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मादश्ममया भवन्ति घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति त मेतेन घ्नन्ति तद्यात उदेति तथा सञ्जीवति तस्मादश्ममया ग्रावाणो भवन्ति ॥ २ ॥

त मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मादद्दे रावासीति सविता वै देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसूत एवैन मेतदा दत्तेऽश्विनो-र्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यू तत्तयोरेव बाहुभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मिति पूषा भागदुघस्तस्यैव हस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां वज्रो वा ऽएष तस्य न मनुष्यो भर्त्ता त मेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ३ ॥

आददे रावासीति। यदा वा ऽएन मेतेनाभिषुण्व न्त्यथाहुतिर्भवति यदाहुतिं जुहोत्यथ दक्षिणा ददात्ये तद्येषु वयः रासत ऽआहुतीश्च दक्षिणाश्च तस्मादाह रावासीति ॥ ४ ॥

गभीर मिम मध्वरं कृधीति। अध्वरो वै यज्ञो महान्त मिमं यज्ञं कृधीत्येवैतदाहेन्द्राय सुषूतम मितीन्द्रो

वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेति सुषूतम मिति सुसुततम* मित्येवैतदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा ऽउत्तमः पवियत्सोमस्तस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्ज्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त मिति रसवन्त मित्येवैतदाह यदाहोर्ज्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त मितिं† ॥ ५ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभयाञ्चक्रुस्ते होचुरुपाꣳशु यजाम व्वाचं यच्छामेति त ऽउपाꣳश्वयजन् वाच मयच्छन् ॥ ६ ॥

अथ निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं व्वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा मनो मे तर्पयत व्वाचं मे तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पयतात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृषन्निति रसो वा ऽआपस्ताखेवैता माशिष माशास्ते सर्वञ्च म ऽआत्मानं तर्पयत‡ प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत गणा मे मा व्वितृषन्निति स य एष उपाꣳशुसवनः स व्विवस्वानादित्यो निदानेन सोऽस्यैष व्यानः§ ॥ ७ ॥

---

* 'सुसुतम'–इति ग, घ।
† 'मिति'–इति ख, 'मिति'–इति ग, घ।
‡ 'तर्पयत'–इति ग, घ।
§ 'म'–इति ग, घ।

तु मभिमिमीते। घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभिषुण्वन्ति तु मेतेन घ्नन्ति तद्यात उदेति तथा सञ्जीवति यदेव मिमीते तस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो यो चाप्यन्या मात्रा ॥ ८ ॥

स मिमीते। इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवत ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्राय त्वेति व्वसुमते रुद्रवत इति तदिन्द्र मेवान्व व्वसूश्च रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय त्वादित्यवत ऽइति तदिन्द्र मेवान्वादित्यानाभजतीन्द्राय त्वाभिमातिघ्न ऽइति सपत्नो वा* ऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपत्नघ्न ऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धार एव मस्यैष ऽऋते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृत ऽइति। गायत्र्यै मिमीतेऽग्नये त्वा रायस्पोषद ऽइत्यग्निर्वै गायत्री गायत्र्यै मिमीते स यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्तेन सा श्येनः सोमभृत् तेनैवास्या एतद्वीर्येण द्वितीयः मिमीते† ॥ १० ॥

अथ यत् पञ्च कृत्वो मिमीते। संव्वत्सरसम्मितो वै यज्ञः पञ्च वा ऽऋतवः संव्वत्सरस्य तं पञ्चभिराप्नोति तस्मात् पञ्च‡ कृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

---

* 'वा'-इति ग, घ। † 'मिमीते'-इति क।

‡, § 'सप्त'-इति ख।

त मभिमृशति । यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि दात्रे वोच ऽइति यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानाꣳ हविर्बभूव तदीक्षाञ्चक्रे मैव सर्व्वेणैवात्मना देवानाꣳ हविर्भूवमिति स एतास्तिस्रस्तनूरेषु लोकेषु विन्यधत्त ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत* । तेऽस्यैतेनैवैतास्तनूराप्नुवन्त्स कृत्स्न एव देवानाꣳ हविरभवत्तथो ऽएवास्यैष एतेनै†वैतास्तनूराप्नोति स कृत्स्न एव देवानाꣳ हविर्भवति तस्मादेव मभिमृशति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते तस्मादेनाः स्यन्दमाना न किञ्चन प्रतिधारयते‡ ता ह स्व मेव व्यशश्वेरुः कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इति सर्व्वं वा ऽइद मिन्द्राय तस्थान मास यदिदं किञ्चापि योऽयं पवते ॥ १४ ॥

स इन्द्रोऽब्रवीत् । सर्व्वं वै म ऽइदं तस्थानं यदिदं किञ्च तिष्ठध्व मेव म ऽइति ता होचुः किं नस्ततः स्यादिति

---

* 'त'-इति ग, घ । † 'एतेनै'-इति ग, घ ।

‡ 'प्रतिधारयन्ति'-इति ग, घ । 'प्रतिधारयते'-इति सा॰-सम्मतम् ।

वन्निति तदेन माभिर्द्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सꣳस्पर्शयत्यम्ब निष्पर समरीविदा मिति योषा वा ऽअम्बा योषा दिशस्तस्मादाहाम्ब निष्परेति समरीविदा मिति प्रजा वा ऽअरीः सम्प्रजा जानता मित्येवैतदाह तस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति स मेव ता जानते तस्मादाह समरीव्विदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यस्मात्सोमो नाम । यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानाꣳ हविर्बभूव तद्धेक्षाञ्चक्रे मैव सर्व्वेणैवात्मना देवानाꣳ हविर्भूव मिति तस्य या जुष्टतमा तनूरास ता मप-निदधे तद्वै देवा अस्पृण्वत ते होचुरुपैवैतां प्रवृहस्व सहैव न एतया हविरेधीति तां दूर ऽइवोपप्रावृहत स्वा वै म ऽएषेति तस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ यस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभि-षुण्वन्ति तद्यदेनं तन्वते तदेनं जनयन्ति स तायमानो जायते स यन् जायते तस्माद्यञ्जो यज्जो‡ ह वै नामै तद्यद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

---

* 'मिति'–इति ख, मिति'–इति ग, घ ।

† 'नाम –इति ख नाम'–इति ग, घ ।

‡ 'य जायते तस्माद्यञ्जो यज्जो'–इति क, ख, डा॰ वबरेण चैवम् दृष्ट ।

तुचैता मुपि ब्वाच मुवाद । त्वं मङ्ग मुश्रश्ंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्त्यम् । न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते व्चच इति मर्त्त्यो हैवैतद् भुवन्नुवाच* त्व मेवैतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो गृहान्विगृह्णते । आपो ह वै वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्य्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै व्यसतीवरीर्गृह्णाति व्यसतीवरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो गृहान्विगृह्णते तेनैवैतद्वीर्य्येण गृहान्विगृह्णते होतृचमसाद् योषा वा ऽऋग्घोता योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेन मेतस्यै योषाया ऽऋचो होतुः प्रजनयति तस्मा-द्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [९. ४.] ॥

इत्थ मभिषवसाधनाना मपां ग्रहण मभिधाय, अथ सोमा-भिषवप्रयोगं वक्तु मुपक्रमते— "अथाधिषवणे पर्युपविशन्तीति[1] । 'अधि' उपरि सूयेते इत्यधिषवणे दारुमये फलके, तयोरुपरि ते 'उपविशन्ति' । उपवेशनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— उत्तरौ तावध्वर्यु-

* 'भुवन्नुवाच'–इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

† 'दितु'–इति ख, 'दिति'–इति ग, घ ।

१— एतदेवोक्तं कात्यायनेन, श्रौ० सू० ९. ४. १ द्रष्टव्यम् ।

यन्त्यॄति तदेन माभिर्द्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सुᳫसार्गयत्यन्व निष्पर सुमरौविंदा मिति योषा वा ऽअन्वा योषा दिशस्तस्मादाहान्व निष्परेति सुमरौविंदा मिति प्रजा वा ऽअरीः सुप्रजा जानता मित्येवैतदाह तस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति स मेव ता जानते तस्मादाह सुमरौव्विंदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यस्मात्सोमो नाम। यत्र वा ऽएषोऽग्रे देवानाᳫ हविर्बभूव तज्जेष्ठाञ्चक्रे मैव सर्व्वेणैवात्मना देवानाᳫ हविर्भूव मिति तस्य या जुष्टतमा तनूरास ता मप-निदधे तद्वै देवा अस्पृण्वत ते होचुरुपैवैतां प्रवृहस्व सहैव न एतया हविरेधीति तां दूर ऽइवोपप्रावृहत स्वा वै म ऽएषेति तस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ यस्माद्यज्ञो नाम। घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्यदभि-षुण्वन्ति तद्यदेनं तन्वते तदेनं जनयन्ति स तायमानो जायते स यन् जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो‡ ह वै नामै-तद्यद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

---

* 'मितु'—इति ख, 'मिलि'—इति ग, घ।

† 'नामु'—इति ख, 'नाम'—इति ग, घ।

‡ 'यं जायते तस्माद्यंज्ञो यंज्ञो'—इति क, ख; डा०-वेबरेण पैवाय दृष्टः।

तद्वैता मपि व्वाच मुवाद। त्वं मङ्ग प्रशꣳसिषो देवः शविष्ठ मर्त्त्यम्। न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते व्वच इति मर्त्त्यो हैवैतद् भवन्नुवाच* त्व मेवैतो जनयितासि नान्यस्त्वदितिं† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णाते। आपो ह वै व्वृत्रं जघ्नुस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै व्वसतीवरीर्गृह्णाति व्वसतीवरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णाते तेनैवैतद्वीर्येण ग्रहान्विगृह्णाते होतृचमसाद् योषा वा ऽऋग्घोता योषायै वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तदेन मेतस्यै योषाया ऽऋचो होतुः प्रजनयति तस्माद्धोतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

इत्थ मभिषवसाधनाना मपां ग्रहण मभिधाय, अथ सोमाभिषवप्रयोग वक्तु मुपक्रमते— "अथाधिषवणे पर्युपविशन्तीति"[1]। 'अधि' उपरि सूयेते इत्यधिषवणे दारुमये फलके, तयोरुपरि ते 'उपविशन्ति'। उपवेशनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— उत्तरौ तावध्वर्यु-

---

* 'भुवनमुवाच'–इति सा॰-सम्मतः पाठ इति डा॰ वेबर।

† 'दितिं'–इति ख, 'दिति'–इति ग, घ।

१— एतदेवोक्तं कात्यायनेन, श्रौ॰ सू॰ ९. ४. १ द्रष्टव्यम्।

यजमानौ, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण परीत्येतरे' इत्य 'देवस्य त्वा-दिना'[1]। 'इतरे' अध्वर्युपुरुषा इत्यर्थः। हिरण्यबन्धनं विधाय, तत् सत्यरूपत्वेन प्रशंसति— "अथाप्स्या हिरण्यं बध्नीते इत्य वा इदं म तृतीय सवनीयादिना। 'अप्स्याम्' अनामिकाङ्गुल्या मित्यर्थः। इय वेत्यादि प्रागस्मद् व्याख्यातम्[2]। अमेतत् हिरण्यमेत्य श्रूयते— "आपो वरुणस्य पत्नय आसन् ता अग्निरभ्यध्यायत् ता समभवत् तस्य रेत परापतत् तद्धिरण्य मभवदिति[3]। अध्वर्यो मनुष्यत्वेनानृतरूपत्वात् सत्यभूतस्याग्नेरेतस्य हिरण्यस्याभिषव-समये स्पर्शेनानृतबाधात् 'सत्येन' 'अंशून्' सोमांशून् 'उपस्पृशानि', 'सत्येन' 'सोमम्' 'पराहणानि' अभिषुणोमीत्यभिप्रायेण हिरण्य बध्नीयात् ॥ १ ॥

"अथेति। 'अथ' अंशुग्रहाभिषवार्थम् 'अध्वर्युः ग्रावाणमादत्ते'[4]। अभिषवसाधनस्य ग्राव्णोऽश्ममयत्वं विधाय प्रशंसति— 'ते वा एत इति। सोमस्य देवत्वसमर्थनाय 'दिवि वा' इति। 'हि'-शब्दः "तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्" -इत्यादि[5]श्रुत्यन्तरप्रसि-द्ध्यर्थः। तस्य द्युस्थस्य सोमस्य इहत्वप्रकारः प्राग् वर्णितः[6]। तस्य द्रवीभूतस्य सोमस्य 'शरीरं' परिदृश्यमाना 'गिरयः', तदवयवा

१— का० श्रौ० सू० ६ ४ २, ३, ४ ५।
२— १ १ १ ४, ५ २ २२ (१ भा० ६ ४१८ पृ०)।
३— तै० सं० ५ ५, ४ १। ४— का० श्रौ० सू० ९ २ ५ क।
५— तै० सं० ३ ५ ७ २ (६ भा० २१६ पृ०)।
६— ३ प्र० ४ब्रा० १६का० (२४४पृ० ५प०)।

'अश्मानः'। अतः 'एतत्' एतेन गाव्णा अश्ममयत्वकरणेन 'एनं' सोमं समृद्धं कृतवान् भवति। न हि स्वशरीरं स्वस्य बाधकं भवति, अतस्तेनाभिषवेनापि समृद्धिरेवेत्यर्थः। किञ्चापरावयविनौ विशिष्टाविदानीं सोमाभिषवव्याजेन सम्बन्धयन् सोमं 'कृत्स्नं' सकलं कृतवान् भवति। किञ्चाभिषवो नामास्य वधः, तं कुर्वन्तोऽप्येते अश्ममया ग्रावाणः तदवयवत्वात् 'न घ्नन्ति' न हिंसन्ति। 'अतः' 'अस्मात्' अभिषवस्थानात् सोमः 'उदेति' पुनरुदितो भवति। तथैव 'सञ्जीवति' च पुनः सम्यग् जीवोपेतो भवति। "तस्मादिति पुनरुपसंहारः॥ १॥

अथ तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "त्वा माददे देवस्य त्वेत्यादिना[1]। गतं सेवैतत्। "पूषा भागदुघ इति। "दुहेः कब् घश्च"—इति[2] कप् घकारश्च। किं कारणं सवित्राद्यभिधानम्? उच्यते— "वज्रो वा, एष इति। 'एष' ग्रावा प्रचेपशाधनत्वसाम्यात् सारवत्त्वाच्च 'वज्रः', 'अतः' 'तस्य' अस्य देव. 'भर्त्ता' स्वामी 'न मनुष्य', अत एव मत 'तं' ग्रावाणम् 'एताभि' सवित्रादिभिः 'देवताभिः' 'आदत्ते' अध्वर्युः[3]॥ २॥

"आददे रावासीति[4]। मन्त्रभागे ग्रावाणं सम्बोध्य त्वं रावासीति मन्त्रोऽभिधत्ते। तस्य तथात्वं कुत इत्याशङ्क्य परम्परया भविष्यतीत्युपपादयति— "यदा वा एनं सेतेनाभिषुण्वन्तीत्यादिना। अभिषवाभावे आज्यत्वसम्भवात्, आज्यत्वभावे दक्षिणाना मप्रसक्तेः

१— वा० सं० ६. ३०. १ क।　　२— पा० सू० ३. ३. ७०।
३— का० श्रौ० सू० ६. ९ ५ क।　　४— वा० सं० ६. ३०. १ ख।

'आक्रन्तोय दक्षिणाय' इति 'एतद्' इयम् 'एषः' ग्रावा 'रासते' ददाति। अतो रासत इति रावेति; रासतेर्दानार्थात्[1] रावशब्दो निष्पन्न इत्यभिप्रायेण मन्त्रो 'रावासीति आह' इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीर मिम मध्वर मिति[2]। मन्त्रं व्याचष्टे— योऽयम् 'अध्वरः' सः 'यज्ञः' 'वै' एव, उभौ शब्दौ पर्यायावित्यर्थः। यदतिशुम्भितत्वेन महत्, तद् 'गभीरम्' इति लोके व्यवह्रियते; अतो गभीरे महत्त्वदर्शनात् 'इमम् अध्वरं महान्तं कृधि' 'इत्याह' मन्त्रः। सुपूतम मित्यत्र सुपुततम मिति वक्तव्ये तकारलोपो दीर्घश्छान्दस इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे— "सुपूतम मिति सुपुततम मित्येवैतदाहेति। पवि-शब्दस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वात् अत्र सोमार्थ इति व्याचष्टे— "एष वा उत्तमः पविः, यत् सोम इति। पवतिर्गतिकर्मा[3]। पवति, दशापवित्रे स्रवतीति पविः सोमः। अथ वा पविवद् वज्ररूपत्वात् पविः सोमः। सोमः 'इति' यदस्ति, 'एषः' सोमः 'उत्तमः पविः' खलु; सोमपानेन प्रवृद्धस्येन्द्रस्य वृत्रादिवधश्रवणाद्। अत्र मधुररसानां वाचका ये ऊर्ज-मधु-पयः-शब्दाः, तेषां तात्पर्यतो रस एवार्थ इति व्याचष्टे— "ऊर्जस्वन्तं पयस्वन्त मित्यादिना। अत्रोर्जमधुपयसां रसविशेषरूपत्वात् सामान्यविशेषरूपादिति भावः। नैते माधुर्यार्थतया प्रसिद्धाः, अतः कथं त एवं सङ्गच्छन्त इत्याशङ्काया अपनोदनाय पुनर्निर्देशः कृतः— "यदाहोर्जस्वन्त मधुमन्तं पयस्वन्त मितीति ॥

१— निघण्टौ ३. २२ ५ द्रष्टव्यम्। २— वा० सं० ६. ३०. १ ग।
३— निघ० २. १४ १०८।

मन्त्रस्याय मर्थ ।— हे यावन् ! त्वं 'रावासि', अतस्त्वा 'सवितु देवस्य' अनुज्ञाया सत्याम् 'अश्विनोर्बाहुभ्या' 'पूष्णो हस्ताभ्याम्' 'आददे'। उक्तो बाहुस्तदिभाग । इमम् 'अध्वर' यज्ञ 'गभीर' महान्त 'इधि' कुरु । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुषूतम' सुष्ठभिषुत कुरु । 'उत्तमेन पविना' सोमेन युक्त चम मध्वरम् ऊर्जादिराश्रयभूत-रसोपेत कुर्विति ॥ ५ ॥

"अथ वाच यच्छतीति। वाग्यमनार्थवादो 'देवा ह वा इत्यादि, माग्व्याख्यात । वाग्यमनस्यावधि सूत्रे दर्शित — '(देवस्य त्वेत्यभि मादाय) वाच यच्छति प्राग्विद्धारात् –इति'[1] ॥ ६ ॥

यदुक्त सूत्रकृता— "निग्राभ्यास्य वाचयति उरसेना निरष्ठ निग्राभ्यास्थेति"[2]। तदिद माह— 'अथ निग्राभ्या आहरति तास्विन वाचयति निग्राभ्या स्थ देवश्रुत इत्यादिना। 'तासु आगतासु 'एन' यजमान 'निग्राभ्या स्थ' इत्यादि-मन्त्र[3] 'वाचयति' अध्वर्यु । हे आप ! देवश्रुत देवेषु प्रसिद्धा यतो यूय 'निग्राभ्या स्थ' इन्द्रेणोरसि गृहीतत्वात् । वक्ष्यति हि— "तद्देना उरसि न्यष्ट-मीत तस्मान्निग्राभ्या नाम' इति[4]। तादृशो यूय मा' मा 'तर्प-यत' प्रीणयत ॥

मन्त्रशेष मवयवशोऽभिधत्ते— "मनो म इत्यादिना[5]।

१— का० श्रौ० सू० ९ ४ १ ३।
२— का० श्रौ० सू० ९ ४ ७। ३ — वा० स० ६ ३० २।
४— अनुपद निर्देवादरिष्टात् पश्चन्यहा आगता द्रष्टव्यम् (५७८ पृ०)।
५— वा० स० ६ ३० १। पूर्वमन्त्रस्यैव शेषोऽयम् इति विनियोगानन्य स्फुट । संहितायान्तु भिन्न एवाय मन्त्र इति प्रतीयते।
"६

'आत्मानं' शरीरम्। 'प्रजां' पुत्रादिकाम्। 'गणान्' बन्धुभृत्यादीन्। युष्माभिस्तर्पिता अस्मदीयाः 'गणाः' 'मा विदघन्' विदृद्धतृष्णा मा भूवन्। आपः खल्व मेव तर्पणसाधन द्रव्यम्, तर्पयितव्यास्तु बहवः, अतस्तासां तादृशी शक्तिः कुत इत्याशङ्काया माह— "रसो वा आपस्तास्वेवैता माशिष माशास्त इति। अपां रसरूपत्वात् तास्वेवैतां तृप्तिरूपा माशिष माशास्ते; अतः सारवता आशासन युक्तम्। मन आदिकं सर्वं मपि सङ्ख्यानुवदति— "सर्वं च स इति। आत्मान मित्यादिर्विविच्यानुवादः॥

"उपांशुसवने सोमं मिमीते[1] इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादि[2]-सूत्रोक्त मर्थं दर्शयति— "स एष उपांशुसवन, स विवस्वानादित्यो निदानेन, सोऽस्यैव व्यान इति। उपांशुग्रहार्थः सोमोऽभिषूयते येन, स 'उपांशुसवन.' पाषाणः, 'सः' 'निदानेन' मूलकारणविचारेण विवस्वत्सञ्ज्ञक आदित्य एव; तस्यैवैतदात्मनावस्थानात्। 'स एष' 'अस्य' यज्ञस्य 'व्यानः'; प्राणापानरूपयोरुपांश्वन्तर्यामयोर्मध्ये स्थायत्वात्। "अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः"-इति[3] श्रुतेरस्य व्यानत्वम्। उपांशुसवन इति वैदिकी सञ्ज्ञा, व्यवहारार्था, तदुपांशुसवनेन सिमयतीत्येवमर्था॥ ७॥

"त मभिमिमीत इति। 'तम्' उपांशुसवनम् 'अभि' तस्योपरि सोम 'मिमिते' क्रयकालीनमानेन सोम संस्कुर्यात्। "प्रत्नि

१— का० श्रौ० सू० ९. ४ ८। २— वा० सं० ६. ३२. १—५।
३— छा० उ० १ ३ ३।

वा इत्यादिरुपांशुसवनपरिमानार्थवादवद् व्याख्यायमानस्य ग्रावो-परिभावं प्रशंसेदानीं मानं प्रशंसति— "यद्वेव मिमीते तस्मा-न्मात्रा मनुष्येष्विति । 'उ'-शब्दोऽप्यर्थः । यापि मात्रा सोमे कृता, 'तस्मात्' सोमस्य मितत्वात् 'मनुष्येषु' व्यवहारार्थं प्रस्थ-कुडवाढक-द्रोणादिका 'मात्रा' सम्पन्ना । "यो चापि"-इत्यत्र उकारः प्रश्लेषः । 'अपि च' 'या उ' च 'अन्या मात्रा' एकद्वैत्यादिसङ्ख्यासंयुक्ता, सापि सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमोन्माने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "स मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिना[1] । इन्द्रस्य विशेष्यतया निर्दिशस्य वसुरुद्राणां तद्विशेषणतया निर्देशस्य च प्रयोजनमाह— "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेत्यादिना । 'यज्ञस्य' सोमयागस्य 'इन्द्रो देवता'; "प्रातःसुत सापिबो हर्यश्च माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । मरुद्भिः पिबस्व रत्न-धेभिः"-इत्यादिमन्त्रात्[2] सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् "इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता"-इत्युक्तम् । 'वसुमते रुद्रवते' इत्यादौ वस्वादेरिन्द्र-शेषत्वप्रतीतेः इन्द्रप्रधानभूतं मुख्यं भागिनं कृत्वा वस्वादीनपि 'अन्वाभजति' पश्चाद्भागिनः करोति, इन्द्रस्यानुचरान् कृतवान् भवतीति यावत् । "इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने"-इत्यत्राभिमातिशब्दः सपत्नमभिधत्त इत्याह— "सपत्नो वा अभिमाति रिति । "इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने"-इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुर्यं प्रशंसति— "सोमो-द्धारो यथा श्रेष्ठ्येति । यथा धान्यादिभागसमये मुख्यस्य राज्ञो

१— पूर्वलिखिते १-२ टीप्पणद्वितयेऽपि द्रष्टव्ये ।

२— ऋ० सं० ३. ३२. ० ।

द्वयो भाग प्रातिस्विक,[1] तं प्रथम मेवापोद्धृत्य पश्चात् स्व स्व भाग विभजन्ति, एव रुद्रवस्विन्द्रेभ्य देवतान्तरसहभाव मन्तरेण केवल उद्धार कृतो भवति। श्रेष्ठत्वे बीज मभिमातिहन्तृत्वम्। यतोऽय मभिमातिहा, अत उद्धारार्ह इत्यभिप्राय ॥ ९ ॥

"श्येनाय त्वेति। 'श्येनाय त्वा'-'अग्नये त्वा'-इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्य माह— "तद् गायत्र्यै मिमीत इति। 'सोमभृते श्येनाय' इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्व कथ स्यादित्याशङ्क्य तदुपपादयति— "स यद् गायत्री श्येनो भूत्वा दिव सोम माहरदिति। अन्वर्थमितस्य, गायत्र्यर्थत्व तु स्पष्टत्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम्। तथैव मेवावगन्तव्यम्— "अग्नेर्गायत्र्यभवत्"-इतिमन्त्रवर्णात्[2] गायत्र्या निदान मग्नि, अतो जन्यजनकयोरभेदोपचारे गायत्र्यर्थता स्यादित्यभिप्रेत्य "तद् गायत्र्यै मिमीते" इत्युक्तम् ॥ १० ॥

मानगतपञ्चसङ्ख्या प्रशसति— "अथ यत् पञ्च कृत्वो मिमीत इति। "एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायस्यौत्सर्गिकत्वात् मन्त्राणा पञ्चत्वात्मत्व मपीति पञ्च कृत्व इत्यर्थसिद्धम्। गवामयनादिसत्रस्य सवत्सरसम्मितयज्ञत्व प्रसिद्धम्। 'तस्मात्' 'पञ्च कृत्व' मान प्रशस्तम्। "इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्व प्रतिमन्त्रम्" इति[3] सूत्रम् ॥ ११ ॥

१— प्रातिस्विक स्वकीयोऽसाधारण।

२— 'अग्नेर्गायत्र्यभवत् सयुग्वोष्णिहया सविता सम्बभूव। अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाच मावत्' ऋ० स० १० १३० ४।

३— का० श्रौ० सू० ९ ४ ८।

मितस्य सोमस्य सम्बन्धक मभिमर्शनं विधत्ते— "त मभि-मृशति[1] यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति[2]। हे सोम। 'ते' तव 'यत्' 'ज्योति' द्युतिमत्त्व 'दिवि' अस्ति, यत्' च 'पृथिव्यां' ज्योति' वल्लीरूपः सोम', 'यद्' अपि 'उरौ' विस्तीर्णे 'अन्तरिक्षे' षोडश-कलात्मक', 'तेन' सर्वेण तव स्वरूपेण सहित सन् 'अस्मै' अभि-षुण्वते 'यजमानाय' 'राये' तस्य धनार्थम् 'उरु कृधि' प्रभूत कुरु। तव शरीर मिति शेषः। 'दाचे' हविप्रदात्रे 'अधिवोच.' यज-मानेन वचन मधिवचनम्, मदीयोऽय सर्वथा अनुग्राह्य इति प्रब्रूहीत्यर्थ ॥

सोमस्य लोकान्तरस्थायशम्य यत् परिग्रहाभिधानम्, तदा-ख्यायिकामुखेन प्रशमति— "यच वा एषोऽग्रे देवाना मित्यादिना। 'यच' यत्काले 'अग्रे' सृष्टे' प्राक् 'देवाना' 'हवि' बभूव' सोम', 'तत्' तदा अह 'सर्वेणात्मना' 'देवानां' 'हवि' 'मा भूवम्' न भवामि 'इति' विचार्य, 'एषु' त्रिषु 'लोकेषु' स्वाः 'तनू' 'विन्य-धत्त' विभज्य स्थापितवान् ॥ १ २ ॥

"तदे देवा अस्पृण्वतेति। 'तद्' वृत्तान्त 'देवा' 'अस्पृण्वत'। "स्पृ प्रीतिबलनयो."[3]। बलोपलक्षितव्यापार कृतवन्त', ज्ञातवन्त इत्यर्थः। 'ते' देवाः 'अस्य' अग्नेः 'एताः' लोकत्रयस्थिता 'तनू' 'एतेन' "यत् ते दिवि ज्योति "-इत्यादिमन्त्रेण 'आप्नुवन्' प्राप्त-

---

१— का० औ० सू० ८ ४ ८।   २— वा० स० ६. ३३. १।

३— "स्पृ प्रीतिपालनयो। प्रीतिचलनयोरित्यन्ये। चलन जीवन मिति स्वामी"-इति सि० कौ० स्वा० प० १२ धा०।

वन्त । 'स' 'कृत्स्न एव' अविकल एव 'देवानां हविरभवत्'। "तथो एवैत्यादि, दृष्टान्तवाक्यवद् व्याख्येयम्। "तस्मादेवेति निगमयति ॥ १२ ॥

अथ निग्राभ्योदकै सोमसेचनं विधत्ते— "अथ निग्राभ्याभिरुपसृजतीति[1]। मिश्रयेदित्यर्थः। मिश्रण माख्यामुखेन प्रशंसति— "आपो ह वै वृत्रं जघ्नुरित्यादिना। 'तेनैव वीर्येण' येनाप्यवध्यो वृत्रोऽस्माभिर्हत इत्येवमात्मकेन 'एतर्हि' इदानी मपि 'आपः' 'स्यन्दन्ते' वेगेन गच्छन्ति। यस्मादेव तस्मात् 'स्यन्दमानाः' 'एनाः' आपः 'न किञ्चन' वस्तु, लोष्टकाष्ठपाषाणादिकं 'प्रतिधारयति' प्रतिबध्नाति, किन्तु, 'ताः' आपः 'स्व मेव वशं' स्वतन्त्र यथा भवति तथा विश्रम्भेण 'चेरुः' अगच्छन्। तेषां स्वातन्त्र्ये कारण माह— "कस्मै नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इतीति। सर्वस्यापि लोकस्य घातको वृत्रः, सोऽप्यस्माभिर्घातितः, अतो 'वयं' 'कस्मै' अन्यस्मै 'तिष्ठेमहि' आत्मानं प्रकाशयेमेति। इत्थ मपां स्वातन्त्र्य प्रतिपाद्य, तासा मिन्द्राधीनत्वं प्रतिपादयति— "सर्वं वा इद मिन्द्राय तस्थान मासेति। 'तस्थानम्' इति तिष्ठतेः कानचि[2] रूपम्। कैमुतिकन्यायसिद्ध्यर्थ माह— "अपि योऽयं पवत इति। 'योऽयं' दुर्वहत्वेन प्रसिद्धो वायुः 'पवते', सोऽपि इन्द्राधीनः स्थितवान् किंच, किमु वक्तव्य मेतत् सर्वं मिन्द्रवशे स्थित मिति ॥ १४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १२।

२— पा० सू० ३. २. १०५, १०६।

"स इन्द्रोऽब्रवीदिति । अथ 'स इन्द्रः' एवम् 'अब्रवीत्' । 'यत्' 'किञ्च' 'इदं' भूतजातं 'मे' मदर्थं स्थितम्, अतो यूय मपि 'तिष्ठध्व मेव' न गच्छत 'इति' । अथ तेन तथोक्ताः 'ताः' आपः, वयं तिष्ठेमहि, 'नः' अस्माकं 'ततः' 'किं' लभ्यं 'स्यात्'? 'इति' अब्रुवन् । अथ ताभ्य इन्द्रः 'सोमस्य राज्ञः प्रथमभक्षं' इतरेभ्यो देवेभ्यः प्राक्, अभिषवकाले 'एव' 'वः' अस्तु 'इति' प्रादात् । 'ताः' अस्तु 'तथेति' अङ्गीकृत्य 'अस्मै' इन्द्राय 'अतिष्ठन्त' ॥

प्रसङ्गात् निग्राभ्याशब्दनिर्वचन माह— "तास्तस्मा उरसि न्यगृह्णीत इति । इन्द्रेणोरसि निगृहीतत्वात् 'निग्राभ्याः' इति तासा मपां नाम सम्पन्नम् । "हृग्रहोर्भश्छन्दसि"-इति[1] हकारस्य भत्वम् । निग्राह्या इत्यर्थः । कर्मणि कृत्यः । तथैवैताः एतद्यजमान उरसि निगृह्णीत इत्यर्थः । अत्र विधिरन्नेयो निगृह्णीयादिति ॥

न चात्र प्रथमभक्षः श्रूयत इत्याशङ्क्य अभिषवकाले ताभिः संसर्ग एव भक्ष इत्याह— "स आसां सेय इति ॥ १५ ॥

उपसर्जनं मन्त्र मभिधाय व्याचष्टे— "स उपसृजति श्वात्रा स्थ वृत्रतुर इत्यादिना[1] । श्वात्र-शब्दस्याभिप्राय माह— "शिवा आप इति । यद्यपि "श्वात्र मिति क्षिप्रनाम[2], "आशु अतनं भवति"-इति निरुक्तम्[4], तथाप्यवरसामान्याद्विर्ब्रूयादितिन्यायेन[3] श्वात्र-

---

१— पा० ७. ३. २ सू० वा० १ ।
२— ऋ० सं० ६. ३४. १ ।
३— निरु० ७. २ १० ।
४— निरु० ५ १ २ ।
५— "अविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् नत्वेव न निर्ब्रूयात्"- इत्यादि निरु० २. १. १ द्रष्टव्यम् ।

शब्दविशेषणेन शिवशब्दप्रतिभानात् अपां च सर्वोपायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धे "शाचा स्थेत्यभ्युक्त मित्यर्थं । यस्मात् 'एता' आप वृत्र मघ्नन्' तस्माद् 'वृत्रतुर' इति मन्त्रो ब्रूते । तुर्वी हिंसार्थे[१]। वृत्र तुर्वन्ति घ्नन्तीति वृत्रतुर । 'अमृतस्य' 'पत्नी' पालयित्र्य । यदि यूय ममृता न भवथ, तर्हि तादृशीना मपां स्वामित्व मेव नोपपद्यत इत्यनया प्रसिद्ध्या 'अमृता ह्याप" इति ब्राह्मणम् । प्रसिद्धिवाचक हि-शब्द माह– 'ता देवीर्देवत्रेति । मन्त्रभागस्य स्पष्टार्थता माह– "नात्र तिरोहित मिवास्तीति । इदानीन्तन सोमपानविषय मुपह्वानम् ' उपहूता' सोमस्य पिबतेति मन्त्राभि- धानादायात मिति दर्शयति– ' उपहूता एव प्रथमभक्ष सोमस्य राज्ञो भवन्तीति ॥

मन्त्रस्याय मर्थं सम्पन्न ।– हे निग्राभ्या आप । यूय शाचा स्थ' शिवा भवथ, 'वृत्रतुर' वृत्रस्य हिंसका स्थ 'राध धनस्य 'गूर्त्ता' उद्यमयित्र्य । 'गुरी उद्यमने'[२], 'नसत्तनिपत्तेत्यादिना[३] निपातितो गूर्त्त-शब्द । 'अमृतस्य' 'पत्नी' पालयित्र्य स्थ । अत- स्माद्गुणविशिष्टता' देवी हे देव्य । देवत्रा' देवान् प्रति 'इम यज्ञं सोमात्मक 'नयत प्रापयत, 'उपहूता' अनुज्ञाता' सत्यो यूय 'सामस्य सोम पिबतेति मन्त्रार्थं ॥

' शाचा स्थेत्यभिसृजति निग्राभ्या' इति[४] कात्यायन । १६ ॥

१— भा० ए० ५७० धा० । २— तु० धा० १५ धा० ।
३— पा० सू० ८ २. ६१ । ४— का० श्रौ० सू. ८ ४ १९ ।

यदुक्तं तेन "प्रहरिष्यन् द्वेष्य मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं वज्रं प्रहरामि, न तुभ्यं सोमेति, अभावे तृणं साभेरिति प्रहरत्येवं त्रिः"-इति[1], तदिदं माह— "अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना। 'अमुष्मै' द्वेष्ट्रे; अत्र सोमशर्मण इति द्वेष्टुर्नाम मनसा गृह्णीयात्, 'प्रहरामि' प्रक्षिपामि, पाषाणरूपं वज्र मिति शेषः। हे सोम। 'न तुभ्य मिति'।

नैव प्रहरणं चेत् को वध इति, तत्राह— "यो न्वेवेमं मानुषं ब्राह्मण मिति। अत्यन्तदोषाविष्करण मितीम ब्राह्मण मिति विशेषितम्। 'तं' ब्राह्मणस्य हन्तारं 'परिचक्षते' 'न्वेव' दुष्ट्वैव। 'परिचक्षाणं' दुष्टत्वेन वर्जनम्, 'अथ' 'किं', वक्तव्य मिति शेषः। 'एतं' माहात्म्यवन्तं पुरोवर्त्तिनं यो हन्ति, तं परिचक्षत इति किमु-तेत्यर्थः। कैमुतिकन्यायस्य बीज माह— "देवो हि सोम इति। हि-शब्दो "देवो वै सोमः"-इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थः। अस्तु तथा, यदि हन्ति स्यात्, नैवाच कुत इत्यत आह— "घ्नन्ति वा एत मिति। प्राग् व्याख्यात मिव। 'एतं' शकुनाभिषवपूर्वक मभि-षुण्वन्तः 'तं' सोमं 'न घ्नन्ति'। 'तथा' देवत्वभावनायां सत्याम्। 'अत' अस्माद्ध्ननप्रकारात्, अस्मात् स्थानाद्वा। 'तथा' सति अभिषोतुरध्वर्योः 'अनेनस्त्वं भवति' न विद्यते एनः पापं यस्य स 'अनेना', तस्य भावः अनेनस्त्वम् ॥

द्वेष्याभावे तत् कथ मित्याशङ्क्याह— "यद्यु न द्विष्यादपि तृण मेव मनसा ध्यायेदिति। अमुष्मै तृणाय वज्रं प्रहरामि, हे सोम। न तुभ्य मिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६ ११—१६ ॥

प्रहरण मनूद्य मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "स प्रहरति माभेरित्यादिना[1]। मा भेरिति पदं व्याकुर्वन्नेव द्वेष्यत्वभावनायां यत् प्रयोजन प्रागुक्तम्, तदेव माभेरिति मन्त्रभागस्यापि तत्त्वर्थ मिति व्याचष्टे— "माभेर्मा संविक्था इति, मा त्वं भैषीर्मा संविक्था अमुष्मा अहं प्रहरामि, न तुभ्य मित्येवैतदाहेति। 'एतत्' माभेरिति मन्त्रवाक्यम्। ऊर्क्-शब्दस्यान्ननामसु[2] पाठात् अन्नात्मसारो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— "रस" धत्स्वेत्येवैतदाहेति। "धिषणे वीड्वी"-इतिमन्त्रभागस्य धिषणफलके अर्थ इति केषाञ्चिदाचार्याणां मतम्, तन्मत निराकर्त्तु मुदाहरति— "इमे एवैतत् फलके आहुरित्यु हैक आहुरित्यादिना। प्रथमम् 'आहु'-इतिशब्दस्य पदानि 'धिषणे'-इत्यादीनि। 'एतत्' एतस्मिन् वाक्ये 'इमे' सोमाधारभूते 'फलके' ब्रुवते इत्यर्थः। 'इति' अमु मर्थ मेकशाखिन आहु। 'नु' प्रश्ने। 'किं' 'तत्' त्वदभिमते, विद्यत इति शेष। भिद्यत एवेत्याशङ्क्याह— "योऽप्येते फलके भिन्द्यादिति। यद्येते च द्वे स्याता, नहिं कदाचिदपि भग्ने स्याताम्, अत किन्तु तन्नेत्यर्थः ॥

इदानीं स्वाभिमत मर्थं सोपपत्तिक दर्शयति— "इमे ह वै द्यावापृथिवी इत्यादिना। अत्र धिषणे अनूद्येते, तयोर्दार्ढ्यं माशास्यते, तच्च सति शैथिल्यकारणे उपपद्यते, अतस्तत्प्रसक्ति माह— "एतस्माद् यज्ञादुद्यतात् समेजेत इति। वज्रवद्भिमकात् अभिषवार्थोद्यतग्रावसमकाशात् 'इमे द्यावापृथिवी' 'समेजेते' कम्पेते। 'द्यावा-

---

१— वा० सं० ६ ३५ १। २— निघ० २ ७ १५।

पृथिवीभ्याम्' इति चतुर्थीद्विवचनम्। 'एतत्' इदानीम्, आभ्या-मर्थाय 'एनं यज्ञं 'शमयति' शान्तं करोति, यथासौ उत्सेकावचे-पाभ्यां द्यावापृथिव्यौ न हिनस्ति तथा करोति। 'तथा' सति, "धिषणे विड्वी वीडयेथाम्"-इत्यभिधाने सति 'शान्तः' असौ यज्ञ इति 'इमे' द्यावापृथिव्यौ 'न हिनस्ति', प्रोत्साहनेन तयोर्दृढत्वस्य प्राप्तत्वादिति भावः। गतः अर्थवादः। "पाप्मा हतो न सोम इति तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यर्थवादिकं फलं मा मा सन्ताप्सीरिति च देवतास्तुतस्य सोमस्याभिषवरूपो वधोऽध्वर्य्योरेव सम्भावित इति तस्यैवेति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— "पञ्च चिरभिषुणोति[1]"-इति, तदिदं चित्व विधाय सम्भरणनिग्राभोपायनयोः सङ्ख्यया सह समुच्चित्य प्रशंसति— "स वै त्रिरभिषुणोतीत्यादिना। 'त्रिः सम्भरति त्रिः सन्निपीड-यति। निग्राभोपायनम् प्रागपादित्यादिमन्त्रजपः तत् चतुर्वारं कर्त्तव्यम्। 'तत्' मिलित्वा 'दश' सम्पद्यन्ते विराटछन्दसश्च दशा-क्षराणि सोमोऽपि विराट्सम्बन्धी 'पञ्च हस्तो यजुषा मिमीते, पञ्चहस्तत्वरूपौ मितिः दशसङ्ख्यया मितत्वात्, अतो वैराजस्य सोमस्य समवाय अभिषवादिगता दशसङ्ख्या प्रशस्ता। ततोऽत्र सम्भरणचित्वस्य निग्राभोपायनचतुष्टयस्य च विधिर्निर्देशादेव द्रष्टव्य[2] ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ९ ४ १६ स।

२— त्रिरभिषवे प्रहारसङ्ख्या का० श्रौ० ९ ४ १०—१९ सूत्रेषु द्रष्टव्या, इहापि चतुर्थकाण्डे (१ १ २४, २६) किञ्चिद् वक्ष्यति।

अथ नियाभोपायन मनूद्य प्रशंसति— "अथ यन्नियाभ मुपैति, यत्र वा एषो ऽग्रे देवाना हविर्बभूवेत्यादिना । "इमा दिशो-ऽभिदध्याविति । अभिध्यान मैथुनविषय ध्यानम् । अभिध्यानप्रकार माह— "आभिर्दिग्भिरिति । 'मिथुनेन' तद्योगेन, 'प्रियेण' दिशा मभिमतेन, 'धाम्ना मम शरीरेण 'मस्पृशेयेति' । यदा, 'दिग्भि मिथुनेन प्रियेण धाम्ना' दिशां मिथुनाईण प्रियेण धाम्ना शरी-रेण मस्पृशेयेति व्याख्येयम् । एवङ्काभयमानस्य सोमस्य नियाभो-पायनेन देवा' 'आभिर्दिग्भि' सह 'मिथुनेन प्रियेण धाम्ना' 'समस्पर्शयन्' सयोग मकारयन्, नियाभ्योपायन मेव करणं इत्यर्थ । "तथो एवैन मिति, दार्ष्टान्तिक वाक्यम् दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् । यदा, पूर्वत्र सद्याविधि स, 'यन्नियाभ मित्यत्र तु यच्छब्द मुपेक्ष्य विधिरवगन्तव्य ॥ १० ॥

तत्र मन्त्र विधाय प्रशंसति— "स उपैति[1] प्रागपानित्या-दिना[2] । अपाग्नतीत्यपाक्, प्रतीची दिक् । 'अधरागिति, उदग् प्रतियोगिनी दक्षिणा दिगुच्यते' ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

अथ सोमस्याभिषवप्रकरणादिप्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचन दर्श-यति— "अथ यस्माद् यज्ञो नामेति । यस्मात्' प्रवृत्तिनिमित्तात् यज्ञस्य 'यज्ञ' 'इति 'नाम' अभूत् । तस्योत्तरम्— "घ्नन्तीत्यादि । अभिषवेन हतम् 'एन सोम 'तन्वते' प्रचारणग्रहणहोमादिना

१— का० श्रौ० सू० ८. ५ ०० । २— मा० स० ६ १६ ६ ।
६— मा० सु० ४ ५ १० इत्यत्र ।

विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुत्पादनम्। 'स' सोम 'तायमान' सन् 'जायते', अतो यत् परम्परया आकृतिभाव गच्छन् 'जायते' पुन पुन सम्भवति, अतो यन् जायत इति 'यज्ञ'। अतो वस्तुतो 'यज्ञ'-इति तस्य 'नाम', 'तद् यज्ञ इति' परोक्षेण व्यवहरन्ति[1] ॥ २३ ॥

उक्तार्थसंवादत्वेन सोमप्रार्थनारूप मन्त्रसंवाद दर्शयति— "तत्रैता नपि वाच सुवाद, त्व मङ्ग प्रशंसिष इति[2]। 'तत्र' तस्मिन् अभिषवकाले 'एता' प्रार्थनारूपां त्वमङ्गेति 'वाचम्' 'उवाद' उक्तवान्। हे 'शविष्ठ!' अतिशयेन बलवन्। 'अङ्ग' हे इन्द्र! 'देव' 'त्व' 'मर्त्य' मरणधर्माण मा सोम 'प्रशंसिष' प्रशस्त कुरु, आकृत्यात्मना विस्तारयन् देवात्मना पुनरुत्पादयेत्यर्थः। "शसु स्तुतौ"[3], 'सिब्बहुल लेटि"-इति[4] सिप्, आर्द्धधातुकत्वादिट्[5] "इतश्च लोप,"-इतीकारलोप[6], "लेटोऽडाटौ"-इत्यडागम[7]। अत्यन्तो देव किमिन्द्रप्रार्थनयेति तत्राह— 'हे 'मघवन्!' त्वत् 'त्वत्' 'अन्य' 'मर्डिता' सुखयिता 'न अस्ति', यत एवम् अत 'ते' तुभ्य

१— "यज्ञ कस्मात्? प्रख्यात यजतिकर्मेति नैरुक्ता, याच्ञो भवतीति वा, यजुरुन्नो भवतीति वा, बहुकृष्णाजिन इत्यौपमन्यव, यजूंष्येनं नयन्तीति वा"-इति निरु० २। २।

२— वा० स० ६। ३७। १। ३— भा० पृ० ७२८ धा०।

४— पा० सू० ३। १। ३४। ५— पा० सू० ७। २। ३५।

६— पा० सू० ३। ४। ९७। ७— पा० सू० ३। ४। ९४।

'वचः' प्रश्नप्रार्थनारूपम् 'ब्रवीमि'। अस्य मन्त्रस्य तात्पर्य माह— "मर्त्यो हैवैतद् भवन्नुवाच,[1] त्व मेवैनो जनयितासि नान्यस्त्वदिति। स्पष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्योऽद्भ्यो होतृचमसेन ग्रहणम्, तत् प्रशंसति— "अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान् विगृह्णन् इति[2]। 'निग्राभ्या.' अभिषव-समये सोमोपसर्गायोपयुक्ता आपः। कथं ताभ्यो ग्रहण मिति पर-स्परयेति दर्शयति— "आपो ह वै वृत्र जघ्नुरित्यादिना। वीर्यवत्य' स्यन्दमाना आपः, ताभ्यो वसतीवरीणां ग्रहणम्, ताभ्यश्च होतृ-चमस-निग्राभ्याणां ग्रहणम्, निग्राभ्याभ्यः सकाशात् सोमरसद्वारा ग्रहान् विगृह्णते। तदा 'तेनैव' हृचवधप्रयुक्तसामर्थ्येनैव 'एतत्' एतेन निग्राभ्याभ्यो 'ग्रहान् विगृह्णते'। तत्र ग्रहणं होतृचमसस्का-शाद् भवति, होतृचमसं दशापवित्रस्योपरि धारयित्वा, तत्र सोम-रस मासिच्य, धारां सम्पाद्य ग्रहणात्। 'योषा वै' स्त्री खलु 'ऋक्', सैव 'होता'; ऋचः शस्त्राद्यवयवरूपायाः होतृशयोऽन्यत्वात् अभेदविवक्षया ऋग्घोतेति सामानाधिकरण्यम्। "तदेन मेतस्या इति। 'एतस्यै योषायै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी[3]। एतस्या योषायाः ऋग्घोतृ-लक्षणायाः सम्बन्धितया 'एनं' सोमम् 'एतद्' एतेन होतृचमसाद् ग्रहणेन 'प्रजनयति' पुनरुत्पादयति। "तस्माद्धोतृचमसादिति।

१— 'भगवन्नुवाच(?)'–इति च।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४ २०, २१, २२।

३— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १।

पुनर्निर्गमनम् । तस्मात् नियाभ्योदकैर्वारुचमसेन यष्टान् गच्छे-यादिति विधिः[1] ॥ २५ ॥ ५ [९. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ९ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताम्भोन् पञ्चसीरीस्विदग्नतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोर्वां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ साधयिः विश्वमायौ,
स्वश्राणोद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
श्वाज्योत्थं भाग्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं शार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि मकृत मुदा याचकाविष्ननार्थः ॥

१— तत्रत्यारस्तु ग्रहकाण्डेऽनुपद मेव स्फुटियतीति ध्रम् ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः[1] ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम्[2] ॥

१— 'कण्डिकासङ्ख्या ११४'–इति क, "कण्डिका ११४"–इति ख, "कण्डिकासङ्ख्या ११४"–इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० २० क०, ३ ब्रा० १७, ४ ब्रा० ३३ क०, ५ ब्रा० २५ क०, सङ्कलनयात्र प्रपाठके ११४ कण्डिका सम्पन्ना ।

२— "कण्डिकासर्वसङ्ख्या ८५९"–इति क, 'अस्मिन् काण्डे कण्डिकासङ्ख्या ८५९' –इति ख, तथैव ग, घ। तत्र प्रथमे प्रपाठके १२७, द्वितीये १२८, तृतीये १०२, चतुर्थे १३२, पञ्चमे १२७, षष्ठे ११२, सप्तमे ११४ सर्वसङ्कलनयात्र काण्डे ८५९ कण्डिका भुता इति सिद्धम् ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरहरिहरभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याय समाप्त ॥ ९ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः[1] ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम्[2] ॥

१— “कण्डिकासङ्ख्या ११४”-इति क, ‘कण्डिका ११४’-इति ख, “कण्डिकासङ्ख्या ११४”-इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ कं० २ ब्रा० २७ कं०, ३ ब्रा० १७, ४ ब्रा० ३४ कं०, ५ ब्रा० २५ कं०, तद्गुण नयात्र प्रपाठके ११४ कण्डिका सम्पद्यते ॥

२— “कण्डिकासर्वसङ्ख्या ८५९”-इति क, “अस्मिन् काण्डे कण्डिकासङ्ख्या ८५९”-इति ख, तथैव ग, घ। तत्र प्रथमे प्रपाठके १२४, द्वितीये ११८, तृतीये १०२, चतुर्थे १३२ पञ्चमे १२७, षष्ठे ११२, सप्तमे ११४, सर्वसङ्कलनयात्र काण्डे ८५९ कण्डिका सन्ति इति सिद्धम् ।